СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

Научни трудове на Съюза на учените Пловдив

Серия А. Обществени науки, изкуство и култура
том. I

Пловдив, 2015 г.

ISSN 1311-9400

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

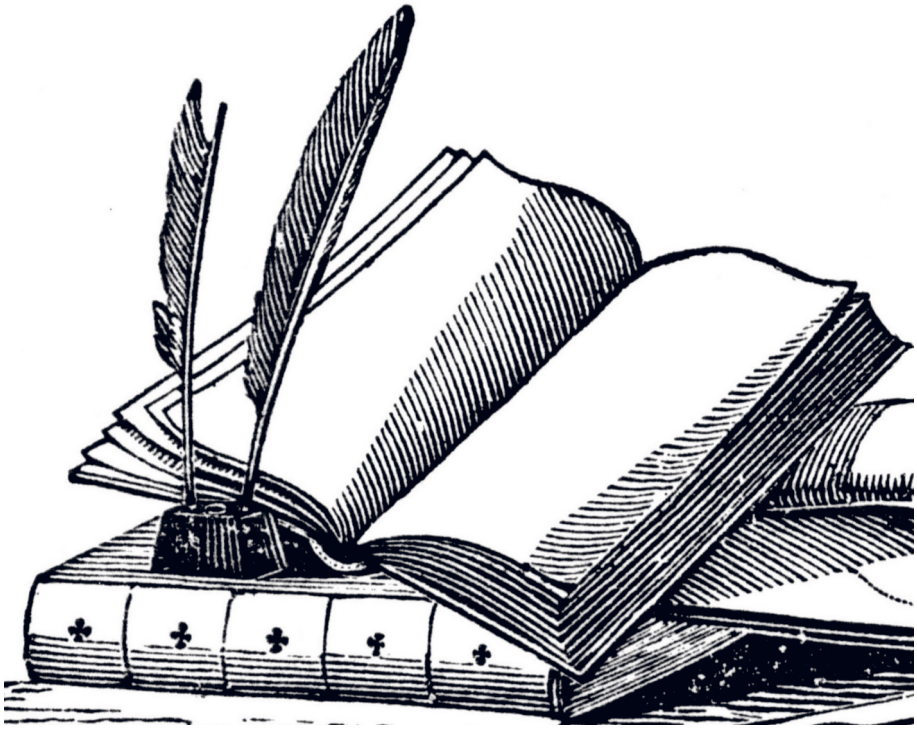

НАУЧНА СЕСИЯ

31.10 - 1. 11. 2014
ПЛОВДИВ

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ – ПЛОВДИВ

Научни трудове на Съюза на учените
в България – Пловдив

Серия А. Обществени науки, изкуство и култура
том I

Научна сесия

31.10-1.11. 2014
Дом на учените, Пловдив

.....

UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA – PLOVDIV

Scientific Researches of the Union of Scientists
in Bulgaria - Plovdiv

SeriesA. Public sciences, art and culture, vol. I

Scientific session

31.10-1.11. 2014
House of Scientists, Plovdiv

“Научни трудове на СУБ – Пловдив” е периодично научно издание на Пловдивския клон на Съюза на учените в България, най-голямата и авторитетна неправителствена професионално-творческа организация на българските учени.

В изданието, в 4 серии, в които са обхванати всички клонове на съвременната научна мисъл, се публикуват доклади и научни съобщения, изнесени на научни форуми на СУБ-Пловдив. Приемат се за публикуване и статии на български и чуждестранни учени срещу заплащане по приета от Управителния съвет тарифа.

Всички публикувани материали се рецензират от утвърдени и водещи в съответната научна област специалисти.

Авторите носят напълно и изцяло отговорност за съдържанието на своите материали.

Подготвените за отпечатване материали трябва да са в обем до 4 страници. Допускат се и по-обемни статии и доклади, като всяка допълнителна страница се заплаща отделно.

Текстът трябва да бъде набран на компютър във формат Microsoft Word и записан на диск и хартиен носител. Материали могат да се изпращат и по e-mail на адрес: sub_plov@ mail.bg, приложени като прикачен файл “attachment” към основното писмо.

Основните параметри на всяка страница са:

1.**Размер на страницата:** File, Page Setup, Paper Size – **A4**.

2.**Размер на печатаемото поле - 14 см на 21 см**: File, Page Setup, Margins:

в сантиметри ***Top, Bottom - 4,3 см****;* ***Left, Right – 3,5 см****;*

в инчове ***Top, Bottom – 1,69****;* ***Left, Right – 1,38.***

3.**Междуредово разстояние:** Format, Paragraf, **Line spacing single.**

4.**Шрифт** – **Times New Roman C** /кирилик/

Тема на доклада, автори, месторабота – Size12, Bold

Abstract – Size 10, Bold

Текст на доклада и резюмето – Size10, Normal.

5.**Първа страница** да започва с 6 празни реда (3 см), за да се монтира “шапка” с темата и датата на научния форум, както и идентификаторите на съответния том.

6.**На първа страница**, след оставеното място за “шапка” се изписва в посочения ред, КАТО СЕ ЦЕНТРИРА:

тема на доклада (с главни букви) – на бълг. език;

автори (име и фамилия, без титли и съкращения) – на бълг. език;

месторабота – на бълг. език;

Празен ред

тема на доклада (с главни букви) – на английски език;

автори (име и фамилия, без титли и съкращения) – на английски език;

месторабота – на английски език.

7.На нов ред се изписва р е з ю м е до 10 реда на английски език (Abstract), което не се центрира.

8.Следва текстът на резюмето.

9.Кючови думи

Празен ред.

10.Следва текстът на доклада.

11.**Фигурите, снимките и диаграмите** към доклада трябва да бъдат черно-бели и монтирани в текста.

12.**Бележки и забележки** се пишат под линия на съответната страница.

13.**Цитираната от автора(ите) литература** да бъде разположена в края на статията, а в текста да се дава в квадратни скобки със съответния номер от списъка, оформен според БДС.

14.При желание авторите могат да публикуват в края на статията информация за себе си и адрес за връзка и кореспонденция.

Материали, които не са оформени според гореизложените изисквания, няма да бъдат разглеждани. Хартиени отпечатъци и дискове не се връщат. Хонорари не се изплащат.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: Проф. Симеон Василев (отговорен редактор); проф. Божидар Хаджиев; проф. Веселин Василев; проф. Димитър Димитраков; проф. Йордан Тодоров; проф. Николай Панайотов; проф. Цанка Андреева; доц. Атанас Арнаудов; доц. Владимир Андонов; доц. Красимира Чакърова; доц. Лена Костадинова- Георгиева; доц. Тодорка Димитрова; гл.ас. София Василева (секретар).

EDITORIAL BOARD: Prof. Simeon Vassilev (editor-in-chief); prof. Bojidar Hadjiev; prof. Vesselin Vassilev; prof. Dimitar Dimitrakov; prof. Jordan Todorov; prof. Nikolay Panayotov; prof. Tzanka Andreeva; assoc. prof. Atanas Arnaudov; assoc. prof. Vladimir Andonov; assoc. prof. Krassimira Chakarova; assoc. prof. Lena Kostadinova-Gueorgieva; assoc. prof. Todorka Dimitrova; assist. prof. Sofia Vassileva– (secretary).

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ: проф. Божидар Хаджиев; проф. Симеон Василев;доц.Атанаска Тенева; доц. Валентина Алексиева; доц. Красимира Чакърова; гл.ас. Атанас Манчоров; гл.ас. Биляна Попова; гл.ас. Елена Петкова; гл.ас.Марияна Митева.

EDITORIAL COUNCIL: prof. Bojidar Hadjiev; prof. Simeon Vassilev; Valentina Aleksieva; assoc. prof. Krassimira Chakarova; assist. prof.Atanas Manòrov; assist. prof.Biljana Popova; assist. prof Elena Petkova; assist. prof. Marijana Miteva.

Коректор на титулни страници: Доц. Красимира Чакърова
Компютърен дизайн: Гл. ас.Елена Петкова
Гл. ас. София Василева

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ЕВРОПЕЙСКИ ПРОГРАМИ В ПОДКРЕПА НА МАЛКИТЕ И СРЕДНИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Десислава Шатарова, Таня Гигова
Технически университет – София, Филиал Пловдив

EUROPEAN PROGRAMS IN SUPPORT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES (SMES)

Desislava Shatarova, Tanya Gigova,
Technical University of Sofia, branch Plovdiv

Резюме: Докладът цели да представи кратка информация за някои от основните европейски програми, като основен източник за предоставяне на финансови средства за малките и средни предприятия (МСП).

Ключови думи: европейски програми, финансови средства, малки и средни предприятия (МСП).

Abstract: The purpose of this paper is to present a brief information on some of the main European programs, providing a major source of funds for small and medium enterprises (SMEs).

Keywords: European programs, funds, small and medium enterprises (SMEs).

Въведение

Малките и средни предприятия заемат 99% от европейския нефинансов сектор, осигурявайки работни места за милиони европейци. Неслучайно те са наричани „гръбнакът на икономиката" и „двигателят на икономическите иновации" в ЕС. Затова през последните години европейските институции започнаха да развиват стратегии и политики, които да осигурят лесен и сигурен достъп до финансиране за малките и средни компании. [1]

Изложение

Достъпът до финансови средства е жизненоважен за започване или разширяване на бизнес дейност. Европейският съюз предоставя подкрепа на европейските малки и средни предприятия. Тя се предлага в различни форми като грантово финансиране, заеми, а в някои случаи и като гаранции. Подкрепата се предоставя пряко или по линия на програми, управлявани на национално или регионално равнище, например такива по линия на Структурните фондове на Европейския съюз. МСП могат да се възползват и от серия мерки за оказване на нефинансово съдействие под формата на програми и услуги за подпомагане на бизнеса.

Основните инструменти за подпомагане на малкия бизнес в ЕС са програмите на ЕК и финансовите инструменти. За разлика от програмите, при които фирмите получават средства директно от Комисията или от националните компетенти органи, при финансовите инструменти финансирането става индиректно чрез банкови посредници.

Схемите за оказване на съдействие са разделени в следните четири категории: [2]

1. Тематични възможности за финансиране

Подобно финансиране в по-голямата си част е тематично с оглед на специфични цели –околна среда, научни изследвания, образование – замислено и прилагано от различни

отдели на Европейската комисия. МСП или други организации обикновено могат да кандидатстват пряко по програмите, при условие, че представят устойчиви, транснационални проекти с добавена стойност. В зависимост от програмата, кандидатите могат да бъдат индустриални обединения, търговски сдружения, организации в подкрепа на бизнеса и/или консултанти. Като основно правило се прилага принципът на съфинансирането: подкрепата, оказана от Европейския съюз, обикновено се състои от субсидии, които покриват само част от разходите по проекта.

2. Структурни фондове

Структурните фондове (Европейският фонд за регионално развитие [ЕФРР] и Европейският социален фонд [ЕСФ]) представляват най-мащабните инструменти за финансиране на Общността, от които МСП могат да се възползват по линия на различни, изпълнявани на регионално равнище, тематични програми и инициативи на Общността. Бенефициентите на Структурните фондове получават пряк принос за финансиране на своите проекти.

3. Финансови инструменти

По-голямата част от финансовите инструменти са достъпни единствено непряко, посредством национални финансови посредници. Значителен брой се управляват от Европейския инвестиционен фонд.

4. Подкрепа за интернационализацията на МСП

В по-широк план те включват предоставянето на помощ на посреднически организации и/или на публични власти в сферата на интернационализацията, с цел да окажат съдействие на МСП в достъпа им до пазарите извън територията на ЕС.

Една от най-големите европейски програми за подкрепа на МСП е оперативна програма „Иновации и конкурентноспособност”(ОПИК) 2014-2020 г., която включва следните приоритетни оси: [3].

- Приоритетна ос 1: Технологично развитие и иновации;
- Приоритетна ос 2: Предприемачество и капацитет за МСП;
- Приоритетна ос 3: Енергийна и ресурсна ефективност;
- Приоритетна ос 4: Техническа помощ.

За страната ни от ЕФРР (Европейски фонд за регионално развитие) е определен ресурс в размер на 3 628 667 612 евро, от които 1 201 818 784 евро са за ОПИК. Съгласно нормативно определената ставка за съфинансиране от 85 % (чл. 20, т.3, буква б) от Регламент No 1303/2013, националното съфинансиране по програмата е в размер на 212 085 670 евро (15 % от общия бюджет на програмата) при което общият бюджет възлиза на 1 413 9 04 454 евро.

Програмата за конкурентоспособност на предприятията и малките и средни предприятия, 2014-2020 г., приета с Регламент (ЕС) №1287/2013 г. на ЕП на Съвета от 11 декември 2013 г. или по-известна като Програма COSME е насочена към специфичните нужди на МСП. Програма COSME е с общ бюджет от 2.3 млрд. евро за периода 2014 г.-2020 г. В обхвата й са 4 (четири) области на подпомагане, в т.ч.: подобряване достъпа до финансиране за МСП под формата на капиталови и дългови инструменти; подобряване достъпа до пазарите за МСП в световен мащаб; подобряване на рамковите условия за конкурентоспособност на предприятията; насърчаване на предприемачеството.

Програма COSME се разглежда преди всичко като инструмент за финансиране, защото ще улесни достъпа на МСП до финансиране. За тази цел за периода 2014-2020 г. почти 1.4 млрд. евро от бюджета на COSME се разпределя за заеми и рисков капитал, които могат да се допълват с използването на национални финансови инструменти за МСП. [4]

Европейският фонд за регионално развитие (ЕФРР) представлява най-мащабният финансов инструмент на Общността за подкрепа на МСП. С цел укрепване и изграждане на конкурентноспособен капацитет на МСП, по линия на ЕФРР се финансират дейности в

редица области: предприемачество, иновации и конкурентноспособност на МСП (например, предприемаческо наставничество, иновативни технологии и системи за управление в МСП, екологични иновации, по-добро ползване на ИКТ); подобряване на регионалната и местна среда на функциониране на МСП (например, достъп до финансиране във фазата на създаване и растеж на МСП, бизнес инфраструктура и услуги в подкрепа на МСП, научноизследователска и развойна дейност и капацитет за иновации на регионално и местно ниво, бизнес сътрудничество и капацитет за иновации); междурегионално и трансгранично сътрудничество между МСП; инвестиции в човешки ресурси. [5]

Други източници за подкрепа на МСП са собствените инвестиции на Европейския инвестиционен фонд (ЕИФ). Дейността на ЕИФ се базира на два инструмента:

- инструментите за рисков капитал на ЕИФ се състоят от капиталови инструменти във фондове от рисков капитал и бизнес инкубатори за оказване на подкрепа на МСП, особено на онези от тях, които са новосъздадени и технологично ориентирани.
- гаранционните инструменти на ЕИФ се състоят в предоставяне на гаранции на финансовите институции, които покриват кредити, отпуснати на МСП. [6]

Важен източник на финансиране на МСП са и заемите на Европейската инвестиционна банка (ЕИБ).Тези кредити се предоставят чрез посредници от рода на търговските банки. Те са предназначени за инвестиции на МСП в материални и нематериални активи. Освен това кредитите на ЕЦБ могат да спомогнат за стабилност на базата на оборотния капитал на МСП, т.е. кредити, отпуснати за финансиране на задължения, свързани с търговския цикъл на МСП, а отразяването на дългосрочните нужди от финансиране на МСП в товаотношение може също да бъде подходящо за финансиране от ЕЦБ. Срокът за погасяване на кредитите е между 2 и 12 години, а максималният размер на един кредит – 12,5 милиона евро. [7]

Съвместни европейски ресурси за микропредприятия до средни предприятия, е инициативата на Европейската комисия, разработена съвместно с Европейския инвестиционен фонд – JEREMIE. Тази инициатива насърчава използването на инструменти за финансов инженеринг за подобряване достъпа до финансиране на малките и средни предприятия посредством действия по линия на структурните фондове. [8]

Финансовите средства по тази инициатива могат да подпомогнат МСП в следните направления:създаването на нов бизнес или разширяването на съществуващи такива; достъпа до инвестиционен капитал от страна на предприятия (най-вече малки и средни предприятия) с цел модернизиране и разнообразяване на дейностите им, разработване на нови продукти, осигуряване и разширяване на достъпа до пазара; ориентирани към бизнеса изследвания и разработки, трансфер на технологии, иновации и предприемачество; техническа модернизация на производствени структури, за да се помогне за постигането на целите на нисковъглеродната икономика; производствени инвестиции, които създават и поддържат устойчиви работни места.

Поради изискването за набиране на частен капитал по финансовите инструменти, в допълнение към публичното финансиране по JEREMIE (199 млн. евро), се добавя и частно такова, в резултат от което общата сума по инициативата достига 563 милиона евро, насочени в подкрепа на българските МСП под формата на дялови инвестиции и заеми. По този начин за всяко 1 евро публично финансиране по инициативата се добавя 1,83 евро допълнително частно финансиране. [9]

Чрез Европейския механизъм за микрофинансиране „Прогрес“, създаден през 2010 г., се увеличава размера на наличните средства за микрокредити - заеми на стойност до 25 000 евро - за започване или доразвиване на малък бизнес. [10]

Механизмът не предоставя средства директно на предприемачите, а дава възможност на избрани доставчици на микрокредити в ЕС да отпускат повече заеми чрез:

- издаване на гаранции, като по този начин се поема част от риска за доставчиците

от загуба;

- предоставяне на средства за отпускане на повече микрокредити.

Доставчиците на микрокредити могат да бъдат частни или публични банки, небанкови институции за микрофинансиране и организации с идеална цел. Условията за микрокредитиране на предприемачи – размер, продължителност, лихвен процент и такси, време за получаване на кредита – зависят от съответния доставчик.

По последни данни над 20 000 предприемачи са получили заеми и гаранции на обща стойност 182 млн. евро в рамките на Европейския механизъм за микрофинансиране „Прогрес“, по данни от най-новия доклад на Европейската комисия за прилагането на този финансов инструмент. [11].

Целта на механизма е да помогне на хора, които срещат трудности при вземането на традиционен банков заем, да получат по-добър достъп до микрокредитиране, за да станат самостоятелно заети или да създадат собствено предприятие. Според представените от Брюксел данни „Прогрес“ е допринесъл значително за създаването на работни места.

Механизмът за микрофинансиране се управлява от Европейския инвестиционен фонд и работи чрез доставчици на микрокредити на национално, регионално или местно равнище. През 2013 г. е имало 40 доставчици на микрокредити в 18 страни от ЕС, сред които и България. В новата програма е включен и инструмент за подкрепа на предприятия, чиято основна цел е социална. Общият бюджет на EaSI за 2014-2020 г. е 919 млн. евро по цени от 2013 г., като от тях над 193 млн. евро са предназначени за микрофинансиране и социално предприемачество. Механизмът ще работи до 2016 г.

Заключение

В ЕС има над двадесет милиона МСП, които са основен двигател на икономическия растеж, иновациите, заетостта и социалната интеграция. Благодарение на финансовата подкрепа на европейските програми, ЕС се стреми да насърчава успешното предприемачество и да подобри бизнес средата за МСП, така че да им позволи да реализират пълния си потенциал в съвременната глобална икономика.

Литература:

[1].http://www.dnevnik.bg/evropa/biznes/2010/04/18/721300_mediino_dosie_evrofinansirane_za_malkite_i_sredni/;

[2]. http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/cf/itemdetail.cfm?item_id=5778&lang=bg/ European Commission, Enterprise and Industry DG;

[3].http://www.opcompetitiveness.bg/images/module3/1845_OPIC_2014_2020_31_May_2014_BG.pdf;

[4]. http://www.mi.government.bg/bg/themes/programa-cosme-2014-2020-1361-442.html ;

[5]. http://ec.europa.eu/regional_policy/funds/feder/index_bg.htm;

[6]. http://eif.europa.eu/you_are/small_business/index.htm;

[7]. http://eib.europa.eu/about/news/eib-loan-for-smes.htm;

[8]. http://ec.europa.eu/regional_policy/thefunds/instruments/jeremie_bg.cfm#2;

[9]. http://jeremie.bg/bg/about-jeremie-bulgaria-2/;

[10]. http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=836&langId=bg;

[11].http://www.investor.bg/evroproekti/264/a/20-hil-predpriemachi-sa-vzeli-zaemi-po-mehanizma-za-mikrofinansirane-progres-182212/.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

МЕТОДИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ И ПОДХОДИ ПРИ ВЕРИФИКАЦИЯТА И ОЦЕНКАТА НА СОЦИАЛНАТА ОТГОВОРНОСТ НА БИЗНЕСА В БЪЛГАРИЯ

Недка Николова, ИванкаЙорданова
Технически университет - Варна

METHODICAL PROBLEMS AND APPROACHES IN THE EVALUATION AND VERIFICATION OF THE SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE BULGARIAN BUSINESS

Nedka Nikolova, Ivanka Yordanova
Technical University – Varna

Abstract: The main goal of the current report is to summarize the results of the applied science research of theoretical sources, models, legal and normative regulations to implement the concept of corporate social responsibility. The generation and development of national and global models for corporate social responsibility have been researched, as well as the main principles and priorities which have been elicited from both international and national strategic documents. The good practices of the companies, members of the Bulgarian network for corporate social responsibility, have been analyzed. Corporate social responsibility is considered to be not just a successful business practice, but a key factor and priority of the international and national sustainable development policy**.**

Keywords: corporate social responsibility, corporate management, corporate economy

Въведение

Развивайки и обогатявайки своето съдържание в дълъг исторически период, корпоративната социална отговорност разширява своята популярност, възприемана като „корпоративна съвест“, „корпоративно гражданство“, „социално представяне на компанията“, „цената, която компаниите заплащат за своята популярност“, „устойчив и отговорен бизнес“ и др. След стартирането на Глобалния договор на ООН (2000) и приемането от Европейската комисия на „Европейска стратегия за корпоративна социална отговорност” (2011) „Отговорността на компаниите за техните въздействия върху обществото“, корпоративната социална отговорност е не просто стандарт за бизнесетика, а успешно развиващ се бизнесмодел, който стои в основата на глобалната политика за устойчиво развитие.

Основна цел на авторите в тази статия е да обобщят резултатите от научно-приложните изследвания на теоретичните източници, моделите, правно-нормативните регламенти и механизмите за оценка на социално отговорните дейности на бизнеса в България.

1. Новата парадигма за корпоративната социална отговорност

В теоретичните изследвания се приема, че съвременният етап в развитието на концепцията за корпоративната социална отговорност започва през 60-те години на XX в., в САЩ по повод на обществените дебати за социалното поведение на международните

компании. Първият доклад по тази тема е изготвен от американския концерн за сладолед “Ben&Jerry’s” (1967), а първият най-ярък, но за съжаление скандален пример за проява на корпоративна социална отговорност е петролният гигант “Shell” (1995). На Европейския континент понятието „корпоративна социална отговорност“ за първи път се открива в официални документи през 1993 г., когато тогавашният председател на Европейската Комисия (ЕК) - Жак Делор се обръща към европейския бизнес с покана да провежда политика на социално ангажирано поведение. През март 2003 г. официално е регистрирано международно сдружение „Бизнес инициатива за социално съгласие” (Business Social Compliance Initiative – BSCI), което е натоварено да разработи Европейската програма за социално съгласие за бизнеса. Днес в документите на ЕК, понятието „корпоративна социална отговорност“ е развиващо се и обогатяващо се понятие, *„не просто съгласие, не просто договор, а големи инвестиции в човешкия капитал, средата и взаимоотношенията със заинтересованите страни в дългосрочна перспектива“* [1, с.17].

Ключов момент в еволюцията на концепцията за корпоративната социална отговорност е прехода от традиционния подход „изпълнение на задължение” към новата философия, наречена „корпоративна бизнес стратегия”. Тази идея за първи път се е появила в статия на Крейг Смит в списание *Harvard Business Review (1994)*, в която авторът идентифицира „новата корпоративна филантропия” и я описва като „преход към поемане на дългосрочни ангажименти към специфични социални теми и инициативи, осигуряване на нещо повече от финансови средства, захранване на специални фондове от бизнеса, създаване на стратегически взаимоотношения – и всичко това по начин, който помага за постигане на целите” [6, с. 105-107]. През 2002 г. тази идея е доразвита от американските професори Дейвид Хес, Николай Роговски и Томас Дънфи, които считат, че „движеща сила” на този преход е „новият пазарен фактор – корпоративната социална отговорност, корпоративната етика и морал”. Те развиват новия стратегически подход като *„избор, развитие, провеждане и оценка на корпоративните социални инициативи”* [5, с. 114]. При традиционния подход, който се е развивал до 90-те години на XX в., компаниите са вземали своите решения под обществения натиск „прави добро, за да изглеждаш добре”. Те определят, формират и отчитат фиксиран годишен бюджет за дарения, който разпределят между максимален брой каузи, следвайки убеждението, че това ще осигури най-широка популярност за филантропната им дейност. Решенията кои социални теми, каузи и организации да бъдат подкрепяни са силно повлияни от личните предпочитания на мениджмънта и се реализират на принципа *„прави добро, колкото може по-лесно”* [6, с.10].

Преходът към новия стратегически подход *„подкрепа* за корпоративните цели” определя и новия модел на социалната отговорност на бизнеса, в основата на който стои разбирането *„да се справим по-добре, за да правим добро”*. При този модел, корпорациите се фокусират върху стратегически инициативи, които съвпадат с корпоративните ценности, подкрепят теми и каузи, които са свързани с техните бизнес цели. Новият подход предполага разработване и реализация на стратегически програми, в основата на които стои разбирането „да дадем всичко от себе си, за да направим не просто добро, а най-доброто”. Тези програми включват дългосрочни ангажименти и изграждане на стратегически партньорства с частни, публични, нестопански организации, при което се споделят общи каузи и се използват общи комуникационни канали, интегрира се подкрепата за избраната кауза, като се разиват общи маркетингови стратегии. Ключов момент в този подход е оценката на ефекта от реализацията на социалните инициативи. Оценката се разглежда като част от стратегическата рамка, при която се отчитат инвестираните ресурси и постигнатите резултати и се предприемат корекции в посоката на развитие, ако това се налага. Това поставя компаниите под нарастващия натиск да си поставят цели, свързани с подкрепа на каузи като подобряват резултатите и увеличават обществеността си влияние. Основен движещ мотив на такава философия е разбирането, че подкрепата на социалните инициативи може

да повлияе върху ключовите фактори за успех.

2. Необходимост от единна методология за верификация и оценка на корпоративната социална отговорност

Корпоративната социална отговорност е сложна, многоаспектна и многопланова социално-икономическа категория, която непрекъснато се развива и обогатява. Това затруднява нейното дефиниране и оценка. Обратно, множеството опити за дефиниране на границите и съдържателните характеристики на това понятие създават „размития образ" на неговата същност и определят методическата сложност на задачата за нейната верификация и оценка. Принципът за *„прозрачност на дейността"* се среща още в учредителните документи на първите корпорации и се разглежда като важен елемент на тяхната социална отговорност. Исторически по-късно е осъзнат факта, че само годишните финансови отчети на компаниите не са достатъчни, за да бъдат удовлетворени информационните потребности на всички заинтересовани страни. Първите теоретични дискусии по въпросите на *„нефинансовата отчетност"* се отнасят към 30-те години на XX в., а изготвянето на първите социални отчети датира от 70-те години, когато официално е въведено и понятието *„социален одит"* (1972).

Изборът на концепция и критерии за оценка на корпоративната социална отговорност се основава на различни теоретични аргументи. Три са основните направления, които стоят в теоретичните основи на съвременните измерения на социалната отговорност на бизнеса, нейния социален одит и публично отчитане: Теорията за заинтересованите страни *(Stake-holder theory)*, Теорията за представителството (*Agency theory)*, Теорията за легитимността *(Legitimacy theory)*. На основата на анализа на тези теоретични източници можем да систематизираме основните фактори, които определят необходимостта и неотложността на приемането на единна методология.

1) Необходимост да се осигури баланс между интересите на всички заинтересовани страни. През последните години този подход е известен като *„зона на толерантност при избора на цели"*. В основата му стои схващането, че организациите следват множество разнообразни цели, с което се стремят да удовлетворят интересите на различните групи заинтересовани страни. Зоната на толерантност определя „траекторията на развитие, която разрешава да бъдат удовлетворени и да се намери съвместимост между минималните очаквания на различните групи заинтересовани страни" [2, с.60].

2) Информационната асиметрия, която се поражда от факта, че мениджърите, които управляват корпорацията могат да деформират или да укрият истинската информация. Причините за това могат да бъдат различни: представяне на информацията на специфичен професионален език, невъзможност да се обработи и публикува огромен обем информация, необходимост от значителен финансов ресурс за обработка и публикуване на информацията, технически и логически грешки при обработване на информацията, умишлено манипулиране на данните и др. Този проблем, наречен още „агентски проблем" намалява възможностите и понижава ефективността на контрола върху действията на мениджмънта.

3) Разширяване и разнообразяване на социално отговорните практики и различните схващания за обема и вида на информацията, която се включва в социалните отчети. Според едно изследване на международната консултантска организация *"Sustain Ability" (2012),* 46% от стейкхолдърите не приемат идеята за широкото оповестяване на пълната информация за социално отговорните дейности, първо, защото това води до значително увеличение на разходите на компаниите; второ, защото прекалено агресивната маркетингова стратегия може да отблъсне потребителите и трето, защото публичното оповестяване на огромно количество цифри и факти повишава риска за компанията и може да заблуди инвеститорите при вземане на важни решения [8].

4) Необходимост от нов тип, проактивна комуникационна стратегия на бизнеса - през 90-те години на XX в. се появи и разширява своята популярност Теорията за легитимността

(*Legitimacy theory),* в основите на която стои разбирането, че „бизнесът функционира, благодарение на дадения му мандат от обществото, който може да бъде прекратен, ако бизнесповедението не оправдава очакванията на обществото" [4, с.122-136]. В рамките на този „социален договор" бизнесорганизациите периодично следва да оценяват изпълнението на своите социални ангажименти и да предоставят публична информация за тях пред широката общественост. Повишеният обществен интерес и социалният натиск върху дейността на компаниите предопределя и еволюцията в приложението на фирмените стратегии за комуникация със заинтересованите страни. През последното десетилетие се наблюдава преход от стратегия на *„информиране на стейкхолдърите"*, през стратегия на *„отговор на стейкхолдърите"* към стратегия на *„диалог със стейкхолдърите"* [2, с.64]. При първата стратегия бизнесорганизациите сами селектират информацията, която предоставят на заинтересованите страни, с което целят не просто тяхното информиране, но и създаване на положителен корпоративен имидж. При втората стратегия мениджмънтът отговаря на проблемите, които поставят заинтересованите страни, като демонстрира своята загриженост. При третата стратегия мениджмънтът се стреми към проактивна комуникация със заинтересованите страни и води честен, открит диалог за мерките, които предприема.

3. Основни методически подходи при оценката на корпоративната социална отговорност

Оценката е важен елемент от цялостния цикъл на подготовката и прилагането на Концепцията на корпоративната социална отговорност. Дискусията за методическите основи и технологията на оценката на социално отговорните практики датира още от първите скандални случаи на проява на социално отговорни инициативи и се развива заедно с разширяване на техните мащаби и видово разнообразие. На основата на теоретичните и емпирични изследвания обаче, можем да изведем констатацията, че единна методология до днес не е приета и общ методически подход няма. Исторически са се формирали няколко подхода:

1) Подход, основан на международните стандарти за социална отговорност на бизнеса – AA 10000, ISO 26 000, SA 8000, OHSAS 18001:2077, Good Corporation Standard и др.

2) Подход, основан на системи от критерии, индикатори и показатели, предложени от международните инициативи за популяризиране на социалната отговорност на бизнеса, каквито са предложените от Глобалния договор на ООН, Американската асоциация „Бизнес кръгла маса", Международния форум на бизнес лидерите (IBLF), Бизнес инициатива за социално съгласие (BSCI) и др.

3) Подход, основан на международните рейтингови агенции и специализираните борсови индекси за оценяване на социалната отговорност на организациите – Dow Jones, FTSE Group и др.

4) Подход, основан на международните конкурси за социално отговорен бизнес – IBLF награди за социално отговорен бизнес, Европейска награда за корпоративна социална отговорност, награди за социално отговорно предприятие на BSCI, награди на националните сдружения за социална отговорност, медийни конкурси на социално отговорна компания и др.

5) Подход, основан на приложението на концепцията за социалния одит – такива практики се разширяват благодарение на международните инициативи Global Reporting Initiative (GRI), Triple Bottom Line (TBL), Social Audit Network и др.

Този списък съвсем не изчерпва богатото разнообразие от методики, предложени в теорията и експериментирани в практиката. Те са формирани под влиянието на множество разнообразни фактори – специфични национални различия, специфични условия на развитие на бизнеса в отделните отрасли, натискът на гражданското общество и неправителствените организации, развитие на глобализацията, нарастване на конкуренцията и др. Систематизираните резултати от извършените теоретични и емпирични изследвания дават

възможност да се избере подход и да се разработи концептуалната рамка на модел, който да отчита националните особености на бизнеса в България. Проблемът остава и неговата актуалност и значимост нарастват, защото интересът към приложението на концепцията за корпоративната социална отговорност се разширява.

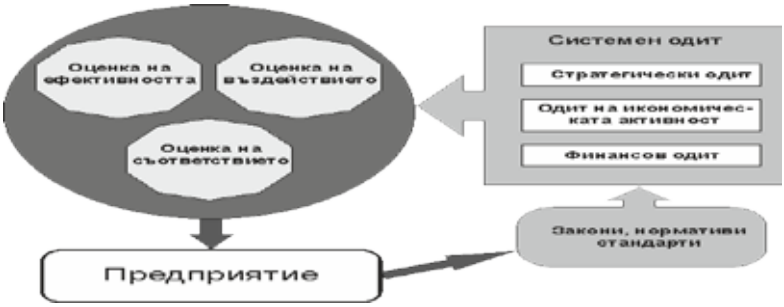

Фиг.1: Метод за верификация на корпоративната социална отчетност

От началото на новото столетие. социалната отговорност на бизнеса все повече се свързва с глобалните въпроси на мира и просперитета в планетарен мащаб, борбата с тероризма, глобалното затопляне и бедността. Разглеждани от гледна точка на бизнесстратегията на организациите, тези огромни инвестиции следва да бъдат верифицирани, оценени и отчетени по единна методология и с методически инструментариум, който едновременно да отчита различията, но и да дава възможност за съпоставимост с аналитични цели.

Заключение

1) Интересът към корпоративната социална отговорност се увеличава поради нарастващите очаквания на обществото за ролята на бизнеса в общественото развитие и съхранението на ценностите. Това определя и повишените изисквания към методическия подход и инструментариумът, с който се верифицират и оценяват резултатите от социално отговорните инициативи на организациите.

2) Продължават усилията на национални и международни организации за унифициране на инициативите, свързани със стимулиране на социално отговорното бизнес поведение.

3) Въвеждането на единни критерии за измерване и оценяване на социално отговорните практики се възприема и като предпоставка за тяхното правилно възприемане, интерпретиране и управление.

4) Водещи международни организации и инициативи продължават усилията си за усъвършенстване на критериите и показателите на социалната отчетност.

Литература

[1] Доклад по Корпоративна социална отговорност: ново партньорство – Европейски парламент 2006/2133 (INI) от 13.03.2007

[2] Серафимова Д., Социалната отговорност на бизнеса и нейното оценяване, В., ИК"Геа Принт", 2009

[3] Business for Social Responsibility, White Paper, Introduction, accessed May 27, 2004

[4] Dowling J., J. Pfeffer, Organizational Legitimacy: Social Values and Organizational Behaviour. Pacific Sociological Review, 1975, № 18

[5] Hess D., N. Rogovsky, T. Dunfee, The Next Wave of Corporate Community Involvement: Corporate Social Initiatives, California Management Review 44, № 2, Winter 2002

[6] Kotler Ph, N. Lee, Corporate Social Responsibility: Doing the Most Good for Your Company and Your Cause, N.Y., 2005

[7] www.csr.bg/social-responsibility/csr-development

[8] Sustain Ability, www.sustainability.com

[9]. World Business Council for Sustainable Development, Corporate Social Responsibility, accessed March 25, 2004

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

КОНЦЕПТУАЛЕН МОДЕЛ И ЛОГИЧЕСКА РАМКА НА КОРПОРАТИВНА СИСТЕМА ЗА ПРОЕКТНО УПРАВЛЕНИЕ БАЗИРАНА НА WORKFLOW ТЕХНОЛОГИЯ

Недка Николова, Надежда Ненова
Технически университет - Варна

CONCEPTUAL MODEL AND LOGICAL FRAMEWORK OF A CORPORATE SYSTEM FOR PROJECT MANAGEMENT BASED ON THE WORKFLOW TECHNOLOGY

Nedka Nikolova, Nadejda Nenova
Technical University – Varna

Abstract: The present paper summarizes the results of the feasibility studies into the development of a conceptual model for constructing a project management corporate system based on WorkFlow technology. The authors' primary purpose is to classify in a systematic way the main theoretical foundations, practical approaches and models for implementation of such systems in project-oriented organizations. Analyzed also are the WorkFlow technology capabilities for constructing project management systems in business organizations. Examined is the experience of leading business organizations in designing and implementing project management systems. Systematized are the main conclusions and findings in relation to the possibilities of constructing such a system and applying it in Bulgarian corporate organizations.

Key words: project management, project management systems, WorkFlow

Въведение

През последното десетилетие проектното управление се превърна в една от най-динамично развиващите се сфери на познанието и управленската практика. Осъзнаването на предимствата и ефективността на проектния подход доведе до разширяване на сферата на неговото приложение в глобален мащаб и наложи обособяването на проектното управление в отделна управленска дейност в системата на корпоративния мениджмънт. Проектът се превърна в ефективен инструмент за решаване на различни по сложност и мащабност задачи, удовлетворяване на потребност или използване на благоприятна възможност. В този смисъл можем да определим проекта като „средство за постигане на определени цели, които са свързани с постигането на такава промяна, при която проблемът е решен, потребността е задоволена или благоприятната възможност е използвана“ [1, с.45]. Способността успешно да се дефинира и управлява проект, днес се превръща в ключова необходимост за всяка организация.

Развитието на методологията на проектното управление и разширяването на приложението на съвременните информационни технологии направи възможно повишаването на качеството и ефективността на проектното управление чрез изграждане на интегрирана Корпоративна система за проектно управление. Необходимостта от бързото развитие на този тип управленски системи днес се определя от нарастването на броя на проектно-ориентираните организации, стремежът към повишаване на качеството и

ефективността на разработваните проекти, съкращаване на проектния цикъл, ускоряване на реализацията и възвръщаемостта на проекта.

Основна цел на авторите в настоящата статия е да представят в систематизиран вид теоретичните основи, практическите подходи и модели за реализация на такива системи в проектно-ориентираните организации. Анализирани са и възможностите на WorkFlow технологията за изграждане на системи за проектно управление в бизнесорганизациите.

1. Концепптуален модел на Корпоративната система за проектно управление

Корпоративната система за проектно управление (КСПУ) е комплекс от организационни, методически, технически, програмни и информационни средства, насочени към повишаване на ефективността на процесите на проектно управление в компанията [3, с.394]. Внедряването на КСПУ означава, че управлението на проектите, програмите и портфейлите ще се извършва с помощта на специализирана организационна структура в рамките на приетата в организацията методология с изпълнението на проектно-ориентирана информационна система.

Базовата структура на КСПУ включва три компонента:

1) методологическа и нормативно-регламентна база;

2) техническа и информационна база;

3) организационна структура и кадрово осигуряване.

Успешното внедряване на КСПУ изисква комплексно, балансирано развитие на трите компонента на системата. Игнорирането или недостатъчното внимание към някой от трите компонента снижава значително ефективността на системата като цяло.

Разработването и внедряването на КСПУ само по себе си е вътрешен корпоративен проект, който включва комплекс от последователни действия и изисква старателна подготовка на стратегия и тактически действия за реализация. Целите на такъв проект, като правило, се отразяват в показателите за повишаване на ефективността на реализираните в организацията проекти и програми. Резултатите от такъв проект могат да бъдат разработване на формалните процедури за началото, планирането, организацията на изпълнението, контрола и завършването на проекта, необходимите организационни структури (формиране на проектния екип и учредяване на проектния офис), основни положения по определяне на ролите на членовете на екипа (ръководител на екипа, др.), специализирана информационна система, обучение на персонала, разработване на базата от нормативни показатели и архива на документацията на проекта.

Проектът за изграждане на КСПУ има редица особености, към които можем да отнесем:

1) трудност при формулирането и съгласуването на точните резултати и критерии за успех, поради тяхната сложност, възможно е изменение и уточнение на тези изисквания в хода на проекта;

2) повишени изисквания за формализация в подготовката и приемането на управленските решения, което предполага и повишени изисквания към квалификацията и степента на отговорност на персонала, следствие на което е високата значимост на човешкия фактор;

3) необходимост от реализация на организационни изменения, което може да бъде свързано с конфликт на интереси на отделните подразделения и ръководителите на различните нива на управление на проекта.

Следователно, можем да отнесем проекта за изграждане на КСПУ към най-сложния, „открит тип“ проекти, които не могат да бъдат планирани с висока степен на точност още в началните етапи. Тяхното планиране и реализация изискват непрекъснато съгласуване в хода на изпълнението на отделните етапи като се отчитат постигнатите резултати. Първостепенно условие за успешното реализиране на такива проекти е разработването на общата стратегия за реализация и определяне на ключовите фази и междинни резултати.

Трябва да отбележим, че въпреки наличието на единни международни стандарти *(*PMBOK®Guide*),* преходът към единна технология на реализация на управлението на проекти в различните организации протича различно. Изборът на една или друга стратегия за реализация на проекта е обусловен както от спецификата на компанията, така и текущото състояние на бизнеса и готовността и за внедряване, отразена в организационната и зрялост.

Методологическите и правно-нормативни рамки на КСПУ се формират от системата на корпоративни стандарти за проектиране и внедряване на система за проектно управление. По своята същност стандартите са текстови и графични описания на процедурите, регистрацията, обработката, анализа и архивирането на информацията. Можем да ги разделим на две групи: външни (общи) и вътрешни (корпоративни). Към общите се отнасят световните и националните – *Project Management Body of Knowledge (PMBOK)* на американския Институт за управление на проекти (Project Management Institute – PMI) и стандарт *ISO 9001*. Политиката на корпорацията се определя също и от принципите и регламентите в корпоративния устав, кодексите за фирмена култура, нейните вътрешни правилници и регламенти. През последните години широко разпространение получи и нов мениджърски подход, отразен в международните квалификационни стандарти *ICB IPMA* (International Competence Baseline IPMA). Професионалните организации по проектен мениджмънт в над 40 страни имат свои национални *PM Body of Knowledge*. Освен корпоративните стандарти при изграждането на всяка система за проектно управление е необходимо изграждането на вътрешна корпоративна нормативно-регламентна база, която определя обектите на управление (проект, програма, портфейл от проекти и др.), процесите, реда и сроковете за изпълнение на задачите, разпределението на отговорностите и задълженията между участниците в проекта, вида, формата и съдържанието на документите и другите изисквания. В научната литература се препоръчва и в практиката се използва типова нормативно-регламентна база, която включва следните документи:

1) Обща чат, която описва предназначението, реда на водене и областта на приложение на нормативно-регламентната база, използваните съкращения и абривиатури.

2) Класификация на проектите, програмите, портфейлите от проекти в които се описват типовите проекти и другите обекти на управление, критериите за тяхната класификация, структурата, типовете жизнени цикли, параметрите на планиране и контрол.

3) Процесите на проектното управление – описват структурата, състава и реда на изпълнение на отделните операции и процеси, входната и резултативната информация, разпределението на отговорностите, сроковете за изпълнение на отделните операции и процеси. Групирането на процесите се извършва като се отчитат особеностите на проекта.

4) Проектната структура и ролите на членовете на екипа описват организационната структура на проекта, програмите или портфейла от проекти, разпределение на функциите, относителността и пълномощията.

5) Албум с формите на документите – съдържа списъка и формата на всички документи, които се създават в процеса на реализация на управленската технология, редът за тяхното изменение, приложение или отхвърляне.

2. **Модел на бизнес-процесите в проектното управление с приложение на технологията WorkFlow**

Понятието „бизнес-процес“ има ключова роля и фундаментално значение в управленската теория и практика, включително и в проектното управление. Процесът на управление в рамките на проекта е обективно съществуваща съвкупност от взаимосвързани целеви единици на управленската дейност (в зависимост от мащабите на анализа – комплекс от операции, работи, задачи), които имат точно определен вход и изход и който протича в рамките на информационните връзки на единната организационна структура на проекта.

От позициите на процесния подход можем да дефинираме проектното управление като **процес** на прилагане на знания, умения, средства и методи за постигане на целите на проекта.

Най-авторитетният международен стандарт „Ръководство по управление на проекти“ (Guide to the Project Management Body of Knowledge) на Американския институт за управление на проекти в своето последно, четвърто издание (2012) подчертава фундаменталната роля на понятието „процес“ в проектното управление. Стандартът определя, че „управлението на проекти се осъществява чрез подходящо прилагане и интегриране на логически групирани 42 процеса, групирани в 5 групи процеси: 1) инициране; 2) планиране; 3) изпълнение; 4) наблюдение и контрол; 5) приключване” [4]. На Фиг. 1 е описан модел на бизнес-процесите на проектното управление при приложението на технологията WorkFlow.

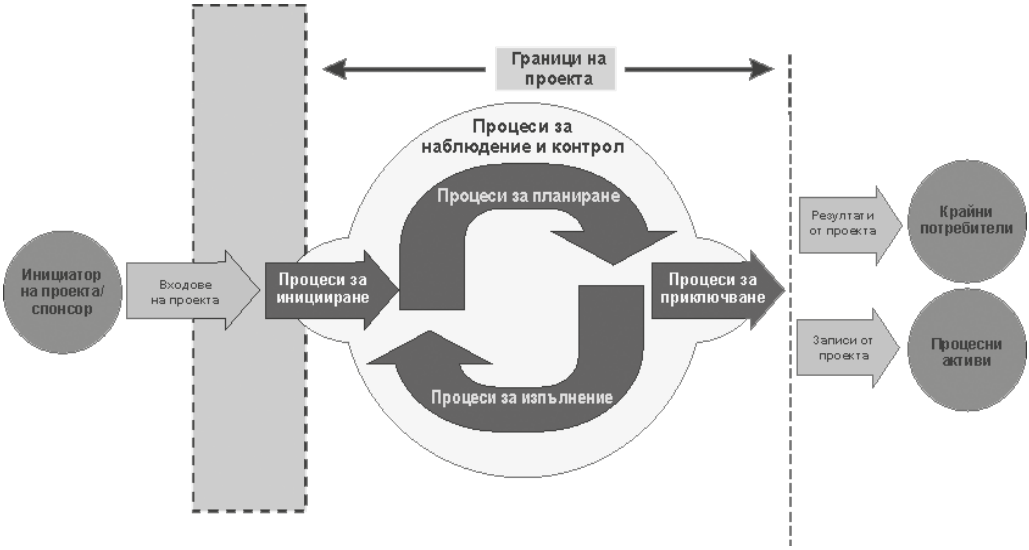

Фиг.1: Модел на бизнес-процесите на проектното управление с приложението на технологията WorkFlow

Технологията *WorkFlow* (поток от работи, операции) се разглежда от аналитиците като най-важна съставна част на съвременните корпоративни информационни системи, най-перспективна технология за управление на бизнес-процесите и процесите в проектното управление. Продуктите от класа WorkFlow са програмни системи, осигуряващи пълна и частична координация на изпълнението на производствените операции (задачи, работи, функции), съставляващи структурираните бизнес-процеси в проектното управление. Инструменталните средства за описване на процеса са предназначени за неговата формализация (формализирано описание) във вид на подредено множество от операции, правила за тяхното изпълнение, свързаните с тях обекти, изпълнители и събития. Полученото описание или спесификация на процеса се използва за контрол и управление на изпълнението на процеса на основата на постъпваща в системата информация, въведена от потребителите, резултати от изпълнението на отделните операции, данни от подсистемите, архивите и базите от данни. На свой ред средствата за управление на изпълнението на процеса предоставят на ползвателя и/или системата информация, необходима за всяка операция, а разкритите на етапа на изпълнение несъответствия служат като основание за преразглеждане на спесификацията на процеса.

Всяка система от класа на WorkFlow осигурява решаването на три задачи: 1) разработване на описанието на бизнес-процеса (календарния план на работите или бюджета); 2) управление на изпълнението на бизнес-процеса (анализ, контрол, коригиране); 3) интеграция на използваните в бизнес-процеса функционални приложения (системна интеграция на хода на работите на обекта, разпределение на натоварването на технологичните ресурси,

подготовка на аналитичната, счетоводната, финансовата отчетност). Важна особеност на технологията WorkFlow е поддържането на управлението на процесите, съдържащи както автоматизирани (изпълняване със средствата на информационните системи), така и неавтоматизираните (изпълнявани ръчно) операции. Благодарение на тази особеност всеки бизнес-процес може да бъде представен във вид на процес *WorkFlow,* ако този процес: 1) е обособен; 2) структуриран; 3) изпълнява се по формализирани правила и 4) се повтаря периодично. В процеса на проектиране на информационната система, структурата на бизнес-процеса трябва да бъде разкрита чрез диаграма, на която да се покаже нейната декомпозиция. Последната трябва да съхранява входовете, изходите, ръководството и изпълнителите, посочени на свързани диаграми, а също съдържащи съставляващите процеса операции, подпроцеси и връзки между тях. Функционалния модел на бизнес-процеса представлява набор от йерархични диаграми. Броят на вградените подпроцеси не е ограничен, което позволява да се опише функционалния модел на процес със всякаква сложност.

Заключение

Внедряването на Корпоративна система за проектно управление, базирана на Work-Flow технология дава възможност за:

1) Създаване, съхранение и осигуряване на достъп до документите и информацията, използвани при изпълнението на бизнес-процесите в проекта. При това, ако системата от типа „електронен архив“ отделя основно внимание на процесите на регистрацията, отчитането, кодирането (индексацията), съхраняването и търсенето на документите, то системите от класа WorkFlow установява връзка между документите и операциите на бизнес-процеса, управлява правилата на движението на документите и доставката им до конкретния потребител на принципа „комуто е необходимо и когато е необходимо“.

2) Управление на изпълнението на бизнес-процесите, получаване на достоверна информация за състоянието на проекта на всички негови етапи. Повечето експерти разглеждат тази цел като най-важна. Внедряването на технологията WorkFlow позволява да се организира непрекъснат поток на обработка на информационните, финансови и материални потоци на основата на съгласуваното изпълнение на операциите, работите и заданията, при това без да се ограничава творческата и делова активност на конкретните изпълнители.

3) Интеграция на отделните автоматизирани комплекси, съществуващи в различните подразделения на предприятието в единна информационна система за поддръжка на изпълнението на бизнес-процесите. Такава интеграция позволява да се избегне дублирането и несъгласуваността на информацията използвана от различните участници в проекта.

Литература

[1] Апостолов А., Основи на проекта, С., Projecta, 2004

[2] Гочев Ат., Е. Симеонова, Проектът от идеята до финансирането, С., ИК”Албатрос”, 1999

[3] Мазур И.И., В.Д. Шапиро, Управление проектами: справочник для професионалов, М., Издателство „Омега-Л“, 2012

[4] Ръководство по управление на проекти“ (Guide to the Project Management Body of Knowledge) на Американския институт за управление на проекти, четвърто издание, 2012

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

TOURISM DEVELOPMENT IN BREZOVICA IN THE PERIOD DECEMBER - MARCH 2010

Kushtrim Qamili[1], Dilaver Salihu[2], Nehat Salihu[3], Ahmet Rrustemi[3]

1. Economics High School - Gjilan, Kosovo
2. Public University of Mitrovica - Mitrovica, Kosovo
3. Agribusiness and Technology High School - Gjilan, Kosovo

Abstract

Tourism includes all activities of persons traveling to stay in their favorite places. In these years the supply of tourist services was turned into a real industry. In these years the offer of tourist services was turned into a real industry. The rates of tourism products are in a constant decreasing ensuring quietness and security for tourists.

The largest number of visitors is from Kosovo with 66%, followed by Albanians 12%, Serbians 10%, Macedonians 6% and others 6%.

Key words: Infrastructure, tourism, services, tourism offerings.

Introduction

The aim of this paper is the investigation of tourism in the period December-March 2010. Brezovica is the center of winter and summer tourism in Sharr Mountains. The ski trails are located 12 km from the village with the same name in the municipality of Shterpca. With the wrestlers that Brezovica offers to ski lovers, it is the most visited tourist center in Kosovo during the winter.

In Brezovica there are of 20 km of ski trails which are mostly related to each other. The length of separate paths is 3.5-4.0 km. Ski slopes may receive more than 50,000 skiers at the same time. These trails are approved by the ISF (International Ski Federation) and hope that in the near future, there will be held global competitions. The area of skiing center is about 2500 ha to altitude 1718-2522m. Within this space are the ski trials with the length average of 4 km and with an flexibility average of 38%.

At an altitude of 1700 m is located the hotel of ,‘B“ category, Molika hotel, which is located near the ski trails. In this hotel are performed services that deal with slide equipments.

Brezovica as tourist spot

Among the most popular hotels is Hoteli Narcis that belongs to category ,‘A“ which is located at an altitude of 900 m and it is 9 km from the skiing slopes. Hotel „Sports Tours“ is located at 1705 meters altitude just near the old telpher with two seats.

In our study we found that 65% of those tourists that spend weekends or winter holiday in Brezovica region, prefer to accommodate at Molika Hotel because it is located near the ski trails and there is the professor who offers courses-classes to become good skiers, whereas 35% of tourists thought that they prefer the Narcis Hotel and Sport Tours Hotel to accommodate with the reason that prices are more affordable,especially students and learners who have low incomes. Beside hotels „Molika“, „Sports Tours“ and „Narcissus“, in the tourist center „Brezovicë“ are built over 300 villas, which are for rent.

Molika Hotel

The hotel is located in the middle of ski terrains at an altitude of 1750 meters and belongs to the „B“ category. The hotel was built in 1985 and there is located ski service, there is the place for the placement of guests‘ skiing and the ambulance with the doctor and the staff for medical services.

Ski School Hotel (Sports Tours)

Hotel “Sport Tours” is located at 1705 meters altitude just near the old telpher with two seats (Lion‘s Neck). In the hotel is the skiing for the restaurant‘s guests.

Narcis Hotel

Narcis Hotel is the biggest hotel and most modern of all the hotels built in Brezovica. It is located right in the village Brezovicë with altitude about 900 feet, 9 km from the ski fields. The hotel was built in the early 80›s and has several restaurants, modern rooms,pool,fitness salon,billiard,ping-pong tables,rooms for seminars and congresses etc.

Results and discussion

The period from December to March 2010, in the Brezovica Tourist center entered 43075 visitors, local and foreign. The largest number of visitors is from Kosovo with 66%, followed by Albanians 12%, Serbians 10%, Macedonians 6% and others 6%.

Kosovo visitors		Albanian visitors		Serbian visitors		Macedonian visitors		Other visitors	
28429	65%	10338	12%	4307	10%	28429	6%	28429	6%

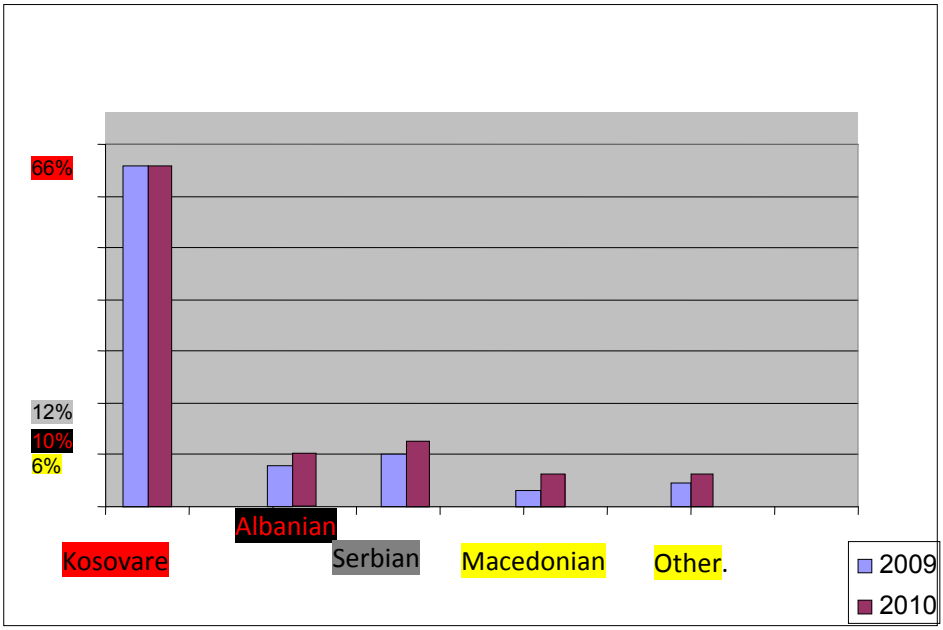

During this period, the number of nonresident visitors has increased 18.7% compared to 2009. The greatest interest has been from Gjilan and Pristina since Brezovica is about 60 km from these two cities. Especially high school and faculty students have organized student trip (5 euros) departure - coming and some of these have visited Hotels: Molika, Narcissus and Sports Tours in the Tourist Center Brezovica only for recreation, adventure, etc.

The reason why Molika Hotel has had more visitors was because it is located in the middle of the skiing terrains but also is has the professor that offers skiing courses for their clients who want to learn skiing. In the hotel is a restaurant, café, gallery, a minimarket, two ping-pong tables and discotheques.

Costumers‘ satisfaction in tourism is greatly affected by the way it serves hospitality. This is a vital part of tourism management and should be done effectively, well, politely and tactfully.

Recommendations

We are aware that tourism development requires the involvement of other government institutions, the business community and associations of various tourism associations. We will try to make the other institutional actors to contribute in various forms in this sector, which in the future may be quite profitable for the Republic of Kosovo.

Some of these have ski lifts, but in most cases there is no infrastructure for the development of winter sports. The number of hotels and restaurants should be increased.

Fortunately, environments for winter sports were activated immediately after war, lifts are running. There is snow from October to late June; ski slopes are generally located near the cities.

In the Swiss analysis of the snow of 1984, Kosovo was awarded with the first place in the Balkans for its durability of the snow.

So, in my opinion there should be organized different competitions in the snow, should be held training courses for skiing, should organize visits to different paths and various mountainous parts, visit villages that lie deep in the Alps, the organization of life in the mountains etc.

References

BPP Learning Media..... Confederation of Tourism and

Hospitality (CTH) - Tourism Industry: Study Text

D. Hall, Morton Smith, B. Marcisewska..... Tourism in the New Europe: The Challenges and Opportunities of EU Enlargement (Cabi Publishing)

VJOLLCA BAKIU.....Manaxhimi i Turizmit

VJOLLCA BAKIU……..Drejtimi i ndërrmarrjeve Hoteliere dhe Turistike

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ТРУДОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ – ПРОБЛЕМИ И ВЪЗМОЖНОСТИ

Тони Михова, Христина Дайлянова
Технически университет –София, филиал Пловдив

ON-THE-JOB PERFORMANCE OF EMPLOYEES – PROBLEMS AND OPPORTUNITIES

Tony Mihova, Christina Daylyanova
Technical University – Sofia, branch Plovdiv

Abstract

The successful operation of undertakings is directly linked to the way employees perform their daily tasks. Hence, the importance of the topic of the present report as related to the working performance of employees in Bulgarian enterprises. In view of finding out what problems accompany the working process, we have carried a survey in 187 large Bulgarian enterprises. The conclusions drawn from the analysis of the results constitute the grounds for identifying the opportunities towards settling the existing issues within the scope of the working performance.

Проблематиката, свързана с трудовото представяне е задълбочено анализирана в специализираната литература, като акцентът е върху неговото оценяване. Целта на нашия доклад е да посочим проблемите, които срещат работещите при изпълнението на трудовите задачи, да се опитаме да разкрием причините за тяхната поява и най-вече да успеем да направим някои препоръки за преодоляването им. За реализацията на целта сме анкетирали 880 работещи на различни позиции в 87 големи български предприятия.

Изследователите на трудовото представяне го свързват най-често със степента, в която работникът или служителят изпълнява трудовите задачи и задължения, които са му възложени. Оценяването му е дейност на ръководството на предприятието по набиране и анализиране на информация за това как се представя работникът или служителят в трудовия процес [1].

Какви са конкретните резултати от изследването?

Най-висок процент от анкетираните – 82% определят като проблем за доброто им трудово представяне недостатъчното материално стимулиране за качествено изпълнение на трудовите задачи. Уравниловката в получаването на възнаграждението ги демотивира за стремеж към ефективно изпълнение на задачите.

Сравнително висок процент от анкетираните – 68% посочват, че не използват максимално своя потенциал в работата, което води до изпитване на неудовлетвореност на работното място и демотивация за ефективен труд. Следващата голяма група от анкетираните – 58% посочват като проблем за доброто представяне – свръхнатовареността в работата, прекалено голям обем от трудови задачи, което предизвиква напрежение и стрес на работното място. И третата група проблеми, посочени от 48% от работещите са свързани

с поставянето на неясни и противоречиви трудови задачи, с неефективна комуникация и липса на обратна връзка.

Ако обобщим резултатите от изследването, най-често срещаните проблеми, които затрудняват доброто трудово представяне са:

1. Неизползването на материални стимули за
1. Липсата на адекватна бизнес среда за използване в максимална степен потенциала на работещите.
2. Недобра организация на работа, изразяваща се в неправилно разпределение на задачите, водещо до свръхнатоварване на определени служители.
3. Неефективна комуникация между мениджъри и работещи, водеща до неясно формулирани и противоречиви задачи.

По.задълбоченият анализ на някои от отговорите в анкетите относно причините за създаването на трудностите при изпълнението на трудовите задачи дава възможност да направим следните изводи:

1. Преките ръководители не се съобразяват в голяма степен с професионално-квалификационните способности на изпълнителите на съответните длъжности.
2. Мениджърите в голяма степен не са наясно какво трябва да се направи, за да се използват пълноценно професионално-квалификационните способности на изпълнителите на съответните длъжности.
3. Мениджърите не отчитат постоянно качеството на работата на служителите, равнището на трудовите им постижения и степента на тяхното използване.

Направеният литературен обзор на публикациите по изследваният проблем са основата за формулиране на някои възможности за преодоляване на посочените проблеми при изпълнението на трудовите задачи от страна на работещите в българските предприятия.

1. Използване възможностите на материалното стимулиране за повишаване вътрешната мотивация на работещите, стремежът да си поставят по-високи цели и да се стремят към по-добри резултати.
1. Създаване на работното място атмосфера на доверие и подкрепа от страна на преките ръководители.
2. Ежедневно управление на представянето може да се осъществи с няколко стъпки - първо, планиране какво е необходимо да се направи (въвличайки служителя, за да се чувства по- ангажиран); периодична оценка представянето на служителя; развиване уменията на служителя чрез обучение, предизвикателни задачи, възможности за развитие на кариерата; възнаграждаване на доброто представяне, за да се стимулира неговото подобряване [2].
3. Изграждане на организационна култура за даване и получаване на ефективна обратна връзка [3].

Друга възможност за предотвратяване на горепосочените проблеми създава използването на компетентностните модели, разгледани задълбочено в статията „Разработване на компетентностни модели, или какво поведение е необходимо за успешно трудово представяне” [4].

За да се управлява ефективно потенциалът на организацията и с цел да обезпечат ефективното разгръщане на компетентностния подход, специалистите по управление на човешките ресурси конструират интегрирани системи от взаимно допълващи се компетенции, които наричат “компетентностни модели” (КМ). Това са рамки (матрици) от компетенции, описващи какво поведение е необходимо, за да се постигнат най-добри резултати на дадена позиция, ниво, специфична функция. Компетентностният модел е съвкупност от множество способности, които заедно определят успешно представяне в определена работна среда. Компетентностните модели описват как искате Вашите работници и служители да се представят, не какво искате да правят, а как искате да го правят.

Обикновено в практиката се срещат два стратегически подхода при разработването на компетентностен модел:

1. Универсален подход. Това е т.нар. подход "един размер пасва на всичко". Той включва изграждането на един КМ, с набор от компетенции, които са приложими за всички длъжности. Обикновено се идентифицират 10-15 компетенции и свързаните с тях наблюдаеми поведения. Те са общите умения, характеристики и ценности/ползи, които са необходими за постигане на ефективност за широка категория от длъжности както във всички мениджърски позиции, така и в цялата организация. Този подход се използва, когато топ мениджмънтът иска да отправи силно послание относно ценностите и уменията, необходими за всички в организацията.

2. Множествен подход. Другата стратегия е да се изградят различни модели в зависимост от длъжностите и нивата в организацията. Такива модели вземат набор от компетенции, модифицират ги, преформулират ги и ги допълват, за да се достигне до компетенции, свързани с конкретната длъжност. Множественият подход се използва, когато са необходими КМ за много длъжности и когато тези длъжности нямат много общи черти. Множественият подход се използва, когато организацията иска да използва компетенции за процеси като подбор, управление на представянето и планиране на кариерата, където е необходима специфична информация за позицията. В повечето случаи организациите използват и двата подхода, като базовите компетенции покриват всички позиции, а специфични компетенции се определят за отделните длъжности [4].

В това накратко се състоят посочените от нас възможности за преодоляване на трудностите, които работещите в българските предприятия срещат при изпълнение на своите трудови задачи. Важно ееменджърите да полагат усилия в посока създаване на благоприятна среда за разгръщане на потенциала на работещите, тъй като от това зависи успешната дейност на предприятията, съответно и тяхната конкурентоспособност.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Шопов, Д. и др. Как да управляваме човешките ресурси в предприятието, ИК"Труд и право", София, 2013г.
2. Оценка на представянето, http://www.horizons.bg/
3. Василева, Л., Проблеми при трудовото представяне на служителите, сп."Човешки ресурси", бр.1/231/2014 г.
4. Томов, Т., Разработване на компетентностни модели, или какво поведение е необходимо за успешно трудово представяне, http://www.trudipravo.bg/

Тони Богданова Михова
Доцент, ТУ-София, Филиал Пловдив
GSM: 0889 77 47 01
e-mail: expert2009@abv.bg

Христина Петрова Дайлянова
Главен асистент, ТУ-София, Филиал Пловдив
GSM: 0889 44 55 97
e-mail: dailianova@abv.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА В АГРАРНИЯ СЕКТОР

Марияна Шишкова, Крум Христов
Аграрен Университет - Пловдив

РЕЗЮМЕ

Аграрното производство се характеризира с множество външни и вътрешни за системата фактори, които не могат да бъдат контролирани от земеделските производители, но оказват пряко въздействие върху крайните резултати. В настоящия доклад са дефинирани категориите риск в селското стопанство и са посочени основните инструменти за неговото управление. Дискутирани са схемите заложени в ОСП на ЕС, подпомагащи производителите при управлението на риска в земеделието. Представен е примерен казус за оценка и анализ на риска при инвестиционен проект за изграждане на овощно насаждение. Разгледана е ролята на социалния капитал при прилагането на избраните методи за въздействие върху риска.

Ключови думи: управление на риска в аграрния сектор, инвестиционни проекти, социален капитал

Въведение

Селскостопанската дейност е свързана с множество рискове. Сложността на физическите и икономическите системи затрудняват взимането на правилно управленско решение, тъй като много непредвидени фактори могат да окажат влияние върху бизнеса. Метеорологичните условия, развитието на пазара, държавната намеса и редица други, не могат да бъдат контролирани от земеделските производители, но имат пряко въздействие върху резултатите от стопанската дейност. В този контекст, земеделските производители трябва да управляват рисковете свързани със селскостопанското производство като част от общото управление на своя бизнес.

Целта на настоящия доклад е чрез оценка и анализ на риска на инвестиционен проект за изграждане на трайно насаждение да се разкрият проблемите на риска и неговото управление при инвестиране в аграрния сектор. За да бъде постигната целта изследването преминава през следните етапи: (1) дефинирани са категориите риск в селското стопанство; (2) разгледани са съответните стратегии за управление на риска, както и основните инструменти за неговото управление; (3) дискутирани са схемите в ОСП на ЕС, подпомагащи производителите при управлението на риска (4) определена е методиката на изследването; (5) направена е оценка и анализ на риска на инвестиционен проект за изграждане на трайно насаждение, избран е метод за въздействие върху риска и е анализирано влиянието му върху крайните резултати; (6) на база на анализа са направени съответни изводи и препоръки.

1. Риск и класификации на риска в аграрния сектор

В икономическата и специализираната литература се предлагат множество дефиниции на риска, които се различават по между си принципно или в детайли. Драганов [1; с.23] определя риска, като „възможност за настъпване на определено събитие, което причинява вреда“. Той посочва, че рискът е неизвестно събитие, за което има вероятност да настъпи и

може да бъде оценено, а за неопределеност говорим в случаите, при които вероятността за настъпване на дадено събитие е неизвестна и не може да бъде извършена оценка.

В литературата съществува многообразие от класификации на рисковете, пред които са изправени земеделските производители. Една част от тези рискове са типични за селското стопанство, а други са характерни и за останалите сфери на икономиката. За целите на настоящата разработка е възприета посочената в доклад на Европейската комисия класификацията на рисковете в селското стопанство. Авторите разглеждат следните основни категории риск: (1) Човешки или лични рискове, отнасящи се до смърт, болест или нараняване на ангажираните в производствения процес лица. Тези рискове са общи за всички стопански субекти. (2) Имотни рискове свързани с кражба, пожар и всякакъв друг вид загуба или повреда на селскостопански активи (сгради, оборудване и др.). (3) Производствен риск, който най-често са свързан с метеорологични условия (прекалено/недостатъчно валежи, градушки, екстремални температури), но включват също така и рискове от заболявания на растенията и животните. Производственият риск се измерва чрез колебанията в добивите. Варирането на добивите за дадена култура се различава значително по региони в зависимост от климата, почвата и избрания производствен метод. Тези колебания могат да бъдат измерени в рамките на конкретната организационна единица, на регионално и национално ниво. (4) Ценови риск е рискът от понижаване на цените на продукцията и повишаване на цените на ресурсите след като вече е взето производствено решение. (5) Институционален риск е риск свързан с промени в политическата рамка (аграрна и други политики), които могат да имат негативно влияние върху селскостопанските приходи. (6) Финансовия риск обхваща валутен риск, ликвиден риск, нарастване цената на капитала и загуба на собствен капитал. Според авторите, в аграрния сектор основно рисковете могат да се групират на ценови рискове и производствени рискове [11].

2. Стратегии и инструменти за управление на риска в селското стопанство

След като бъдат идентифицирани и оценени различните видове рискове, се пристъпва към избор на стратегия (техника) за тяхното управление. Стратегиите могат да бъдат обобщени в следните четири групи: (1) стратегия за избягване на риска, изразяваща се в съзнателно решение за избягване на определен вид риск; (2) стратегия за предотвратяване на щетата насочена към намаляване на вероятността за щета и за минимизиране на последиците от нея; (3) стратегия за приемане на риска, състояща се в покриване на щетите за сметка на собствени ресурси; (4) стратегия за трансфер на риска, изразяваща се в пренасяне на риска върху други субекти [12]. Изборът на инструмент за прилагането на избраната стратегия е от ключово значение при успешното управление на риска.

Европейската комисия класифицира инструментите за управление на риска в селското стопанство в две групи: (1) инструменти отнасящи се до мерките в дадено стопанство и (2) инструменти насочени към споделяне на риска. Към първата група се спадат: подбор на продукти с кратък производствен цикъл; диверсификация на земеделските култури и/или на животинската продукция; вертикална интеграция и създаване на специални резервни фондове от земеделските производители като форма на самостоятелно застраховане. Инструментите за споделяне на риска обхващат: договори за производство и договори за цена; хеджиране на фючърсните пазари; участие във взаимни (взаимоспомагателни) фондове; застраховане; публични (бедствени) фондове и др. [10].

В настоящото изследване по-подробно са разгледани взаимните (взаимоспомагателните) фондове. Те представляват начин за споделяне на риска между групи производители, които желаят да поемат собствена отговорност за управление на риска. Взаимните фондове основани на частни инициативи обхващат главно специфични сектори или региони, характеризиращи се със сходни рискове. Те могат да се разглеждат като специфична схема за обезщетение, макар и с по-ограничен финансов капацитет. В случаите на възникване на загуба или щета за някой от участниците, тя бива намалена или напълно покрита от натрупаните във фонда средства, в съответствие с предварително определени правила.

Взаимоспомагателните фондове често са изправени пред проблема с ограничените ресурси, особено в ранните години от създаването им. Предимство на този такъв тип фондове, създадени на регионално ниво е, че участниците се познават по между си. Като недостатък на тези фондове може да се посочи опасността голяма част или дори всички земеделски производители да претъпят загуби по едно и също време. Този недостатък може да бъде преодолян чрез самозастраховане и сътрудничество с взаимни схеми от други райони [10].

Като добра практика за прилагането на взаимни фондове Janowaicz-Lomott and Lyskava посочват сдружение на 66 италиански земеделски производители, използващи този инструмент за споделяне на риска под формата на частен фонд. Сдружението (CODIPRA fund) осигурява следните инструменти за управление на производствения риск: (1) покриване на застрахователната премия и (2) взаимоспомагателни фондове. По отношение на взаимните фондове компенсации се изплащат при: (1) унищожаване на реколтата в следствие на неблагоприятни климатични условия, болести по растенията и животните под прага, който застрахователната компания покрива или (2) щети на реколтата свързани с неблагоприятни климатични събития, които не подлежат на застраховане или надхвърлят приемливия за застрахователния пазар размер. В първия случай приходите на фонда се формират основно от вноските на участващите земеделски производители. Вноските са в размер на 8% от премията по застраховката, но не по-малко от 0,6% от застрахователната стойност. Допълнителен източник на приходи са обезщетенията получени от застрахователно дружество (делът, който фондът е решил да застрахова). [14]

3. Политическа рамка

Пазарната подкрепа, директните плащания и развитието на селските райони в рамките на Общата селскостопанска политика (ОСП) имат значително влияние върху различните видове рискове, пред които са изправени земеделските производители. Въпреки че основната цел на тези мерки да е по-скоро стабилизиране на доходите, отколкото намаляване на риска през последните години в Общността се работи усилено по отношение на интеграцията на риск мениджмънта в ОСП.

Основните нормативни документи уреждащи управлението на риска в земеделието са Регламент (ЕО) № 73/2009 на Съвета от 19 януари 2009 г. за установяване на общи правила за схеми за директно подпомагане в рамките на Общата селскостопанска политика и Регламент (ЕС) № 1305/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 17 декември 2013 година относно подпомагане на развитието на селските райони от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони. Насоките за подкрепа заложени в тези документи са разделени в няколко основи групи:

1. Финансови вноски, изплащани директно на селскостопанските производители, за премиите за застраховка на реколтата, животните и растенията срещу икономически загуби, причинени от неблагоприятни климатични събития, в случай на болести по животните или по растенията или нашествие от вредители. Тези вноски се предоставят единствено за застрахователни договори, покриващи загуби, причинени от неблагоприятни климатични явления, от болест по животните или по растенията, от нашествие на вредители или екологичен инцидент или от приемане на мярка в съответствие с Директива 2000/29/ЕО с цел ликвидиране или ограничаване на болест по растенията или нашествие на вредители, които са унищожили над 30% от средногодишната продукция на даден земеделски стопанин за предшестващия тригодишен период или от усреднения размер на база три години от предшестващия петгодишен период, като се изключват годините с най-високия и най-ниския показател.

2. Финансови вноски във взаимоспомагателни фондове за изплащане на обезщетения на селскостопанските производители за икономически загуби, причинени от поява на болест по животните или по растенията или от екологична катастрофа. Финансовите вноски, могат да се отнасят до покриване на следните разходи: административните разходи за създаване на взаимоспомагателния фонд, разпределени така, че да намаляват прогресивно

за период от максимум три години; сумите, изплатени от взаимоспомагателния фонд като финансова компенсация на земеделските стопани; лихвата по търговските заеми, взети от взаимоспомагателния фонд с цел изплащане на финансова компенсация на земеделските стопани в случай на криза.

3. Инструмент за стабилизиране на доходите под формата на финансови вноски във взаимоспомагателни фондове за предоставяне на обезщетения на селскостопански производители, които търпят сериозен спад в доходите. Подпомагането се отпуска само при условие че този спад надхвърля 30% от средногодишния доход на отделния земеделски стопанин. За целите на подпомагането под доход се разбира сумата на приходите, които земеделският стопанин получава от пазара, включително всички форми на публично подпомагане, намалена с разходите за производствени ресурси. Плащанията за земеделски стопани от взаимоспомагателни фондове следва да компенсират по-малко от 70% от загубата на доходи през годината, в която производителят има право да получава помощта.

„Взаимоспомагателен фонд“, съгласно дефиницията използвана в разгледаните регламенти означава схема, акредитирана от държава-членка съгласно националното законодателство, чиято цел е членуващите селскостопански производители да се застраховат, при която се извършват компенсаторни плащания на членуващите селскостопански производители, претърпели икономически загуби, причинени от поява на болест по животните или по растенията или от екологична катастрофа, или на селскостопански производители, които търпят сериозен спад в техните доходи. [8][9]

4. Ролята на социалния капитал при управление на риска

Прилагането на предвидената подкрепата за управление на риска в ОСП, разгледана в предходната точка и по-специално тази, отнасяща се до взаимоспомагателните фондове, е тясно свързана с равнището на социалния капитал в съответната държава-членка. За целите на настоящия доклад е възприето определението за социалния капитал на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, съгласно което това са „мрежите, заедно със споделените норми, ценности и схващания, които подпомагат кооперирането в и между групите“ [16; с.41]. Неразвитото в достатъчна степен коопериране между производителите [4][5] е показателно за ниското равнище на социалния капитал на национално ниво. Участието на земеделските производители в тези фондове от своя страна изисква наличието на доверие както между хората, така и в институциите. Ето защо, за да се изгради една правилно функционираща структура, трябва да бъдат съблюдавани социалните норми (например, да се избегне облагодетелстване на едни участници за сметка на други) и да се прилагат ефективни санкции при тяхното нарушаване [13][15].

5. Методика на изследването

Оценката на риска на инвестиционните проекти се състои в изучаване на вероятността даден проект да постигне задоволително изпълнение по отношение на избрания оценъчен показател. Най-често използваните оценъчни показатели са нетна настояща стойност и вътрешна норма на възвръщаемост.

За целите на настоящето изследване е използван методът анализ на сценарии, който е специфична разновидност на анализа на чувствителността. Практическото приложение на този метод се основава на използването на три оценки на входящите променливи: най-вероятна (реалистична), оптимистична и песимистична. Анализът протича на няколко етапа. Първоначално се прави се избор на обобщаващ показател за оценка на проекта, като се уточнява модела или формата на изчисляване на показателя. След това се пристъпва към избор на стойностите на трите оценки за всяка базисна променлива и последователно се замества най-вероятната оценка на всяка променлива с песимистичната и оптимистичната стойност, като останалите променливи запазват най-вероятните си значения. На тази база се определя интервала на вариране на избрания основен критерий за оценка на проекта [2].

6. Оценка на риска на инвестиционен проект за изграждане на прасковено насаждение

В настоящия доклад е разгледан земеделски производител от с. Чалъкови, който предвижда изграждането на овощна градина от праскови със собствени средства на площ от 10 дка. Жизнения цикъл на проекта е 15 години. В случая оценката и анализа на риска е извършена по посока на производствения и пазарния риск.

За целите на настоящото изследване като метод за оценка на риска на инвестиционния проект се използва методът „анализ на сценарии". Избраният обобщаващ показател за оценка на проекта е вътрешната норма на възвръщаемост (IRR). Направени са прогнози за паричните потоци на базата на технологични карти, разработени от Манолова [3]. Данните са коригирани, като са ползвани индексите на цените на стоки и услуги за текущо потребление в селското стопанство за второто тримесечие на 2014 г., спрямо базисната 2005 г. [7].

В таблица №1 са изчислени нетните парични потоци от проекта. Вътрешната норма на възвръщаемост (IRR) на проекта е изчислена по формулата:

IRR= r1 + (r2-r1) * (NPVr1 / (NPVr1 – NPVr2))

където:

r1 и r2 са нормите на дисконтиране, при който нетната настояща стойност на проекта (NPV) е съответно положителна и отрицателна величина. Търсената стойност IRR е между тези две стойности.

Необходимо е да бъдат направени още няколко уточнения, относно включените в таблица № 1 данни: (1) Цената на прасковите е една и съща за целия период, тъй като при липса на пазарни шокове, инфлацията ще окаже влияние, както върху цените на продукцията, така и върху цените на ресурсите и по този начин няма да настъпят изменения в очакваната възвръщаемост. (2) Прасковите проявяват склонност към алтернативно (нередовно) плододаване. Тази алтернативност, обаче може да бъде избегната чрез правилни резитби и спазване на необходимите агротехнически мероприятия. В настоящата разработка не се предвижда нередовност в плододаването, тъй като се приема, че производителят ще прилага съответните земеделски практики. (3) Прасковата е едно от най-топлолюбивите овощни растения, отглеждани в умерената климатична зона и проявява доста голяма чувствителност по отношение на екстремни ниски температури. Дори в типични прасковени райони като Петричко-Санданския са наблюдавани периоди със силни измръзвания на прасковените насаждения [6]. В районите разположени в близост до река Марица, където се намира и с.Чалъкови, проблемът с измръзването на прасковите е по-сериозен. Поради специфичните особености на всеки микрорайон обаче, трудно може да бъде определена вероятността за измръзване на растенията въз основа само на статистически данни за района. Не може с точност да се определи и степента, в която прасковените дървета ще бъдат засегнати от ниските температури. Необходимо е да бъдат направени дългогодишни проучвания в конкретния микрорайон, което струва скъпо и не е целесъобразно от гледна точка на мащаба на проекта. Ето защо, в настоящото изследване условно е прието, че това явление се наблюдава през период от 3 години и води до 50% намаление на произведената продукция.

Фигура № 1 представя графично изменението на очакваните приходи и на необходимите за осъществяването на проекта разходи по години. Приходите от реализацията на проекта през годините на измръзване на насаждението падат под нивото на общите разходи. Въпреки това нетните парични потоци остават положителни, което гарантира ликвидността на проекта.

Таблица № 1: Парични потоци и вътрешна норма на възвръщаемост на проекта

Площ (дка)	10
Цена лв/кг	0.7
Природен фактор	0.5

IRR
16.39%

Години	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ПРИХОДИ	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**8400.00**	**9100.00**	**5250.00**	**10500.00**	**10500.00**	**10500.00**	**5250.00**	**10500.00**	**10500.00**	**10500.00**	**5250.00**	**10500.00**
Среден добив кг/дка	0.00	0.00	0.00	0.00	1200.00	1300.00	750.00	1500.00	1500.00	1500.00	750.00	1500.00	1500.00	1500.00	750.00	1500.00
Производство кг	0.00	0.00	0.00	0.00	12000.00	13000.00	7500.00	15000.00	15000.00	15000.00	7500.00	15000.00	15000.00	15000.00	7500.00	15000.00
Цена лв/кг	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70	0.70
							0.00				0.00				0.00	
ОБЩО РАЗХОДИ	**8003.42**	**2772.49**	**2772.49**	**2772.49**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**	**5526.74**
1. Променливи р-ди	7774.75	2772.49	2772.49	2772.49	4043.03	4043.03	4043.03	4043.03	4043.03	4043.03	4043.03	4043.03	4043.03	4043.03	4043.03	4043.03
посадъчен материал	4753.65	94.60	94.60	94.60	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
препарати за РЗ	0.00	300.32	300.32	300.32	431.31	431.31	431.31	431.31	431.31	431.31	431.31	431.31	431.31	431.31	431.31	431.31
торове	815.14	90.57	90.57	90.57	326.05	326.05	326.05	326.05	326.05	326.05	326.05	326.05	326.05	326.05	326.05	326.05
хербициди	151.40	189.26	189.26	189.26	510.99	510.99	510.99	510.99	510.99	510.99	510.99	510.99	510.99	510.99	510.99	510.99
вода,ел.енергия,колчета,връзки	209.10	1070.38	1070.38	1070.38	1075.36	1075.36	1075.36	1075.36	1075.36	1075.36	1075.36	1075.36	1075.36	1075.36	1075.36	1075.36
механизирани услуги	1065.43	603.26	603.26	603.26	1153.00	1153.00	1153.00	1153.00	1153.00	1153.00	1153.00	1153.00	1153.00	1153.00	1153.00	1153.00
труд (сезонни работници)	627.58	369.74	369.74	369.74	467.04	778.40	467.04	934.08	934.08	934.08	467.04	934.08	934.08	934.08	467.04	934.08
допълнителни 2% от преките р-ди	152.45	54.36	54.36	54.36	79.28	85.50	79.28	88.62	88.62	88.62	79.28	88.62	88.62	88.62	79.28	88.62
2.Постоянни р-ди	228.67	0.00	0.00	0.00	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72
проучване и проектиране 3% от ППР	228.67	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
застраховки	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Амортизация	0.00	0.00	0.00	0.00	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72	1483.72
ПЕЧАЛБА	-8003.42	-2772.49	-2772.49	-2772.49	2873.26	3573.26	-276.74	4973.26	4973.26	4973.26	-276.74	4973.26	4973.26	4973.26	-276.74	4973.26
Данък 10%	0.00	0.00	0.00	0.00	287.33	357.33	0.00	497.33	497.33	497.33	0.00	497.33	497.33	497.33	0.00	497.33
Печалба след облагане	-8003.42	-2772.49	-2772.49	-2772.49	2585.93	3215.93	-276.74	4475.93	4475.93	4475.93	-276.74	4475.93	4475.93	4475.93	-276.74	4475.93
НПП	**-8003.42**	**-2772.49**	**-2772.49**	**-2772.49**	**4069.65**	**4699.65**	**1206.97**	**5959.65**	**5959.65**	**5959.65**	**1206.97**	**5959.65**	**5959.65**	**5959.65**	**1206.97**	**5959.65**

Източник: Собствена разработка

Въз основа на известните променливи може да се разработят сценарии по отношение на цената на прасковите, разходите и влиянието на метеорологичните условия.

Фигура № 1: Разходи и приходи от проекта по години: най-вероятни очаквани стойности

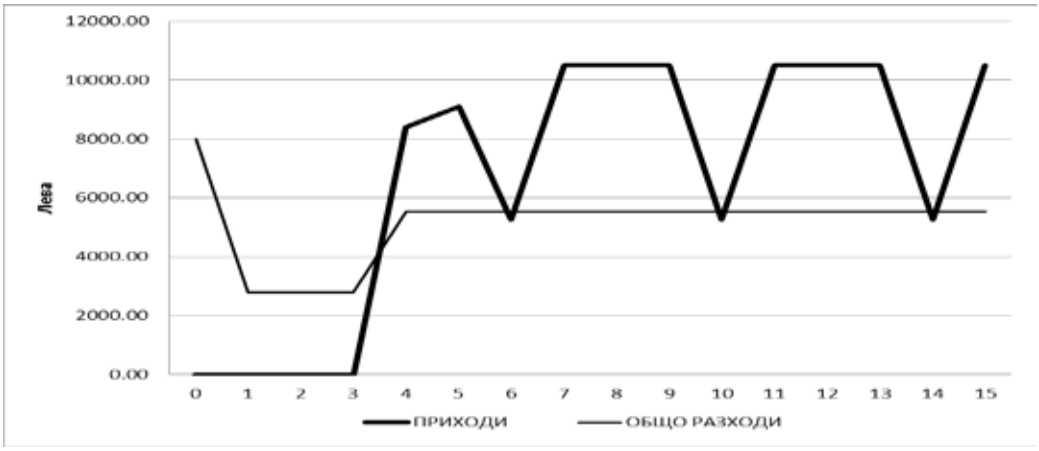

Източник: Собствена разработка

В таблица № 2 са посочени оценките на отделните променливи и вътрешната норма на възвръщаемост на проекта при различни сценарии. Колоната "IRR на проекта" показва как се изменя вътрешната норма на възвръщаемост, когато променливата от съответния ред приема оптимистична или песимистична оценка, а останалите запазват най-вероятните си значения.

Таблица № 2: Оценки на отделните променливи и IRR при различни сценарии

Променлива	Обхват на изменение на стойността на променливата			IRR на проекта		
	Песимистична	Реалистична	Оптимистична	Песимистична	Реалистична	Оптимистична
Цена, лв/ кг (средна стойност)	0.56	0.70	0.84	9.55%	16.39%	21.66%
Общи разходи	71069.40	64608.55	58147.69	13.53%	16.39%	19.46%
Влияние на метеорологичните условия	Унищожаване на реколтата	50% спад в добивите	няма измръзвания	11.33%	16.39%	20.06%

Източник: Собствена разработка

Поради спецификата на селското стопанство и множеството фактори, който влияят върху цените на продукцията в този сектор, тяхното точно прогнозиране е изключително трудно. Ако например, земеделския производител продава цялата произведена продукция на преработващо предприятие, без предварително сключен договор, то тогава цената на прасковите за дадена година ще зависи по-скоро от предварителната договореност между преработващите предприятия, от колкото от темпа на инфлацията. Тук може да

бъде поставен, също така, въпросът за конкурентоспособността на произведената у нас продукция, спрямо внесената от чужбина и силното влияние на вноса върху цените. Ето защо, по отношение цената на прасковите се допуска, че възможните граници за нейното изменение са ±20%.

Чувствителността на IRR по отношение изменението на променливите и постоянните разходи е разкрита, чрез тяхното увеличение и намаление с 10%. Както вече бе посочено, трудно може да се определи вероятността от измръзване на прасковеното насаждение и степента, в която растенията ще бъдат засегнати от студовете. Причина за това са специфичните особености на всеки микрорайон. При отчитане чувствителността на IRR по отношение спада в добивите, породен от екстремни ниски температури, като песимистична оценка може да се посочи силното измръзване на дърветата, което засяга чувствително дървесината и води до унищожаване на предстоящата реколта. Тъй като прасковата има силна възстановителна способност и често растенията, смятани за загинали, продължават да живеят и плододават, се предполага че след извършване на необходимите резитбени операции, през следващата година няма да настъпят значителни изменения в добивите. Като оптимистична оценка се приема, че в района няма опасност от измръзвания.

Фигура № 2: Разходи и приходи от проекта по години – песимистичен сценарий

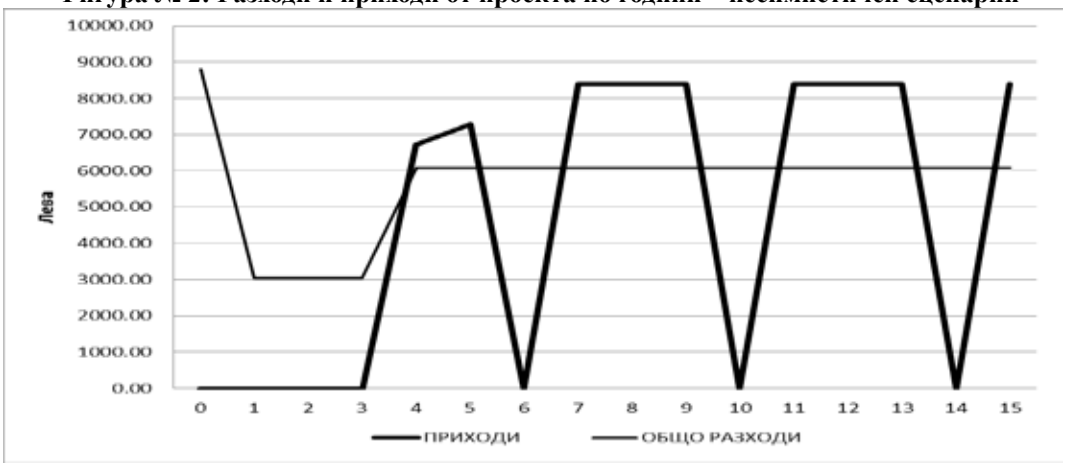

Източник: Собствена разработка

От данните в таблица № 2 се вижда, че проектът е „надежден“. Вътрешната норма на възвръщаемост остава приемлива дори при песимистичните оценки на всяка една от входящите променливи. При едновременното сбъдване на всички песимистични сценарии – изпреварващ темп на нарастване на разходите, съчетан със спад в цените на продукцията с 20%, както и пълна загуба на добива през годините на измръзване IRR=0.

От графичното представяне на данните (фигура № 2) се вижда, че при сбъдване на този сценарий през годините на измръзне на насаждението се очаква земеделският производител да понесе значителни загуби.

7. Вземане на решение по стратегията за управление на риск и избор на метод за въздействие върху риска

От данните в таблица № 3 е видно, че при сбъдване на песимистичните оценки за всяка от променливите най-добрата стратегия за земеделския производител е да сподели риска. Хеджирането като инструмент за прехвърляне на риска не е развито у нас, тъй като е налице недоверие между актьорите, а договорите не са защитими.

Таблица № 3: Влияние на пазарните шокове и неблагоприятните метеорологични условия върху IRR на проекта

Площ (дка)	10
Цена лв/кг	0.56
Природен фактор	0
Коефицент разходи	1.1

IRR
0%

Години	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ПРИХОДИ	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**6720.00**	**7280.00**	**0.00**	**8400.00**	**8400.00**	**8400.00**	**0.00**	**8400.00**	**8400.00**	**8400.00**	**0.00**	**8400.00**
Среден добив кг/дка	0.00	0.00	0.00	0.00	1200.00	1300.00	0.00	1500.00	1500.00	1500.00	0.00	1500.00	1500.00	1500.00	0.00	1500.00
Производство кг	0.00	0.00	0.00	0.00	12000.00	13000.00	0.00	15000.00	15000.00	15000.00	0.00	15000.00	15000.00	15000.00	0.00	15000.00
Цена лв/кг	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56
							0.00				0.00				0.00	
ОБЩО РАЗХОДИ	**8803.76**	**3049.73**	**3049.73**	**3049.73**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**	**6079.42**
1. Променливи р-ди	8552.23	3049.73	3049.73	3049.73	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33
посадъчен материал	5229.02	104.06	104.06	104.06	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
препарати за РЗ	0.00	330.35	330.35	330.35	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44
торове	896.65	99.63	99.63	99.63	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66
хербициди	166.54	208.18	208.18	208.18	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09
вода,ел.енергия,колчета,връзки	230.01	1177.42	1177.42	1177.42	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89
мехенизирани услуги	1171.98	663.59	663.59	663.59	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30
труд (сезонни работници)	690.34	406.71	406.71	406.71	513.74	856.24	0.00	1027.49	1027.49	1027.49	0.00	1027.49	1027.49	1027.49	0.00	1027.49
допълнителни 2% от преките р-ди	167.69	59.80	59.80	59.80	87.20	94.05	76.93	97.48	97.48	97.48	76.93	97.48	97.48	97.48	76.93	97.48
2.Постоянни р-ди	251.54	0.00	0.00	0.00	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09
проучване и проектиране 3% от ППР	251.54	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
застраховки	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Амортизация	0.00	0.00	0.00	0.00	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09
ПЕЧАЛБА	-8803.76	-3049.73	-3049.73	-3049.73	640.58	1200.58	-6079.42	2320.58	2320.58	2320.58	-6079.42	2320.58	2320.58	2320.58	-6079.42	2320.58
Данък 10%	0.00	0.00	0.00	0.00	64.06	120.06	0.00	232.06	232.06	232.06	0.00	232.06	232.06	232.06	0.00	232.06
Печалба след облагане	-8803.76	-3049.73	-3049.73	-3049.73	576.52	1080.52	-6079.42	2088.52	2088.52	2088.52	-6079.42	2088.52	2088.52	2088.52	-6079.42	2088.52
НПП	**-8803.76**	**-3049.73**	**-3049.73**	**-3049.73**	**2208.61**	**2712.61**	**-4447.33**	**3720.61**	**3720.61**	**3720.61**	**-4447.33**	**3720.61**	**3720.61**	**3720.61**	**-4447.33**	**3720.61**

Източник: Собствена разработка

Както бе посочено по-рано основните инструменти за управление на риска в селското стопанство предвидени в ОСП са застраховането и участието във взаимоспомагателни фондове. С оглед на това за целите на настоящата разработка са използвани тези два инструмента.

При определянето на необходимите ресурси за реализиране на избраните методи за въздействие върху риска сме се използвали: (1) данни предоставени от застрахователните компании и (2) модела прилаган от фонда CODIPRA в Италия, тъй като у нас все още няма ясно регламентирани правила за прилагането на взаимоспомагателните фонове.

Фигура № 3: Разходи и приходи от проекта по години – при реализиране на избрания метод за въздействие

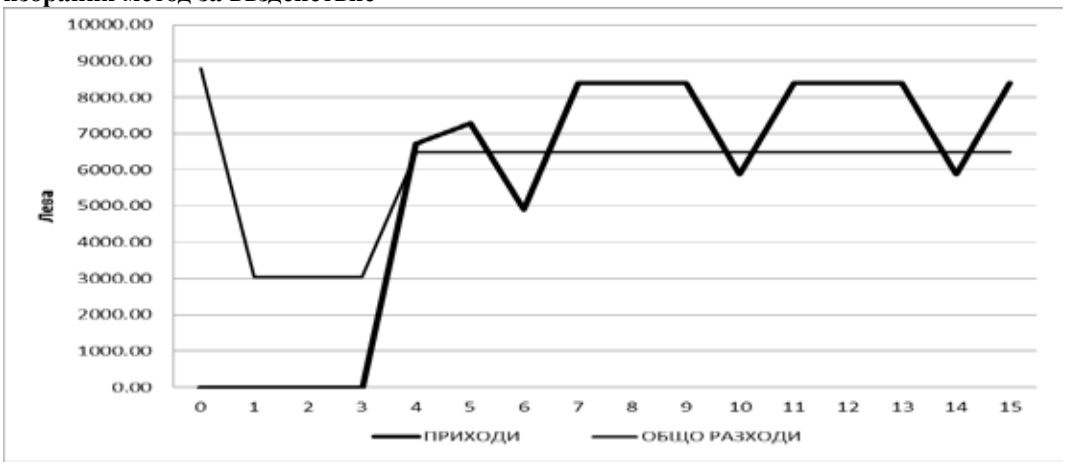

Източник: Собствена разработка

На тази база в нашия модел вноските, с които земеделския производител участва във фонда са изчислени при 0.6% от застрахователната стойност. Субсидията за застрахователната премия в нашия случай е 65% от нейния размер, съгласно информацията посочена в Регламент (ЕС) 1305/2013 на Европейския парламент и на съвета относно подпомагане на развитието на селските райони от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони. Данните в таблица № 4 показват, че дори при сбъдването на най-песимистичния сценарий проектът е осъществим. При реалистичния сценарий IRR на проекта е 19%, която стойност е по-висока от изчислената реалистична без прилагането на съответните инструменти на управление на риска.

Съпоставяйки стойностите на обобщаващия показател с тези преди прилагането на избраните методи за въздействие върху риска, можем да обобщим, че тези два инструмента са добри за управление на риска в конкретното стопанство.

Изводи

На база на извършената оценка и анализ на производствения и пазарния риск на инвестиционен проект за изграждане на трайно насаждение са направени следните изводи:

(1)Управлението на риска в една аграрна производствена система е ключов елемент от нейното цялостно управление.

(2)Производственият и ценовият риск оказват силно влияние върху крайните икономически резултати.

(3)На лице е сериозна вариация в обобщаващия показател при различните сценарии. Въпреки това, при последователно заместване на най-вероятната оценка на всяка променлива с нейната песимистична и оптимистична стойности е видно, че проектът е „надежден“.

Таблица № 4: Реализиране на избраните методи за въздействие върху риска при песимистичен сценарий

Площ (дка)	10
Цена лв/кг	0.56
Природен фактор	0
Коефициент разходи	1.1
Взаимен фонд	1

IRR
6%

Години	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
ПРИХОДИ	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**6720.00**	**7280.00**	**4900.00**	**8400.00**	**8400.00**	**8400.00**	**5880.00**	**8400.00**	**8400.00**	**8400.00**	**5880.00**	**8400.00**
Среден добив кг/дка	0.00	0.00	0.00	0.00	1200.00	1300.00	0.00	1500.00	1500.00	1500.00	0.00	1500.00	1500.00	1500.00	0.00	1500.00
Производство кг	0.00	0.00	0.00	0.00	12000.00	13000.00	0.00	15000.00	15000.00	15000.00	0.00	15000.00	15000.00	15000.00	0.00	15000.00
Цена лв/кг	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56
							4900.00				5880.00				5880.00	
ОБЩО РАЗХОДИ	**8803.76**	**3049.73**	**3049.73**	**3049.73**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**	**6484.42**
1. Променливи р-ди	8552.23	3049.73	3049.73	3049.73	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33	4447.33
посадъчен материал	5229.02	104.06	104.06	104.06	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
препарати за РЗ	0.00	330.35	330.35	330.35	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44	474.44
торове	896.65	99.63	99.63	99.63	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66	358.66
хербициди	166.54	208.18	208.18	208.18	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09	562.09
вода,ел.енергия,колчета,връзки	230.01	1177.42	1177.42	1177.42	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89	1182.89
механизирани услуги	1171.98	663.59	663.59	663.59	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30	1268.30
труд (сезонни работници)	690.34	406.71	406.71	406.71	513.74	856.24	0.00	1027.49	1027.49	1027.49	0.00	1027.49	1027.49	1027.49	0.00	1027.49
допълнителни 2% от преките р-ди	167.69	59.80	59.80	59.80	87.20	94.05	76.93	97.48	97.48	97.48	76.93	97.48	97.48	97.48	76.93	97.48
2.Постоянни р-ди	251.54	0.00	0.00	0.00	2037.09	2037.09	2037.09	2037.09	2037.09	2037.09	2037.09	2037.09	2037.09	2037.09	2037.09	2037.09
проучване и проектиране 3% от ППР	251.54	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
вноска във фонда	0.00	0.00	0.00	0.00	405.00	405.00	405.00	405.00	405.00	405.00	405.00	405.00	405.00	405.00	405.00	405.00
Амортизация	0.00	0.00	0.00	0.00	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09	1632.09
ПЕЧАЛБА	-8803.76	-3049.73	-3049.73	-3049.73	235.58	795.58	-1584.42	1915.58	1915.58	1915.58	-604.42	1915.58	1915.58	1915.58	-604.42	1915.58
Данък 10%	0.00	0.00	0.00	0.00	23.56	79.56	0.00	191.56	191.56	191.56	0.00	191.56	191.56	191.56	0.00	191.56
Печалба след облагане	-8803.76	-3049.73	-3049.73	-3049.73	212.02	716.02	-1584.42	1724.02	1724.02	1724.02	-604.42	1724.02	1724.02	1724.02	-604.42	1724.02
НПП	**-8803.76**	**-3049.73**	**-3049.73**	**-3049.73**	**1844.11**	**2348.11**	**47.67**	**3356.11**	**3356.11**	**3356.11**	**1027.67**	**3356.11**	**3356.11**	**3356.11**	**1027.67**	**3356.11**

Източник: Собствена разработка

Стойностите на обобщаващия показател са приемливи дори при самостоятелната проява на пазарните шокове или негативните влияния на климатичните условия.

(4)Разработеният сценарий, включващ наличието на спад в цените на продукцията, съчетан с изпреварващ темп на производствените разходи и унищожаване на реколтата в следствие измръзване, ни показва че е възможно земеделският производител да понесе значителни загуби през годините на силни измръзвания на насаждението, които загуби са непосилни за него. При тази ситуация той би могъл да се насочи към стратегията за споделяне на риска. Анализът сочи, че след включването на необходимите ресурси за реализиране на избраните методи за управление на риска вътрешната норма на възвращаемост на проекта приема по-високи стойности, както в песимистичния, така и при реалистичния сценарий.

(5)Взаимоспомагателните фондове в комбинация със застраховане на продукцията могат да бъдат успешен метод за трансфер на риска.

(6)Поради слабо развития социален капитал на национално равнище очакваме прилагането на взаимоспомагателните фондове в България да срещне редица трудности. Поради това е необходимо да се регламентират ясни правила за тяхното функциониране, които не позволяват облагодетелстването на едни участници за сметка на други, както и да се прилагат ефективни санкции при тяхното неспазване.

Литература

1.Драганов, Х. Управление на риска. София, Тракия-М, 2003.

2.Европейска комисия. Ръководство за анализ разходи - ползи на инвестиционни проекти. *// Генерална дирекция Регионална политика*, 2008

3.Манолова, В. Инвестиции и ефективност в овощарството. LAX advertising, 2005

4.Министерство на земеделието и храните. Национална стратегия за устойчиво развитие на земеделието в България в периода 2014 – 2020 г.. София, 2013.

5.Министерство на земеделието и храните. Тематична подпрограма за развитие на малки земеделски стопанства в Република България - 2014-2020, Проект 11/11/2013

6.Михайлов, Ц.. Прасковата. Матком, 2008

7.Национален статистически институт. 2014. http://www.nsi.bg/ (последно посетено на 30.10.2014 г.).

8.Регламент (ЕО) № 73/2009 на Съвета от 19 януари 2009 г. за установяване на общи правила за схеми за директно подпомагане в рамките на Общата селскостопанска политика. http://eur-lex.europa.eu/

9.Регламент (ЕС) № 1305/2013 на Европейския парламенти и на Съвета от 17 декември 2013 година относно подпомагане на развитието на селските райони от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕЗФРСР). http://eur-lex.europa.eu/

10.Bielza, M., et al. Risk Management and Agricultural Insurance Schemes in Europe. *// JRC Reference Reports, European Commission*, 2009

11.Bielza, M., et al. Agricultural Insurance Schemes, *//Final Report. European Commission*, 2008

12.Dorfman, Mark S.. Introduction to Risk Management and Insurance (9th Edition). *// Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall*. 2007

13.Ostrom, E. Social Capital: A Fad or a Fundamental Concept?. *//Social Capital A Multifaceted Perspective*, 1999, pp.172-214.

14.Janowaicz-Lomott M., and Lyskawa, K.. The new instruments of risk management in agriculture in the European Union. *//Procedia Economics and Finance 9*, 2014, pp. 321– 330

15.Jones N., Clark J. and Tripidaki G.. (2011) Social risk assessment and social capital: A significant parameter for the formation of climate change policies.*// The Social Science Journal*. 2011

16.OECD. The Well-being of Nations – the role of human and social capital.*// Centre for Educational Research and Innovation*, 2001

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ЕВРОПЕЙСКИ ПРАКТИКИ ПРИ РЕАЛИЗАЦИЯТА НА ПУБЛИЧНО - ЧАСТНОТО ПАРТНЬОРСТВО

гл. ас. д-р Веселина Тонева Жекова
ПУ „Паисий Хилендарски“
Факултет по икономически и социални науки
Катедра „Управление и количествени методи в икономиката“

Резюме: В доклада са проследени и анализирани добрите и лошите практики при реализиране на публично - частното партньорство в рамките на Европейския съюз. Направен е обзорен преглед на законодателството и на съществуващите, установили се вече, практически релевантни различни форми на публично-частно партньорство, на опита на различни държави в Европейския съюз.

Ключови думи: публично-частно партньорство, Европейски съюз, инфраструктура, инвестиции, проект, качество

В последните години Европейският съюз (ЕС) се активизира в реализирането на публични проекти чрез сътрудничество между публичния и частния сектор, с насока към изграждането и експлоатацията на инфраструктура и предоставяне на услуги като например - водоснабдяване, благоустройство, управление на отпадъците и др. Необходимостта от инвестиции чрез сътрудничество между публичния и частния сектор възниква поради ограниченост на финансовите ресурси в публичния сектор и затрудненията му при предоставяне на качествени публични услуги.

Международната практика показва, че публично-частното партньорство (ПЧП) е един от успешните финансови инструменти за осигуряване на инвестиции в публичната инфраструктура, когато държавния и общинските бюджети не разполагат с необходимия финансов ресурс и искат да осигурят по-добра стойност на вложените публични средства.

Развитието на публично - частното партньорство в Европа през последните две десетилетия се основава на следната икономическа логика:

- **ускореното регионално развитие в Европа съчетано с общия Европейски пазар през последните години доведе до необходимост от развитие на транспортна, екологична и социална инфраструктура, която да задоволи нарасналите потребности;**
- **съчетанието на тези потребности с приетите Европейски директиви в сферата на околната среда и транспорта доведе до нужда от големи инвестиции в базисна инфраструктура;**
- **осъзната е възможността за постигане на по-добра стойност на вложените публични средства чрез използване на ефективността и ефикасността на частния сектор при предоставяне на публични услуги;**
- **съществуващи ограничения върху консолидирания бюджет налагани от строгата монетарна и фискална политика в Европа;**
- **осъществяване на цялостен подход при проектиране, финансиране, строителство и експлоатация, като публичния сектор започва да поставя акцент върху вложените от него средства през целия проектен цикъл;**
- **предоставяне на възможност за споделяне на рисковете по проектите между**

публичния и частен партньор.

Отчитайки Европейското законодателство, практика и счетоводно третиране, може да се обобщи, че публично-частното партньорство е дългосрочно договорно отношение между лица от частния и публичния сектор за финансиране, построяване, реконструкция, управление или поддръжка на инфраструктура с оглед постигане на по-добро качество на предоставяните услуги.

Публично-частното партньорство възниква преди около 200 години в САЩ. Добри практики в публично-частното партньорство има в Канада и Австралия. През последните 15 години ПЧП успешно се прилага в Индия, Виетнам Индонезия и т. н., а в Европа публично-частното партньорство неофициално съществува от 19 век. Великобритания е страна с дълъг опит в публично-частното партньорство - около 150 години. Причината са многото колонии, които е притежавала страната и нуждата от финансови ресурси за изграждане на инфраструктура в тях. Официално публично-частното партньорство се въвежда като препоръчителна процедура при реализиране на инвестиционни проекти през 2004 година със Зелената книга за ПЧП и правото на Европейския съюз относно публични договори и концесии и следните Директиви: 1) Директива 2004/17/ЕО; 2) Директива2004/18/ЕО; 3) Директива 92/13/ЕО/[2].

Европейската комисия е противник на специална регламентация и формализация на публично-частното партньорство, а с актовете си насочва към прилагане на правилата за обществените поръчки и концесиите. Такова е положението и в Австрия, Германия, Естония, Италия, Унгария и Малта. Правната уредба в страните от ЕС относно ПЧП се очертава общо в две насоки. В някои от тях има специални закони или наредби за ПЧП, докато в други се прилагат законови и подзаконови нормативни актове, регулиращи правоотношенията, възникващи по повод правни институти като концесиите, обществените поръчки, държавната и общинска собственост. В Гърция, Ирландия и Словения има специални закони за ПЧП, а в Румъния и Франция се обсъждат такива законопроекти [3].Специални нормативни актове за ПЧП има в Германия, но те не уреждат самото партньорство, а въвеждат данъчни и административни облекчения. В Малта е приет указ за ПЧП, в Унгария - правителствена резолюция за ПЧП.

В държави като Великобритания, Словакия, Румъния, Литва, Латвия, Финландия, Испания, Белгия, Швеция и Холандия няма специален закон за ПЧП. В тези страни се прилагат Директивите на ЕС, имплементирани в законодателството им, като закони и наредби за обществените поръчки и концесиите (Словакия, Румъния, Литва, Латвия, Финландия, Испания), кралски укази (Испания, Белгия) или наредби относно договори за партньорство (Франция). Във Фламандската общност в Белгия действа Постановление за ПЧП. Европейската комисия разграничава обикновено(договорно) ПЧП и институционализирано, при което се създава дружество. ПЧП се разграничава и според фазите: проектиране, строителство, поддръжка, експлоатация, прехвърляне на собственост, като всяко партньорство може да включва различни комбинации.

ПЧП се развива основно за строителство и други скъпи и изискващи дългосрочно планиране дейности като: пътна и железопътна инфраструктура, обществен транспорт (Холандия, Литва, Латвия, Испания, Белгия, Великобритания, Финландия, Франция, Германия, Австрия, Италия, Малта, Унгария); пристанища, морски съоръжения и летища (Малта, Холандия); инфраструктура, свързана със здравеопазването (Германия, Австрия, Италия, Малта, Франция, Литва); строителство на училища, детски градини, студентски общежития (Белгия, Великобритания, Финландия, Холандия, Франция, Литва, Румъния); саниране на училища (Естония, Германия); общински жилища и домове за стари хора (Естония, Латвия); изграждане и поддръжка на полицейски сгради и затвори (Латвия).

ПЧП се предприема от страна на публичноправен субект (централна или териториална администрация) според законодателството на Холандия, Великобритания, Финландия, Латвия. В някои държави инициатор на ПЧП може да бъде както публичноправен, така

и частноправен субект (Белгия, Литва, Испания), а в Швеция няма правило относно инициирането. В други страни решението за предприемане на ПЧП се взима от правителството (Белгия) или общинския съвет (Литва), а в други е създаден специален орган (Гърция и Латвия).

В редица страни се изготвя оценка, по отношение на това дали осъществяването на дейността под формата на ПЧП е по-изгодно, по-качествено и целесъобразно спрямо конвенционалните варианти (Германия, Естония). В Ирландия преди същинското откриване на процедурата се създава екип за планиране на предстоящ проект. По-голямо внимание се обръща на частните партньори, но също така има изисквания и към публичния участник. В зависимост от вида и етапа на процедурата частният партньор може да има качеството на кандидат (преди да са посочени изискванията по съдържанието на договора) или предложител (оферент). За да отговорят на изискванията, често от частна страна участват консорциуми (Австрия, Германия), като не е изключено в ПЧП да участват и няколко публични органи. Правото на обществените поръчки изисква в ЕС кандидати от всички страни да бъдат третирани еднакво[3].Основните изисквания са финансови: стабилен финансов поток и доказан финансов капацитет (Холандия, Финландия и др.). Лица, обявени в ликвидация или несъстоятелност, имащи данъчни задължения или са обект на наказателни производства не могат да бъдат партньори (Франция и др.). По принцип е допустимо, а в някои случаи може да бъде въведено изискване за превъзлагане на част от дейностите на подизпълнители. Конкретните изисквания за частноправните кандидати се определят от съответното министерство или община.

ПЧП са продължителни отношения, тъй като частноправният субект трябва да може да възвърне инвестициите си. От друга страна, ако срокът е прекомерно дълъг, биха се нарушили правилата за конкуренция на ЕС. Като цяло няма общо законово изискване за продължителността. На практика: (1) ПЧП проектите продължават в границите между 3 и 30 години (Естония); (2) инфраструктурните проекти се отличават с по-голяма продължителност (Испания, Литва); (3) държавните концесии за пътища имат срок около 25-32 г., а общинските проекти от 15 г. нагоре (Германия и Австрия); (4) обществените поръчки са със значително по-кратки срокове (до 5 г.).

Концесиите могат да продължават до 49 г. (Румъния); до 25 г. с възможност за удължаване с 10 г. (Холандия и Франция) и до 6 г. с възможност за удължаване с 19 г. (Италия). Процедурите за избор на частен партньор не се различават особено в целия ЕС. Те биват два вида:

- **отворени - всяка отговаряща на изискванията организация може да участва** (Гърция, **Литва, Румъния, Словакия, Словения, Швеция и др.);**
- **ограничени - необходима е покана от договарящата институция (Гърция, Испания, Словакия, Румъния и др.);**
- **преговорни - условията се приемат в хода на процедурата (Гърция, Словения, Холандия и др.).**

Процедурата „състезателен диалог“ е създадена от ЕК специално за ПЧП. В нейната първа част се определя самият предмет на поръчката (какво ще бъде построено, санирано, изготвено като услуга и т.н.). Използва се в Литва, Словакия, Румъния, Финландия, Франция, Холандия и др. Независимо от вида и стойността на ПЧП процедурите трябва да отговарят на принципите на Договора за Европейска общност за еднакво третиране, прозрачност, взаимно признаване, пропорционалност, свобода на движението на стоки.

Критериите за оценка на офертите се обявяват предварително и не могат да се променят. Те са концентрирани в следните насоки:

- **единствено най-ниска цена или най-целесъобразна икономически оферта - като комплекс от цена, качество, обслужване, екологични показатели, платежоспособност и др.;**
- **цена за жизнения цикъл, времеви зони, достъпност (Австрия);**
- **технически аспекти и капацитет на участника (Белгия).**

Обявлението за провеждане на процедурата се извършва в Официален вестник на ЕС над определените в директивата за обществените поръчки прагове (Румъния, Словакия, Холандия), в съответния държавен вестник над определени прагове (Франция, Латвия, Румъния). Документацията и/или обявлението съдържат изискванията към кандидатите, критериите за избор, техническата информация за обекта на ПЧП (конструктивна или функционална), период и обхват на проекта.

Органите, които провеждат процедурата могат да се разграничат на: (А)специализирани постоянно действащи - Италия (филиал на Агенцията по управлението на държавното имущество), Малта (Директорат по договорите, който сформира анкетна комисия); (Б) неспециализирани - местните или ресорните администрации, тъй като ПЧП е на различни отраслови и териториални нива - Естония, Унгария, Германия, Австрия и Холандия;

За всеки отделен случай възлагащият ПЧП публичен орган създава експертна комисия (Белгия, Литва, Словения, Испания и Латвия). Предвиждат се гаранции за неутралност на участващите в състава на органа лица (Австрия).

Процедурата се прекратява когато: 1) не е подадена нито една оферта (Естония, Малта, Словакия, Холандия и др.); 2) нито един кандидат не отговаря на условията за възлагане на договора (Естония, Малта, Словакия, Холандия и др.); 3) договарящият орган вземе решение за прекратяване по своя преценка (Словакия, Холандия); 4) бъде обявена за невалидна (Естония, Малта); 5) бъде избран партньор (Естония и Малта).Причините за отказ и/или прекратяване трябва да бъдат обявени на участниците в процедурата (Германия).

Не могат да се изведат единни конкретни правила, относно съдържанието, формата, изменението на договорите за ПЧП. Различните модели на ПЧП включват различни елементи (Германия). В някои държави има изрична уредба (Румъния, Словения, Литва, Гърция и препоръките на ЕК за институционализираното ПЧП) или формуляри (Холандия).

Партньорството се прекратява когато:1) не бъде създадено дружеството изпълнител (Унгария); 2) концесионерът е получил приходите по офертата си (Испания); 3) изтече обявеният срок (Литва); 4) изпълнителят бъде обявен в несъстоятелност (Словения); 5) са налице незадоволителни резултати при последващия контрол или некоректно отношение на частноправния субект (Литва); 6) са налице други условия при заплащане на компенсации за ощетената страна

Споровете за обществени поръчки се разглеждат от специализирани независими органи, чиито решения подлежат на съдебен контрол (Естония, Австрия, Германия, Латвия). В Словения обжалването се извършва съответно пред компетентен държавен орган - кмет, министър. В останалите случаи обжалването се осъществява пред компетентните съдилища или по арбитражен път. Когато в резултат на обжалването няма възможност да бъде развален сключен вече договор се предвижда период на изчакване преди сключването на договора, чието неспазване влече недействителност.

В основата на ПЧП лежи финансиране от двата участващи сектора. Такова е финансирането при смесени дружества (Латвия). Публичният сектор не трябва да оказва забранена държавна помощ (Белгия). Частното финансиране се предпочита в Белгия и Испания. На практика то достига 1/3 до 1/2 от стойността на проекта (Австрия). Частноправният субект набавя средства например чрез форфетиране на доходите от ПЧП (Германия) или чрез кредити (Швеция, Холандия), които могат да са общински гарантирани (Германия), както и чрез лизинг (Финландия). Ползвателите (или публичноправния субект на база ползването) заплаща такси при концесионните варианти (Германия и др.).

Европейското право предявява изисквания към публичността на възлагането на публични договори. В Австрия, Германия, Унгария, Италия, Словакия и Естония няма официални регистри за ПЧП, отделни от тези за обществените поръчки и концесиите, макар че някъде данните се обобщават с цел развиване на ПЧП. Специални форми на отчетност на ПЧП съществуват в Гърция, Словения, Унгария, Италия и Белгия.

Надзор над ПЧП упражняват единствено или едновременно: (1) органи на изпълнителната власт в Германия (Федералното министерство на икономиката - общ надзор

по възлагането), Малта (правителството), Латвия (бюро за обществените поръчки), Италия, Белгия, Франция; (2) съвети от представители на различни ведомства и/ или на частния сектор във Финландия, Ирландия, Испания, Словения и Ирландия; (3) сметните палати относно обществените средства в Унгария и Германия.

По отношение на административната отговорност при публично-частното партньорство в Австрия, Италия и Естония са предвидени глоби по законите за обществените поръчки. В останалите страни се прилага общата административна уредба.

Групи за мониторинг и подпомагане на ПЧП са създадени в редица европейски държави (Германия, Италия, Малта, Унгария и Обединеното кралство), като такива се предвиждат и в Австрия. В Гърция има постоянно функциониращ Секретариат за ПЧП, който изпълнява координационни функции, сътрудничи с публичните органи и събира и обработва информация.

В повечето европейски страни, ПЧП покрива широк спектър от различни структури, при които частния сектор доставя публичен продукт или услуга. Ясно е обаче, че изразената политическа воля в дългосрочен план, реалната подкрепа на прилагането на принципите на ПЧП, адекватната законодателна рамка, привличането на кандидати, които отговарят на високи критерии за опит, възможности и капацитет, търсенето и спечелването на общественото одобрение са сред основните предпоставки за реализация на успешни ПЧП проекти. За да се реализира „добра практика“ е необходима обща законодателна рамка, а не непременно подробно регулиране. Прекалено подробното нормативно регулиране е предпоставка за ограничаване, както за и отнемане на необходимата свобода при вземане на решения. От друга страна недостатъчното регулиране би довело до липса на необходимото унифициране на провежданите процедури и би затруднило участниците за правилното прилагане на принципите, произтичащи от договора за създаване на Европейската общност, а именно: публичност и прозрачност свободна и лоялна конкуренция; равнопоставеност и недопускане на дискриминация. Може да се обобщи, че успехът на ПЧП е до голяма степен функция на цялостния процес на оценка и управление на редица фактори, като вида ПЧП, рискове, партньори, условия по договора, въздействия, цялостно управление, общинска политика и цели.

Благодарност

Разработката е част от работата по проект НИ13 ФИСН 001/20.03.2013, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

Литература:

1. **Закон за публично - частно партньорство, обн. ДВ, бр. 45, от 15 юни 2012 г., посл**. изм. ДВ, бр. 15, от 15 февруари 2013 г.

2. **Наръчник на добрите практики на изнесеното възлагане на дейности (аутсорс), проект: Укрепване на административния капацитет на Министерство на регионалното развитие и благоустройство за прилагане на различни модели на ПЧП в конкретни области на своята дейност, съфинансиран от ЕС, чрез Европейски социален фонд, 2013 г.**

3. **Наръчник „Публично-частни партньорства в Община Гоце Делчев“**, създаден в рамкит**е на проект А08-14-26-С/23.03.2009**, „Подобряване на капацитет**а за ПЧП на община Гоце Делчев**“, **който се осъществява с финансовата подкрепена Оперативна програма „Административен капацитет**“,2007-2013 г., съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейския социален фонд.

4. **Трифонов, А., Публично-частно партньорство 100 въпроси и отговори, С., 2012**

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

МОДЕЛ ЗА ОЦЕНКА НА АДМИНИСТРАТИВНИЯ РИСК НА ОПИТА НА ОБЛАСТНА АДМИНИСТРАЦИЯ – ПЛОВДИВ

гл. ас. д-р Веселина Тонева Жекова
ПУ „Паисий Хилендарски“
Факултет по икономически и социални науки
Катедра „Управление и количествени методи в икономиката“

Резюме: В доклада се разглежда процеса на управление на риска, като част от общия управленски процес и от осъществяването на управленската отговорност. Подробно анализирана е Стратегията за управление на риска в Областна администрация - Пловдив, която описва етапите, през които преминава процеса по управление на риска, използваните подходи, отговорните лица (структури) и основните изисквания към процеса.

Ключови думи: административен риск, управление на риска, стратегия, администрация

В процеса на модернизация на публичния сектор в Република България, методът за управление на риска е въведен трайно, като ключов елемент в управлението на всяка една публично - правна организация.

Рискът е възможността да настъпи събитие, което може да повлияе негативно върху способностите на организацията да постигне предварително набелязаните цели. Рискът се измерва с неговия ефект и с вероятността от настъпването му.Управлението на риска е нормативно определен, като един от задължителните елементи на финансовото управление и контрол, чрез разпоредбата на чл. 10, ал.2, т. 2 от Закона за финансово управление и контрол в публичния сектор[1]. Управлението на риска е част от общия управленски процес и от осъществяването на управленска отговорност. Процесът на управление на риска е последователността от действията на администрацията, насочени към изследване и въздействие върху съществуващите рискове. Управлението на риска е непрекъснат и систематичен процес, който подпомага всички протичащи в организацията процеси. Той включва идентифициране, оценяване и мониторинг на рисковете, които могат да повлияят негативно върху постигане целите на организацията, както и въвеждането на необходимите контролни дейности.Управленска отговорност е задължението на ръководителите да осъществяват всяко свое действие, спазвайки принципите за добро финансово управление, законосъобразност и прозрачност, включително да се отчитат за действията си и резултатите от тях пред тези, които са им възложили управленска отговорност (§ 1, т. 2 от Допълнителната разпоредба на Закон за финансово управление и контрол в публичния сектор).

Оценяването на административния риск се осъществява, като се проследят и опишат външните и вътрешните процеси, протичащи в административната организация. Могат да се разграничат два вида административни рискове:

1. ***Основни административни рискове - те се анализират според следните относително постоянни критерии, отнасящи се към измеренията на административния процес и не се свързват с организационната култура или с индивидуалната позиция***: (1) ***честотата на дейността, протичаща в рамките на административния процес (например, ако дадена дейност се повтаря често в***

рамките на един ден, рискът е ***по-висок в сравнение с дейност, която се извършва един път годишно);*** (2) ***възможно въздействие (загуба, поражение), при неправилно протичане на административния процес;*** (3) ***ефективност на мерките, които биха се предприели за намаляване на административния риск;*** (4) ***риска служителят да бъде разкрит, в съчетание със степента на наказанието;*** (5)***степен на социална приемливост на нарушението. Комбинацията от посочените критерии определя основния административен риск, с който са свързани даден административен процес или дейност.***

2. ***Допълнителни административни рискове - критериите, които ги анализират се отнасят към организационната култура, обичаи и нрави:*** (1) ***сериозно ли се отнася организацията към прилагането на мерки, допринасящи за ограничаване на риска - мерките, може да съществуват на теория, но не винаги да се изпълняват на практика;*** (2) ***какви конфликти на интереси могат да се появят при различните индивиди в организацията;*** (3) ***организацията склонна ли е да следва професионалните стандарти - това заложено ли е в нейната мисия, служителите информирани ли са;*** (4) ***организацията сериозно ли се отнася към въпросите, касаещи интегритета и прозрачността;*** (5) ***съществува ли етичен кодекс за служителите в организацията, провежда ли се обучение по разрешаване на морални казуси, регистрира ли се наличие*** н***а конфликт на интереси, практикува ли се прозрачност във вътрешната и външната комуникация.***

Оценката на административния риск може да се направи от различни „действащи лица“: външни експерти, участниците в процесите (държавните служители), Комисия за жалби и предложения на гражданите, екип за одит на интегритета, екип за мониторинг. ***На базата на направената оценка следва да бъдат разработени и въведени мерки за намаляване на административния риск за всеки процес или дейност. Въвеждането на вътрешните правила за управление на риска в публичния сектор се регламентира със Закона за финансовото управление и контрол в публичния сектор.***

Вътрешните правила за управление на риска се определят съобразно спецификата на дейността на съответната административна структура от публичния сектор. В тях се определят рисковете, които могат да възникнат в процеса на изпълнение на определените за постигане цели, оценка на вероятността за настъпването им и тяхното евентуално влияние. Определят се мерки и контролни дейности за ограничаване на рисковете. Регламентира се текущото наблюдение върху процеса на управление на риска и възможността за актуализирането му при необходимост.

Съгласно Закона за финансовото управление и контрол в публичния сектор е необходимо всяка една административна структура от публичния сектор да има утвърден стратегически план, който да отразява основните цели и приоритети в нейната дейност. Планът се утвърждава от съответния ръководител и обхваща период от 3 години. На базата на Стратегическия план се изготвя Годишен оперативен план за съответната година, обхващащ годишните приоритети, целите, мерките и дейностите за текущата година.Оперативният план се актуализира ежегодно, като чрез него се определят задачите, сроковете за изпълнение и лицата, отговорни за всяка една от заложените цели.

Стратегията за управление на риска в Областна администрация Пловдив е разработена въз основа на изискванията на Закона за финансово управление и контрол в публичния сектор и представлява средносрочна програма, чиято задача е **да отрази основните цели и приоритети в дейността на администрацията**, и **да определи рамките на действие в процеса по управление и оценка на рисковете при постигане на стратегическите и оперативните цели на администрацията. Стратегията е насочена към създаване на ефективна организация на процеса по управление на рисковете, обхваща периода 2010 - 2013 г.**

Тя определя приложимата методология, въвежда система за единно докладване и **документиране на състоянието на поетите от администрацията рискове, плановете за предприемане на мерки и средства за ограничаване или елиминиране на рисковете с неприемливо ниво.**

В настоящата стратегията, процесът по управление на риска се разглежда в съответствие с функциите на Областна администрация Пловдив като цяло и като междинно звено в държавното управление.

Очакваният ефект от реализиране на заложените мерки в Стратегията е свързан с:

- **изграждането и ефективното функциониране на стабилна система за идентифициране, оценка, измерване, докладване и степенуването по важност на всички рискове, свързани с изпълнението на основните дейности на организацията като цяло;**
- **усъвършенстване на съществуващите контролни механизми;**
- **осигуряване на ефективни контроли при нововъзникващи процеси и технологични иновации.**

Стратегията за управление на риска се прилага в изпълнение на функциите и дейностите на Областна администрация Пловдив като цяло, **съгласно утвърдените от Областен управител - Система за финансово управление и контрол и Механизъм за идентифициране на риска**. Процесът за управление и оценка на риска обхваща външните и вътрешните условия, **които оказват влияние върху постигане на целите и приоритетите, както и на цялостната дейност на администрацията**. Най - **общо те могат да бъдат групирани като:** (1) **човешки ресурси - като риск може да бъде предизвикан от недостиг на кадри, недостатъчни квалификация и опит, неефективно или липса на обучение**, текучество, **загуба на експертен персонал и липса на приемственост; недостатъчна мотивация на персонала;**(2) **финансови ресурси - като риск може да предизвикан от недостатъчно финансиране;**(3) **промяна в изискванията на нормативните актове или вътрешните правила, като риск може да бъде предизвикан от промени в националното законодателство или на законодателството на Европейския съюз**; (4) **промени в управленската структура и управленския персонал, като риск може да бъде предизвикан от липса на приемственост и неефективно функциониране на администрацията;** (5) **информационни системи - като риск може да бъде предизвикан от лош или несъответстващ на бизнес изискванията дизайн, когато системите не са налични или не оперират съгласно очакванията;** (6) **заобикалящата среда - като риск може да бъде предизвикан от взаимодействието с външни организации и взаимоотношенията с външни експерти, контрагенти и др. извън контрола на Областна администрация Пловдив**[4].

Представеният в стратегията процес за управление на риска интегрира подхода за самооценка. При този подход се дава правото на структурните звена да участват активно в управлението на рисковете, свързани с дейността, която упражняват и да поемат съответните отговорности.

Извършването на самооценка цели да повиши знанията, културата на открита комуникация и прозрачност, да подобри координацията между структурните звена и поемането на обща отговорност в процеса за управление на риска.

Настоящата стратегия определя последователните фази на процеса на управление на риска, които структурните звена следва да изпълняват следните основни дейности:

Установяване на контекста в рамките на структурното звено **- целият спектър от осъществявани процеси и поставени цели следва да се идентифицира, дефинира и представи по структуриран начин. На база оценка на характеристиките на бизнес процесите, следва да се осъществява идентифициране и оценяване на рисковете**

свързани с най-важните и главни цели и процеси на структурните звена;

Идентифициране на рисковите области - оперативни, финансови, риск за репутацията, управленски, технологични, информационни, **договорни или партньорски рискове. Идентифицирането на рисковете обхваща събитията, застрашаващи постигането на целите на администрацигята или изпълнението на конкретни дейности, свързани с тези цели. Ето защо вниманието следва да е концентрирано към идентифициране на:**

1. „брутните“ рискове – **рисковете**, **свързани с целите и процесите следва да се идентифицират, преди да се отчетат съществуващите механизми за техния контрол и ограничаване;**
2. Оценяване на остатъчните рискове - **структурните звена дават качествена оценка на рисковете от гледна точка на тяхното въздействие (оперативно, финансово, върху репутацията и т.н.) и вероятността те действително да се случат по определени скали**;

Реакция на рисковете **- ограничаване, прехвърляне, толериране, прекратяване на риска.**

Оценка на въздействието на механизмите за вътрешен контрол **- съществуващите мерки следва да се идентифицират и да се оцени тяхната ефективност и целесъобразност. Това дава възможност да се оцени „реалната” (или остатъчна) експозиция на разглеждания риск. В случаите на високо ниво на остатъчния риск се съставят** Планове за действие[4].

Резултатите от последователно извършените по-горе дейности следва да се документират в Риск-регистър **и регистрират в база данни. Ръководството на Областна администрация Пловдив трябва да бъде информирано чрез периодични отчети на всяко тримесечие и чрез консолидиран годишен отчет за състоянието на рисковете и предприетите контролни механизми.**

Преди да се пристъпи към идентификацията на риска, всяка цел и всеки процес, следва да се анализират от гледна точка на тяхната значимост и същественост, като се използват бизнес характеристиките (рискови фактори), **представени по-долу**:

- **целта и процесът или групата задачи и процедурата (тясно свързана или не) представляват ли основна функция на Областна администрация Пловдив (определена със закон или друг нормативен акт);**
- **бизнес средата (вътрешна и външна) дали предпоставя склонност за поемане на рискове за нарушаване на регулаторната уредба или накърняване на репутацията;**
- **поддържат ли се връзки с външната среда, които увеличават вероятността да се наруши законова уредба или да се накърни репутацията на администрацията;**
- **оперира ли се с финансови средства или действие, които биха могли да доведат до значителна финансова загуба**;
- **целта и процесът или групата задачи и процедурата нови ли са или са променяни скоро** (изпълнявани проекти);
- **докладвано ли е за системни инциденти при тази цел и процес или група задачи и процедура;**
- **осигурени ли са необходимите човешки ресурси и технологични средства за изпълнение на целта и процеса или групата задачи и процедурата, по отношение на численост, квалификация, информационно-технологично осигуряване;**

Процедурата за идентифициране на рисковете предлага няколко взаимно допълващи се подхода:

1. **Професионалната интуиция е първият от тях и се основава на анализ** (на ниво „основна цел и функция“) на информацията, събрана от професионален опит, историческия запис на инцидентите и историята на управление на дейността, като се преценява какво би могло да се случи в бъдеще.

2. **Вторият подход представлява един по - подробен систематичен анализ на рисковете, възможните източници и причини за рискове, свързани с естеството на осъществяваните дейности и по-специално с оглед на първоначалната оценка при внедряване на нови дейности, проекти или неясни рискови ситуации. Този подход може да се приложи и при усъвършенстване или промяна на дейността, с цел преразглеждане на съществуващите контролни механизми и рисковете, обусловили тяхното внедряване.**

Ръководството на Областна администрация Пловдив следва да бъде информирано чрез периодични консолидирани отчети за състоянието на рисковете и контролите и за предприетите мерки. За целта се изготвя Доклад за оценка и анализ на риска от структурните звена.

Целта на Доклада за оценка и анализ на риска е да осигурява актуална информация на ръководството на администрацията за точната картина на състоянието на рисковете, на които дейностите са изложени.

Отчетът има за цел да даде увереност на ръководството, че: (1) **оперативните рискове се управляват в съответствие с определените нива на риск толеранс за администрацията;** (2)**на база консолидирания риск регистър са определени приоритетите за изпълнение на плановете за действие, разработени от структурните звена;** (3) **общите рискове (рискове, засягащи повече от едно структурно звено) са идентифицирани и управлявани с приоритет;** (4) **мерките за намаляване на риска се внедряват в съответствие с одобрените планове за действие;** (5) **регистрираните случаи на риск събития са докладвани на съответните нива и са взети предвид при анализа и оценката на риска.**

В обхвата на отчетите се включват идентифицирането на рисковите области; анализ и оценка на идентифицираните рискове; реакция на рисковете;оценка на въздействието на мерките, приложени за минимизиране на риска; документиране и мониторинг и докладване.

Процесът на управление на риска е непрекъснато развиващ се процес, предназначен да подобрява дейността на Областна администрация Пловдив като цяло и да спомага за постигане на целите чрез прилагането на систематичен, дисциплиниран подход за оценка и управление. Стратегията за управление на риска дава възможност за прилагане на последователни и съгласувани действия, водещи до идентифицирането, анализа и оценката на рисковите фактори и създава координационен механизъм за отчетност и докладване в процеса на оценка и анализ на риск.

Въвеждането на система за управление на риска във всяка една организация е процес, а не еднократен акт. Този **процес, който се развива поетапно - от една страна следва да се изгради институционална рамка на система за управление на риска, отчитайки способностите на съответната администрация, а от друга - да се изградят необходимите знания и умения в съответните длъжностни лица и да се изгради съответната управленска култура за прилагане на процеса на управление на риска на практика.**

Благодарност

Разработката е част от работата по проект НИ13 ФИСН 001/20.03.2013, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Литература

1. **Закон за финансовото управление и контрол в публичния сектор, обн. ДВ, бр. 21 от 10 март 2006 г.**
2. **Методически насоки по елементите на финансовото управление и контрол, Министерство на финансите, С., 2006 г.**
3. **Стратегия за развитие на вътрешния контрол в РБ, С., 2006**
4. **Стратегия за управление на риска - Областна администрация Пловдив, 2010**
5. **Стратегия за управление на риска - Агенция „Пътна инфраструктура” (2014 – 2016**), С., 2013

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ОСНОВНИ СТАТИСТИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ ЗА ИЗУЧАВАНЕ НА ЦЕНИТЕ В НАЦИОНАЛНАТА ИКОНОМИКА

гл. ас. д-р Маргарита Любенова Русева
ПУ „Паисий Хилендарски“

Факултет по икономически и социални науки

Катедра „Финанси“

Резюме: Проблемът за цените заема централно място в процесите на производството, размяната и потреблението на стоки и услуги в пазарното стопанство. Изучаването на движението на цените има за цел да разкрие причинните им зависимости с много икономически противоречия, които са в основата на стопанската дисхармония и, които могат да генерират стопански кризи с различна продължителност. В отговор на това в доклада са изяснени основните статистически показатели за изучаване на цените в националната икономика. Разгледани са теоретични основи и общометодологическите принципи в посочената област.

Ключови думи: цени, принципи, индикатори

Статистическото изучаване на цените е основна част от социално-икономическата статистика, тъй като се разглежда цялата система на цените, действаща в областта на икономическите отношения. Цената е важен стойностен измерител. Като обект на изследване от статистиката цената трябва да се разглежда от гледна точка на макро- и микроикономика. От гледна точка на макроикономиката влияние върху цената имат отрасловите пропорции, националното разпределение на доходите, данъчно облагане, кредитната дейност и т. н. Микроикономиката разглежда цената като механизъм, който действа на равнище конкретнно предпритие, което с помощта на цената може да си гарантира печалба.

Цените се формират, както в процеса на производство, така и при обмена на стоки. Фундаменталните промени в българската икономика и политическата система, свързани с прехода към пазарни икономически принципи, доведоха до радикално скъсване с предишния механизъм на управление, включително на ниво ценообразуване. В плановата икономика цените са се определяли на централно ниво. Ревизии на системата на цените се е провеждала веднъж на всеки пет до десет години, като между тях се е спазвал принципът на ценова стабилност. В условията на пазарна икономика, цената обикновено има балансираща функция. Тя се състои в това, че чрез нея е възможно да се постигне баланс между производство и потребление, търсене и предлагане.

Широко приложение намира и разпределителната функция на цената, която предоставя възможност за преразпределение на производствените стойности между отделните отрасли и сектори на икономиката, между различните региони и отделните социални групи. Именно чрез тази функция на цената държавата в значителна степен може да реши социалните проблеми на обществото.

Общите икономически условия и ролята на цените от гледна точка на икономическия механизъм на пазара предопределят ролята на статистиката в общата информационна система. За да се получи обективна информация за ценовите процеси, е необходимо да се

решат два проблема:

- разработване на изцяло нова система за събиране на информация за цените;
- подобряване на системата от показатели и методиката на измерването им с адаптацията към международните стандарти.

Системата от индикатори на статистиката на цените представлява набор от взаимосвързани и допълващи се показатели, които описват различните аспекти на образуването и движението на цените. Тя трябва да е достатъчно стабилна, както във формирането на пазарните отношения, и в същото време да бъде динамична и непрекъснато усъвършенствана. В тази връзка, в системата от показатели специално място заемат индексите на цените на стоките и услугите. Чрез анализа на движението на цените, заедно с използваните индекс,и приложение намира и времевия ред на средните цени, който позволява да да се проучат относителните цени на различни видове стоки. Важна роля в анализа на ценовата информация играят и „пространствените“ статистически редове от стойности на цените, на основата на които се провеждат междурегионални сравнения на ценовите равнища за една и съща група продукти; сравнение на ценовите равнища на различните канали за продажби на стоки и т.н.

Проблемите на разработване на система от показатели, методология, събиране на данни, обработка и анализ на информация за цените са доста сложни. Едно от най-обещаващите направления на техните решения е да се подготви методологична концепция на статистиката на цените на основата на диференциацията на икономическите показатели в Системата на националните сметки (СНС).

Статистиката събира информация за цените и количествата на продажбите на стоките и услугите, независимо от формите на собственост на производителите и търговските организации. Наблюдават се цените на стоките в търговията (на дребно и на едро), цените на производителите, изкупните цени на селскостопанските продукти и цените на стоките, продавани на кооперативните пазари. Освен това се проучват цените на потребителските стоки и услуги, цените на производствените стоки и междинното потребление. В крайна сметка се изследват цените и количествата на стоките, обект на външната търговия, независимо от тяхното предназначение.

По практически съображения наблюденията на цените и количествата на стоките се извършва като се регистрира информация за съвкупност от стоки представители за основния масив от стоки, дефиниран по подходящ начин.Най-често наблюденията на цените са организирани така, че да се .установи средното им равнище за определен период - най-често един месец. За ограничен брой важни потребителски стоки се разработва информация и за по-кратки интервали от време – например 10 дни или две седмици.

Изграждането на статистическите програми за наблюдение на цените се извършва върху следните основни принципи:

Първо, статистическото наблюдение се осъществява върху малка група стоки и услуги, наречени „представители“. Не е възможно, а и не е необходимо да се наблюдават цените на всички стоки и услуги. Внимателният избор на представители гарантира, че няма да се загуби съществена информация за равнището и динамиката на цените. Този подход почива на разбиранията за поведението на цените на незаменимите стоки, цените на взаимозаменимите стоки и цените на допълващите стоки.

Второ, статистическото изучаване се осъществява чрез частични наблюдения. Най-често това са репрезентативни наблюдения и наблюдения на основния масив от стоки.

Трето, периодичността на наблюдението на цените се определя в зависимост от характера на динамиката им. От една страна, наблюдението не трябва да се провежда много често, тъй като се оскъпява. От друга страна, рядкото провеждане на наблюдението, може да доведе до остаряване и обезсмисляне на получената информация. Цени, които се променят с висока честота, се наблюдават ежедневно, дори ежечасно. Например такова наблюдение се осъществява върху цените на ценните книжа. Цени, които се променят с ниска честота, се наблюдават месечно, дори годишно (държавно регулирани цени).

Четвърто, при избора на конкретни статистически методи за изчисляване на средни величини и индекси се вземат под внимание, както чисто теоретичните постановки, така и практическите възможности за осигуряване на необходимите данни.

Основните задачи на статистиката на цените в България са следните:

1) Да усъвършенства общата статистическа методология за изучаване на цените като единна система за остойностяване стоковите позиции в СНС.

2) Да разработи методи за статистическо изучаване на цените по отрасли.

3) Да разработи методика за проучване на потребителските цени на стоките и услугите;

4) Да разработят методи за изучаване на инфлацията и покупателната способност на паричната единица (лева).

5) Да разработи статистически дефлатори на цените за преоценка на стойностни показатели.

Статистическото проучване на цените в националното стопанство на страната обхваща пет етапа, а именно: 1) социална поръчка за извършване на проучването на цените; 2) масово наблюдение на равнищата на цените на избрани стоки и услуги; 3) групировки и обобщения на масивите от първични данни за равнищата на цените; 4) статистически анализ на информационните продукти за цените и 5) крайни информационни продукти за цените, които обслужват много потребители. Националният статистически институт (НСИ) е разработил и изпълнява редица програми за статистическо наблюдение на цените:

1. Водещо място при изучаването на цените заема програмата за наблюдение на потребителските цени Цел на статистическото наблюдение на потребителските цени е да се получат представителни за страната данни за изменението на цените на определени видове стоки и услуги, потребявани от домакинствата. Наблюдението осигурява необходимата информация за изчисляването на следните показатели: индекс на потребителските цени (ИПЦ), хармонизиран индекс на потребителските цени (ХИПЦ) и индекс на цените на малка по състав кошница (ИЦМК). ИПЦ, както и ХИПЦ са измерители на инфлацията, т.е. измерват промяната в равнището на цените на стоките и услугите. Двата индекса, в по-голямата си част се основават на едни и същи източници на данни, изчисляват се от една и съща кошница от стоки и услуги, с използването на едни и същи статистически техники и методи, но измерват инфлацията с различна цел и затова използват различни концепции.

Националният ИПЦ е официален измерител на инфлацията в Република България. Той предоставя информация за ценовите изменения в националната икономика на правителството, бизнеса, гражданите и обществеността като цяло. ИПЦ се използва за икономически анализи, като финансов инструмент, а също и като средство за индексация на различни доходи, вземания, задължения, плащания по договори и др.

ХИПЦ се използва основно за целите на паричната политика в ЕС. ХИПЦ е един от критериите, за да се прецени дали дадена страна-членка е готова да се присъедини към еврозоната. ХИПЦ се използва като сравнима мярка на инфлацията на страните от ЕС и за оценка на ценовата стабилност в страните членки. Това приложение на индекса изисква хармонизирана концептуалната рамка и сравними резултати. В допълнение, ХИПЦ все повече се използва за икономически анализи и индексации.

Изчисляваният ХИПЦ се различава от националния ИПЦ. Основната причина е третирането на потреблението на нерезидентите (чуждестранните граждани) на територията на страната в двата индекса. Това потребление е обхванато при изчисляването на ХИПЦ, докато при националния ИПЦ е извън обхвата. При изчисляването на ИЦМК се използват същите статистически техники и методи, както при ИПЦ и ХИПЦ, но неговото предназначение не е да измерва инфлацията, а да даде допълнителна информация за инфлационните процеси в страната.

ИЦМК измерва промяната в цените на определени социалнополезни и жизненонеобходими стоки и услуги, които се използват от нискодоходните домакинства. Статистическото наблюдение на цените на социално-полезните и жизнено необходими стоки и услуги обхваща онези стоки и услуги, имащи съществено значение за биологичното

и социалното съществуване на отделния човек и домакинство със сравнително ниски доходи. Изследването се основава на постоянна по обем и състав малка потребителска кошница от 100 стоки и услуги.

Основният източник на данни за ИПЦ, ХИПЦ и ИЦМК е статистическото наблюдение на потребителските цени. Наблюдението е извадково и е с месечна периодичност. Индексите на потребителските цени се основават на четири основни извадки:

1) потребителска кошница - извадка от стоки и услуги, потребявани от домакинствата, чиито цени се регистрират;

2) извадка от населените места, в които се наблюдават цените на стоките и услугите от потребителската кошница;

3) точки на наблюдение - извадка от магазини, ателиета, ресторанти, кафенета и други в населените места от географския обхват;

4) регистрирани цени - извадка от цени, съдържаща цените в точките на наблюдение на стоките и услугите от потребителската кошница.

Цените на повечето стоки и услуги се регистрират всеки месец, като периодът на регистрация е от 5-о до 25-о число на месеца. Изключение са цените на някои специфични услуги, които се регистрират всяка седмица (например, комплексни услуги за почивка и туристически пътувания), или в началото или в края на месеца (например, детски градини), или два пъти годишно (например, университетски такси).

2. НСИ изчислява три ценови индекса в промишлеността: 1) Общ индекс на цени на производител; 2) Индекс на цени на производител на вътрешния пазар; 3) Индекс на цени на производител на международния пазар.

Индексите на цени на производител са един от основните краткосрочни икономически показатели, характеризиращи икономическата конюнктура в страната. Индексите измерват средното изменение на цените на промишлените продукти, произвеждани и продавани от българските предприятия на основата на постоянна извадка от групи продукти, произведени от дейността и продадени на вътрешния пазар или директно изнесени на международния пазар, която е представителна за цялото производство. Характерна особеност на ИЦП е, че те не измерват действителното равнище на цените, те се ограничават до измерване на средното изменение на цените между два времеви периода.

За целите на наблюдението на цени на производител наблюдаваната цена се определя като нетен приход, който се получава от определено предприятие за определен продукт, продаден в определен ден от месеца.При цените на производител на международния пазар наблюдаваната цена има следните допълнителни характеристики:

А) Различните валути. Цените на избраните продукти се наблюдават в съответната валута, в която се извършва транзакцията. Тъй като индексите на цени за износ трябва да отразяват изменението на курса на съответната валута, преизчисляването на цените в „лева“ се прави в осъществява, като се използва средно месечния курс на съответната валута по данни от БНБ.

Б) Държавата, за която се изнася. Направлението на доставка е друга определяща цената за износ характеристика и ако има повече от един договор с различни клиенти от една страна, се специфицира и конкретния договор или конкретният купувач.

В)Условия за доставка. При износа продажбите може да се осъществяват при различни условия на доставка, при което в цената се включват някои транспортни разходи, разходи по товарене, разтоварване и други. Ако предприятието не може да посочи цена до „вратата на предприятието“ се посочва цена при съответните условия на доставка.

Обект на наблюдение са около 10 000 промишлени фирми, които произвеждат и продават на вътрешния пазар или директно изнасят промишлени продукти на международния пазар От тях месечно с цени на производител на вътрешния пазар се наблюдава извадка от 1700 промишлени предприятия, а в изследването на цени на производител на международния пазар са включени 530 фирми.

3. Статистическото наблюдение на цените в селското стопанство обхваща изкупните

цени на селскостопанските продукти. Наблюдават се с постоянна извадка 179 растителни и животински продукти, които имат структуроопределящо значение за хранително-вкусовата промишленост, за износа и за вноса на материалните баланси на селскостопанското производство. Наблюдаваните цени не включват ДДС и търговска. Периодичността на наблюдението е тримесечна и годишна. Основните предназначения на индексите на цените на производител в селското стопанство могат да се обобщят по следния начин:

- информация относно изменението в тренда на цените на производител в селското стопанство;
- сравнения за изменението на цените на селскостопанските продукти в рамките на страната или между страните членки на Европейския съюз;
- сравнения за изменението в трендовете на цените на производител и на стоките и продуктите за текущо потребление в селското стопанство;
- дефлиране на стойностите на селскостопанската продукция.

4. Важен измерител за икономическото развитие на една страна са нейните външнотърговски контакти, обемът на изнесените и внесени стоки, външнотърговското салдо, условията, при които се осъществява търговията, както и факторите, които оказват влияние за нейното развитие. Наличието на индекси за цените на износа и вноса е едно от условията, предоставящи възможност да се направи сравнение и анализ на външнотърговската дейност за по-дълъг период от време. Индексът на цени на износа и вноса има за цел да измери измененията в търговските условия за различен период от време по отношение на избрана базисна година. Статистическото наблюдение на цените на износа и вноса на стоки обхваща около 2038 стоки от вносно-износната листа на страната, които заемат преобладаваща част от външнотърговския стокообмен на страната. Наблюдението е изчерпателно, с месечна периодичност и се основава на митническата статистика.

Системата от показатели на статистиката на цените намира приложение не толкова за изучаване на ценовите процеси, а за изчисляване на други стойностни показатели на отраслово и макроикономическо равнище. При създаване на системата от ценови показатели статистиката на цените осигурява съответствие с други области на статистиката (например на промишлеността, селското стопанство, капиталовото строителство, транспорта, търговията), както и статистиката, изучаваща функционалните аспекти на икономиката, например потребление, жизнено равнище и финанси.

Благодарност

Разработката е част от работата по проект НИ13 ФИСН 001/20.03.2013, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Литература

http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/CPI_methodology_2013-BG.pdf

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/hicp/methodology/compliance_monitoring

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/hicp/methodology/compliance_monitoring

http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/Agr_Handbook.pdf

http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/FTrade_2_Methodology.pdf

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ЦЕЛЕВИ АСПЕКТИ В КАПИТАЛОВАТА СТРУКТУРА НА КОМПАНИЯТА

ас. Петър Атанасов Атанасов
ПУ „Паисий Хилендарски“
Факултет по икономически и социални науки
катедра „Финанси“

Резюме**: При определяне на капиталовата структура в практиката е необходимо да се вземат под внимание много, противоречиви и динамични фактори. Фактори, които с времето променят силата и посоката на своето влияние, което води до отклонения от целевата структурата на капитала.** Това налага изграждане на динамична и гъвкава капиталова структура, отговаряща на променливите пазарни условия. Тя би трябвало да изразява не само съотношението на собствен и привлечен капитал, но и да използва разнообразни източници за финансиране. **Определянето на структурата на капитала не рядко има и субективен характер, като мениджмънтът се придържа към средни за отрасъла показатели**, **отразяващи и спесификата на компанията.**

Ключови думи: капитал, капиталова структура**, динамични фактори**

Целевата структура на капитала е онази структура, която максимизира стойността на компанията а от там и **богатството на акционерите. Различните компании се придържат към различни комбинации от източници за финансиране**. Въпреки стремежа на мениджмънта да се придържа към определена структура, **съществуват периоди, в които компанията се отклонява от нея. Основните причини за тези отклонения са две:**

- **Първата е, че условията на капиталовите пазари са различни в отделни времеви периоди. Ако капиталовият пазар е близо до пазарно дъно и подценява акциите**, **а лихвите по дълга са ниски**, **компаниите биха предпочели финансиране с дълг пред акции**.
- **Втората причина е, че набирането на капитал е свързано с емисионни (транзакционни) разходи. Последните са константни до голяма степен и за компаниите не е изгодно да се финансират с малки размери**, **единствено и само да не нарушат капиталовата си структура. За компаниите би било изгодно да емитират повече от дадени ценни книжа с оглед минимизиране на комисионите, което от своя страна води до отклонение от целевата капиталова структура.** Според Рос корпоративното финансово управление приема, че собственият капитал се представя само чрез пазарната цена на обикновенните акции, а дълговият капитал, съответно от пазарната цена на облигациите **[7]**. **Изборът на конкретна капиталова структура зависи от това как промяната й влияе върху стойността на компанията. Понеже този подход не дава отговор на въпроса как структурата на капитала влияе върху стойността на компанията**, **последната се измерва като бъдещата стойност на паричните потоци се дисконтира със среднопретеглената цена на капитала. От една страна**, **ако управленските решения водят до увеличаване на паричните потоци**, **стойността на компанията ще нараства и обратно (при равни други условия)**. **Нарастването на среднопретеглената цена на капитала ще намалява**

стойността на компанията, а намаляването й **ще я увеличава.**

Поради многообразието от фактори, които влияят при избора на източници за финансиране, **е необходимо да познаваме различните подходи, с чиято помощ се осъществява този избор.**

- **Подход**, **отчитащ среднопретеглената цена на капитала**

На основата на съществуващите теории в практиката са се наложили различни модели за определяне на капиталовата структура. Един от най-често срещаните е моделът, **основан на минимизиране на среднопретеглената цена на капитала (**WACC). Приема се, че капиталовата структура не влияе върху свободния паричния поток и стойността на компанията е равна на сумата от настоящите стойности на свободните парични потоци, **дисконтирани със среднопретеглената цена на капитала. От последното твърдение следва, че стойността на компанията ще е максимална при минимизиране на** WACC. За целта е необходимо да се установи при **какви съотношения „дълг/капитал“** WACC **е с най-ниска стойност. Прилагането на този подход преминава през следните пет етапа [1]**:

Първи етап:**определя се цената на дългово финансиране. Това става с използването на различни дългови инструменти при различни нива на задлъжнялост, като безспорно цената на финансиране ще нараства с нарастването на съотношението „дълг/капитал“.**

Втори етап: **определяне на цената на финансиране със собствен капитал. Последното е сложно**, **защото при различни съотношения „дълг/капитал“ цената се променя.**

Трети етап: определя се WACC, **но при различните съотношения „дълг/капитал“**.

Четвърти етап: определя се стойността на компанията. За целта се прогнозира очаквания паричен поток, който се дисконтира със среднопретеглената цена на капитала. Стойността (богатството) на акционерите е равно на стойността на компанията минус размера на дълга.

Пети етап: определяне на целевата структура на капитала.

От представените етапи става ясно колко ще е капиталът и неговата структура, както и среднопретеглената му цена. Оптимална за компанията е онази структура, при която корпорацията е с най-висока стойност.

- **Подход**, **отчитащ влиянието на риска**.

Всяка компания е изложена на бизнесриск, който е уникален за нея. Последният зависи от редица фактори, сред които са: типа на активите, естеството на произвежданите продукти и услуги, пазара на който работи и достъпа до него, рентабилността на компанията и много други. Подходът, **отчитащ влиянието на риска се състои в следното**: компании с висок бизнес риск **трябва да се придържат към ниско съотношение „дълг/капитал**“. Последното е предпоставка за по-нисък финансов риск, който да компенсира високия бизнес риск, което би балансирало общия риск.

- **Теория за йерархичния ред**.

Наличието на асиметрична информация би принудило компаниите да изграждат капиталовата си структура с помоща на така нареченото йерархично финансиране. Последното е известно още като теория за йерархичния ред на финансовите решения и е разработена от С. Майерс **[4]**. При йерархичното финансиране първият избор на компаниите би бил финансиране от вътрешни източници (нетен паричен поток). Вътрешните източници сравнени с дълга не носят риск и нямат транзакционни разходи, а сравнени с емитирането на акции, не подават отрицателен сигнал към инвеститорите. Следващият по предпочитане източник би бил дълга следван от конвертируеми облигации и привилигировани акции. Финансиране с обикновенни акции би се използвало само при изчерпване на всички други

алтернативи.

- **Подход**, **отчитащ влиянието на данъците**.

Подходът, **отчитащ влиянието на данъците отразява икономията от данък при употребата на финансов лост. При него е важно да се съблюдава възможността на компанията безпроблемно и навреме да посреща лихвените си плащания, като успоредно с това се наблюдава нивото на финансов риск. Този подход може да се разглежда като едно допълнение, което позволява абстрактните теоретични модели да бъдат съобразени с практиката, в която данъците неизбежно присъстват в различна форма.**

Фактори, влияещи при избор на целева капиталова структура

Дефинирането на конкретна целева капиталова структура би следвало да се приема като репер, **а не абсолютно. Причините за това са несъвършенствата на моделите, които я описват, асиметричността на информацията, допускането, че капиталовата структура не изменя паричния поток**, трудността при намирането на цените на финансиране с отделните източници и др. Вземайки под внимание изброените проблеми при определянето на капиталовата структура, **основните фактори, които би трябвало да се вземат под внимание ще разгледаме в три условни групи: външни, вътрешни и смесени фактори.**

Външни фактори: **1. Условия на финансовите пазари и бизнес цикъла. Ако капиталовите пазари са в силен подем и ценовите нива са високи**, **бизнесът би се финансирал чрез емитиране на обикновенни акции. Колкото по-скъпо се продадат акциите, както и колкото по-нисък дивидент се разпределя, толкова по-ниска е цената на финансиране. Точно високи цени и капиталови печалби са характерни за бичите пазари, както и понижено внимание към дивидентната доходност, която принципно е само препоръчителна. От друга страна една рестрикция на паричните пазари**, **съчетана с високи лихвени нива**, **би направила невъзможни финансирането с дълг на разумни цени. При такива условия компанията би поддържала структура на капитала**, **различна от оптималната до промяна на условията на финансовите пазари. 2. Данъчното облагане**. Лихвите по дълга създават данъчна изгода, което води компаниите облагани с високи данъчни ставки ким стремеж за поддържане на висока задлъжнялост. **3. Мнението на кредиторите и рейтинговите агенции. Твърде често**, преди да вземе решения свързани с капиталовата структура мениджмънта се консултира или взема **под внимание мнението на кредиторите и агенциите за кредитен рейтинг. Така последните влияят върху условията, при които компаниите магат да се финансират а от там и върху капиталовата им структура.**

Вътрешни фактори: **1. Структурата на активите е важен фактор**, **влияещ на капиталовата структура. Компании с висок дял на ликвидните материалните активи, които биха могли да служат за обезпечение**, **биха поддържали по-висока степен на задлъжнялост**, докато **компании с висок дял на нематериални активи (технологични корпорации) биха имали нисък дял на дълга. 2. Оперативен ливъридж. Компаниите с нисък относителен дял на постоянните разходи и нисък оперативен ливъридж имат нисък бизнес риск. Това им позволява да поддържат по-висок финансов ливъридж без последното да влияе драстично на общия риск. Такива компании биха поддържали по-висока задлъжнялост. 3. Финансова гъвкавост и резервен заемен капацитет. Според теорията за асиметричната информация, компанията би трябвало да поддържа структура на капитала**, **позволяваща при необходимост да се ползува допълнително финансиране за реализиране на нови инвестиции**, които не са планирани **[5]**. Примерът **се онагледява с възможността компанията да реализира проект, който не е известен на инвестиционната общност и конкуренцията и съответно стойността му не е отразена**

в цената на акциите й. В този случай финансирането с емисия на акции би било скъпо и неефективно така че компанията би трябвало да го реализира с **дълг а след това, когато ефектът се отрази на цената на акциите да се върне към целевата си структура на капитала. 4. Покритие за лихвите. Това е съотношение показващо възможността на компанията да посреща лихвените си плащания**, **свързани с дълга. Тук се разглеждат две съотношения за покритие: лихвено съотношение за покритие и общо съотношение за покритие. Първото се получава, като печалбата преди лихви и данъци се раздели на лихвените плащания. Второто се получава , като печалбата преди лихви и данъци се раздели на сбора на лихвените плащания и частта изплащаща главницата на задължението, като последната се коригира с размера на данъка. Последната корекция се налага**, **защото погасяването на главницата не е данъчно признат разход и не води до икономия на данък. 5. Рентабилността е фактор**, **оказващ влияние на капиталовата структура в различни посоки. От една страна компании с висока рентабилност ще имат висок облагаем доход и биха се стремили към високи нива на дълга с цел данъчна изгода. Това е така според статичната теория**[3]. **Според теорията за асиметричната информация**, **обаче**, компаниите, **реализиращи висока норма на печалба**, **биха могли да осигурят галяма част от нужното им финансиране от вътрешни източници-нетна печалба и амортизации. Последното би довело до по-ниски нива на задлъжнялост. В практиката е установено, че факторът асиметрична информация има тежест**, **по-голяма от данъчните изгоди. За да се установи коректно и точно влиянието на фактора рентабилност, той би трябвало да се разглежда успоредно с фактори като структура на активите, стабилност на продажби, ниво на бизнес риска и достъпнст до информация (наличие или липса на асиметрия). 6. Контролът на мениджмънта върху компанията и неговите предпочитания. Ако мениджмънтът притежава значителен дял от капитала на компанията**, **но няма възможност или желания да го увеличи**, **той би избрал финансиране чрез дълг. В случай, че мениджмънтът притежава миноритарен дял или въобще не притежава акции**, **решенията му са свързани със запазване на постовете, кариерата и комфорта. От тази позиция мениджмънтът би избегнал излишния риск дори с цената на неефективни финансови решения** и **в ущърб на акционерите, което би се изразило в поддържане на ниска задлъжнялост. В подкрепа на последното е теорията за посредническите разходи [6]**. **7. Размер на компанията. Основната част от проведените изследвания в посока капиталова структура/големина на компанията извеждат еднопосочна зависимост между двете. По-големите компании са добре диверсифицирани и фалират по-рядко, от което следват и по-малки разходи**, **свързани с финансовото разстройство. Големите компании обикновенно са публични и разкриват значително повече информация, което води до по-ниски нива на асиметрия на информацията. Това влияе в посока на по-високи възможности за финансиране с дълг. Тези компании имат повече възможности за реализиране на доходи, които биха покрили разходите по дълга. Друг аргумент в подкрепа на зависимостта размер на компанията/финансов ливъридж е ефектът от мащаба при набиране на капитал от външни източници**, **свързана с емисионните разходи. 8**. Възможност за растеж. Възможността за растеж е фактор с двупосочно въздействие върху финансовия ливъридж. От една страна по-високите възможности за растеж предполагат по-голяма потребност от средства, което при равни други условия е в полза на дълга-той **има по-ниска стойност**. От друга страна, **ако възможностите за растеж се разгледат като нематериални активи, които не могат да служат като обезпечение при емитиране на дългови инструменти**, **се наблюдава противопосочна зависимост**. В подкрепа на същата е и теорията за разходите по представителството. Възможностите за растеж дават по-високи възможности на мениджмънта и при прехвърлянето на риска и богатството от кредиторите към акционерите генерират значителни агентски разходи и пропуснати ползи.

Смесени фактори: **1. Стабилност на продажбите. Компаниите със стабилни и предвидими продажби са по-ниско рискови**, **поради което биха се придържали към по-високи нива на задлъжнялост и обратно**. **2. Нивото на бизнесриска. Ако компанията работи в среда с висок бизнесриск**, **то тя трябва да се придържа към нисък финансов риск**, **за да може общият риск да се запази до определени нива. В тази ситуация се препоръчва по-ниско съотношение „дълг/капитал“**. **Факторите**, **оказващи влияние на структурата на капитала на компанията**, **биха могли да се разделят също на микро и макро икономически [2]**. **Към първите бихме отнесли бизнес и финансов риск, структура на активите, рентабилност, ликвидност, структура на разходите, размер на компанията и др. Към макроикономическите фактори се отнасят размерът на данъка, лихвените проценти, валутният режим, прирастът на БВП, грамотността на населението и др.**

Капиталовата структура безспорно изразява величината и съотношението на дългосрочните източници за финансиране на компанията. Уви, дългосрочният времеви хоризонт не е дефиниран. Това налага в практиката неговото определяне да бъде съобразено с естеството на произвежданте продукти или услуги, както и цикъла от икономическия им живот. Както се вижда от повечето теории за структурата на капитала, един от основните определящи фактори е цената на финансиране с даден източник. Съществена тежест при определянето цената на финансиране оказва рискът, който лежи в основата на други теории, а всички изтичници за финансиране са свързани с различни нива на риск - следствие на естеството и тяхната специфика. Успешното управление на капиталовата структура предполага не само регулиране на съотношението „дълг/собствен капитал“. То предполага изграждане на гъвкава капиталова структура, отговаряща на пазарната динамика. **Решенията**, **свързани с формирането и управлението на капиталовата структура са част от общата финансова стратегия на компанията**, **отразяващи възможностите за инвестиции, дивидентната политика, условията на пазарите и много други. Успешната за дадена компания структура на капитала е тази, която дава оптимални решения на множеството сложни фактори**, **формиращи компанията и средата, в която работи.**

Литература:

1. Вачков, С., Е. Спасова, Й. Йорданов, Д. Рафаилов. Решения в корпоративните финанси, София, 2011

2. Костов, И., Микроикономически фактори, влияещи върху капиталовата структура на фирмите, сп. Икономика-2/2008

3. Frank, Murray Z. and Goyal, Vidhan K., “Trade-off and Pecking Order Theories of Debt”, 2005

4. Myers,S., The Capital Structure Puzle, Journal of Finance, July, 1984

5. Myers,S.C. and N. Majluf, Corporate Financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. Journal of Financial Economics, 1984

6. Jensen. M.C, Agency costs of free cash flow, corporate finance and takeovers. American Economic Review, 1986, 76, p. 323-339

7. Ross, S., R. Wasterfield, Y. Jaffe. Corporate Finance, Homewwod, Boston, 1988

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ДИНАМИКАТА КЛИЕНТ, ПОТРЕБИТЕЛ И ХИБРИДЕН КЛИЕНТ/ ПОТРЕБИТЕЛ ПРИ СЕГМЕНТИРАНЕ НА ПАЗАРА НА ПРОДУКТИ ОТ ХРАНИТЕЛНО-ВКУСОВАТА ПРОМИШЛЕНОСТ

Т. Славова, Й. Йорданов
Университет по хранителни технологии – Пловдив

THE DYNAMICS CUSTOMER, CONSUMER AND HYBRID CUSTOMER/CONSUMER IN SEGMENTATION OF THE MARKET FOR PRODUCTS OF THE FOOD INDUSTRY

T.Slavova, Y. Yordanov
University of Food Technologies – Plovdiv

ABSTRACT

The degree of partnership in the purchase of food products has been investigated. Family and social roles of participants in the purchase of food and some of the imperfections in the process of peer-purchase have been selected and their impact on the efficiency of the food marketing to proven and innovative products has been discussed.

Keywords: *customer, consumer, hybrid customer/consumer, consumer behaviour*

Въведение

По своята същност икономическата криза повлиява основно върху финансовите, времеви и когнитивни ресурси на потребителите. Това води до преразпределяне семейните и социални роли на всеки индивид, отразява се на навиците и предпочитанията му и реконструира организацията при закупуване на различните видове стоки и услуги, включително хранителните продукти. В тази връзка е важно да се отбележи, че при осъществяването на покупката на хранителни стоки има участници наречени клиенти, има и потребители.

Клиентите и потребителите на хранителни стоки са различни едни от други и представляват различни елементи от веригата продавач/купувач. Понякога те са в хармония един с друг, а понякога не са. Терминът „клиент“ описва купувача на храна, т.е. купувача на дадена съставка, на суровата продукция или на първични разфасовки, както и на частично завършен продукт, или на крайния продукт. Просто казано, потребителите консумират, т.е. те се хранят, или в по-широкия контекст, използвайки горното – което е било закупено или подготвено за тях. Съществува очевидна „сива зона“ на припокриване – хибриден клиент/ потребител, в която клиенти също са потребители. Това е случаят, когато потребителят сам закупува продукта, който той ще консумира [8].

От друга страна, историята не веднъж е доказвала оживителната сила на иновациите по време на военни, икономически, екологични и прочее катастрофи [6]. Според немския изследовател Герхард Менш двигател на икономическия прогрес са именно иновациите и, в този смисъл, са изход от състоянието на депресия [5]. Други изследователи виждат техногенните катастрофи като предвестник на иновации [3]. Във всички случаи иновациите

преразпределят водещите роли на държави и цивилизации, създават фундамент за повишаване ефективността на възпроизводството и качеството на живот [1].

В тази връзка, за да оцелеят фирмите трябва да разпознават специфичните нужди на потребителите (в това число и хранителните) и да разработват иновативни продукти и успешни маркетингови стратегии, чрез които тези продукти да достигнат до целевите потребителски сегменти.

Целта на настоящето изследване е да се определи степента на партньорство при покупка на хранителни продукти в условия на икономическа криза, както и семейните и социални роли на участниците в покупката на хранителни стоки, и да се идентифицира наличието на несъвършенства в процеса на партнъорска покупка.

Материали и методи

В настоящото изследване са използвани следните материали и методи:

Целева съвкупност – лица на възраст над 18 години.

Метод за събирарне на емпирични данни и инструментариум – персонално интервю с анкетна карта на хартиен носител, разработена съгласно методика, описана в [7].

Тип на извадката – районирана (стратифицирана) извадка [2].

Обем на извадката – 500 случайно избрани потребители. Като изходни данни за обем на генералната съвкупност е използвана информация от последното преброяване на НСИ през 2011 г. [4].

Обхват на населението – Градско население.

Резултати и обсъждане

На Фиг.1 са представени варианти за организация на покупката на хранителните продукти, които респондентите консумират. Чрез предложенията за отговор се дава яснота за това в каква част от случаите респондента е в ситуация само на потребител и кога е хибриден клиент/потребител. 21,3% от запитаните заявяват, че покупката на хранителните продукти, които те консумират, се осъществява изцяло и винаги от ресондента, т.е. във всеки един момент те са хибриден клиент/потребител. В 24,4% от случаите покупките са солидарно разпределени между респондента и негов партньор. Не липсва и вариант избран от 3,9% от запитаните, в който потребителят е само потребител, но не и клиент.

Клиентът, купил храната може да има няколко много различни „самоличности“. За моментите когато респондента е само потребител, а някой друг купува храна за него, са разкрити възможните „самоличности“, представени на Фиг.2. Важно е да се разпознаят тези „самоличности“, за да се използват правилните маркетингови процедури, да се намери, да се достигне и да се общува с клиента.

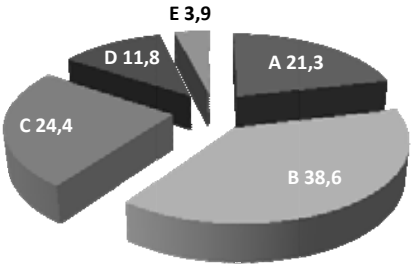

Фиг.1 Организация на хранителните покупки на потребителите: А – изцяло и винаги от респондента; В – в повечето случаи от респондента; *С* – солидарно между респондента и някой друг; *D* – в повечето случаи от някой друг; *E* – изцяло и винаги от някой друг.

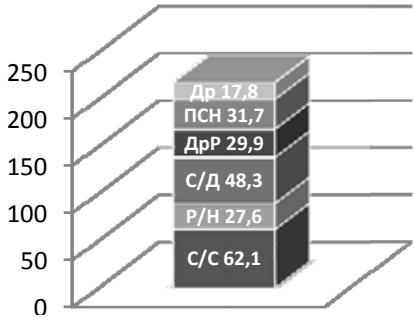

Фиг. 2 Партньори при хранителните покупки на потребителите:
С/С – Съпруг/Съпруга;
Р/Н – Родител/Настойник; С/Д - Син/Дъщеря;
ДрР – Друг роднина;
ПСН – Партньор на семейни начала; Др – Друго.

Клиентите купуват храни или те са отговорни за закупуването на храна, за да бъде подготвена за другите. Те имат възможността да избират какво да купят, те контролират решението какво да се купува и размера на парите, които трябва да бъдат похарчени. В допълнение, клиентът има правомощието да реши това, какво другите ще ядат, а от Фиг. 3 се вижда, че не липсват потребители, неудовлетворени от покупките на своите партньори (клиентите). Нещо повече, в 18,3% от случаите партньорът не купува желания от потребителя продукт, а 28,1% купуват друга марка. Това са пропуснати приходи за производителя на продукт с предпочитаната марка от потребителя, респективно реализирани ползи за конкуренцията.

От друга страна, поради самото си естество, потребителите формират разпознаваеми маркетингови ниши, представени в Табл. 1. Важното тук е, че тези сегменти са използваеми. Това означава, че те предоставят възможности за продажби. Производителите на храни, чрез тяхното проучване на пазара, могат да ги идентифицират и да се подготвят нови продукти, които отговарят на специфичните нужди на съответната ниша.

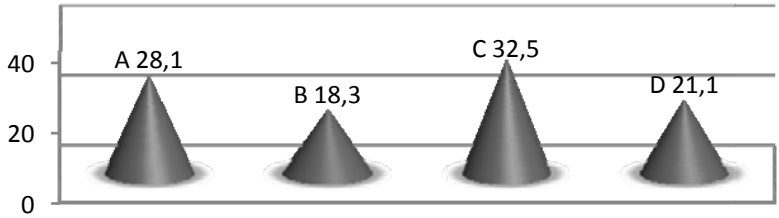

Фиг. 3 Варианти на резултат при покупки на храни от партньор за респондент.
А – Партньорът купува друга марка, а не поръчаната от респондента; *B* – Партньорът не купува желаният продукт от респондента*; C* – Респондентът е неудовлетворен от покупката на партньора по други причини*; D – П*окупката се осъществява съгласно желанията на респондента

Таблица **1: Па**зарна сегментация на потребителите на продукти от Хранително – вкусовата промишленост**. ([8], а**даптирана и допълнена**)**

1	2
Критерии	Пазарен сегмент
Възраст	Пенсионери – в зависимост от начина на живот и хранителните изисквания (активни, с ограничена подвижност, със специфични хранителни потребности, базирани на инвалидност)
	Средна възраст
	Млади
	Тиинейджъри
	Деца
	Прохождащи бебета
	Кърмачета
Доход	Под и над прага на бедността
	Специфичен (нормативно регламентиран) размер на заплатата
	Семейства и фамилии, чиято издръжка се осигурява от двама или повече членове
	Семейства и фамилии, чиято издръжка се осигурява от един единствен представител
Местожи – телство	Голям град, Малък град, Село
	Централни квартали, Квартали в градски покрайнини
	Живеещи в апартаменти или еднофамилни къщи
Физиоло – гичен статус	Пол – мъже, жени
	Бременни жени и майки – кърмачки
	Хора с физическо увреждане в зависимост от природата на ограничението
	Оздравяващи
	Хора, предразположени или страдащи от алергия; Хора с имунологични заболявания

Национални кухни	Китайска, Виетнамска, Японска, Тайландска, Индииска, Българска, Френска, Италианска Мексиканска, Гръцка, Турска, Ливанска и т.н.
Специфична работа и отдих	Активна, пасивна, психически натоварена или комбинирана
	Предназначени за: служители в армията, професионални състезатели, непрофесионално спортуващи, за отпуск и отдих – лов, риболов, къмпинг, катерене и др.
Религия и философия	Предпочитащи продукти, произведени от компании, зачитащи: ✓ етичните принципи на отглеждане и последващо умъртвяване на животните ✓ опазването на околната среда и екоравновесието ✓ човешките права и добри работни практики ✓ достойно трудово възнаграждение
	Здравословни и био – храни и добавки
	Вегетарианци в зависимост от типа вегетарианство
	Спазващи религиозни изисквания и обичаи
	Почитащи философски направления, като „Ин и Ян“ „Дзен“ „Дъновизъм“ „Фън Шуи“ и др.

Така, въпреки направеното разграничение между клиента и потребителя, неизбежно възниква хибрида клиент/потребител, т.е. някой, който купува и яде. Един родител, по всяка вероятност, ще бъде едновременно клиент за семейството и потребител, докато други членове на семейството са само потребители. По този начин трите лица – клиентите, потребителите и клиент/потребителите са различни в смисъл хранителния маркетинг, но все пак те са едва доловимо преплетени.

Заключение

В заключение може да се обобщи, че важно за фирмите е не само да идентифицират целевия сегмент, но и степента на въвлеченост на целевия потребител в процеса на закупуване на хранителния продукт, удовлетворяващ конкретна потребност. Най – добрият вариант е той да бъде изцяло в ролята на хибриден клиент/потребител, което на практика е трудно реализируемо. Този факт рефлектира не само върху покупката на рутинни, изпитани хранителни продукти, но и върху новоразработените такива. Ако маркетинговият стимул в момента на покупка е адресиран специфично само за целевите потребители, а вместо тях в този момент клиенти са техните представители (партньори), твърде вероятно е този стимул да не постигне желаната ефективност. Трябва да се има предвид, че това са най – малко двама участници с различни личностни характеристики. По тази причина разкриването на разликите относно динамиката клиент, потребител и хибриден клиент/потребител в хранителния свят на човека, става все по – трудна задача, а решаването й – съществено и необходимо.

Използвана литература

[1] Антонова Д., 2008. Иновации и обществено развитие. *AGroup*, ISBN978-954-8039-03-1;

[2] Джонев С., 2004. Социална психология. Том 5. Изследователски дизайн. Статистическа обработка – SPSS. Интерпретация. СОФИ – Р, ISBN 954-638-127-6;

[3] Макаренко И., 2010. Техногеные катастрофы как предвестник инноваций. *VII* Международной Кондратьевской конференции, Москва: „Контуры экономики будущего“, стр. 160-161;

[4] Национален статистически институт, 2011. Данни за населението по области, общини и населени места от Преброяване 2011, открито на 12.06.2012 г. в http://www.nsi.bg/bg/content/3077/данни-за-населението-по-области-общини-и-населени-места-от-преброяване-2011;

[5] Петков А., 2011. Изследване цикличността на иновациите в икономическите системи. *AGroup*. ISBN 978-954-8039-06-2;

[6] Стефанов Н., 2011. Иновационното развитие на страните от Източна Азия. Изток – Запад, ISBN 978-954-321-964-3;

[7] Тодорков К., 2013. Експериментална психология. Учебно пособие, открито на 15.03.2013 г. в http://star05.net/infusions/booklib/book.php?book_id=648;

[8] Fuller G., 2001. Food, Consumers, and the Food Industry. Catastrophe or Opportunity? Chapter 2: Customers, Consumers and Consumerism. *CRC Press LLC*.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ОЦЕНКА НА МОТИВАЦИЯТА ЗА УЧАСТИЕ В КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

ЕЛЕНА ПЕТКОВА
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

EVALUATION OF THE MOTIVATION FOR PARTICIPATION IN CULTURAL TOURISM

ELENA PETKOVA
Sofia University «St. Kliment Ohridski»

Abstract:

In the present paper the motivation for cultural tourism is evaluated through a model concerning the importance of various activities to people. The model includes evaluation of various opportunities for tourism that would help motivate people to visit a tourist destination. The following opportunities for cultural tourism are included: introduction to tangible and intangible culture, and religion, acquisition of specific knowledge and skills, communication and social contacts. Meanwhile people motivated more or less by the culture of a destination may wish to participate in other activities as the primary or the secondary (additional) purpose of their visits, such as: visits to natural sites; use of balneological, spa and wellness services; sports and sporting events; educational and business events; and entertainment and shopping. That model is applied as the importance of the above-mentioned activities (factors) is evaluated through questionnaire.

Introduction

There are many and to a large extent similar definitions of cultural tourism in the scientific literature. Suitable with regards to this paper is the following one:

“Cultural tourism includes travel which primary or secondary purpose is visit to historical, art, scientific or cultural heritage sites and events” (1). Therefore, cultural tourism is concerned with people who travel and carry out specific activities in order to achieve certain goals.

Cultural journeys/ trips could include activities such as: visits to museums or galleries, participation in festivals or other cultural events; historical sites, attractions and archeological heritage, etc. (2). People participating in cultural tourism travel to specific regions and are motivated to visit cultural sights and events whether it is their main purpose of journey or not.

In this regard, cultural tourists satisfy their needs such as: acquisition of knowledge, social contacts, evoking positive emotions, prestige, etc. Necessary conditions for meeting these needs are: accommodation, food, transport, additional services, etc. (3). It could be concluded that in order to carry out cultural tourism there should be certain preconditions. Primary among these are people, tourists in this case, as tourism is a human activity. These people have certain needs and motives that constitute the reason for their participation in cultural activities during their trips.

Methodology of study

In the present study the motivation for cultural tourism is evaluated through the model below

concerning the importance of various activities to people. Figure 1 shows the model, which includes various opportunities for tourism that would help motivate people to visit a tourist destination. The following opportunities for cultural tourism are included: introduction to tangible and intangible culture, and religion, acquisition of specific knowledge and skills, communication and social contacts. Meanwhile people motivated more or less by the culture of a destination may wish to participate in other activities as the primary or the secondar (additional) purpose of their visits, such as: visits to natural sites; use of balneological, spa and wellness services; sports and sporting events; educational and business events; and entertainment and shopping.

Figure 1. Tourism opportunities as motivation for visits to a destination

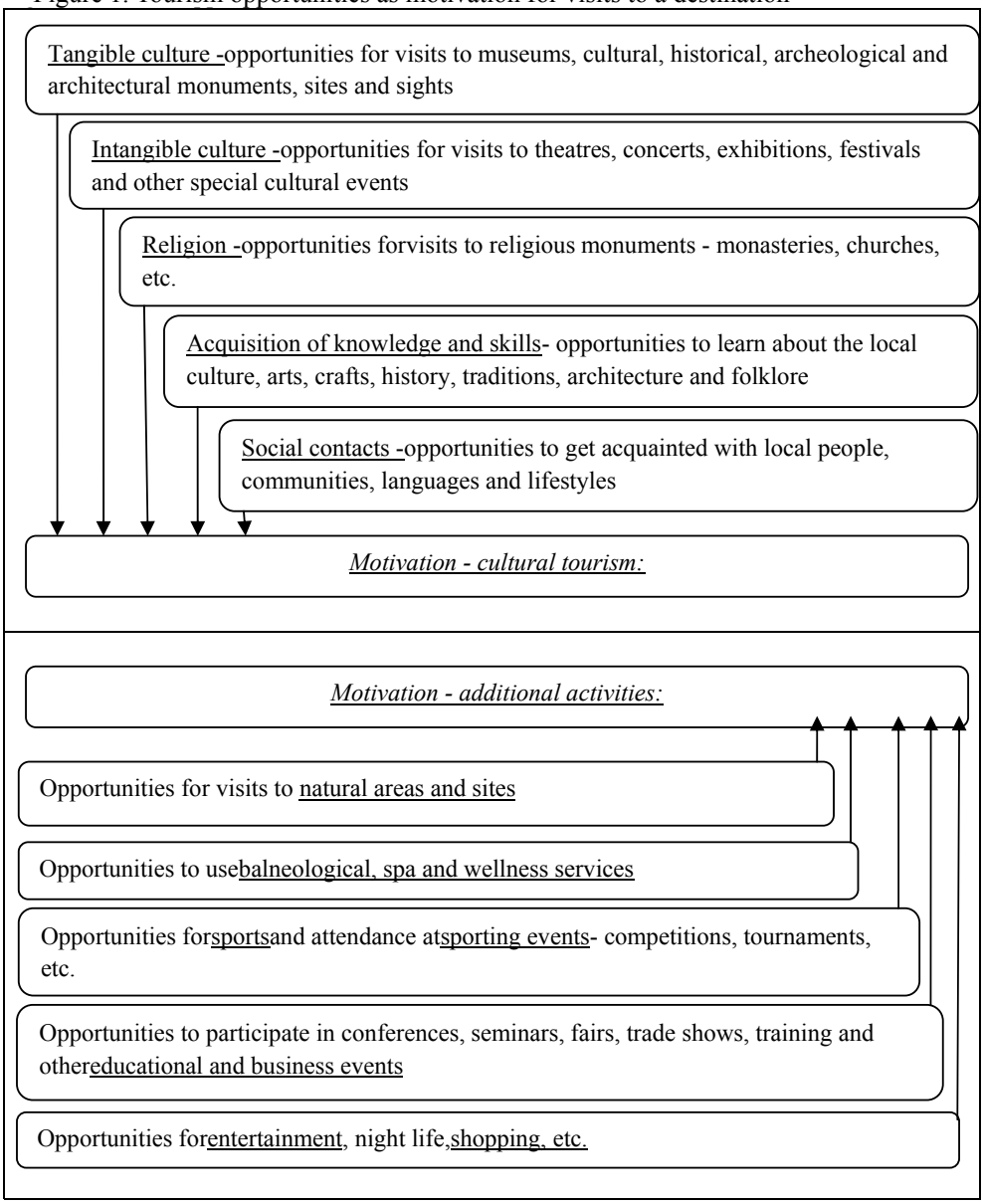

That model is applied as the importance of the above-mentioned activities (factors) is

evaluated through questionnaire. The questionnaire is in Bulgarian. The survey was conducted during the period from 1 to 31 March 2014. Respondents are young people who visited cultural sites in Sofia and therefore are familiar with them and interested in cultural tourism. The choice of young people from Bulgaria is justified by the fact that they travel often and usually are participants in domestic tourism. During national holidays they often travel around the country with companies. Most of them are students and are either supported by their parents or work, so that they have enough money to travel. They often do not have families to support and have more time to travel. The importance of the activities is evaluated through a 5-point scale with estimates from 1=not important at all to 5=very important. Results are summarized and presented by mean values and share of the respondents, who evaluated the activity as important (values 4 and 5).

Results of the study

Profile of the respondents

The survey was completed by 88 people. In selecting the sample size the goal was about 100 people to be included. If the sample is smaller, it is more difficult to ensure representativeness. If the sample is larger, the time and funds devoted to the study could be considered as unjustified. It should be borne in mind that often significant results are obtained by using small samples when the respondents are of interest to a particular study. The participants in the survey are familiar with the culture and heritage of Bulgaria and have been visited cultural sites and events. The participants are young people from 19 to 26 years old. Most of them are women - more than two-thirds (70%) and the rest are men - less than one third (30%). Over half of the respondents (56%) are from South-Western region of Bulgaria. It is due to the fact that the capital of the country is located there and most of the populations live there. Besides, the survey is performed there. The participants are local people and domestic tourists. People from the other regions of the country are almost evenly distributed. There are also two foreigners who speak Bulgarian.

Importance of cultural tourism in the decision to visit the tourism destination

The respondents had the opportunity to point out in their own words what is important to them when they decide to travel. Table 1 shows the responses that were pointed more frequently.

Table 1. What is important to the respondents when they decide to travel?

Answers	Number of responses	Percentage of responses
Price/ to have sufficient funds	42	23%
Destination	35	19%
To visit natural and cultural sights	16	9%
Travel arrangements	13	7%
Transport	12	7%
Travel information	11	6%
To have free time	11	6%
Company/ whom you are travel with	10	5%
Quality of services	8	4%
Climate	5	3%
Entertainment	5	3%
Acquisition of knowledge	5	3%
Accommodation	4	2%

Diversity/ variety	4	2%
Total answers	181	100%

Most important to the respondents are: the price of the travel and to have sufficient funds. This is not surprising having in mind that the standard of living in Bulgaria is low. Very important is also the destination to which they travel and its natural and cultural sites and sights, which are the main reason for taking trip/ journey and choosing a place. Next according to the importance for respondents rank practical aspects such as travel arrangements, transport and travel information, followed by the need for free time. Given the low standard of living and the economic crisis in the country the concern for those practical aspects of the travel is not surprising. For those people who work and/ or study it is important to have free time. Since respondents are young people, aspects, such as the company they are travelling with, entertainment and variety are important to them. As people who are interested in history and heritage, the respondents value aspects such as acquisition of knowledge and quality of service, which are important for them too. Other aspects such as climate and accommodation often affect the overall impression of the journey/ trip. In this respects, they are important for the respondents of the present study too (see Table 1).

Respondents had the opportunity to evaluate various aspects of a destination they wish to visit according to their importance to them.

Table 2. Importance of factors associated with opportunities for participating in different types of tourism when choosing a destination

Factors	Mean value	Share of the respondents who gave estimates 4 and 5
Opportunities for cultural tourism		
Opportunities for visits to museums, cultural, historical, archeological and architectural monuments, sites and sights	4.14	77%
Opportunities for visits to theatres, concerts, exhibitions, festivals and other special cultural events	3.85	67%
Opportunities for visits to religious monuments - monasteries, churches, etc.	3.50	54%
Opportunities to learn about the local culture, arts, crafts, history, traditions, architecture and folklore	4.14	78%
Opportunities to get acquainted with local people, communities, languages and lifestyles	4.28	83%
Opportunities for other types of tourism		
Opportunities for visits to natural areas and sites	4.75	97%
Opportunities to use balneological, spa and wellness services	3.48	53%
Opportunities for sports and attendance at sporting events - competitions, tournaments, etc.	3.19	47%
Opportunities to participate in conferences, seminars, fairs, trade shows, training and other educational and business events	3.04	42%
Opportunities for entertainment, night life, shopping, etc.	4.10	77%

The results reveal that most important for the participants in this study are the opportuni-

ties for visiting natural areas and sites (mean value 4.75 and share of the respondents who rank the activity as important 97% - almost all). Most of the respondents consider as very important the opportunities for participating in cultural tourism and more specifically for visiting sites of the tangible culture - museums and monuments (4.14; 77%), for acquiring knowledge and skills related to culture (4.14; 78%) and for contacts with local people, communities, languages and lifestyles (4.28; 83%). Since respondents are young people, many of them consider the opportunities for entertainment tourism as important too (4.10; 77%).

Less important - near average values and important for about half of the respondents - are the other activities, namely: the opportunities for learning about the intangible culture - opportunities for visiting cultural events (mean value 3.85; and important for 67% of the respondents); and participation in the other types of tourism: balneological, spa and wellness (3.48; 53%); sport (3.19; 47%) and educational and business tourism (3.04; 42%) (see Table 2).

Conclusion

The analysis presented in the paper allows some recommendations to the destinations that want to attract young people from Bulgaria interested in culture and history to be made. Price of travel is very important for those visitors. Terms of the travel should be clear and the information - accurate. Those people wish to visit natural and cultural sites and acquire knowledge about them. It is important when and whom they are travelling with, the entertainment availability and what the service quality is. They are interested in tangible culture, opportunities for acquiring knowledge about it, and getting acquainted with the local population and lifestyles.

In conclusion, we think that surveys of young people interested in culture and history to be performed in other countries are necessary. That will allow comparison and outlining the needs and requirements of that market segment that are likely to differ from those of the other segments to be done. It is good to compare the results of the survey with those obtained by more-developed countries, countries with a higher standard of living. We also recommend the motivation of other groups of the population, market segments, for participation in cultural tourism to be studied (e.g. adult travelers, middle-aged travelers, families with children, etc.).

References:

(1) Assenova M, Marinov V, Dogramadjieva E, Semerdjiev D. A Manual of the Entrepreneur about Domestic Tourism. How to Attract and Serve Bulgarian Tourists? Ministry of Economy, Energetic and Tourism. Sofia. 2010 - in Bulgarian

(2) Mileva S. Recreation through Specialized Tourism. Editorial house „Avangard Prima“. Sofia. 2004 - in Bulgarian

(3) Kostov E. The Cultural Tourism. University Press “Economy”. Sofia. 2001 - in Bulgarian

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

НЕОБХОДИМОСТ ОТ МИНИМАЛНА ДЪРЖАВНА НАМЕСА КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ФЮЧЪРСНАТА БОРСОВА ТЪРГОВИЯ В БЪЛГАРИЯ

Доц. Д-р Красимир Давчев
„Висше училище по агробизнес и развитие на регионите" – Пловдив, България

Р е з ю м е

Минизиране на рисковете от неблагоприятни бъдещи ценови промени и възникващите на тази основа рискове за производителите и потребителите на стоки е основна функция от дейността на световно признатите борси. Тази функция те осъществяват чрез търговията с фючърсни контракти. Този вид търговия в България обаче липсва. Обективната причина за това е, че както в индустрията, така и в селското стопанство преобладават микро фирмите, които не са в състояние да произведат големи търговски партиди от стоки, които да са в основата на висока ликвидност на борсовата търговия. В резултат борсовите играчи нямат интерес да инициират стартирането на този вид търговия. Това е и причината да се потърси минимална държавна намеса по отношение промени в определи закони с цел повишаване на ликвидността и формиране на тази основа финансов интерес у борсовите играчи да положат началото на фючърсната търговия в страната.

Рисковете, свързани с осъществяване на стопанските дейности са многообразни. Те са свързани с опасенията на производителите по отношение на тяхната продукция – ще намери ли тя пазарна реализация в същия обем и при същите икономически условия, при които е започнало производството или промяната в търсенето във връзка с измененията на покупателната способност на потребителите ще намали приходите им, а съответно и печалбата, което ще направи неефективна тяхната стопанска дейност. Сериозни са и опасенията на производителите, свързани и с доставката на суровини, особено на тези от внос – дали политическата нестабилност, климатични проблеми, икономически кризи или забавата при транспортирането на стоките няма да доведе до нарушаване на ритмичността на доставките и до срив в търговията. Опасенията на на потребителите се свързат също с неизвестността от промени в икономическите условия – дали при същите доходи търсенето няма да надвиши предлагането и цените да се повишат, което неминуемо ще намали покупателната им способност. Подобен неблагоприятен ефект върху бизнеса могат да имат инфлацията и промяната във валутния курс. На този фон логично възниква въпросът – съществува ли средство, което да ограничава негативното въздействие на горепосочените икономически фактори върху стопанската дейност?

Световният опит е доказал, че борсите като високоорганизирани, специализирани и концентрирани пазари за търговия на едро с присъщите за борсовата търговия улеснения и гаранции при сключване на сделките са подходящото средство за прехвърлянето на пазарния риск от тези, които се стремят да се предпазят от него, върху онези, които преднамерено го търсят, водени от

желанието да придобият по-бързи и по-високи печалби, а те обикновено се свързат с умението да поемаш и да управляваш действията си в условията на повишен риск. Тази мисия борсите изпълняват чрез търговията с т.нар. фючърсни контракти. По своята същност те представляват споразумение за покупка или продажба на пода на организиран борсов пазар на стандартизирано количество от определена стока при фиксирана цена и фиксиран бъдещ период на доставка. Чрез борсовата търговия с фючърси се осъществяват две важни икономически функции в полза на пазарите – ограничаване на рисковете и формиране на цените. По този начин търговията на борсовия под позволява проявлението на "невидимата ръка" на пазара, даваща обективен отгововор на три взаимносвързани въпроса – какво да се произвежда, как (при какви икономически и ценови условия) да се произвежда и за кого.

Основният проблем пред фунционирането на този вид сделки в България е липсата на интерес от страна на борсовите играчи към ползване на възможностите, които те предлагат. Резултат от това е и ниската ликвидност както на стоковата, така и на фондовата борсова търговия. Конкретно при стоковата борсова търговия преодбладават държавните покупки и продажби, а не сделките на фирмите. Освен закъснялото институционализиране на борсовата търговия и нейното стартиране в условия на криза, както и липсата на борсова култура важна причина е и съществуващата структурна макроикономическа и бизнес среда. По данни на Изпълнителната агенция за насърчаване на малкия и среден бизнес,[1] базирани на информация от НСИ за 2011 год. предприятията от нефинансовата сфера са 351 420, като тенденцията от предходните години е низходяща. Основният дял обаче е на микро предприятията – 92,2% (със средна заетост 1,9 души вместо до 9), малките заемат дял от около 6,5% (със средна заетост 19,7 души вместо до 49), средните – 1,1% (със средна заетост 96,9 души вместо до 249), а големите предприятия заемат дял само 0,2%. Тази структура на фирмения бизнес не предполага сериозна база за размах на борсовата търговия, още повече, че в областта на селското стопанство арендно-монополните структури владеят пазара с непазарни методи, създавайки по този начин своеобразен квази-пазар. Според доклада на Министерството на земеделието и храните от юни 2014 г. [2] относно структурата на земеделските стопанства за 2013 г. общият им брой е 243 400. От тях обаче само 8 600 стопанства (3,53%) притежават използваема земя над 500 дка. Това предполага, че и в този отрасъл основните активни стопански субекти са също микро стопанствата с използваема земеделска площ до 10 дка – 143 500 стопанства. Основна причина за съществуващия дисонанс в размера на стопанствата е повлиян от отпадането на чл. 5 от първоначалната редакция на Закона за арендата в земеделието, [3] който указваше горна граница за арендоване от 6 000 дка, вкл. и чрез свързани лица. Неговото отпадане отприщи арендуването в големи размери от малко фирми, които имаха ресурс да осъществят тази дейност и които не се влияят от пазарни фактори. Тази организационна, структурна и икономическа действителност на индустрията и селското стопанство е в основата на голямата технологична и пазарна изостаналост, поради обективна невъзможност за извършване на икономически ефективни дейности на малки площи и обекти. Малкият обем на производство при по-големия брой стопански субекти, които не са в състояние да оформят големи търговски партиди от стока е в основата на липсата не само на интерес, но и на невъзможност да предоставят за борсова търговия огромните по количество и стойност сделки, характерни за борсовия пазар. Ниската ликвидност на борсовата търговия със селскостопанска продукция се корени и в липсата на „критична маса" заинтересовани борсови играчи, които да стартират търговията с фючърси. По своята същност тази вид търговия е игра с нулева сума и липсата на достатъчен брой играчи е пречка за преразпределение на печалбите и загубите върху

множество борсови търговци.Тази обективна даденост е и в основата на неуспешните опити на лицензираните стокови и фондовата борса за създаване и функциониране на срочен борсов пазар в България.

Стартирането на фючърсната търговия в страната може да се случи постепенно при наличие на няколко основни предпоставки.Най-важната от тях се свързва с **повишаване ликвидността на борсовата търговия** с налични стоки с оглед създаване на надеждна ценова база (т.нар. "ценова котва"), около която да се изграждат стратегиите за предпазване от ценовия риск и **изграждане на институцията на клиринговата къща**. Отправната точка за стартиране на този вид търговия е **активизиране на търговията със складови записи** за зърно на стоковите борси, със стратегическия резерв от зърно и борсовата стокова търговия с обществени поръчки.

Тези няколко бележки подсказват необходимостта от **минимална държавна намеса** за насърчаване търговията именно на организираните пазари, в т. ч. и борсови. За целта е необходимо да се направят изменения и допълнения към някои от сега действуващите закони.

Така например, в **Закона за съхранение и търговия със зърно** [4] би могло да се предвиди възстановяване на стратегическия резерв от зърно, който да се съхранява само в публични складове за зърно. Освен като елемент на националната сигурност при лоши реколти, този акт може да даде допълнителен тласък от използването на публичните складове и съответно до активизиране на търговията със складови записи. Лицензирането на този вид складове започна през 1999 г. с 5 бр., като до 2008 год. техният брой достигна 53 с общ капацитет от 602 160 т. Поради нежеланието на големите зърнопроизводители да ползват тази система за съхранение и гарантиране на зърното тяхното значение постепенно намаля, за да достигне през 2012 год. (по данни на Националната служба по зърното) до 33 бр. с общ капацитет 368 410 т. [5]

Елемент от насърчаването на борсова търговия със зърно могат да бъдат и промени в **Закона за подпомагане на земеделските производители,** [6] които предвидят изискването залозите от зърно да се продават на стоковите борси. Този регламент може да облекчи дейността на банковите институции, които отпускат кредити срещу зърно извън публичните складове и съответно да се осигури гарантираната му реализация чрез стоковите борси.

В **Закона за ДДС** [7] би било целесъобразно в списъка на освободените доставки да бъдат включени и сделките със складови записи, сключвани на фондови и стокови борси. На тази основа те биха получили макар и „квази статут" на финансови инструменти, което пък да е в основата на ползването им като борсови контракти, които да бъдат базата за борсовата търговия с фючърси.

Борсовата практика показва, че основно оборотите на стоковите борси се формират от търговията с обществени поръчки. Тя е силен стимул за повишаване ликвидността на борсовата търговия. Но и в тази област съществуват резерви и те се състоят в хармонизирането на сега действащия **Закон за обществените поръчки** (ЗОП) [8] с част от европейските Директиви. Това изисква да се възобнови в пълен обхват отменената през 2004 г. пряка възможност за сключване на сделки с обществени поръчки за стоки, търгувани на стоковите борси чрез наложения тогава ограничителен списък на стоки, който е в противоречие в Директивите на ЕС, регламентиращи тази дейност. Подобни ограничителни списъци не съществуват нито в Общностното право, нито в националните законодателства на страните-членкина ЕС. Подобни ограничения създават затруднения за онези възложители, които биха желали да ползват процедурата на борсовата търговия за по-широк кръг стоки и са активни в областта на водоснабдяването, енергетиката, транспорта и пощенските услуги, строителството, отбраната и сигурността.

Преодоляване на това противоречие с европейското законодателстмо е възможно

да стане с изменение и допълнение на **Закона за обществените поръчки.** По конкретно тези промени трябва да бъдат отразени в чл. 90, ал.1, т.11 и в чл. 103, ал.2 т**.** 9, като сега съществуващия текст се замени със следния: „Възложителите могат да възлагат обществени поръчки чрез процедура на договаряне без обявление само когато предмет на поръчката е доставката на стоки, които се котират и търгуват на стокова борса."

Подобни текстове, макар и с малко по-различна формулировка се съдържат и в отделни разпоредби на действащи актове на Общностното право, а именно:

- В чл. 40, т. 3, буква з) на **Директива 2004/17/ЕО на Европейския парламент и на Съвета** от 31 март 2004 г. [9]относно координиране на процедурите за възлагане на обществени поръчки от възложители, извършващи дейност във водоснабдяването, енергетиката, транспорта и пощенските услуги.
- В чл. 31, т. 1, буква в) на **Директива 2004/18/ЕО на Европейския парламент и на Съвета** от 31 март 2004 година [10] относно координирането на процедурите за възлагане на обществени поръчки за строителство, доставки и услуги.
- В чл. 28, т. 3, буква б) на **Директива 2009/81/ЕО на Европейския парламент и на Съвета** от 13 юли 2009 година [11] относно координирането на процедурите за възлагане на някои поръчки за строителство, доставки и услуги от възлагащи органи или възложители в областта на отбраната и сигурността и за изменение на директиви 2004/17/ЕО и 2004/18/Е.

В посочените три Директиви текстовете са: „Възложителите могат да използват процедура на договаряне без предварителна покана за участие в състезателна процедура в следните случаи:

х) за доставки, които са котирани и купени на стокова борса."

И в трите Директиви няма ограничителни списъци и съдържащият се в тях смисъл е търговията с обществени поръчки да се осъществява на основа на стоките, търгувани на стоковите борси. Премахването на сега съществуващия органичителния списък и хармонизирането на българския закон с европейските директиви ще окаже изключително благотворно въздействие върху чувствително повишаване ликвидността на стоковите борси. Това би било добра основа за стартиране на фючърсната търговия с борсовите играчи, които ще са натрупали достатъчно обороти и финансови възможности да поставят началото на функционирането на сърцевината на този вид търговия – **клиринговата къща.** Тя е последният, но най-важен елемент от очертаване на рамката за пълноценното фунциониране на системата за търговия с фючърсни контракти. За съжаление, към настоящия момент нито една от лицензираните стокови борси в страната не е създала подобна институция. Основна обективна причина е, че правителството все още не е изпълнило разпоредбата на чл. 26, ал. 1 от Закона за стоковите борси и тържищата, а именно: "Устройството и правилата за дейността на клиринговата къща се определят с наредба на Министерския съвет." Такава наредба до момента не е приета, което не дава фактическа възможност за институционилизирането на тази уравнителна камара. Един от възможните варианти за преодоляване на този проблем е възлагане функциите на клирингова къща на сега функциониращия Централен депозитар. Съгласно чл. 131, ал.1, т. 4 на Закона за публично предлагане на ценни книжа[12] членове на Централния депозитар могат да бъдат регулирани пазари. Този регламент отваря възможността стоковите борси да станат акционери (а съответно и членове) на Централния депозитар, а действащите членове на последния (банки, инвестиционните посредници и други съгласно чл. 131) да придобият съобразно икономическия си интерес статут на клирингови членове. Това би представлявало завършващият етап от организационното формиране на рамките за развитие на фючърсната търговия в страната. Ефектът от това би бил двупосочен. От една страна финансовите институции ще получат допълнителен инструмент за управление на своите активи (стоков фючърсен контракт), а от друга страна ще се стимулира сближаването на стоковия, капиталовия и финансовия пазар в страната, което ще доведе до минимизиране на ефектите от бъдещо неблагоприятно развитие на

цените и лихвените равнища, както и до тяхната прогнозируемост.

Ползвана литература:

1. Министерство на земеделието и храните, Агростатистика – Бюлетин № 273-юни 2013 г. „Структура на земеделските стопанства в РБ през 2013 г.”
2. Изпълнителна агенция за насърчаване на МСП, „Анализ на състоянието и факторите за развитие на МСП”, 2012 г.
3. Закон за арендата в земеделието, ДВ. бр.82/1996 г. – изм. ДВ. бр. 43/2008 г.
4. Закон за търговия и съхранение на зърно, ДВ. бр. 93/1998 г. – изм. ДВ. бр.109/2013 г.
5. Национална служба по зърното, „Годишен доклад за дейността през 2012 г.”
6. Закон за подпомагане на земеделските производители, ДВ. бр. 58/1998 г. – изм. ДВ. бр. 40/2014 г
7. Закон за данък добавена стойност, ДВ. бр.28/2006 г. – изм. ДВ. бр.1/2014 г.
8. Закон за обществените поръчки, ДВ. бр. 28/2004 г. – изм. ДВ. бр. 40/2014 г.
9. Директива 2004/17/ЕО - относно координиране на процедурите за възлагане на обществени поръчки от възложители, извършващи дейност във водоснабдяването, енергетиката, транспорта и пощенските услуги.
10. Директива 2004/18/ЕО - относно координирането на процедурите за възлагане на обществени поръчки за строителство, доставки и услуги.
11. Директива 2009/81/ЕО - относно координирането на процедурите за възлагане на някои поръчки за строителство, доставки и услуги от възлагащи органи или възложители в областта на отбраната и сигурността и за изменение на директиви 2004/17/ЕО и 2004/18/ЕО
12. Закон за публично предлагане на ценни книжа, ДВ. бр. 114/1999 г. – изм. ДВ. бр. 109/2013 г.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

УПРАВЛЕНИЕ НА УЕЛНЕС ПРОЦЕСИТЕ В БЪЛГАРИЯ (Пречупено през призмата на туризма и хранителната индустрия)

Ас. Александър Давчев
Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Р Е З Ю М Е

Уелнес философията придобива все по-голяма популярност в наднационален и национален мащаб. Неуспоримото благотворно влияние на Спа туризма, като неин основен проводник, което той оказва върху потребителите на такъв тип услуги, засилва необходимостта от ефективно управление на процесите. Основните задачи пред мениджмънта са свързани с увеличаване на допирните точки между търсенето и предлагането с оглед постигане, от една страна, на по-висока икономическа ефективност, а от друга – пълноценна и безпрепятствена рекреация. Подобряването на качеството и дълготрайното привличане на клиенти е друг основен аспект, който изисква сериозно внимание. Негативен момент се явяват ограничената достъпност до този вид услуги поради високата ценова категория, в която те попадат, както и недостатъчната информираност на потребителите за същността и възможностите, които Спа туризмът предоставят.

Уелнес концепцията има повече от петдесет годишна история. Основните акценти в нея са формулирани и разработени от американския доктор Хълбърт Дън през 1961 г.. Той я дефинира като процес, при който се постига баланс на ума, тялото и духа{1}. Във времето редица изследователи, доразвиват тази постановка и днес съвременното схващане, имплементирано в тази идея, гравитира около възстановяването на баланса, на хармонията между тялото, духа, социалната среда, културата и религиозните виждания на индивида{2}.

Уелнес процесите, пречупени през призмата на туризма, набират все по-голяма популярност в България. Спа туризмът, който се явява основен проводник на тази концепция, се обособява като нова и все по-търсена форма на рекреация. Огромният природо-ресурсен потенциал, както и целенасочените инвестиции в тази посока, създават предпоставки за едно добро развитие на сегмента. Разширяването на обхвата на въздействие е в унисон с държавната визия за развитие на тази форма на туризъм. Редица стратегически документи залагат утвърждаването на Спа и уелнес процесите като приоритетни, с оглед цялостната промяна на имиджа на България на световната туристическа карта.

Съществува обаче обективно съмнение, за наличието на огромна пропаст между търсенето и предлагането на Спа и уелнес услуги. Като всяко сравнително ново нещо непознаването на генезиса, формите на проявление и потенциланите възможности от страна на потребителите оказват негативното си влияние. Съществуващото недоверие от необходимостта за практикуване на този вид, пряко влияе върху развитието на сегмента. Всичко това, премодулирано през ограничената достъпност, поради сравнително високата цена в условията на лимитирана бюджетна линия, поставят под въпрос устойчивостта в сектора.

Има ли и какви са възможностите за сближаване на интересите на заинтересуваните страни са предмет на проведено от автора изследване, част от изводите от които са

поместени в хода на настоящата разработка. То е свързано с анализ и оценка на силните и слаби страни в развитието и управлението на Спа и уленес процесите в страната в периода 2012-2014-та година.

Проведено е на база анкетно проучване, отчитащо общественото мнение за динамиката и степента на развитие на Спа туризма в България и склонността на потребителите към осъзнат избор именно в този сегмент.

Една от сериозните тенденции, откроили се в хода на изследването, е свързана с възрастовата структура на потребителите на Спа и уелнес услуги:

Таблица 1: % на посетители по възраст

Данните от проведеното проучване разкриват тенденциите в реализираните нощувки в хотелите, които предоставят Спа услуги по възрастови групи. Впечатление прави ниската посещаемост на две основни групи – тези попадащи в категорията 19-30 год. и тези, които са 60+. Те са съответно 13% и 8% от всички посещаващи или по-малко от ¼. Основната посочена причина тук е високата цена на нощувката, която се явява в голяма част от случаите непосилна или със забранителен характер.

Ако в основната концепция на Уелнес делото е залегнала философията за превенция от негативното влияние на стреса чрез активна рекреация и балансирано, здравословно хранително меню, с оглед ограничаване възможността за развитие на хронични болести и пр., то се оказва, че именно две от най-застрашените и обременени възрастови групи са изключени от обхвата на този вид туризъм, по чисто икономически причини. Може да се приеме, че именно превенцията в здравословно отношение е основният принос на Уелнес философията. Ако погледнем гореспоменатото от друга гледна точка, а именно държавната субсидия, транспонирано през средствата, които отпуска Здравната каса за долекуване на редица заболявания, посредством постиженията на балнеолечението, то бихме заключили, че логичната нишка се къса. Ясно е, че не би могло да се търсят възможности за държавна подкрепа на потребителите на Спа услуги, дори и това да е с цел превенция на човешкото здраве. В случая усезаемо изкристализира необходимостта от търсенене на механизми за общото повишаване на доходите на населението, особенно във възрастовата група 19-30 години. Трябва да се направи уточнение, че не би могло автоматично да се сложи знак за равенство между балнеология и Спа туризъм, поради факта, че едното е дял от медицината, а другото форма на рекреация, въпреки подобните методи и средства, които се използват.

Един от ефективните способи за увеличаване на допирните точки между търсенето и предлагането, които бизнес мениджмънтът активно използва в последно време са достиженията на управленческо – маркетинговите стратегии за насърчаване на продажбите. Модерните комуникационни средства и нарастването на интернет обезпечеността дават възможност за развитието на нова, модерна форма на електронна търговия. Все по-популярни стават платформите за колективно пазаруване, базирани на предоставянето на ценови отстъпки от страна на бизнеса, за предлагани от тях продукти или услуги, в моменти на спад на търсенето или в традиционно по-слаби времеви отрязъци. Впечатление прави неимоверно високото количество на предлаганите отстъпки.

На база на проведено изследване в няколко интернет „платформи за колективно

пазаруване” по отношение на предлагание оферти в три града, специализирани в предоставянето на Спа и Уелнес туристически услуги се стигна до следните резултати:

Бизнес субекти предоставящи ценови отстъпки на предлаганите от тях услуги

Град	Към дата	Общо хотела	СПА хотели	Мин. Цена на рецепция	Макс цена на рецепция	Средна цена на предлагане	Хотели с промо оферти в сайтове за к. пазаруване	Средна Отстъпка
Велинград	15.07.14	89 бр.	46 бр.	67 лева	270 лева	123 лева	27 бр.	60%
	15.09.14	89 бр.	46 бр.	67 лева	270 лева	123 лева	31 бр.	56%
	15.11.14	89 бр.	46 бр.	67 лева	270 лева	123 лева	42 бр.	44%
Хисаря	15.07.14	35 бр.	18 бр.	54 лева	171 лева	94 лева	6 бр.	30%
	15.09.14	35 бр.	18 бр.	54 лева	171 лева	94 лева	9 бр.	30%
	15.11.14	35 бр.	18 бр.	54 лева	171 лева	94 лева	4 бр.	24%
Вършец	15.07.14	11 бр	7 бр.	50 лева	120 лева	100 лева	2 бр	50%
	15.09.14	11 бр	7 бр.	50 лева	120 лева	100 лева	2 бр.	50%
	15.11.14	11 бр	7 бр.	50 лева	120 лева	100 лева	2 бр.	50%

Таблица 2: Брой, цени и специални оферти на Спа хотелите в съответните градове.

Сериозно впечатление прави огромният брой на промоционални оферти особенно в есенно-зимния период, когато по принцип се очаква по-голяма заетост. Показателен е фактът, че към 15.11.14 г. 42 от общо 46-те Спа хотели във Велинград предлагат намаление от средно 44% от посочените си цени на рецепция. Възниква въпросът, дали услугите, които те предлагат, не са твърде надценени при условие, че 91% от бизнес субектите са готови да се откажат от 40-50% от добавената си стойност. Подобна е ситуацията и в другите два изследвани града, въпреки че там промоционалните оферти количествено са доста по-малко. Прави впечатление сравнително по-ниската норма на отстъпка, които хотелиерите в Хисар предоставят, което би могло да се приеме за белег за по-реално формиране на ценовите нива на предлагане. В проучените средства за подслон, предоставящи Спа услуги във Вършец се наблюдава постоянство в промоционалните предложения, което поставя под съмнение реалната ползва от използването на този метод за насърчаване на продажбите, който по призумция има краткотраен ефект.

Таблица 3: Данните са на годишна база

Другата тенденция, откроила се в хода на изследването, е свързана с честотата на използване на Спа и уелнес услуги:

Впечатление прави големият процент на посетители, които нощуват в хотели предлагащи Спа и Уелнес услуги един път в годината. Причините, които се посочват са няколко, а именно желанието за практикуване и на други форми на туризъм, липса на достатъчно силен ефект на база отделените средства, липса на препокриване с очакванията и реално предложените услуги, както и високата цена на нощувките. Като своеобразно предупреждение за бизнеса би следвало да се приеме отново въпросът за цената, който се застъпва в преобладаващата част от отговорите. Определено повишаването на броя на посещенията в хотелите минава през увеличване на достъпността. Силно мотивиращ

момент е насърчаването на клиента за повторно завръщане. Биха могли да се предприемат следните действия:

- Предоставяне на определена отстъпка в проценти – между 15-30%, в зависимост от дължината на престоя при повторно връшане;
- Предоставяне на възможност за безплатно настаняване на втори човек при реализиране на повече от 3 или 5 нощувки по схемата „единична за двойна стая";
- Предоставяне на безплатен пакет от Спа услуги при следващо посещение;
- Преференциално настаняване в съботно – неделни или през празнични дни (естествено при наличието на свободни места).

Тези и други мерки биха повишили устойчивостта в развитието, както на конкретен хотел, така и на сектора. Би могло да се постигне ефект на увеличаване на разпознаваемостта и популярността на тази форма на туризъм, чрез което да се мисли и за превличане на нови клиенти.

В хода на изследването става ясно, че едва 8% от потребителите, реализиращи Спа туристически пътувания, биха могли да си позволят практикуването им ежемесечно или по-често. При тази категория потребители, по-скоро решаващ фактор се явява липсата на свободно време, от колкото на средства.

Не е за подценяване и мнението на част от потребителите, за които липсва препокриване между платената цена и качеството на предоставената услуга. Тук би могло да се предприемат следните действия:

- Да се обследва качеството в работата на ангажирания персонал и да се потърсят възможности за допълнителна мотивация на по-добре работещите звена, с което да се стимулират и останалите да покажат по-добри резултати;
- Да се потърси обратна връзка от потребителите за силните и слаби страни на предоставяните услуги с оглед намирането на способи за подобряването им;
- Да се търси успешен баланс при реализирането на икономии от пряко свързани с услугите компоненти като: електрическа енергия, изхранване, персонал и пр.
- Да се обръща по-голямо внимание към детайлите и личното отношение към клиента. Съществува хипотезата, че дребен комплимент при напускане, би минимизирало до голяма степен негативния спомен от определена слабост, усетена по време на пребиваването.

Авторът не претендира за изчерпателност за предложените от него способи за подобряване на фактическото положение при предоставянето на продукт или услуга, а по-скоро търси заостряне на вниманието към разкрити конкретни проблеми, за които би следвало да се предприемат съответните действия.

Друга насока на проведеното изследване проследява средния брой на реализирани нощувки, отчетени последователно при едно посещение. Данните от предложената таблица 4. показват, че преобладаващата част от потребителите предпочитат престоят им да има минимум двудневна продължителност. Определено този избор е оправдан на фона на естествените ограничения, въведени от часовете на настаняване и напускане на хотелите. Не е за подценяване и фактът, че не са малко случаите, при които именно при такава континуалност на престоя се предлагат и определени процентни отстъпки в цената или специални предложения.

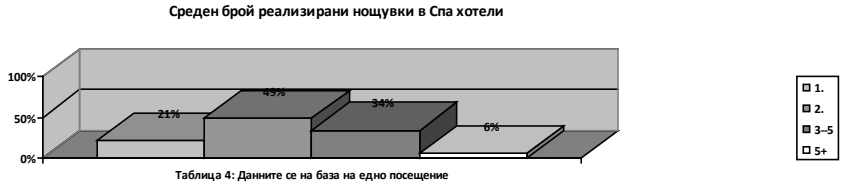

Таблица 4: Данните се на база на едно посещение

Внимание заслужават отговорите на част от анкетираните, които посочват именно Спа хотелите като предпочитано място за прекарване на годишната отпуска. Негативен момент е именно не достатъчната продължителност, с оглед постигането на качествен рекреационен ефект. Едва 6% от запитаните реализират повече от 5 нощувки. За сравнение при морския туризъм средната продължителност на престоя по данни на Министерство на икономиката, енергетиката и туризма за над 60% от туристие е над 6 дни{3}.

Успешното преодоляване на тези негативни тенденции би могло да се състои в:

- По-висока ангажираност в спазването на часовете за настаняване, публично обявени от менджмънта. Твърде негативен ефект върху общото оценяване на качеството на предлаганата услуга, оказва неподготвеността на приемащата страна да приеме в уреченото време своите гости.
- Отстъпки за повече дни – стъпаловидна форма на процентово намаление на цената за престой в зависимост от времетраенето на престоя.
- Разработване на двудневни оферти - би могло да се предложи специално пакетно предложение, базирано на комбинация между настаняване, изхранване и определени процедури, в което е заложена отстъпка от около 40-50%, спрямо еднодневното. Заложената пълноценнност и дълготрайност на рекреационен ефект би могло да се окаже притегателна за широка палитра от потребители.

В следствие от гореизложеното би могло да се приеме, че все още Спа и Уелнес делото няма онази достъпност, която да изведе сектора като стратегически в системата на националния туризъм. Сравнително високата цена на предлаганите услуги, спрямо други форми на туризъм, пречупено през призмата на ниските доходи на голяма част от населението в страната, създават трудности в сектора. Бизнесът трябва да бъде по-активен в провеждането на гъвкава ценова политика. Общо известно правило е, че печалбата от по-високия оборот има по-дълготраен бизнес ефект и гарантира устойчивост в развитието, в сравнение с визията за икономическа изгода от високата норма на надценка. Още повече, че именно по-обхватното привличане на потребители би създала онази разпознаваемост на тази сравнително нова форма на туризъм, която да я изведе като водеща в българската туристическа индустрия.

В заключение, въпреки посочените слабости, може да се приеме, че България има твърде сериозен потенциал да се утвърди като успешна Спа дестинация, обслужваща не само вътрешния, но и международния туризъм. Въпреки успешно внедрените добри практики от страна на бизнеса и целенасочените държавни усилия на програмно ниво, обаче е неоходима по-усилена работа в областта на маркетинга и рекламата. Безспорен е фактът, че няма как да бъдеш добър в бизнес, за който широк кръг от потребители не подозират, че съществува.

Използвана литература :

1. Dunn, Halbert L.,1961, High-Level Wellness. Arlington, VA: Beatty Press, 1961
2. Zimmer, Ben (2010-04-16). „Wellness“. *The New York Times*
3. http://www.mi.government.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ПОВИШАВАНЕ ЕФЕКТИВНОСТТА НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ЧРЕЗ СИСТЕМИ И МОДЕЛИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ КАЧЕСТВОТО НА ЖИВОТ В МАЛКИТЕ НАСЕЛЕНИ МЕСТА

Б. Хаджиев, И. Хаджиев

Increasing the efficiency of Bulgarian economy through systems and models for improving the quality of life in small towns

B. Hadzhiev, I. Hadzhiev

Abstract: History of small towns in Bulgaria reveals many positive examples and activities related to the rise of the Bulgarian economy and quality of life. At the heart of this are strong traditions in agriculture, food industry, well developed educational and research system and rich cultural and historical heritage, which provided a balanced life and efficient labor market. This specificity of the Bulgarians is historically inculcated base value, which today disappears, but one that should be bet on to increase the efficiency of the Bulgarian economy. The focus therefore must be the creation and implementation of a national strategy for improving quality of life and attract young people in small towns (ST) of Bulgaria.

Изложение:

Развитието на пазара на труда в малките населени места в България, може да се превърне в ахилесовата пета за възхода на българската икономика**.**

Каква е изходната рамковата ситуация? Според данни на Националния регистър на населените места /вж. НСИ/ в края на 2013 година 169 населени места нямат нито един жител. Най-много са тези в Кърджалийско, Смолянско, Хасковско. Над 1800 села нямат и 100 обитателя. Села с обитатели от 101 до 300 души са около 1300. Около 400 са селата с обитатели от 1000 до 2000 души. Има и големи села обикновено с местоположение до голям градски център и развита индустриална инфраструктура. Такива са най-голямото българско село с над 6300 обитатели –село Лозен (обл. София-град) и Айдемир - с около 6000 души (обл. Силистра). Така също редица населени места-градски тип стават по-малки дори от българските села.

Изследването разкрива, че инфраструктурата на малки населени места (МНМ), отдалечени на повече от 35 км. от основен градски център, постепенно се руши и над 50% от домовете не се използват или се използват частично като вилни жилища.

Работоспособните хора (основно младите) от МНМ устойчиво и устремено през последните 25 години се установяват трайно в големите градски центрове (учат, работят или се занимават със „сиви дейности“ и прахосничество) или напускат страната (учат, работят в чужбина). Всичко това се отрязява пагубно на икономиката. Изследването разкрива, че първопричините за дефектите в пазара на труда в МНМ са:

1. Заличаването на ВТО, НПК, АПК, които осигуряваха координация на наука-земя-производство-търговия, в т.ч. мощен износ на плодове, зеленчуци и продукти на хранителната индустрия. Разпадането на тези модерни структури стресира производителите, много от

които в периода 90-93 година не знаеха къде да пласират своята продукция, тъй като малко от тях имаха преки доставки и контакти с крайните потребитили;

2. Раздробяването на земите и „връщането им на собствениците в реални граници" предизвика същностна промяна на КЗС в МНМ. Загуби се кооперативния дух в дейността. Много от КЗС/ТКЗС разпродадоха на безценица имуществото, което осигуряваше тяхното производство и кооперативната дейност. Продажбите на земи и кооперативно имущество и разпада на кооперациите, създадоха временен комфорт на обитателите на МНМ, но реално ги отдаличиха от пазара на труда в тези места и предизвикаха мощен поток към големите градски центрове. Обемите на производство в МНМ спрямо 1990г. спаднаха драстично. Средно около 3 пъти намаляха площите с овощни и зеленчукови култури, производството на основни култури намаля около 60 пъти за круши, над 10 пъти - за ябълки, над 7 пъти - за праскови и 3 пъти - за сливи. В най-добрите години България е произвеждала над 410 хиляди тона ябълки, над 100 хил.тона круши, над 300 хил. тона сливи. Средните добиви от декар за ябълките намаляват от над 15000кг./ха на около 8000кг/ха, за крушите - от 3661кг./ха на 2892кг/ха. От 2 място по производство на ябълки след Унгария, следвана от Франция, Румъния и Италия, постепено България се нарежда на последните места. Изнасяла е над 50 хил. тона ябълки и над 2 хил. тона круши, без местното производство да има необходимост от внос. Днес производството се основава основно на внос. Не по-различна е ситуацията и с производството на зеленчуци, и на месо. Подобни и редица неразумни управленчески и политически действия се отразяват и на състоянието на хранителната индустрия (ХИ) и на нейния потенциал (който пада с около 4 пъти, вж. 2), а от тук и на качеството и количеството на българските храни и на здравето на българите.

3. Постепенно пазара на труда в МНМ се зае от арендатори и концесионери, които след 2007 година започнаха да получават субсидии за обработваната земя. Пазарът на труда в МНМ се сведе до обработката на земите от един или няколко арендатора/концесионери, които вече нямаха нужда от труда на останалите обитатели в МНМ. Това предизвика допълнителен отлив на хора от МНМ. В тях останаха само възрастните/пенсионерите, за повечето от които социалният живот бе да отидат до селския магазин или в селската кръчма или 1 път в годината на празника на селото, за да се видят със стотиците близки, чиито корени са от МНМ. Когато към тази картина се добави и некачествената работа на много от арендаторите/концесионерите/крупните собственици на земите от МНМ, за които основната дейност се превръща в усвояване на субсидии от държавата и ЕС без да има положителен и устойчив резултат предизвикателствата за икономически растеж на България стават още по-големи.

Първата вълна работоспособни от МНМ в големите градски центрове все повече натоварва инфраструктурата и деформира пазара на труда. Трудът в малките населени места постепенно се заличава, а трудът в градските центрове се измества към дейности, които не водят до повишаване на БВП (расте бюрокрацията, нараства корупцията, увеличават се депресиите, болестите и престъпността, нараства имитацията на труд и интелигентния мързел).

Другата вълна от милион българи, които напуснаха страната (голяма част от които са от малките насели места) реално спонсорират развитите страни минимум с опита и образованието си, за които страната е разходвала над 10 милиарда лева.

Горепосоченото задълбочи съществено демографската, икономическа и политическа криза, спомогна за създаването на дефектна бизнес среда, огромна бюрокрация, сива икономика и неработеща индустрия. В резултат за пазара на труда се появиха съществени дефекти. Както посочва председателят на БТПП г-н Симеонов само в периода от началото на 2008г. до март 2013 година, 507 хил. души са загубили работните си места, коефициентът на безработица е нараснал от 5.6% на 13.8%, коефициентът на младежката безработица е нараснал от 12.7% на 29.5%, коефициентът на продължително безработните е нараснал от

2.9% на 7.6% , над 136 хиляди безработни са с основно или по-ниско образование, около 5% от заетите български младежи са на не пълно работно време при 30% средно за ЕС, около 10% са българските младежи с временна заетост при 40% средно за ЕС (вж.1).

Когато към горепосоченото се добави „имитацията на труд", сивата икономика, неефективното управление на основни политически и бизнес процеси, културния и духовен разпад, се оказва, че все повече се изкривява пазарната среда и се влошават условията за правомерен труд и за качествен живот на хората в България.

Обикновено, българите от МНМ не познават методи, с които да преодолеят безпомощността си в средата, особено когато с редица ограничения им бе отнета свободата за самозадоволяване. Често младите хора с високо самочувствие и комплексна информация, живеещи в свят, където доминиращата сила е индивидуализма и в среда, където обществото не им осигурява условия за работа и изява и не полага грижи за тях, са принудени да ***избират една от следните три възможности***:

- да отвръщат с насилие и лошотия, когато се изправят пред реалността и тя им показва, че са в порочен кръг на бедността и безумието и че с това, което са учили и знаят не могат да оцелеят с почтени методи;

- да изпаднат в безпомощност и депресия и да се самоунищожат, като в най- добрия случай станат зависими от лекарства;

- да избягат от тази ситуация и среда (в големия град или в чужбина най-често в САЩ и Западна Европа, без да съзнават, че и там много от тези проблеми съществуват).

Според нас, за да се излезе от **порочния кръг** на горепосочените възможности за избор и за да остават младите хора в България, е необходимо националната политика да се фокусира върху подобряване качеството на живот и привличане на младите хора в малките населени места (МНМ) на България. Това би могло да се постигне чрез системи и модели решаващи следните две ***основни задачи***:

1. *Държавата да осигури необходимите условия и грижа към хората* (най-вече към младите), като излекува *управленческото си безумие* и започне да прилага приоритета на разумното управление за създаване качествен пазар на труда;

2. Хората да се научат да използват техники за разумно управление, в т.ч. за предприемачество в областта на селското стопанство, хранителната индустрия, туризма и информационните технологии.

С разработването на системите и моделите за решаването на тези задачи се занимава науката за ***разумно управление,*** инициирана от българската школа за реинженеринг [2].

Горепосочените задачи според комплексния реинженеринг трябва да се решават в две направления. От една страна чрез прилагане на реинженеринговата технологията за преодоляване на ***нарушеното стопанско и личностно общуване***. Това е свързано не само с преосмисляне на държавната политика, но и със създаване на национална българска корпорация, в която доминира синергичния принцип обединяващ усилията на субектите от селското стопанство, хранителната индустрия и туризма. От друга страна с използването на реинженерингови механизми за икономически растеж на МСП особено тези в МНМ. Ключовата дума е „полагане на разумен труд".

Препоръчва се управленческите грижи да са свързани с насърчаване на предприемачеството и намаляване натискът върху средния и дребния бизнес. Предприемачеството като култура трябва все повече да се налага в българското общество. Изисква се управленческите грижи да са свързани не само с ясни и опростени правила и изисквания, но и с нова ефективна политическа система, която да издига ролята и отговорността на местното самоуправление и на предприемачеството особено в МНМ. В тази връзка комплексният реинженеринг (КР) предопределя формирането на системи и модели за: Създаване и развитие на научно-изследователска система в страната; Създаване и развитие на научна и иновационна инфраструктура; Създаване и развитие на човешки ресурси по

приоритетните направления с висока степен на патентна активност и предприемаческа култура; Стимулиране развитието на малки и средни предприятия и тяхната интеграция чрез синергия, особено в малките населени райони в страната; Подобряване връзката между наука и бизнес и осигуряване на достъпно и надеждно финансиране; Нарастване на експортния потенциал чрез иновационни технологии за опазване на природата и за развитие и модернизация на селското стопанство, ХИ, туризма и IT.

За формирането и реализацията на тези системи и модели на първо място е необходимо да се премахне управленческото безумие сведено до политика, при която "гражданина и фирмата винаги са виновни за нещо, трябва да бъдат глобявани, трябва да дават и да изпълняват". Такава политика в крайна сметка осигурява бедност и ще доведе да искаш "на босия цървулите". Защото тя не само руши активността на хората и желанието им да са полезни на обществото, но ги кара да страдат от различните несправедливости, произтичащи в редица случаи от некоректни изисквания и ограничения. Все още властимащите вместо да търсят системи и модели за подобряване качеството на живот, предпочитат да ***прехвърлят основните си проблеми в бъдещ период и да прилагат*** хитроумни технологии за събиране на средства по най-различни начини. Така постепенно се създава среда, в която гражданите и фирмите са в някакво нарушение или нещо дължат. Среда в която самото управление поддържа относителен комфорт, но задълженията непрекъснато нарастват и порочния кръг на бедността за България се затваря. Кое е по-важно, да се промени буквата в закона/норматива или да се постигне справедливост, разумно управление и положителен резултат с минимум енергия напусто? Според нас във всеки един закон/норматив, преди да се приеме, трябва поне мислено да се проиграят основните процеси, които той засяга. Законотворците трябва да приемат всеки елемент на закона като негови изпълнители и да носят лично отговорността за вреди на икономиката и на обществото, произтичащи от него. Важни са проактивните действия, а не реактивно да се действа след събитията. Българинът не е само твърд и търпелив, той като цяло е изпълнителен, когато има разумен закон/норматив. Не са редки случаите, когато много българи предпочитат да гладуват и да се лишават от изконните си права на нормално съществуване, за да си платят задълженията. Законите в една държава са, за да се спазват. Затова най-голяма отговорност - и имуществена, и морална, трябва да носят тези, които са инициирали неразумни закони/нормативи или техни неразумни промени, нарушаващи справедливостта и качеството на живот на хората.

Важно за реализацията на горепосочените системи е властта в България да не се превръща в доходен бизнес, а корумпираните законотворци, властимащите, държавните и общински служители и тези, които нанасят вреди на обществото и вкарват страната в порочния кръг на бедността, да се наказват с най-голямата строгост, както се наказват тези, за държавна измяна и тероризъм.

Разработването и прилагането на реинженерингoвите системи и модели е свързано със следните основания и очаквания: поява на нова идеологическа платформа с приоритет в развитието на селското стопанство, ХИ и туризма; преструктуриране и преобразуване дефектния елит на страната и създаване на условия за намаляване на конфликта между него и обществото; подобряване на иновационната и предприемаческа култура в страната; заменяне на идеологията за лично обогатяване свързана с корупционен разцвет на елита, интелигентен мързел, бюджетни кражби и клептоманийна бюрократична класа (заместила социалистическата и комунистическата идеология и превърнала се в най-голямата съвременна опасност) с нова идеологическа платформа за икономическо и социално развитие, основана на принципите на комплексния реинженеринг (КР) с полза за обществото, за бизнеса и за природата.

Изследването разкрива, че България може да излезе от порочния кръг на бедността и да постигне икономически растеж, когато чрез КР се създадат условия за източници на капиталово инвестиране, за производствено експортна база на селскостопански, хранителни,

туристически и интелектуални продукти и за приложение на най-съвременните процеси, стандарти и системи за контрол и управление на качеството. КР, като система за ефективно управление на промените разкрива, че осигуряването на условия за източници на капитало-во инвестиране и повишаване качеството на живот в МНМ, може да започне с ТЕХ-паркове и ЗИП (зона с икономически преференции), както и с обединяване на усилията на производителите на храни и напитки, на плодове и на зеленчуци, на туристическите фирми в Български холдинг /корпорация за храни и напитки (БХХН), който да осигури синергия в производството, изкупуването, пласирането на произвежданата продукция, както и транснационализация на българския бизнес.

Реинженерингoвата синергия в областта на селското стопанство, хранителната промишленост, туризма, финансите, информацията и услугите чрез ЗИП, ТЕХ-паркове и БХХН несъмнено ще подобри пазара на труда и ще повиши качеството на живот в МНМ, а така ще се осигури и повишаване ефективността на българската икономика.

Създаването на устойчив и качествен пазар на труда в тези места ще възвърне мощта на българското селско стопанство и на хранителната индустрия, ще осигури условия за предприемачество в туризма и във всяка една актуална индустриална и бизнес област. Така също взаимодействието в и с ЕС ще е дефектно, ако ние като българи не мобилизираме творчеството си и възможностите си за разработване на технологии, които да ни осигурят ефективна социална и регионална политика и най-важното да изградим механизми, които да носят ползи за природата, за обществото и за бизнеса, съобразени с общочовешките нор-ми за почтеност, морал и високо качество на живот. Може да се започне с една национална стратегия за подобряване качеството на живот и привличане на младите хора в малките населени места, в която с висока тежест да са горепосочените реинженерингови системи и модели.

Основни източници и документи използвани в изследването:

□ Пазар на труда в страните от Централна и Югоизточна Европа. Институт за икономическа политика, ISBN 978-954-9359-53-4, С. 2014

□ Хаджиев, Б. Възможностите на разумното управление срещу съвременните предизвикателства на живота в България, ISBN 954-9752-25-9/ТК 1007П.2002

□ Хаджиев, Б. Комплексен реинженеринг на бизнес организациите в условията на глобализация на икономиката (по примера на индустриалните организации в ХИ)., ISBN 978 -954-24-0215-2 П., 2012;

□ Хаджиев, Б. Кратък курс по управление на маркетинга. П., 2012;

□ Проект на национална стратегия за научни изследвания и иновации (МОН);

□ Проект на иновационна стратегия за интелигентна специализация (МИЕ);

□ НСИ и Евростат, Световна банка

□ Country Fact Sheet за България на Европейската комисия от юли 2012 г.

□ Национална програма за реформи 2013 – 2020 г.

□ Националната програма за развитие: България 2020

□ Национална стратегия за развитие на научните изследвания 2020

□ Национална концепция за пространствено развитие за периода 2013-2025 г.

□ Доклада за глобална конкурентоспособност 2012 - 2013 на Световния икономически форум

□ Национална стратегия за регионално развитие на Република България за периода 2012-2020

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

SWOT анализ на системи за безопасността на храните

Елица Маринова[a]

[a] Катедра "Индустриален бизнес и предприемачество",

Университет по хранителни технологии, Пловдив (elli.marinova@gmail.com)

РЕЗЮМЕ

В настоящия доклад е представен SWOT анализ на системи за управление безопасността на храните (СУБХ), основани на най-разространените сред българските предприятия стандарти. Резултатите от анализа биха могли да бъдат използвани от фирменото ръководство като база, на която да се вземе информирано решение кой стандарт да бъде избран и приложен на практика.

Ключови думи: *система за управление безопасността на храните, SWOT анализ*

ВЪВЕДЕНИЕ

Темата за системите за управление безопасността на храните (СУБХ) не е нова за хранителния сектор в България, напротив - СУБХ активно биват обсъждани през последните петнадесет години и всеки бизнес оператор в хранителната верига следва да създаде собствена СУБХ [1]. Докато през 1999 г. единствено HACCP по Codex Alimentarius дефинираше изискванията към СУБХ, то към днешна дата се наблюдава едно сравнително голямо многообразие от стандарти, отнасящи се до управлението безопасността на храните - HACCP по Codex Alimentarius, ISO 22000:2005, IFS Food, BRC, FSSC 22000:2011 и др. Този факт изправя мениджърите на организациите пред редица въпроси: *"Кой стандарт ще бъде най-добър за нашата фирма?"*, *"По какво се различава стандарт А (условно казано) от стандарт Б?", "Ако сега изберем стандарт А, на по-късен етап дали системата ще може да се надгради и трансформирам по стандарт Б или нейното изграждане трябва да се започне от начало?", "Възможно ли е даден стандарт да ни даде предимство пред конкурентите?"* и т. н., и т. н.

В настоящия доклад е представен SWOT анализ на различните СУБХ, чрез който се разкриват техните предимства, слаби места, възможности и свързаните рискове, която информация би улеснила фирмите при вземане на решение по кой стандарт да разработят своята СУБХ.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

Използваните за настоящия доклад методи са дискусии с участници в обучителни семинари на тема "Въвеждане, поддържане и одит на СУБХ" и персонал от български фирми, ангажиран в поддържането на СУБХ. Участниците са представители на разнообразни организации от хранителната верига - производители на животински продукти, растителни продукти с кратък срок на годност, продукти с дълъг срок на годност, фуражи, хранителни опакоки, логистични и кетъринг организации. Също така е използван SWOT анализ.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИИ

Управлението на всяка една организация се разделя на оперативно и стратегическо [2]. Изборът на СУБХ, може да се каже, че е предмет на стратегическо управление, тъй като засяга развитието на фирмата в дългосрочен план. Считаме, че SWOT анализът е добър инструмент, който би могъл да подпомогне ръководството при вземането на подобни решения, посочвайки конкретно силните и слабите страни на отделните стандарти и съответно възможностите и рисковете за организацията, свързани с избора на един или друг стандарт за безопасност на храните и напитките.

Представяме SWOT анализ на СУБХ съгласно HACCP по Codex Alimentarius, ISO 22000:2005, IFS Food, които са най-разпространените стандарти сред българските хранителни предприятия, както и на FSSC 22000, към който се наблюдава нарастващ интерес. Данните се базират на справка в публични регистри на сертифицирани фирми, данни от органи по сертификация на системи за управление и на база непосредствени разговори с участници в обучителни семинари по СУБХ.

Вътрешни фактори	**STRENGTHS Силни страни** • 7 световно признати принципа на HACCP; • „По-лек" за прилагане и удобен за мини, малки и средни предприятия; • Приложим за всички фирми от хранителната верига (нейни преки или косвени звена)	**WEAKNESSES Слаби страни** • Не са включени управленските процеси (създаване на политика и цели по безопасност, преглед от ръководството); • Липсва международно признат стандарт за одитиране на HACCP.
Външни фактори	**OPPORTUNITIES Възможности** • Възможност да се надгради с други стандарти за управление на безопасността и качеството.	**TREATS Опасности/Рискове** • Да не покрива нуждите на заинтересованите страни, например затруднения за участие в обществени поръчки; • По-тесни пазари; • По-слаба конкурентоспобност.

Фигура 1. SWOT анализ на СУБХ, основана на HACCP на Codex Alimentarius

Вътрешни фактори	**STRENGTHS Силни страни** • Приложим за всички организации от хранителната верига (нейни преки или косвени звена); • Залага се на процесния подход; • Включени са управленските процеси; • Съпътстван от международно призната спецификация за сертификация (ISO/TS 220003); • Включен е външния обмен на информация за безопасността на храните с всички заинтересовани страни (доставчици, клиенти, консуматори, контролни органи и др.); • Фокусира върху разработването на HACCP плановете; • Стремеж към интегриране на безопасността на храните с бизнес активността; • Сертификацията се извършва по регламента на ISO 17021:2011, т. е. сертификационният цикъл е 3-годишен.	**WEAKNESSES Слаби страни** • По-трудно приложим в малки организации; • Не добре специфицирани изисквания на предпоставъчните програми; • Не е приет от Global Food Safety Initiative (GFSI).
Външни фактори	**OPPORTUNITIES Възможности** • Лесно интегриране с други ISO-базирани системи за управление; • Лесно преминаване към FSSC 22000.	**TREATS Опасности/Рискове** • Да не се признава от търговските вериги, които се придържат към IFS и съответно загуба на пазари.

Фигура 2. SWOT анализ на СУБХ, основана на ISO 22000:2005

Вътрешни фактори	**STRENGTHS Силни страни** • Интегриране на ДПП, ДХП, HACCP, ISO 9001; • Добре структурирани изисквания; • Фокус върху 10 ключови изисквания – нок дауни; • Приет от GFSI.	**WEAKNESSES Слаби страни** • Необходимост от ежегодна сертификация, т. е. разход на повече ресурси; • Неприложим за производителите на първични продукти; • “Тежък” за прилагане от малките организации.
Външни фактори	**OPPORTUNITIES Възможности** • Възможност за работа с търговските вериги, изискващи сертификация по IFS стандарт.	**TREATS Опасности/Рискове** • Повишена себестойност на продукта поради високи разходи за поддържане и ежегодното сертифициране на системата.

Фигура 3. SWOT анализ на СУБХ, основана на IFS Food

Вътрешни фактори	**STRENGTHS Силни страни** • Интегриране на ДПП, ДХП, HACCP, ISO 9001; • Съпътстван е от спецификация ISO/ TS 22002-1, чрез която подробно се регламентират изискванията на предпоставъчните програми; • Приет от GFSI; • Сертификацията се извършва по регламента на ISO 17021:2011, т. е. сертификационният цикъл е 3-годишен	**WEAKNESSES Слаби страни** • Ограничения обхват – прилага се само за преработвателни предприятия; • "Тежък" за прилагане от малките организации.
Външни фактори	**OPPORTUNITIES Възможности** • Лесно интегриране с други ISO, базирани сисеми за управление; • Възможност за работа с търговските вериги, изискващи сертификация по IFS стандарт, тъй като изискванията на двата стандарта са еквивалентни.	**TREATS Опасности/Рискове** • Предпочитания, към момента, на търговските вериги на IFS пред FSSC.

Фигура 4. SWOT анализ на СУБХ, основана на FSSC 22000

ИЗВОДИ

За всяка организация от хранителния сектор би било полезно да се запознае с анализа на СУБХ съгласно различните стандарти, отразен в настоящия доклад, за да е в състояние да направи обоснован и разумен избор кой от тях да приложи на практика. Изборът по кой стандарт да работи СУБХ е важен, тъй като може да се окаже, че в даден момент това дава съществено предимство пред конкурентите, което да доведе до повишаване организацията на управение на протичащите процеси, по-висока рентабилност, завземане на по-голям пазарен дял, повишаване имиджа на предприятието, повишаване на печалбата и от там - цялостно подобряване благосъстоянието на фирмата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дичев С. Управление на безопасността и качеството, Пл, изд. УХТ, 2012, 286 с.
2. Хаджиев Б., Алексиева В. Стратегически и оперативен мениджмънт, Пл, изд. УХТ, 2012, 215 с.
3. Food safety system certification 22000 (FSSC 22000)
4. IFS Food Standard
5. ISO 22000:2005 Системи за управление безопасността на храните - Иисквания към всяка организация в хранителната верига.
6. ISO 9001:2008 Система за управление на качеството - Изисквания.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА „ПРЕДОТВРАТИМАТА" СМЪРТНОСТ И ЗДРАВНИЯ СТАТУС НА НАСЕЛЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Мариана Колева Мургова

Катедра „Статистика и иконометрия", УНСС – София

В последните две десетилетия системата на здравеопазване у нас беше подлагана на редица реформи. Тези реформи продължават и днес. Независимо от дълго продължилите реформи, те не доведоха до качествено и ефективно здравеопазване.

За да се оцени косвено качеството и ефективността на здравеопазването широко използвана е концепцията за „предотвратимата" смъртност. Тя е въведена за първи път от Rustein at al. (1978) и по-късно доразвита от Notle & Mckee (2003); Page, Tobias & Glover (2006) и др., и се основава на допускането, че съвременната медицина се е развила до такава степен, че преждевременните умирания от някои причини могат да бъдат почти напълно избегнати, ако своевременно се приложат подходящи превенция или лечение.

Целта на доклада е да се изследва смъртността от основните класове причини за умиране и тази от „предотвратимите" причини в България през периода 2008 – 2012 г. Използвани са данни от Световната здравна организация (WHO Mortality database), Eurostat и Националния статистически институт (НСИ)[1].

Основните класове причини за умиране в България през периода 2008-2012 г. според Десетата Международна класификация на болестите (МКБ-10) са болести на органите на кръвообращението (Клас IX), Новообразувания (рак) – Клас II и Болести на дихателната система (Клас X). Най-голям е относителният дял на болестите на органите на кръвообращението - над 70% от всички причини за умиране, следвани от новообразуванията с близо 18% и тези на дихателната система с около 4% , което може да бъде видяно на фиг.1. От същата фигура се вижда, че през периода 2008-2012 г. се наблюдава слабо увеличение в умиранията от първите два класа причини и също така незначително намаление в смъртността от болестите на дихателната система.

1 Изчисленията са на авторката на основата на данни от Световната здравна организация. Поради ограничения обем на публикацията, не са преставени в графичен вид

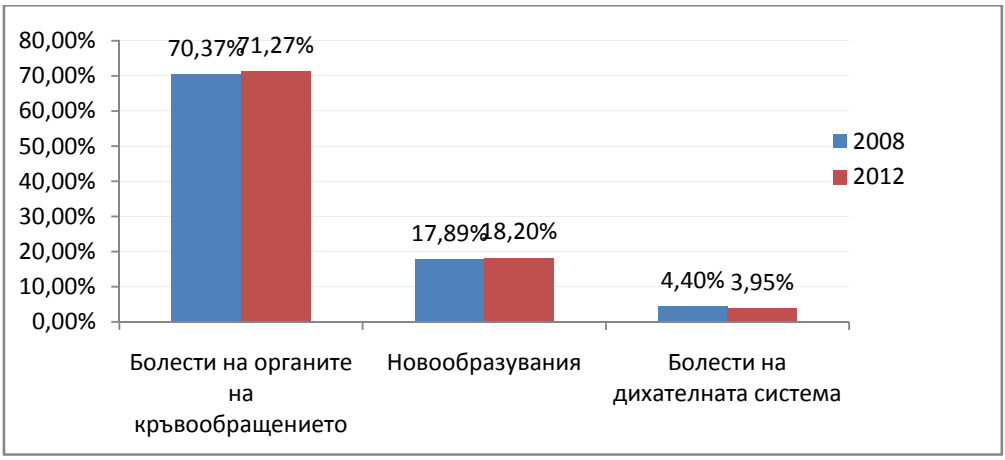

Фиг. 1. Основни класове причини за умиране в България през периода 2008-2012 г.

Според концепцията за предотвратимата смъртност „предотвратими" причини за умиране са: чревни инфекции; туберкулоза; други инфекциозни заболявания; коклюш; септицемия; брусница; злокачествени новообразувания на дебелото черво и ректума, кожата, млечната жлеза, шийката на матката; злокачествени новообразувания на матката и това на матката с неуточнена локализация; новообразувания на тестиса; болест на Hodgkin; левкемия; болести на щитовидната жлеза; захарен диабет; епилепсия; хронични ревматични болести на сърцето; хипертонични болести; исхемична болест на сърцето; мозъчносъдови болести; всички болести на дихателната система без пневмония и грип; грип; пневмония; язва; болести на апендикса; хернии; болести на жлъчния мехур, жлъчните пътища и задстомашната жлеза; болести на пикочно-половата система; болести на мъжките полови органи; майчина смъртност; вродени аномалии на системата на кръвообращението; някои състояния, възникващи през перинаталния период, без мъртвите раждания; случайно вредно въздействие върху болния при хирургични и други медицински процедури[2].

Относителният дял на „предотвратимите" причини за умиране към общия относителен дял на основните причини за умиране в България през периода 208-2012 г. са представени на фиг.2.

а

Фиг. 2. Относителен дял на „предотвратимите" причини за умиране към общия

2 Класификацията на „предотвратимите" причини за умиране са по Notle&Mckee (2003)

относителен дял на основните причини за умиране през периода 2008-2012 г. в България

Относителният дял на „предотвратимите" причини от болестите на органите на кръвообращанието е близо 60% през целия период, а на тези на болестите на дихателната система е 100%. Единствено при новообразуванията (рака) се наблюдава увеличение с 4% през разглеждания период, като през 2008 г. той е бил 29% и нараства до 33% през 2012 г.

Заключение: Основните причини за умиране в България са болестите на органите на кръвообращението, рака и болестите на дихателната система. Относителният дял на „предотвратимите" причини за умиране към всички причини за умиране през периода 2008-2012 г. е 0.53 или 53%[3]. От всички причини за умиране, най-голям е относителния дял на „предотвратимите" причини за умиране от болести на органите на кръвообрашението – над 60%. Всички причини за умиране от болести на дихателната система (100%) се считата за „предотвратими" или по данни за разглеждания период това са около 4% от умиранията у нас. Единствено за новообразуванията се наблюдава увеличение през периода в съотношението на „предотвратимите" към „непредотвратимите" причини за умиране и то е около 4%.

Данните от изследването показват, че значителна част от умиранията в България през периода 2008-2012 г. биха могли да бъдат предотвратени (53%). Причина за това е липсата на ефективно и качествено здравеопазване, както и превенция по отношение на заболяванията, водещи до основните причини за смъртност у нас.

Използвана литература:

1. Office for National Statistics, UK, 2011

2. Nolte E and McKee M (2003) 'Measuring the health of nations: analysis of mortality amenable to healthcare', European Centre of Health of Societies in Transition

3. Page A, Tobias M, Glover J, Wright C, Hetzel D and Fisher E (2006) 'Australian and New Zealand Atlas of Avoidable Mortality', University of Adelaide: Adelaide: PHIDU.

4. Tobias M and Yeh L (2009) 'How much does health care contribute to health gain and to health inequality? Trends in amenable mortality in New Zealand 1981–2004', Health and disability intelligence, New Zealand Ministry of Health

5. Tobias M, Yeh L and Timutimu R (2010) 'Saving lives, amenable mortality in New Zealand', New Zealand Ministry of health

3 Изчисленията са на авторката на основата на данни от Световната здравна организация. Поради ограничения обем на публикацията, не са преставени в графичен вид

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

КОРПОРАТИВЕН РАСТЕЖ В ТУРИЗМА

доц. д-р Снежинка Константинова
Университет по хранителни технологии – Пловдив

Резюме: *В настоящия труд се изследва корпоративния растеж на туристическите компании в България. Икономическата ситуация в страната, в условията на забавен икономическия растеж, рефлектира върху приходите от продажбите на компаниите, които не са толкова големи и с постоянни нива, каквито ще са при по-висок и стабилен растеж в икономиката. В сегашната политическа конюнктура и икономическа ситуация, приходите отчитат големи колебания спрямо предходните години. Необходимо е водещите туристическите компании в България да променят своята политика по отношение на предлагания туристически продукт, да станат по-гъвкави към изискванията на клиентите и конкурентната среда и да отговарят на намалената икономическа активност.*

Ключови думи*: растеж, компании, туризъм, приходи, криза*

Въведение

Нестабилната политическа и икономическа ситуация, намалената икономическа активност и забавеният икономическия растеж в България доведе до намаление на нетните приходи от продажбите на компаниите. В сегашната икономическа ситуация отчетените приходи в официалните финансови документи на компаниите регистрират големи колебания спрямо предходните години преди финансовата криза, поради което е препоръчително туристическите компании да променят изцяло своята политика по отношение на предлаганите туристически продукти, ценовата политика по отношение „цена-качество“, гъвкави политики по отношение на конкуренцията, изискванията и очакванията на клиентите и др.

Корпоративен растеж отчита всяка компания, чиято дейност води до значителни положителни парични потоци или печалба, които се увеличават при значително по-бързи темпове, отколкото цялата икономика [1, 5].

Цел

Настоящото изследване цели да анализира влиянието на световната икономическа криза върху състоянието и развитието на туризма в България, като се изследва наличието на корпоративен растеж в дейността на туристическите компании, на база нарастване на продажбите на отделните компании и да се направят необходимите изводи и препоръки към бизнеса.

Обект на изследването са водещи български туристически компании, които са публични дружества [4].

Постигането на целта се свързва с изпълнението на следните задачи:

1. Определяне на параметрите на изследването.
2. Дефиниране на понятието „корпоративен растеж“.
3. Определяне на темповете на нарастване на продажбите на туристическите компании в условията на криза.

4. Разкриване на конкретните фактори за растеж и представяне на възможни решения за повишаване на обемите на продажбите на туристическите компании.

Методи и показатели

Основните показатели и прилаганите методи, чрез които може да се измери корпоративния растеж са следните:

1. Нарастване на стойността на фирмата.
2. Нарастване на продажбите на фирмата.
3. Нарастване на стойността на активите.
4. Нарастване на капиталите на фирмата [2] и др.

В настоящото изследване като основен показател за изследване на корпоративния растеж се използва нарастването на продажбите на българските туристически дружества.

Периодът, за който се извършва изследването обхваща 7-годишен период (2007–2013 г.), а резултатите са структурирани в три подпериода. След определяне обхвата на изследването се включиха 15 водещи туристически компаниите в България. Анализът на данните даде възможност да се състави *Таблица 1:*

Таблица 1

Нарастване на продажбите на туристическите компании в България, (%)

Туристически компании	2007 г.	2009	2011	2013
1. „Албена“ АД	100,00	88,31	97,81	101,84
2. „Велина“ АД	100,00	97,31	95,51	101,84
3. „Верея-тур“ АД	100,00	89,33	80,58	100,05
4. „Елените“ АД	100,00	–	–	–
5. „Златни пясъци“ АД	100,00	37,47	81,37	84,00
6. „Интерхотели“ АД	100,00	94,86	86,67	24,86
7. „Ловеч-турс“ АД	100,00	0	45,45	6,67
8. „Орфей клуб уелнес“ АД	100,00	46,65	143,04	155,32
9. „Пампорово“ АД	100,00	60,92	123,28	149,26
10. Прайм Турист“ АД	100,00	0	11,83	90,91
11. „Приморско клуб“ ЕАД	100,00	–	100,00	98,80
12. „Св. Св. Константин и Елена Холдинг“ АД	100,00	52,74	3,49	99,47
13. „Слънчев бряг“ АД	100,00	4,35	115,90	95,14
14. „Слънчев ден“ АД	100,00	72,63	108,98	102,76
15. „София Хотел Балкан“ АД	100,00	92,93	100,72	110,75

За база са приети продажбите на компаниите за 2007 г. (100%).

Резултати и дискусия

Резултатите от *Таблица 1* дават основание да разделим изследваните туристически компании в три групи: (1) компании, които отчитат корпоративен растеж почти пред целия изследван период; (2) компании, които отчитат растеж само в края на изследвания период; (3) компании с липса на растеж през целия период на изследване.

Към **първата група** може да се отнесе „Орфей клуб уелнес“ АД. Компанията отчита траен растеж през 2011 г. и 2013 г. – съответно +43,04% и +55,32%. На второ място следва „Пампорово“ АД, като за същия период отчита растеж +23,28% и +49,26%. На трето място са „София Хотел Балкан“ АД и „Слънчев ден“ АД. „София Хотел Балкан“ АД отчита слаб растеж през 2011 г. +0,72%, а през 2013 г. +10,75%. „Слънчев ден“ АД регистрира

корпоративен растеж от +8,98% за 2011 г. и +2,76% за 2013 г.

Въпреки, че зимата в края на 2013 г. и началото на 2014 г. беше една от най-безснежните, липсата на сняг не спря туристите в Пампорово и курортът очаква да приключи сезона с положителни финансови резултати. Компанията през този зимен сезон регистрира 10% ръст на туристите, като основен фактор за поредния успешен сезон в курорта са инвестициите в ежегодно разширяване на системата за изкуствен сняг.

През последните 3 години е отчетен ръст на групите туристи от Турция, с над 300%. Те са сред най-платежоспособните клиенти в курорта. „Пампорово“ АД е предпочитан от представители на средната класа и бизнес средите от южната ни съседка за уроци по ски и зимна ваканция. Друг важен фактор е отварянето на ГКПП „Маказа“, което повлия положително и за увеличение на туристите от Румъния, Гърция, Сърбия и Македония. Статистиката показва, че около ¼ от чуждестранните туристи в курорта през тази зима са от балканските държави, а почти 50% от организираните чуждестранни зимни туристи в „Пампорово“ АД идват от Великобритания и Ирландия.

„Пампорово“ АД започва своя зимен сезон 2014–2015 г. с нова чартърна програма на летище Пловдив – Gatwick (UK) – Plovdiv (BG) на туроператора TUI [3] и инвестиционна програма за 50–60 млн. лв.

Във **втората група** влизат „Слънчев бряг“ АД, „Албена“ АД , „Велина“ АД „Верея-тур“ АД и „Приморско клуб“ ЕАД, като „Слънчев бряг“ АД отчита растеж за 2011 г. +15,90%. За 2013 г. „Велина“ АД регистрира корпоративен растеж от +13,26%, „Албена“ АД +1,84%, а „Приморско клуб“ ЕАД отчита ръст на нетните приходи от продажбите в размер на 3 952 хил. лв., в сравнение с 2011 г. тези приходи са били 4 хил. лв.

„Албена“ АД е най-голямата туристическа компания в България, която притежава едноименния комплекс „Албена“ на Българското Черноморие. Компанията управлява разнообразни дъщерни дружества, които развиват дейност в различни сектори като: транспорт, медицина и балнеология, туроператорска дейност, селско стопанство, строителство. Специализираното туристическо дружество „Интерскай“ АД е с предмет на дейност – превоз на пътници и товари, авиационни услуги със самолети и вертолети в страната и чужбина, летищна дейност, продажба на горива и др. Приходите на дружеството през 2013 г. са 84 408 хил. лв., през 2011 г. са 82 860 хил. лв. и бележат лек спад от 1 548 хил. лв., през 2009 г. – 101 720 хил. лв. и през 2007 г. – 97 459 хил. лв.

„Албена“ АД е на пето място в листата на най-ликвидните компании в България, от общо 15, които участват във формиране на борсовия индекс SOFIX.

Интересен е фактът, че „Приморско клуб“ ЕАД е дружеството, което беше част от активите на „Албена“ АД, а в края на 2011 г. беше обособено в самостоятелно дружество. „Приморско клуб“ ЕАД управлява курорта известен в близкото минало като Международния младежки център (ММЦ). „Приморско клуб“ ЕАД е главен инвеститор и част от два напреднали проекта на „Албена“ АД от 2014 г. – увеличаване капацитета на двете летища в Приморско и Лесново. Проектът предвижда удължаване на пистите с 300 м, цялостна реконструкция и изграждане на втори перон, както и на т.нар. „еър парк“, който да се използва от екипажите на самолетите за престой и почивка [6, 7]. Инвестицията във всяко едно от тях ще бъде от порядъка на 2,5–3 млн. лв. Това увеличение на пистите с 300 м, до 1 200 м, би позволило кацането на по-големи бизнес джетове и ще могат да посрещат ¾ от различните модели бизнес самолети. Предметът на дейност на новото публично дружество е хотелиерство, ресторантьорство и туроператорска дейност.

Третата група включва „Елените“ АД. Компанията не отчита в своите финансови документи приходи от продажби, в резултат на което има нулев корпоративния растеж.

Всички останали компании: „Златни пясъци“ АД, „Интерхотели“ АД, „Ловеч-турс“ АД, „Прайм Турист“ АД и „Св. Св. Константин и Елена Холдинг“ АД, реализират отрицателен корпоративен растеж.

Курортният комплекс „Св. Св. Константин и Елена Холдинг“ АД е от компаниите с нулев корпоративен растеж. Въпреки това отчита печалба от 1 284 хил. лв. за 2013 г. и 1 152 хил. лв. за 2012 г. – отчетения спад в сравнение с 2013 г. е 132 хил. лв. или намаление с 11,46%. Като основни приоритети в инвестиционната програма на компанията за 2014 г. са заложени: разширяване и обновяване на инфраструктурните съоръжения, собственост на холдинговото дружество (дружество-майка), както и цялостната инфраструктура на курортния комплекс. Запазва се и интересът на чуждестранните купувачи към луксозни недвижими имоти у нас. Прогнозите са към края на отчетния период на 2014 г. размерът на приходите от продажби в този печеливш сегмент да нараства с умерени темпове.

Заключение

Корпоративният растеж е един от критериите за увеличаването на пазарната стойност (цената) на компанията. Мениджърите на туристическите компании трябва да работят за увеличаване на размера на фирменото богатство и да осигурят стабилност, сигурност и просперитет на бизнеса. Само по този начин те могат да осигурят ползи и изгоди за акционерите.

Корпоративният растеж на туристическите компании трябва да бъде устойчив процес, който съдейства за постигане на трайно устойчиво развитие и икономически просперитет.

Когато една компания се фокусира върху един пазар, има клиенти, има качествен управленски екип, опитва се да бъде печеливша, ще постигне растеж. Растежът ще доведе до увеличаване на печалбата, възвръщаемостта на инвестициите, както и на свободните парични потоци.

Литература:

1. Константинова, Сн. Корпоративен растеж и несигурност. Пловдив: УИ „П. Хилендарски“, 2014.
2. Konstantinova, Sn. and A. Konarev. Corporate growth under crisis conditions. – In: Third International Scientific Conference “Business and Regional Development”, Trakia University – Stara Zagora 2013, Trakia Journal of Sciences, The Official Scientific Journal of Trakia University, 2013, p. 579, (print) ISSN 1313-7050, (online) ISSN 1313-3551.
3. http://pamporovo.me/
4. http://www.bse-sofia.bg/
5. http://www.investopedia.com/
6. www.albena.bg
7. www.investor.bg

За контакти:

Доц. д-р Снежинка Константинова, Университет по хранителни технологии – Пловдив, Стопански факултет, Катедра „Индустриален бизнес и предприемачество“, Cell phone: +359 878 383372, e-mail: sks_ko@abv.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ИНОВАЦИЯ НА РАБОТНОТО МЯСТО – ПРИЛАГАНИ СИСТЕМИ В СТРАНИТЕ ОТ ЕС: СРАВНИТЕЛНИ ЕМПИРИЧНИ АНАЛИЗИ

Татяна Панчева, Университет по хранителни технологии - Пловдив

WORKPLACE INNOVATION SYSTEMS APPLIED IN THE EU COUNTRIES: COMPARATIVE EMPIRICAL ANALYSIS

Tatyana Pancheva, University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract

Workplace innovation is increasingly perceived as a key approach to the development of the competitive potential of the labour force and its innovative activity and productivity. The present study includes empirical analysis of broad complexes of workplace innovation practices applied to stimulate the innovative activity of workers, in a comparative European context. The implemented systems of workplace innovation are explored on the base of 4 complex indicators. A composite index of workplace innovation is constructed and the EU countries are classified according to this new approach to measuring workplace innovation.

Въведение

В последните години все по-силно внимание се обръща на тези гъвкави практики на трудова организация, които изграждат модела за „иновация на работното място“ (Totterdill, 2009; Dhondt, 2011; Pot, 2011; Antonioli et al, 2010; IEA, 2007; WZB Berlin, 2007) [1,2,3]. В специализираната литература по мениджмънт и организация на труда се придава особено значение на определени иновативни и гъвкави форми, които имат потенциала да стимулират ефективно включване и отдаденост на работещите за постигане на високи и устойчиви резултати. Организационно-управленските иновации са фокусирани главно върху децентрализацията на управленския контрол и вземането на решения и овластяването на работещите с възможности за висока автономия при планирането и изпълнението на трудовите функции. Обосновава се тезата, че високо ефективните практики постигат резултатност (устойчиво развитие), когато мобилизират свободната инициатива и автономните сили на работещите (Европейска фондация, 2011)[4]. Лансира се убеждението, че възприемането на тези иновативни подходи ще може значително да повиши създаването на стойност, производителността на труда и иновативната активност на работното място (Antonioli et al, 2010; IEA, 2007; UKCES, 2009).

Както в академичната литература, така и в програмни политически документи на ЕС, се очертава единно схващане относно съдържанието на новата концепция ‘workplace innovation’, разбирана като интегриране на системни интервенции в организацията на труда, управлението на човешките ресурси и производствените технологии. В определени документи на ЕС, свързани с политиките за интелигентен и устойчив растеж, се подчертава значението на именно този аспект на иновацията, създавана на самото работно място като

особено важен елемент в иновационната дейност на предприятието, във взаимодействие с технологичните иновации.

Придобилата голяма популярност концепция за „иновация на работното място" се изразява най-общо в гъвкави подходи като усвояване на иновациите на самото работно място, стимулирането на иновативната активност, освобождаването на креативната инициатива и автономните сили на работещите (Antonioli et al, 2010; IEA, 2007; WZB Berlin, 2007; UKCES, 2009; Pot, F., 2011). Тя е израз и на подновено внимание към модела на управление чрез „високото включване" на персонала (Хакман и Олдхам, 1980; Gallie, D., 2007, 2013). Определяна е също така като социален процес ("social innovatie"), включващ „изграждане на умения и компетентност посредством креативна колаборация" (Dhondt et al, 2011).

Очакваните ползи от този подход са положително въздействие върху общата доходност на компаниите, подобряване на удовлетворението от труда, спестяване на енергия и ресурси, устойчиво подобрение на продуктивността на организацията. Счита се, че тези ползи ще доведат до намаляване на дългосрочните разходи на компаниите (EECS, 2011).

Методи и резултати

В настоящия доклад са включени емпирични анализи на комплекси от иновативни практики, прилагани за стимулиране на иновативната активност на работещите на самото работно място. Прилаганите системи на иновация на работното място са изследвани на основата на 4 комплексни индикатора. Разработен е индекс за измерване на обхвата на фактически постигнатите нива на иновация на работното място, съобразно който са класифицирани страните от ЕС. Особено важен акцент в изследването е анализът на влиянието на практиките за иновация върху такива важни качествени характеристики и „меки" компоненти в системата на труда като външно стимулираната мотивация и удовлетворението на служителите от условията на труд.

Целта на изследването на тези специфични измерения на трудова гъвкавост е на основата на вторичен анализ на емпирични данни от Петото Европейско проучване на условията на труд (Европейска фондация, 2010) да даде представа за обхвата на прилаганите практики на иновации на работното място на база представителна извадка от около 1000 работни места (n=1014). Приложението и ефектите от въведените иновативни практики в работната среда е оценено от самите работещи за период от три години към датата на провеждане на интервюто. Обхватът на иновациите, въведени на работното място, измерен за България, е представен в сравнителен контекст с останалите страни от ЕС-27. Посредством определяне на мястото и развитието на България в крос-национален мащаб е възможно обективно да се измерят постигнатите нива в тази област. Изследваните променливи са сложни за измерване и квантифициране величини, за които няма установени еталони и аналитични норми. Поради тези причини сравнителният дизайн на анализа е надежден подход за проучване и открояване на организационно-управленски практики, които могат да служат като „бенчмаркинг" ориентири при възприемане на гъвкави и високоефективни стратегии.

Обхватът и равнището на изследваните характеристики е измерен посредством конструиране на комплексни индикатори. На табл. 1 е представена операционализация на понятията, определяща индикаторите за иновация на работното място.

Табл. 1. ***Индикатори за иновации на работното място***

Компоненти на системата за иновация на работното място	**Активни променливи**	

Автономност на труда	• Автономия при избора на методите на работа • Автономия при избора на скоростта или темпа на работа • Автономия при избора на последователността на трудовите задачи	
Познавателна активност в процеса на труда	• Дейности, свързани с решаване на проблеми • Усвояване на нови знания и умения • Комплексност на задачите • Решаване на непредвидени проблеми	
Участие във вземането на решения и подобряване на трудовите процеси	• Влияние върху решения, важни за работата на служителя • Консултиране със служителите при определяне на целите на работата • Участие в подобряването на трудовите процеси	
Субективно удовлетворение и мотивация	• Чувство за значимост на работата • Удовлетвореност от условията на труд • Мотивиращ потенциал на организационната среда • Удовлетвореност от заплащането	
Високо автономна екипна работа	• Високо автономна екипна работа (с контрол върху разпределението на задачите и избора на лидер на екипа)	
Ефективност и резултати от въведените иновативни практики	Резултати за изпълнителите	Организационни и финансови резултати

Както се вижда, в таблица 1 е отразен широк спектър от индикатори за иновация на работното място. При емпиричната интерпретация на понятията е възприето схващането за включване на всички гъвкави условия на труд, които имат потенциала да стимулират иновативната активност на служителите в процеса на работата. Това са практики, които интегрирани в комплекси, могат да проявяват синергичен ефект на въздействие върху организационните резултати на предприятието. Наред с това, включването им в един индекс, дава възможност да се измери влиянието им върху повишаване на ефективността и качеството на трудовите процеси.

На фиг. 1 са представени измеренията на прилаганите иновации в страните от ЕС по възприетите 4 комплексни индикатора за иновация на работното място. Страните от ЕС са позиционирани съобразно отклонението от средната величина за ЕС.[1]

Фиг. 1. Равнище на иновация на работното място по 4 компонента, ниво индивидуален работник, ЕС-28

1 Относителните стойности на величините (Z-scores) позволяват сравняваните обекти да се разграничат по-добре по избраните показатели, като релативизират благоприятните и неблагоприятните позиции. Стандартизираните стойности са получени по формулата: Средната агрегирана оценка за всяка страна - непретеглената средна за ЕС/стандартното отклонение от ЕС-27. (x-μ/ σ)

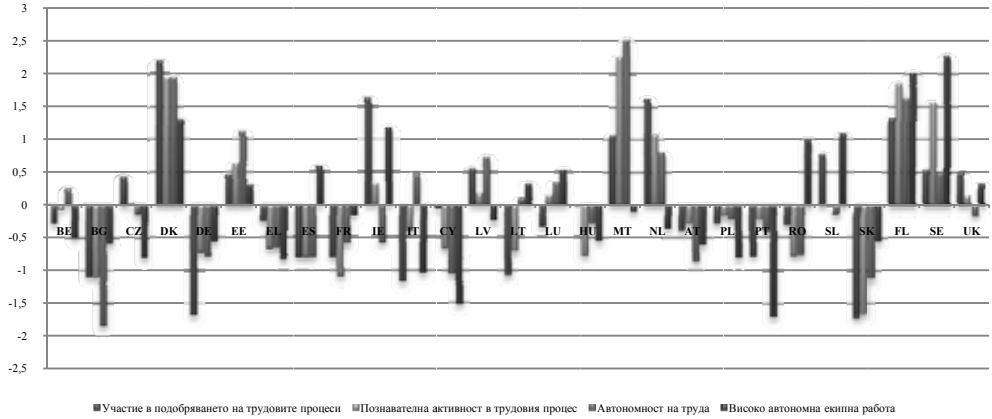

Източник: Данните са от Петото Европейско проучване на условията на труд, 2010

На фиг. 1 може да се види ясно разграничението между страните, които имат по-голям напредък по отношение на изследваните иновативни форми и тези, които изостават от средното равнище за ЕС. Графиката илюстрира най-силно изоставане на българските предприятия по отношение на предоставената автономност на служителите на работното място (-1,85). Автономията на труда е измерена със степента на контрола и влиянието, упражнявани от страна на работещите върху трудовия процес. По този показател за България се установяват най-ниски нива от всички страни от ЕС. Равнището на прилаганата познавателна активност в трудовия процес е по-високо, но също е едно от най-ниските в ЕС. (за по-детайлен анализ виж Панчева, Т., 2014 [5])

Екипната работа с висока автономност, отразяваща напредналите нива на функционална гъвкавост на труда, е също слабо представена в българските предприятия. Под 20% от работещите са включени в такава форма на работа, като този дял е намалял с 10% в сравнение с 2005 година. Въпреки че България е сред страните с положително развитие и изграден капацитет за приложение на нискоавтономна екипна работа и ротация на длъжностите, по компонента за развита функционална гъвкавост (високоавтономни самоуправляващи се екипи) страната ни има един от най-ниските показатели в рамките на ЕС.

По отношение на участието на служителите във вземането на решения и подобряването на трудовите процеси България е сред страните с най-малко присъствие на тези практики (-0,9), наред с Словакия (-1,72), Германия (-1,69), Италия (-1,18), Литва (-0,9). Най-силно включване на работещите в иновативни трудови практики се наблюдава в Дания (2,2), Нидерландия (1,64), Ирландия (1,63), Финландия (1,32). Това са страни, в които са въведени специални политики и програми за поддържане на тези управленски практики. Интересно е да се отбележи, че жените в България са включени в подобряването на трудовите процеси по-често от мъжете. Също така заетите на постоянен договор участват в по-висока степен от заетите на срочен договор и в други форми на временна заетост.

Като обобщен израз на крос-националните анализи в настоящия доклад е разработен комплексен индекс, който дава възможност да се измери равнището на иновация на работните места, постигнато в отделните страни от ЕС, с цел те да бъдат класифицирани на основата на този важен показател и да се оценят постиженията на България. Индексът е конструиран на основата на 4 комплексни измерения за иновация на работното място.[2] Основанията за включването на възприетите четири комплексни индикатора в сумарен индекс се базират както на теоретичното схващане за взаимосвързаност на променливите за иновация, така и на базата на статистически изводи за наличие на средна и висока

2 Индексът е формиран като средна величина на стандартизираните стойности на възприетите 4 комплексни индикатора и представлява сума от непретеглените оценки по тези комплексни показатели.

корелационна зависимост, получени в резултат на съставяне на корелационна матрица на зависимостите между възприетите 4 комплексни индикатора.

При композиране на индекса е приложен и друг подход за статистически анализ и проверка на надеждността на скалата - Cronbach's ά (alpha), който е използван като мярка на вътрешната консистентност на комплекса от единици. В случая Cronbach's ά = 0,797 е измереният коефициент на надеждност за включване на възприетите 11 променливи за иновация на работното място и Cronbach›s Alpha=0,706 за съвместимост на 4-те компонента за иновация.[3]

Фигура 2 по-долу представя подреждане на страните от ЕС съобразно получената индексна оценка за равнището на въведените иновации на работното място. Стойностите са стандартизирани спрямо средната величина за ЕС.

Фиг. 2 ***Класификация на страните от ЕС по равнище на иновация на работното място (индекс), ЕС-27***

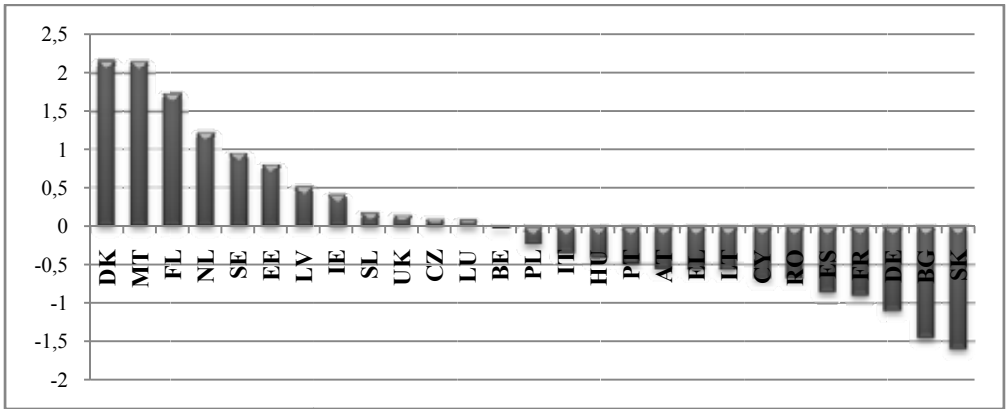

Източник: EWCS, 2010, Методологически подход и индексна оценка на автора

Графичното представяне на фиг. 2 показва националните постижения и различия в развитието на комплексното прилагане на формите на иновация на работното място в страните от ЕС. Резултатите от статистическия анализ установяват значителни национални вариации в нивата както при старите икономики на ЕС-15, така и при новоприетите страни ЕС-12. Дания, Малта, Финландия, Нидерландия и Швеция са във водеща позиция според индекса за иновация на отделното работно място, докато Словакия, България, Германия, Франция и Испания са класирани в дъното на скалата. Вижда се, че България е в позиция на силно изоставаща страна по отношение на включването на работещите в иновационните процеси и прилагане на гъвкави практики на проектиране и организация на труда. В същото време страни като Латвия, Словения и Чехия са с по-голям обхват на включване от средната величина за ЕС и са с относително добри постижения по измервания показател.

Като последна стъпка на емпиричните анализи в настоящия доклад, на основата на корелационен и регресионен анализ на данните от извадка от 27 000 работни места в ЕС, е изследвано влиянието на включването на работещите в иновационни трудови практики и процеси върху мотивацията и удовлетворението от условията на труд. Търси се отговор на въпроса дали работещите извличат ползи от въведените гъвкави практики на стимулиране на иновация на самото работно място.

Фиг. 3. В***ъведени практики за иновации на работното място и мотивация и удовлетворение от условията на труд, ЕС-27, %***

3 Един комплекс от единици трябва да има коефициент на Кронбах алфа най-малко 0.7, за да се счита за достатъчно състоятелно да бъдат комбинирани в надеждна скала.

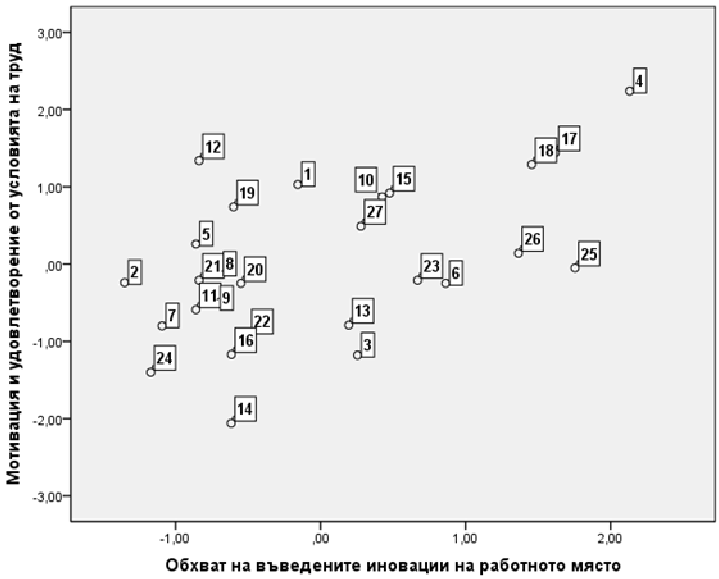

Кодовете на страните са както следва: 1-Белгия; 2 – България; 3 – Чешка република; 4 – Дания; 5 – Германия; 6 – Естония; 7 – Гърция; 8 – Испания; 9 – Франция; 10- Ирландия; 11 – Италия; 12 – Кипър; 13 – Латвия; 14 – Литва; 15 – Люксембург; 16 – Унгария; 17 – Малта; 18 – Нидерландия; 19 – Австрия; 20 – Полша; 21 – Португалия; 22 – Румъния; 23 – Словения; 24 – Словакия; 25 –Финландия; 26 – Швеция; 27- Обединено кралство

Диаграмата на фиг. 3 очертава силно разнородна картина. Интерес представляват следните групи страни. Първата група включва страни с по-висок от средното равнище за ЕС обхват на прилагани трудови иновации на работното място, които се съчетават и с относително високи стойности за мотивация и удовлетворение от въведените иновативни условия на труд. Това са Дания, Малта, Нидерландия. При страни като Швеция и Финландия се установява около средното удовлетворение при относително високи равнища на въведени трудови иновации. За България е установено малко под средното удовлетворение при най-ниско ниво на създадени иновации на работното място.

За определяне на посоката и силата на влияние на иновативните трудови практики и за емпирична проверка на хипотезата за положителното им влияние върху мотивацията и удовлетворението от труда са приложени линейни регресионни модели (единичен и множествен регресионен анализ). Линейната регресия показва положително влияние на прилаганите практики върху стимулиране на по-висока мотивация и удовлетворение от труда. Коефициентът на детерминация R^2 = ,282, равнището на значимост Sig. F = ,004, по-малко е от грешката α = 0.05, т. е. регресионният коефициент е статистически значим. Следователно се установява определена сила на влияние на иновативните практики върху повишаване на мотивацията и удовлетвореността, стимулирани от организационната среда.

Множествената стъпкова регресия установи, че най-голяма сила на влияние върху мотивацията и удовлетворението от труда има компонентът, свързан с повишаване на познавателната активност в процеса на труда (коефициент на детерминация R^2 = 0,337).

Заключение

Иновацията на работното място има значителен потенциал да се превърне в ключов подход за развитието на конкурентния потенциал на работната сила и за повишаване на нейната ефективност и производителност. Включването на заетите в иновационните процеси е критично важен елемент за подобряване на качеството на труда и на трудовите

процеси. В доклада са п**редставени емпирични доказателства, че повишаването на иновационната активност на служителите влияе положително върху повишаването на мотивацията и удовлетворението от труда.**

Сравнителните крос-национални анализи установяват силно изоставане на България в областта на въвеждане на иновации на работните места и стимулиране на иновационната активност на служителите. Съществуващият потенциал за групова и екипна работа е силно задържан поради изключително ниското ниво (в действителност, най-ниското в ЕС) на оторизиране на работещите с автономност при контрола и изпълнението на трудовите задачи. Не са оценени икономическите и социални ползи от управлението на високото включване и стимулиране на иновация на самото работно място. Крос-националните сравнения между страните от ЕС показват, че България е страна с най-ниски показатели за иновативност на отделното работно място. Осезаемо е силното изоставане на страната ни по отношение на децентрализацията на планирането и контрола на трудовите процеси и на приложението на политики за стимулиране на свободната инициатива и автономните усилия на човешките ресурси.

Литература

1. Totterdill, P., Exton, O., Exton, R. and Sherrin, J. Workplace innovation policies in European countries, UK Work Organisation Network, Nottingham, 2009, p. 2-18
2. Pot, F., 'Workplace innovation for better jobs and performance', International Journal of Productivity and Performance, 2011
3. European Foundation. 5th European Working Conditions Survey. Dublin, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2011
4. Eurofound. Working in Europe. 5th European Working Conditions Survey, Overview report, Dublin, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2011
5. Панчева, Т. Автономия и когнитивна гъвкавост на труда в българските предприятия: сравнителен анализ със страните от ЕС, Научни трудове на Съюза на учените, Серия Б. т. XVI, Пловдив, 2014, стр. 147-153

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

УПРАВЛЕНСКИ ПРАКТИКИ НА ИНОВАЦИЯ НА РАБОТНОТО МЯСТО, ПРИЛАГАНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ СЪС СТРАНИТЕ ОТ ЕС

Татяна Панчева, Университет по хранителни технологии - Пловдив

WORKPLACE INNOVATION PRACTICES INTRODUCED IN THE BULGARIAN ENTERPRISES: COMPARATIVE ANALYSIS WITH THE COUNTRIES OF THE EU

Tatyana Pancheva, University of Food Technologies - Plovdiv

Abstract

The increasing importance of the concept of workplace innovation as an important element of the system of innovational management and as a driver for the human resource development makes it necessary to explore the implemented management practices of effective involvement of personnel in the organizational and management innovations. In the present paper are researched the applied practices of employee participation in improving work organization and production processes, on the base of secondary analyses of data from the Third European Company Survey, 2013. Cross-national comparisons are presented to evaluate the development of Bulgarian enterprises among the other countries of the EU-27 in the field of extent of workplace innovation.

Въведение

Въвеждането на технологично-процесни и организационни иновации е определяща перспектива за излизане от икономическата криза и справяне със съвременните икономически и социални предизвикателства. В този аспект развитието на иновационния капацитет на ниво предприятие има решаваща роля за стимулиране на иновационния потенциал на заетите на самото работно място и за разкриване на нови източници на конкурентни предимства. „Иновацията на работното място е все по-силно признавана за ключов източник на растеж, допринасящ за развитието на човешкия капитал и за повишаване както на креативността, така и на неговата продуктивност“. [1] Нарастващото значение на концепцията за иновация на работното място като важен елемент в системата на иновационния мениджмънт и като двигател за развитието на човешкия ресурс, обуславя необходимостта от проучване на прилаганите управленски практики на ефективно включване на персонала в организационно-управленските иновации.

Методи и резултати

В настоящия доклад са представени емпирични анализи на обхвата на въведените в българските предприятия практики на иновация на работното място. Осъществен е вторичен анализ на емпирични данни от Третото проучване на Европейските компании, проведено от Европейската фондация през пролетта на 2013 година. [1] Общо в извадката

за страните от ЕС-28 и страните кандидатки за членство са включени над 30, 000 предприятия с 10 и повече служители, с вариращи размери на целевите извадки от 300 до 1,650 предприятия за отделните страни. Проведени са компютърно асистирани телефонни интервюта с мениджъри по човешките ресурси. Оценките на мениджърите се отнасят за иновационни процеси и практики, реализирани за период от три години от началото на 2010 година. Данните са агрегирани на национално ниво, след което е проведен крос-национален сравнителен анализ на създадените условия за стимулиране на иновация на работното място в страните от ЕС. Емпиричните анализи имат предимно диагностичен смисъл и значение. Възприетият концептуалния модел за изследване на равнището на иновация на работното място се основава на комплекс от подбрани променливи, които са адаптирани към наличните емпирични данни. Формирани са 3 комплексни индикатора:

- ***Високо автономна екипна работа*** - 1 комплексен показател
- ***Иновации в работните процеси и организацията на труда*** - 2 променливи:
  - въведени нови или значително променени работни процеси;
  - въведени организационни промени;
- ***Участие на работещите в подобряването на трудовите процеси*** – 3 променливи:
  - прилагани схеми за предложения от страна на работещите за подобряване на процесите на организация на работата;
  - провеждане на регулярни срещи между служителите и преките ръководители с цел включването им в организацията на работата;
  - провеждане на срещи с временно сформирани или ад-хок групи с цел обсъждане на организацията на работата

Поради ограничения обем на доклада резултатите от емпиричните анализи са систематизирани и представени предимно чрез графично изобразяване.

На фиг. 1 е представен обхватът на въведените практики за иновация на работното място, интегрирани в три комплексни индикатора, в сравнителен контекст за страните от ЕС.

Фиг**.** 1. Обхват на въведените практики за иновация на работното място, сравнителни данни за страните на ЕС-28, 2013***, (%)***

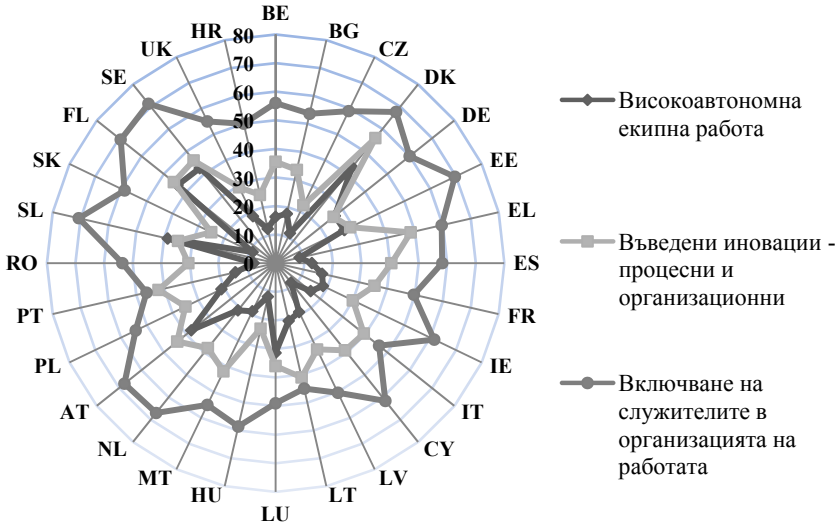

Източник: Проучване на Европейските компании, Европейска фондация, 2013

Представената радарна графика отразява разпределението на страните от ЕС по възприетите показатели за иновация на работното място. Сравнителният крос-национален

контекст дава възможност да се оценят постиженията и позицията на България, по-конкретно:

В една трета от българските предприятия са въведени процесни и организационни иновации, според оценките на мениджърите по човешки ресурси. За сравнение, през 2010 година 22% от интервюираните работещи отчитат, че работното им място е обект на значително преструктуриране или реорганизация, а едва 14% определят, че са настъпили промени в организацията на труда от процесно-технологичен и организационен тип. [2]

Високо автономната екипна работа има ключово значение за повишаване на функционалната гъвкавост на трудовите процеси и на иновативната активност на членовете на екипа. Вижда се, че нейният обхват в българските предприятия е определен на 17,7%. Според данните от Проучването на европейските компании, 2009 година над 30% от компаниите с 10 и повече заети в България организират автономна екипна работа. Емпиричните резултати дават основание да се направи извод за значително намаляване на равнището на прилагане на високоавтономна екипна работа и за влошаване на състоянието по този показател.

Над половината (53,6 %) от работниците и служителите са включени в подобряването на организацията на работните процеси. Въпреки това, изоставането на България по този компонент в сравнителен европейски контекст е най-осезаемо.

На фиг. 2 страните от ЕС са класифицирани съобразно прилагането на възприетите 3 комплекса от практики, като отклонение от средните стойности за ЕС. Чрез включването на стандартизирани стойности се открояват системи и практики, които могат да служат за „бенчмаркинг“ ориентири за иновации на работното място. Отличаването на страни, които могат да бъдат възприети като еталон за ефективно прилагане на тези практики, дава възможност да се илюстрират реално постигнати нива на създаване на иновация на самите работни места.

Фиг. 2. Обхват на въведените практики за иновация на работното място, ЕС-28, сравнителни данни

Източник: Проучване на Европейските компании, Европейска фондация, 2013
Формиране на комплексните показатели и изследователски подход на автора

На фиг. 2 е представено разпределението на страните от ЕС-28 по трите комплексни индикатора, като отклонение от средната стойност за ЕС. Открояват се страните с най-високи постижения в прилагането на изследваните иновативни подходи. С най-висок обхват са страни като Финландия (43 %), Дания (43%), Швеция (42,5%), Словения (38,7%),

Австрия (37,7%). Изобразено е изоставането и по трите показателя на страни като Хърватска, Румъния, България, Латвия и др.

Като последна стъпка в крос-националните анализи е разработен комплексен показател, който дава възможност да се измери равнището на иновация на работното място, постигнато в отделните страни от ЕС.[1] Фигура 3 представя подреждане на страните от ЕС съобразно получената комплексна оценка за равнището на иновация на работното място. Стойностите са стандартизирани прямо средната величина за ЕС.

Фиг. 3. Класифициране на страните от ЕС-2***8*** по равнище на иновация на работното място (комплексен показател)***, 2013***

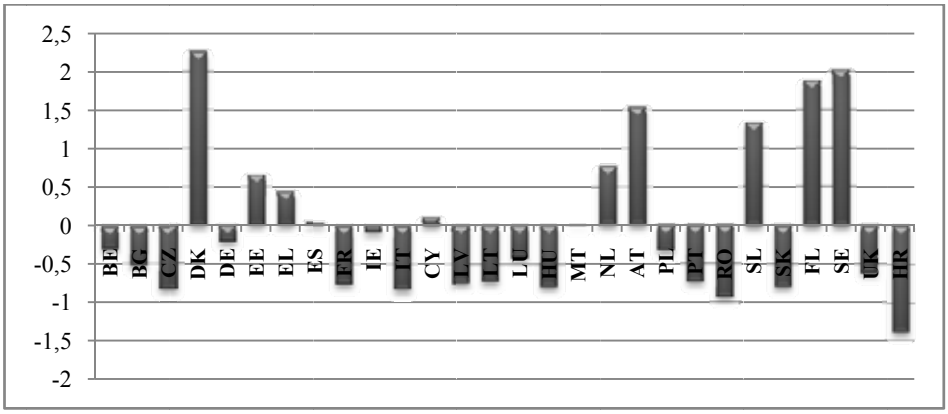

Източник: Проучване на Европейските компании, Европейска фондация, 2013

Заключение

Емпиричните анализи установяват тенденция на слабо подобряване на процесите на прилагане на иновативни трудови практики в българските предприятия за периода 2010-2013 година, в сравнение с емпиричната ситуация през 2010 година (виж предходния доклад на автора в настоящия сборник). България е класифицирана на 17-та позиция сред страните на ЕС-28 по равнище на създадени възможности за иновация на работното място. Въпреки това фиг. 3 илюстрира значителното изоставане от страните с иновативни и високоефективни практики в изследваната област. Освен това, данните следва да бъдат внимателно интерпретирани, тъй като оценките на мениджърите съдържат субективни стойности и е вероятно да бъдат обвързани с надценяване на фактическата ситуация.

Литература

1. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Third European Company Survey: First Findings, 2013, p. 1-8

2. Панчева, Т. Организационна промяна и въведени реорганизации и преструктуриране на работните места в българските предприятия, Сб. Доклади от Международна Юбилейна научна конфереция, КИА, Пловдив, 2014 с. 258-264

1 Комплексниятпоказател еформиранкатосредна величина на стандартизиранитестойности на възприетите 3 комплексни индикатора за иновация на работнотомясто. При неговото композиране е приложен подход за статистическа проверка на надеждността на скалата -Cronbach's ά, в случая измеренят коефициент на Кронбах алфа = 0,702.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ГКПП ЗЛАТОГРАД – ТЕРМЕС КАТО ПОТЕНЦИАЛ ЗА РАЗВИТИЕ НА НОВИ ТРАНСГРАНИЧНИ ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТИ

Златка Григорова, Иванка Шопова, Стефка Тимарева
Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – гр. Пловдив

POTENTIAL OF ZLATOGRAD – THERMES BORDER CHECKPOINT FOR DEVELOPMENT OF NEW CROSS-BORDER TOURIST PRODUCTS

Zlatka Grigorova, Ivanka Shopova, Stefka Timareva
University of agribusiness and rural development – Plovdiv

Abstract: Integration processes in Europe and the Balkans provoke creation of new cross-border products in tourism industry. Some of them are very successful and others are difficult to be realized. The present study is an attempt to outline the framework of a new cross-border innovative product that fits the regional tourism product and demonstrates sustainability over time. This border region has significant natural and anthropogenic potential and necessary infrastructure for tourism development. It is expected to become an attractive tourist destination. The study analyzes the resource potential, infrastructure and economic development on both sides of the border and presents a contemporary vision of cross-border products, adequate to the modern needs of tourists and tailored to their way of life. It also gives an interpretation of conditions and opportunities for innovative change in tourism by presenting untapped market niches.

Keywords: new cross-border products, niche marketing, sustainable tourism.

Въведение

Туризмът е важен фактор за икономически растеж на национално и регионално ниво. Той формира значителна част от БВП на страната, активизира платежния баланс и гарантира трудова заетост. Развитието на отрасъла е пряко обвързано със състоянието на природната и социалната среда [1]. Все по-актуални стават някой алтернативни форми на туризъм като: културен, СПА, Уелнес, селски, еко и др., които формират атрактивни туристически продукти [2]. Интеграционните процеси в Европа и на Балканите извежда на преден план създаването на нови трансгранични продукти за туристическата индустрия. Едни от тях са изключително успешни, а други са трудно реализуеми, тъй като доскоро тези територии са били разделени от „желязната завеса“. Възстановяването на древни транспортни артерии и процъфтяващи преди икономически връзки, днес вече е факт. От 2004 г. до днес с Р Гърция последователно са разкрити граничните контролно пропусквателни пунктове „Капитан Петко войвода“, „Илинден“, „Златоград“, „Ивайловград“ и „Маказа“. Планирани са и три нови – „Горна Арда“, „Еледже“ и „Аврен“.

Представеното проучване има цел да очертае рамките на нов иновативен трансграничен продукт, който да е интересен за туристическия пазар и да се вписва устойчиво в регионалния туристически продукт на община Златоград.

Материали и методи

Община Златоград е разположена в южната част на Източните Родопи. Златоград е скътан в долината на река Върбица. Намира се на около 300 км от София, на 70 км от курортния комплекс Пампорово и на 60 км югоизточно от Смолян. Най-южният град на България отстои само на 2 км от българо-гръцката граница и на 50 км от Бяло море. Територията на общината обхваща площ от 175.8 км^2 (5.4 % от област Смолян). Географското разположение, природните феномени, богатото историческо и културно наследство са източник за формиране на различни събития с цел туризъм. Регионът от двете страни на границата има потенциал за разкриване на широк спектър от туристически услуги, но липсва визия за съвместна работа и представяне на трансграничния регион като единна туристическа дестинация.

За изясняване на основната цел са използвани времеви, сравнителни и прогнозни методи. Статистическите методи са използвани при създаване и обработка на анкетното проучване. То се проведе през лятото на 2013 г. и обхвана 160 човека (80 българи и 80 чужденци), анкетирани на случаен принцип в Златоград.

Резултати и дискусия

След анализ на ресурсния потенциал, инфраструктурата и икономическото развитие в прилежащия регион от двете страни на границата може да обобщим, че районът притежава значителен природен и антропогенен потенциал, както и необходимата инфраструктура за развитие на туризъм. Очаква се той да се превърне в атрактивна туристическа дестинация при реализацията на иновативни туристически продукти от регионален характер.

Най-често Златоград е посещаван заради архитектурно-етнографския си комплекс, но обект на културно-познавателен туризъм тук могат да бъдат и много други места, намиращи се в границите на общината, съседни общини или в Гърция. В местността „Белите камъни” над село Старцево[1] се намира най-голямото светилище посветено на Бога – Слънце. Името на произлиза от оголените бели варовикови скали, от които е изграден върха. Скално светилище на персийския бог Митра от III-IV в. намиращо се на 7 км от Златоград близо да селцето Термес в Гърция[2], а природният феномен “Гъбата” край село Бенковски е образуван в резултат на изветряне на скалите.

Резултатите от анкетата потвърждават положителните тенденции в развитието на дестинацията, както на българите, така и на чужденците. Това е засвидетелствано от интереса, който туристите проявяват към нея (от всички възрастови групи). Интересен е изборът на дестинацията – 43% са се информирали по интернет (фиг. 1 и 2).

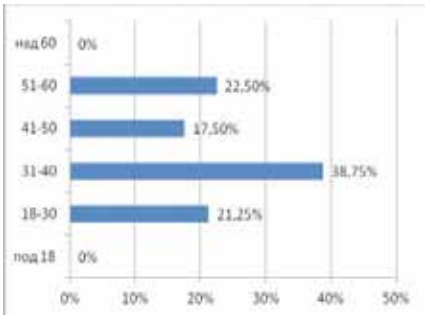

Фиг. 1. Интерес към дестинацията по възраст

Фиг. 2. Избор на дестинацията

1 http://www.magelanbg.com

2 http://www.magelanbg.com

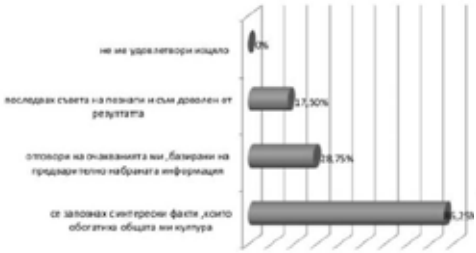

Фиг. 3 Резултати от посещението

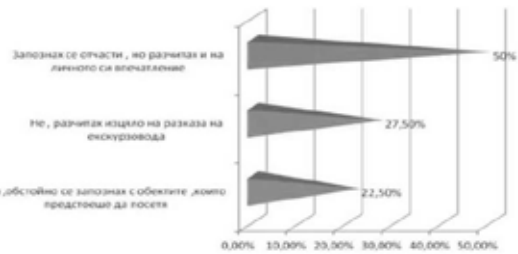

фиг. 4. Причина за резултатите

Анкетираните изразяват категорично задоволство от посещението си – фиг.3, а като причина за това посочват добрата информираност и личните си впечатления – фиг. 4. Удовлетворени от транспортната осигуреност на дестинацията, обаче са едва 44%, като 33% са недвусмислено недоволни – фиг. 5. Още по категорично е това съотношение при резултатите от запитването „Доволни ли сте от състоянието на туристическата маркировка?“ – недоволни тук са 39% от анкетираните туристи.

Фиг. 5. Транспортна осигуреност

Фиг. 6. Туристическа маркировка

Неслучайно според анкетираните екотуризмът е слабо развит или изобщо липсват дейности и изградени структури, с изключение на отделни обекти (най-често тук се посочва КК Пампорово), където има установени практики в тази насока. Съществуващите възможности за развитие на екотуризъм обаче се оценяват като големи, поради богатството от природни и исторически забележителности в района и честотата на посещенията – фиг. 7 и 8.

Фиг. 5. Практикувани дейности от туристите

фиг.6. Честота на посещението

Община Златоград предлага прекрасни възможности за развитие на селски и еко туризъм. Неповторима природа, явяваща се уникално съчетание от чист планински въздух, воден ресурс, планински и скален масив, изключително запазено биологично разнообразие, непокътнати и до момента природни местообитания за редица защитени растения и животни са едно от най-големите богатства на общината. Тя разполага и с изградени екопътеки и велоалеи, подходящи за любителите на здравословния начин на живот:

- «Света Неделя» (Златоград - Параклис «Св. Неделя»);
- "Еко-ехо" (Златоград - вила "Белотекс"), която преминава покрай защитено дърво "Вековният кестен" (Castanea sativa), на 278 години - най-старият в Смолянска област;
- «По стъпките на Делю Хайдутин»- следва легендата, която разказва за родения преди повече от две столетия в Златоград легендарен хайдутин.
- «Язовир Златоград» велоалеята е с дължина 2 км.

Друга атракция в района е фермата за щрауси в село Старцево, на 9 км северозападно от Златоград. Интересно съчетание на еко и риболовен туризъм предлагат туристическия комплекс „Ягнево", язовир Ивайловград, река Върбица и много други.

Трябва да отбележим, че по-голямата част от анкетираните посещават региона не само за „почивка в чиста природна среда", какъвто е предимно имиджът на Родопите, но и поради запознаване с непознати за туристите култура и бит на местните хора и др. Дестинацията е предпочитано място за ваканционен туризъм, което се потвърждава от отговорите и на българите, и на чужденците. Част от българските туристи имат обаче малки финансови възможности, които са недостатъчни за по-дълготрайно пребиваване. Това са предимно представители на третата възраст и някои категории учащи се. Наблюденията по време на анкетирането и анализът на туризма в разглежданата дестинация доказват, че това е регион, предпочитан предимно от български туристи, които преобладават като брой. Проучването сочи, че за сметка на увеличение на броя на чуждестранните туристите (британци, ирландци, евреи, гърци и др.), не се наблюдава масово присъствие на немски туристи, при които трайно се очертава отлив през последните години. Необходима е специално изработена рекламна стратегия за преодоляване на загубените позиции на немския пазар.

Повечето български туристи предпочитат да пътуват в компания (със семейство, приятели), за разлика от чуждестранните туристи, които пътуват обичайно с предплатен пакет услуги и с туроператорски фирми, все още малка част от българите използват този вид услуга и предпочитат неорганизираните пътувания.

Заключение

В заключение трябва да отбележим, че анкетното проучване е пионерно за дестинация Златоград – Термес и представя актуалната за момента (2013г.) визия на трансграничните продукти и съвременните потребности на туристите. След интерпретиране на условията и възможностите за иновативна промяна на туризма тук, констатирахме значителен резерв от неразработените пазарни ниши.

Развитието на културния туризъм в дестинацията има бъдеще не само поради богатия и непреекспониран досега ресурсен потенциал, но и поради възможностите за предлагане на нови продукти в тази пазарна ниша – музика, песни, танци, архитектура, народното творчество и занаяти. Голямата част от туристите от двете анкетирани групи познава родопския фолклор, харесва го и с удоволствие би участвала реално в предлаганите прояви и атракции. Туристите търсят неизвестното, уникалното, автентичното, съчетани със забележителните природни дадености и невероятната колоритност на местното население.

Литературни източници:

[1]. Grigorova Zl., Arabska E. Evaluation of resources for sustainable tourism development in the region of Teteven mountains through the example of Ribaritsa resort in Bulgaria, Balkan Journal of Social sciences, Vol. 3 No 6.

[2]. Левков, К. Алтернативни видове туризъм. София, 2013

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

МОТИВАЦИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА COMMUNITY-SUPPORTED AGRICULTURE В БЪЛГАРИЯ

Венелин Терзиев, Екатерина Арабска
Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Резюме

Съвременното земеделие, изправено пред предизвикателствата на всеобщата глобализация и нарастващите изисквания за осигуряване на качество и безопасност на храните, здраве на животните и хората и чиста околна среда, следва тенденциите на устойчиво развитие и насърчаване на предприемаческата активност в малките и средните стопанства. Настоящата разработка прави пилотно проучване на мотивацията за развитие на Community-supported agriculture в България като разновидност на алтернативните хранителни мрежи (и по-специално развита в биологичното производство), осигуряваща възможности за гарантирана реализация на продукцията и финансиране на дейностите в условията на пряко взаимодействие градски-селски райони. Проведената анкета показва, че липсата на информираност и мотивация е главна пречка за подобно развитие въпреки изразения потенциал за приложение на концепцията в България.

Ключови думи: алтернативни хранителни мрежи, Community-supported agriculture

Въведение

Алтернативните хранителни мрежи (Alternative food networks (AFNs) обикновено се определят с атрибути като: пространствена близост между фермери и потребители, съществуване на места за търговия (като фермерски пазари), Community-supported agriculture (преведено тук като „земеделие, подкрепяно от обществото), и обвързване с производство и консумация на ‘устойчиви храни’. Урбанизацията и преструктурирането на селските райони са от критично значение за развитието на алтернативните хранителни мрежи, които не могат да бъдат описани просто, защото възникват в хода на политически, културни и исторически процеси [5]. AFNs са много разнообразни и се характеризират с неравномерно развитие и подкрепа за фермерите, които участват в тях. Community supported agriculture (CSA) е маркетингов подход, който насърчава местното и устойчиво производство на храни. Тази концепция възниква през 60-те години на XX век в Швейцария и Япония, където потребители, търсещи безопасни храни се обединяват с фермери, търсещи стабилни пазари за своята продукция, като от началото на 90-те в Европа и Северна Америка все повече нараства броят на CSA. Това е едно партньорство, осигуряващо директна икономическа и социална връзка между производството и потреблението на храни, което може да бъде открито в различни форми. Принципно, членовете поемат задължение да подкрепят производителите чрез предплащане на очакваната реколта от сезона. Производителите осигуряват сезонна свежа храна, като им се гарантира надежден пазар за разнообразяване на производството и стабилен годишен доход. Обикновено тези ферми, които прилагат CSA, са с разнообразна продукция, за да задоволяват търсенето. Тя по принцип е сезонна.

Малки са и по отношение на производствени площи, и по отношение на приходи. Разчитат на помощ от сезонни работници и стажанти. Разбира се върху потребителския избор на устойчиво земеделие, който е определящ в случая, оказват влияние много фактори и невинаги обществените и екологичните ценности са определящи. Затова тези ферми обикновено са насочени към градовете, към добре образовани потребители с нови ценности, достатъчни доходи, съвременни вярвания и желания. Увеличаването на преките контакти между производители и потребители подпомага не само фермерите, но способства и за изграждането на сътрудничество и доверие в обществото, обучава и дава информация на потребителите за храната, нейния произход, качество и безопасност. Понастоящем повечето от представяните подобни инициативи са за биологични ферми и се състоят от производител/и и асоциация от членове (потребители), използващи фермата/фермите по социално, икономически и екологично устойчиви начини - 3Ps – people, planet and profit. Мотивацията за включване в подобни сдружения е различна – от качество на продуктите (биологични, пресни, вкусни), през желание за връзка с производството, чиста среда, и се стигне до подкрепа за по-устойчиви хранителни системи. Земята принадлежи на производителя, но членовете я приемат за „своя". Те могат да идват да събират реколта, да се срещат, да почиват, да помагат и т. н. Обикновено са разработени уеб-сайтове, предоставящи информация за социалните (организиране на различни събития, семинари, срещи и т. н.) и производствените дейности (събиране на реколтата, плевене и т. н.) във фермите. Фермите предлагат и място за забавления и обучение на децата.

Bougheraraa *et al. (2009)* изследват кои са факторите, определящи участието на домакинствата в установяване на дълготрайни отношения с местни фермери. Изводът е, че това е трудно за измерване, но проучването подчертава, че това в случая са предимно опасения за опазване на околната среда. Интересен момент в изследването е начинът на разглеждане на различните атрибути на качеството: външен вид (напр. цвят и т. н.), невизуални аспекти (вкус), доверие (околна среда), отчитащи различните етапи – преди, по време и след консумация. Авторите стигат до извода, че дългогодишните споразумения между фермери и потребители са институционална иновация. MacMillan-Uribe *et al.* (2012) правят проучване доколко екологичното поведение на CSA членовете могат да определят навици, свързани с храните и устойчивостта. Стига се до извода, че като цяло, екологичното поведение на CSA членовете са значителен фактор в устойчивостта и хранителните навици. Анализите на Brehm и Eisenhauer (2008) показват, че мотивацията на членовете на CSA засяга качеството на храните като най-силен мотивиращ фактор. Значението за изграждане на общност и социален капитал не се откриват като значими мотиватори в това изследване, нито като особено важни ползи от членството. Обаче, връзката на обществото в насърчаване на определени мотивиращи фактори, като желанието за развитие на по-силно чувство на общественост и желанието за подкрепа за местните производители, е значително.

Charles (2011) разглежда въпроса как да се изгради подобен модел. Откриват се индивиди, които търсят промяна, недоволни са от настоящата хранителна система, търсят достъп до местни храни и които искат да бъдат част от намирането на решение на важни въпроси. Подчертава се значението на познанието, местните мрежи и връзки, университетите, доброволческата активност и т. н. В прегледа на основните фактори, могат да се обобщят следните: човешки фактор – знания, умения, мотивация, време; обкръжаваща среда – почви, води, земя; икономика – местен бизнес; инфраструктура и управление – местни властни, подпомагащи агенции, планиране, финансиране); други институции – училища, колежи, здравни заведения, обществени групи).

В обобщение: четири са характеристиките, които различават CSA от традиционния маркетинг на храни: споделяне на риска, предплащане, пряка връзка с производителя и повишена устойчивост. Съкращава се пътя за дистрибуция и се създават социални връзки. Цялата тази концепция показва как привличането на вниманието на потребителите може да доведе до сътрудничество с производителите, възстановяващо баланса между селските и градските райони, между глобалните и местните хранителни вериги, интензивното

производство и производството в малки размери. Тези сдружения все повече разрастват своята дейност, организирайки информационни кампании в медиите и привличайки все по-голямо обществено внимание и интерес. Този подход се разглежда и като неизчерпаем източник на вдъхновение за по-устойчиви иновации, а обществената подкрепа - предпоставка за успешни иновации [1], както и съживяване на местната икономика [6].

Материал и метод

Настоящото изследване се базира на провеждане на анкетно проучване – структурирана анкета от 9 въпроса, преди провеждането на която е направено разяснение на концепцията Community-supported agriculture. Анкетирани са 49 бр. лица със следния профил: Възрастово разпределение: 15-25 г. – 53%, 25-45 г. – 39%, 45-60 г. – 8%; пол: 59% жени и 41% мъже; семейно положение: 62% женени / омъжени; 38% неженени / неомъжени; 71% без деца, 29% с деца; брой членове в семейството – от 1 до 8, най-много отговори за 1 (24%), 3 и 4 бр. (по 27%); месечен доход на член от семейството: 150-250 лв. – 12%, 250-400 лв. – 28%, 400-600 лв. – 24%, над 600 лв. – 22%, 14% не са отговорили на този въпрос; образование: 84% средно, 16% висше; местоживеене: 10% село, 82% град, 8% областен център.

Резултати

65% от анкетираните не знаят за концепцията „земеделие, подкрепяно от обществото". 41% биха се включили в група / асоциация, подкрепяща местното биопроизводство, като заплащат месечна или годишна такса, за което да получават сезонна качествена и прясна храна. 45% отговарят на този въпрос с „може би", 14% - отрицателно. Отговорилите положително и с колебание посочват следните причини: подпомагане на местното производство (15% събрани отговори), закупуване на местна продукция и допълнителни познания за производството, храните и опазването на околната среда (по 14%), закупуване на биологична продукция и на добри цени (по 13%), принос в опазване на околната среда и подпомагане на малките и средните стопанства (по 12%). 7% са събраните отговори за „срещате съмишленици". Отговорилите отрицателно посочват следните причини: 50% не разполагат със средства за това, 30% не знаят за подобни инициативи, не биха отделили средства и липса на желание (по 10% събрани отговори). Никой от анкетираните не е отметнал, че не намира смисъл, че не вярва в качеството и че не е убеден в успеха.

37% от анкетираните биха участвали като членове в управлението на подобни сдружения и организацията на дейностите. 41% се колебаят, 22% отговарят отрицателно. 39% биха се включили в производствени дейности в биоферми, 43% изразяват колебания, а 18% - не биха го направили. Последните посочват следните причини за своето нежелание: 54% не разполагат с време, 23% не знаят какво трябва да се прави, 8% не харесват подобни дейности, 15% - поради други причини, които не уточняват. 43% биха се включили в социални дейности (срещи, посещения, фестивали и т. н.) в биоферми, 39% отговарят с „може би", а 18% не биха го направили, като посочват следните причини за това: 75% са много заети, 17% поради други причини, които не конкретизират, а 8% не проявяват интерес към подобни инициативи.

47% биха избрали биоферма за почивка и туризъм, 35% - може би, а 18% - не. Отговорилите положително посочват следните причини: любопитство (24% събрани отговори), контакт с традиции и ценности (23%), емоции (20%), освобождаване от стреса (19%), възможност за социални контакти (14%). Причините за отрицателните отговори са: 45% не разполагат с време, 33% не проявяват интерес, 11% не могат да си го позволят, 11% отмятат други причини, но не уточняват какви. 45% биха включили себе си и/или членове на своето семейство в обучения, организирани от биоферми, 33% се колебаят, 22% отговарят отрицателно. На въпроса „Ако разликата е цената на биопродуктите в сравнение с конвенционалните не е по-голяма от 30%, бихте ли поръчвали биопродукти от избрани от Вас ферми?" 47% отговарят положително, 49% - може би, 4% - отрицателно. Оценката на анкетираните за възможността концепцията „земеделие, подкрепяно от обществото" да се

приложи в страната е следната: 35% - добра, 20% -задоволителна, 18% - много добра, 10% - ниска, 4% - много ниска. 6% от анкетираните не са дали отговор на този въпрос.

Обсъждане

Проучването обхваща сравнително добре представителна извадка по отношение на възраст, пол, семейно положение, месечен доход на член от семейството, образование и местоживеене. Повечето от анкетираните не знаят за съществуването на „земеделие, подкрепяно от обществото", Като цяло, отговорите на следващите въпроси посочват колебание, но готовността за подкрепа и включване в подобни инициативи е изразена. Като основна причина за отказ от включване е липсата на средства и липсата на време. Никой от анкетираните не е отметнал, че не намира смисъл, че не вярва в качеството и че не е убеден в успеха. Интересно е, че възможностите за срещи със съмишленици и за включване в социални дейности в два от въпросите получават по-малко отметки. От друга страна сред причините за избор на биоферма за почивка и туризъм се открояват любопитството, контактът с традиции и ценности и емоциите. Има подчертана несигурност и колебания относно включването в обучения, организирани от биоферми. Резултатите потвърждават вече направеното заключение от предишните проучвания за липсата на информираност и мотивация, като основна пречка за развитието на биосектора. Отговорите на поставения въпрос за разликата в цената на био и конвенционалните продукти и връзката с вземането на решение за покупка подчертават възможностите за директна продажба на произведеното от биофермите. Като цяло, анкетираните дават добра оценка на възможността концепцията „земеделие, подкрепяно от обществото" да се развива в страната.

Заключение

Изграждането на алтернативните хранителни мрежи и развитието на иновативната концепция „земеделие, подкрепяно от обществото" (Community supported agriculture CSA) за приложение в нашата страна като възможност за осигуряване на необходимото финансиране за екологично производство и развитие на малкия и средния бизнес в селските райони могат да осигурят финансова стабилност и независимост на земеделските стопанства, осигурявайки преки икономически и социални връзки между производство и потребление. От една страна се гарантира устойчиво развитие на земеделието чрез сигурни приходи, а от друга – здравословна и безопасна храна, чиста околна среда, места за туризъм, почивка, обучения, социални контакти и т. н. Това е подход, който успешно би могъл да се приложи в страната, имайки предвид малките разстояния между градовете и селата, за развитие на малкия и средния бизнес в селските райони и повишаване на конкурентоспособността на местната продукция.

Литература

[1] Agriculture and the city: a sustained interplay. Transforum. February 2010

[2] Bougheraraa D., Grolleaub G. , Mzoughic N. (2009) Buy local, pollute less: What drives households to join acommunity supported farm? Ecological economics 68, 1488–1495

[3] Brehm J., Eisenhauer B. (2008) Motivations for participating in community supported agriculture and their relationship with community attachment and social capital. Southern rural sociology, 23(1), 94-115

[4] Charles L. (2011) Animating community supported agriculture in North East England: Strivingfor a 'caring practice'. Journal of Rural Studies 27, 362-371

[5] Jarosz L. (2008) The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas. Journal of Rural Studies 24, 231–244

[6] Stagl, S., O'Hara S. U. (2002) Motivating factors and barriers to sustainable consumer behaviour. International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology. Volume 2, Issue 1, 75-88

[7] Uribe A. M., Winham D. M. , Wharton C. (2012) Community supported agriculture membership in Arizona. An exploratory study of food and sustainability behaviours. Appetite 59, 431–436

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

УСТОЙЧИВО ТУРИСТИЧЕСКО ПОТРЕБЛЕНИЕ

Иванка Шопова, Златка Григорова, Стефка Тимарева
Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – гр. Пловдив

SUSTAINABLE TOURISM CONSUMPTION

Ivanka Shopova, Zlatka Grigorova, Stefka Timareva
University of agribusiness and rural development – Plovdiv

Abstract

The article emphasizes on customer-driven sustainable tourism. Sustainable consumption is a relevant issue that has its understanding at the European and national levels. A review of the definitions of sustainable consumption relative to tourism has been done. The linking between sustainable tourism and organic agriculture is discussed as a form of intersectoral partnership which contributes to sustainable destination development. A survey was conducted in order to assess attitude towards buying a tourism value-added products and how sustainability is a driver for tourism demand.

Въведение

Последните десетилетия основните усилия са съсредоточени към изпълнението на успешните инициативи за насърчаване на устойчивото потребление и производство. Проучване на Европейската комисия показва, че въпреки консенсуса по отношение на методите за влияние върху потреблението чрез "класическите" инструменти на политики (регулаторни, икономически и информационни) и усиленото обсъждане на потенциала на т.нар. поведенчески подход, някои съществените условия са не са отчетени. Те включват необходимостта от силна ангажираност на гражданите по отношение на ценностите, което води до ефективна и дългосрочна промяна в поведението. Също така рядко се отчитат ползите от предприетото действие, което може да бъде най-ефективно, в случаите когато консумацията е резултат от ограничения, а не от задоволяване на нужди или желания [1].

Устойчивото потребление е актуален въпрос, който има своето разбиране на европейско и национално ниво. От 70-те години (Римския клуб; ECO I; UNEP; WCED), през приетата декларация по време на конференцията за околна среда и развитие на ООН, 1992 г. в Рио де Жанейро до изработването на програмата за устойчиво развитие - Agenda 21, се представят всеобщите усилия да се отговори на предизвикателството пред съчетаване на опазване на околната среда и развитие на човечеството, като се противодейства на неустойчивите модели на производство и потребление. През 2002 г. в Йоханесбург по време на световния форум по устойчиво развитие се презентира идеята за разработването на 10-годишни рамкови програми от страна на всяка държава, за да се ускори процеса към преминаване към устойчиво потребление и производство и да се насърчи социалното и икономическото развитие, без това да влияе на околната среда. Предложението е подкрепено и от т.нар. Маракешки процес.

Сред най-популярните дефиниции за устойчивото потребление и производство е „използването на услуги и свързани с тях продукти, които отговарят на основни нужди и повишават качеството на живот, като същевременно минимизират използването на природните ресурси и замърсяващи природата вещества, както и вредните емисиите по време на целия жизнен цикъл на услугата или продукта, без да се ограничават потребностите и възможностите на бъдещите поколения [2].

Настоящата разработка цели да постави въпроса за устойчивото потребление в контекста на туризма, който в много документи е посочен като ключов консуматорски сектор. В секторен анализ на туризма в доклад „Политики за насърчаване на устойчивото потребление“ [3], направен по поръчка на ЕК, се отчита, че развитието на туризма влияе пряко върху околната среда (транспортен трафик, изграждане на туристическа инфраструктура, негативно влияние върху местообитанията на животни, разрушаването на природни феномени и т.н.). От друга страна туризмът също е в пряко зависещ от фактори като промяната на климата (напр. зимния туризъм), недостига на водни запаси или тяхното изчерпване, демографските промени и др. Идентифицират се три основни цели в туристическия сектор: насърчаване на алтернативните форми на туризъм; поощряване на устойчиво и отговорно поведение на туристите по време на тяхната почивка и подчертаване на връзката на туризма с други важни консуматорски сектори.

През последните години стана ясно, че устойчива икономика може да се изгражда чрез устойчиви продукти и услуги, а не само на основата на устойчиви индустриални процеси [4]. Туристическата индустрия доказва тази постановка чрез прогресивно развитие на устойчиви форми на туризъм, които регистрират своето икономическо, социално и екологично въздействие (екологичен, отговорен, справедлив, етичен, мек, щадящ туризъм и под.).

Устойчив туризъм и устойчиво туристическо потребление

Развитието на туризма се свързва с наличието на природни и културни ресурси, и оттук може да се счита, че е индустрия, която следва да насърчава устойчивото развитие. В много страни развитието на туризма е причина за въвеждането на етатистки политики с цел запазване на околната среда и привличане на нови туристи [5]. Устойчивият туризъм представлява всяка форма на развитие, устройство или туристическа дейност, която уважава и опазва дългосрочно природните, културните и социалните ресурси и допринася по положителен и балансиран начин за икономическото развитие и за благосъстоянието на хората, които живеят, работят или пребивават в тези територии [6].

Повечето научни разработки на тема устойчив туризъм се фокусират предимно върху създаването на политики в тази посока. Въпреки това туристическите предприятия биха възприели устойчиви туристически практики само ако те генерират финансови ползи. Затова е необходимо да се ангажират потребителите в процеса на създаване на устойчиви туристически продукти, като се акцентира върху идентифицирането на тези потребителски ценности, задействащи потреблението им. Много често обаче подходът ориентиран към потребителя изучава устойчивия туризъм само с фокус върху екологичните аспекти [7].

Субекти на устойчивото потребление в туризма са производители, доставчици, регулаторни органи, НПО, туристи и всички заинтересовани страни. Акцент обаче може да се постави на потребителите, от чийто избор зависи консумацията на всяка туристическа услуга или продукт. Разгадаването на поведението на туристите е важно както за туристическите предприятия, които залагат на устойчиви услуги и продукти, така и за самата дестинация, за да се разработват подходящи начини за насърчаване на устойчивия туристически избор. Сред основните инструменти за постигане на устойчиво потребление в туризма са информационните, регулаторните и сертификационните. Само информираният избор може да доведе до покупка на устойчив продукт.

Устойчив туризъм и биологично земеделие – партньорство за устойчиво туристическо

потребление

Въпросът за междусекторно партньорство между устойчиви форми на туризъм и биологичното земеделие е разгледан в предходни две научни разработки [8, 9]. Предложен е примерен модел на междусекторна мрежа за партньорство, както и индикатори за устойчиво развитие на партньорството на биологичното земеделие и туризъм. Застъпва се тезата,че приоритетите за устойчиво и балансирано развитие на регионите налагат преоценка на ресурсите от гледна точка на устойчивото развитие на земеделието, хранителната промишленост и туризма. Изграждането на междусекторни мрежи на регионално ниво ще доведе до увеличаване на възможностите за диверсификация, подобряване на качеството, ефективни рекламни кампании в национален и международен план, целогодишна заетост, повишаване на икономическата ефективност и социален просперитет. [9]. Проучване сред потребители дава позитивна оценка за създаване на мрежа в областта на биологичното земеделие и туризма, която ще дава достатъчно информация за принципите за постигане на устойчивост и ще мотивира потребителите да търсят „устойчиви" продукти и услуги, което да доведе до повишаване на „устойчивото" търсене и нарастване на предлагането [8].

Потребителски нагласи (резултати от анкетата)

Проведено е анкетно проучване. Целта е да се оценят нагласите на потребителите за закупуване на туристически продукт, който има устойчив аспект (екологичен, икономически, социален, здравен). Раздадени са 60 анкетни карти, всяка състояща се от 8 въпроса. Профилът на участниците включва 37 жени и 23 мъже; възрастово разпределение: 18-30 г.- 58%, 30-45г.-32%; над 45г.-10%; местоживеене: 75%-град; 17%-областен град; 8%- село. 58% от анкетираните заявяват, че са търсили информация по темата за устойчивото потребление, но и не малък процент не се считат информирани в тази посока (33%). Само един заявява, че е пряко ангажиран по темата и участва в хранителен кооператив, а 7% заявяват, че темата не ги интересува. Голяма част от анкетираните са положително настроени към изпълнението на концепцията за устойчиво развитие на всички нива, но местно и регионално ниво са най-видими за тях с възможност да се включат в инициативи. При избора на почивка почти всички респонденти дават предимство на алтернативните видове туризъм, което предполага индивидуален подход към тяхната почивка. Тук не се отчита нивото на разбиране доколко типа почивка е алтернативен, което се счита за едно от ограниченията на анкетата. Едва 10% включват в избора си туризъм, ориентиран към устойчивото потребление. Най-често устойчивото потребление в туризма се свързва със **зелени практики на туристическите предприятия** – 70% (собствено производство на енергия; ограничения при смяната на бельото; разделно събиране на отпадъци); 20% го свързват с включването на биологични продукти и екологични практики. **Едва 5**% отговарят, че избират туристически продукт според добавената му стойност и това са основно потребители, които предварително проучват продукта в посока устойчиво потребление. **Над половината от запитаните не могат да преценят доколко устойчиво е тяхното поведение по време на ваканцията и не са склонни да платят в повече за устойчив продукт**. Е**дна 5% биха платили**, ако са предварително информирани за това.

Заключение

Устойчивото потребление е възможност за бизнеса да съчетание своята социална отговорност с намирането на нови пазарни ниши и на тази база да изгради качествено нови взаимоотношения с потребителите. Туризмът е сектор, който трябва да инициира и насърчава създаването и развитието на потребителска култура за устойчиво потребление. Доколко потребителските нагласи и желания ще се проектират в устойчиво поведение и ангажираност остава въпрос на бъдещи проучвания и изследвания. Но при все информираният избор води до устойчива покупка.

Литературни източници:

1. BIO Intelligence Service, Policies to encourage sustainable consumption, Final report prepared for. European Commission (DG ENV). 2012. http://ec.europa.eu/environment/eussd/pdf/report_22082012.pdf

2. UNEP, ABC of SCP clarifying concepts on sustainable consumption and production. 2010. www.unep.org/resourceefficiency/Portals/24147/scp/go/pdf/ABC_ENGLISH.pdf

3. Policies to encourage sustainable consumption. Technical Report - 2012 – 061. European Communities, 2012. doi : 10.2779/6032

4. Василева, Е., Иванова, Д., Типова, Н., др. Устойчиво потребление в България. София, 2012. с.8.

5. Григорова, З. Съвременни етатистки политики за развитие на екотуризма в Смолянска област.Пловдив, 2013, с.23

6. Левков, К. Алтернативни видове туризъм. София, 2013, с. 17.

7. Reino, S. and Schröder, M. Consumer-driven sustainable tourism: towards inconspicuous consumption.2009. http://eresearch.qmu.ac.uk/650/1/650.pdf

8. Dimitrov D., Dimitrova S., Arabska E., Shopova I. Sustainable rural development by networking in organic agriculture and niche tourism: *III International scientific conference CCEDEP 2013, p. 89-108.*

9. Шопова, И., Арабска, Е. Устойчиви инициативи за съчетание на биоземеделие и регионален туристически продукт по примера на Източни Родопи, *XI* Международна научна конференция Интелигентна специализация на България, София, 2014, с. 890-904.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ПРИЛИКИ И РАЗЛИКИ МЕЖДУ АГРАРНИЯ И СЕЛСКИ ТУРИЗЪМ И РОЛЯТА НА ГЕОГРАФСКИЯ ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕТО ИМ

Стефка Тимарева, Златка Григорова, Иванка Шопова
Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – гр. Пловдив

SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN THE AGRICULTURAL AND RURAL TOURISM AND THE ROLE OF GEF-GRAFIC FACTOR

Stefka Timareva, Zlatka Grigorova, Ivanka Shopova
University of agribusiness and rural development – Plovdiv

Abstract

This paper aims to show the similarities and differences between agrarian and rural tourism in Bulgaria and outlines trends and forms of development. A research of the situation of rural and agricultural tourism, as his condition can be evaluated as this aspect and the background of the country‘s membership in the European Union. The majority of rural communities identify tourism as a priority, but a very small part of local population supplements their income from alternative non-agricultural activities - crafts, rural, countryside, mountain, cave tourism. Rural and agrarian tourism are directly related to the environment and in this connection the role of the geographical factor in Bulgaria is a solid prerequisite for our country to establish itself as a traditional tourist destination for rural tourism.

Въведение

През последните 60 години туризмът е един от най-бързо развиващите се отрасли в световната икономика. Променят се както количествените му показатели, така и вътрешноотрасловата му структура.В края на XX и началото на XXI век от българския туризъм се очакваше да бъде един от двигателите на прехода към пазарна икономика и да се нареди между най-бързо развиващите се стопански отрасли.

Като движение туризмът удоволетворява важна човешка потребност – да промени, макар и временно, условията на живот, да избяга от една среда, за да получи отдих, по- здравословни условия, спокойствие. Такова движение със своя специфика и цели е и аграрният туризъм, които много осезателно е навлязъл в бита на градския тип човек, в икономическата дейност на хората. Той е отрасъл с основно икономическо значение за цели селища и райони. Като такъв се нуждае от определение, което очертава основните му параметри и на тази база параметрите на туристическия продукт, който трябва да произведе. Според закона за туризма са определени следните видове – „ваканционен, културен, екологичен, здравен и балнеоложки, спортен, селски и др. видове”[1]. В тази връзка аграрният туризъм се явява като част от селския туризъм. Разглеждането на селския туризъм като граничен междуотраслов сектор на икономиката – селско, горско и водно стопанство, туризъм, хранително-вкусова промишленост, позволява идентифицирането на пазарните и предприемачески ниши. От една страна чрез тях ще бъде показано, че селският туризъм е печеливш бизнес за България, както и че една от основните стратегически цели на страната е развитие на селските райони. [2].

Изложение

Всички изследователи на селския туризъм го възприемат като вид туризъм, т.е.като социално явление, включващо пребиваване в селска среда на хората (туристите) с цел задоволяване на жизнени и културни потребности или желания от различен вид . Редица европейски държави имат сериозни и водещи заслуги за възникването и развитието му. В България за селски, аграрен и екологичен туризъм се споменава за първи път в път в трудовете и публичните изяви на проф. Захари Стайков през 80-те год. на миналия век. Същността и съдържанието на селския туризъм се изследва и анализира от голям брой автори. Анализът на същността и определенията на селския туризъм показва, че няма универсална, общоприета дефиниция на понятието „селски туризъм". Причините за това се коренят в набора от специфични елементи, които явлението съдържа; в разнообразното проявление на селския туризъм в практиката; в прилаганите подходи и форми при организирането му. Проучванията показват, че повечето туристи отъждествяват представата си за селски туризъм с една от неговите форми – „почивка в селски двор", която е твърде тясна, изхождайки от представите за възможностите на селския двор. От зследването на литературните източници става ясно, че изследователите формулират същността и съдържанието на понятието „селски туризъм" като изхождат от следните критерии:

1.от географска гледна точка - според териториалната позиционираност, специфичната среда, в която трябва да се развива този вид туризъм;

2. според целта на пребиваването;

3. туристическият продукт по своята същнос те услуга;

4. туристическият продукт има комплексен характер - комплексен е по съдържание.

Селският туризъм е най-широката и комплексна форма на туризъм. Предлага определен, нетрадиционен, специфичен туристически продукт. Всички изследователи, работещи по темата, го възприемат като вид туризъм, т.е.като социално явление, включващо пребиваване в селска среда на хората (туристите) с цел задоволяване на жизнени и културни потребности или желания от различен вид. Трябва внимателно да се формулират онези утвърдили се вече понятия за селски и аграрен туризъм, които формират приликите и отликите на неговия продукт. Председателят на БАСЕТ П. Петров предлага следното определение „туризъм в слабо урбанизирана околна среда, включващ настаняване в селска къща, запознаване със селския начин на живот, в т.ч. и чрез пряко участие в различни земеделски и занаятчийски дейности, както и запознаване със селското културно – историческо и природно наследство [3]. Й. Алексиева и Ст. Стамов определят селския туризъм като „Туризъм в селски райони, при който се задоволяват интересите на туристите към традиции, бит, култура, селскостопански и други специфични дейности, както и към природните, исторически и културни дадености на съответния регион, при спокойствие и непринудени човешки взаимоотношения". [4]. Сполучливо и обосновано е твърдението на Фойера за селски туризъм. Той приема като основен критерий мястото на пребиваване на туристите и хората, които ги подслоняват, използва думата „land" в смисъл на страна, земя и поставя ударението върху „почивка, контрастираща на градските условия" [5]. В англоезичната литература като обобщаващ термин се използва понятието "rural tourism" – „туризъм в извънградска среда". В този смисъл селският туризъм се разглежда като регионален, тъй като може да се реализира при определени условия, главно в региони с преобладаващ селски или планински характер. Разглеждането му като регионален означава, че туристическият продукт трябва да се реализира чрез използването на целия туристически ресурс на региона с помощта на съответните природни и антропогенни ресурси.

Уникалността на продукта на селския туризъм се определя от спецификата на предлаганите в неговите рамки основни и допълнителни услуги. Към основните услуги спадат нощувката в селската къща и храненето, което се предлага от приемащата страна. Важно условие е автентичния характер на предлаганите продукти - в стопанството да да се култивират и отглеждат типични за района селскостопански култури или породи животни, да се предлагат типични местни ястия, да се опазва местната природа и автентичната селска атмосфера. Към допълнителните услуги се отнасят: наблюдение на ежедневните грижи за животните или селскостопанските култури, дегустации на произведената продукция, специални дейности за децата, провеждане на фестивали и специални събития, различни атракции.

Аграрният туризъм е част от селския. При него задължителен елемент е участието в

селскостопански дейности, в селскостопанския производствен процес. По класификацията на Фойера, аграрният туризъм заема второ място след селския туризъм. Акцентира се върху производствения елемент (активната селскостопанска дейност на приемащия стопанин), която е източник и на основна част от доходите на приемащата страна. Напоследък все повече изследователи се опитват да направят ясно разграничаване на селски и аграрен туризъм главно по акцента на почивката и обхвата на туристическия продукт (услуга) в елементите му и ресурсите, които се използват. Аграрният туризъм трябва да се разглежда в тясна връзка със селския туризъм, да отчита ролята и на фамилни хотели в селска местност на неземеделци. В този смисъл може да се отбележи, че това е и една от разликите между селския и аграрния туризъм. Авторите, които са изразили своето виждане относно аграрния туризъм, приемат, че той е част от селския туризъм, защото „за разлика от агротуризма селският туризъм има комплексен характер, тъй като освен аграрни, включва още спортни, познавателни, лечебни, екологични и развлекателни дейности" [6].

Дефинирано като „аграрен туризъм" понятието има по-тесен смисъл от „селски туризъм". Аграрният туризъм включва дейности, които са пряко свързани както със сградния фонд, необходим за осъществяване на съответната дейност, така и със селскостопанския труд. В много страни той се предлага от селски стопани, за които туризмът е втори източник на доходи, след основната им селскостопанска дейност. Това поставя акцентът върху производствения елемент при аграрния туризъм за разлика от селския. За приемащия стопанин туризмът е възможност да разнообрази дейността си и да получи допълнителен доход. Така на пример в редица страни и разпространен еднодневният агротуризъм. Важно направление за обогатяването на туристическия продукт е включването на елементи от селската култура – селски празници, състезания, певчески кулинарен и архитектурен фолклор. Аграрният туризъм трябва да се развива като част от селския, имайки предвид факта, че се отбелязва нарастване на броя на семейните хотели в руралните райони и заетите в тях, които изобщо не се занимават със земеделие.Важно направление за обогатяването на туристическия продукт е включването на елементи от селската култура – селски празници, състезания, певчески кулинарен и архитектурен фолклор. Тя обаче е типична част от селския туризъм и тук приликите с аграрния са изключително близки и се препокриват в голяма степен. Проф. Вл. Станков изразява мнение, че при разглеждане на селската култура трябва да се използва терминът „селски туризъм". Често с „почивка в селски двор" се свързава със селския и аграрния туризъм. В някои изследвания се посочва, че целта на такъв тип почивка е желанието на туриста да се интегрира в живота на приемащото семейство за определен период от време. За съжаление според мои проучвания в България това е трудно осъществимо, поради малкия брой ферми, утвърдени по европейските стандарти. Към 2014-а година, общият брой обекти за селски туризъм са около 700. [7]

За селския стопанин аграрният туризъм е начин на деверсификация на дейността и увеличаване на източниците на приходи. Дали аграрното производство или хотелиерството ще бъдат в основата на поминъка, ще е водещо, за да бъде избегнато възможното разочарование у туристите относно очакванията за реализирането на селския или аграрния туризъм и объркването на туристическите видове в селските райони. Трябва ясно да се представят приликите и отликите, като се има предвид ролята на географския фактор - релеф, климат, води, растителен и животински свят (надморска височина, геогр. ширина и дължина, относителна височина; температура на въздуха, влажност атмосферно налягане, сила и посока на ветровете, слънцегреене; брой открити и подпочвени водни площи; видове и типове растителност; видове животни и птици и др.); видът и капацитетът на туристическите обекти по настаняване на туристите; услугите и дейностите, в които могат да се включат туристите.

Селският и аграрният туризъм са пряко свързани с околната среда и в тази връзка ролята на географския фактор е особено важна. Където и да се отиде на почивка, не може да не се отчита състоянието на местните екологични фактори. Отива се заради чистия въздух, за планината, за морето, реките и езерата, за създадените от човека язовири. Стремежът към биосферата на градския човек става все по-активен. Българският климат, селският пейзаж и околната среда представляват много ценни икономически, екологични и образователни ресурси. България има много голям брой слънчеви дни през лятото, както и достатъчно снеговалежи, красиви

планински пейзажи, привлекателно Черноморско крайрежие. България има 3 нацоинални и 10 природни парка, 55 резервати, 40 защитени местности, 348 природни забележителности. Отосително голям брой растителни и животински видове растата в България – около 170 растителни вида и 380 животински, включително и птичи видове. Около 200 други се срещат единствено на Балканският полуостров. Благодарение на междинното географско разположение между средиземноморските, степни и европейски ареали, височинната амплитуда от морското равнище до 2900 м, силно разчленения релеф, разнообразните почви и разнородните хидроложки условия са се оформили различни екологични ниши с голямо разнообразие на видовия състав. Земеделските земи с висока природна стойност са равномерно разположени от равнините до високопланинските територии. Близо 34% от използваната земеделска площ е заета от затревени лощи, предимно полуестествени, които са една от най-ценните екосистеми в селскостопанския ландшафтВ голяма част от българските ландшафти са съхранени уникални съчетания от природното културно наследство и традиционни практики. Много от тези особености на ландшафта формират ясно различими региони, формиращи уникални туристически дестинации. Развита и живописна селска култура, фолклор, живописна музика, литература и танци, интересни традиции и празници, които сега се възраждат благоприятстват развитието на аграрния и селски туризъм. Те са част от националното самоопределяне, ценности и култура и в съчетание с географския фактор са предпоставки за развитието на този вид туризъм. В съчетание с географския фактор страната ни възлага големи надежди за развитието на селския и аграрен туризъм като предпоставка за възраждането на българското селои за устойчиво развитие на селските райони. Разглеждат се както на национално ниво, така и като главна възможност за ръст на местната икономика, в партньорство и интеграция с другите форми на икономическа дейност в селските региони.

От направеното изложение можем да обобщим, че според нас общото между аграния и селския туризъм е, че и при двата вида се осъществява пребиваване в селски район, в естетвена среда, различна от урбанизираната, и при непринудени човешки взаимоотношения. Същностната разлика между селския и аграрния туризъм се изразява в съдържанието на предлагания туристически продукт при единия и при другия вид туризъм, в елементите и ресурсите, които се използват за реализацията му.

Заключение

Въпреки възмоностите за развитие на аграрен и селски туризъм, той генерира незначителна част от общите приходи на отрасъла. Все още е недостатъчно развит в България , но с реални перспективи и предпоставки за бъдещо развитие. В страната се практикуват и двете форми – селски и аграрен туризъм, осигуряващ от една страна като колективна форма допълнителни доходи на приемащата страна или от друга - не особено печеливш, но осигуряващ допълнителни доходи на селските стопани. Считан като форма за устойчиво развитие и в съчетание с географския фактор, селският туризъм се разглежда на национално ниво като главна възможност за ръст на местната икономика.

Използвана литература:

1.Закон за туризма, ДВ, бр.30 от 26 март 2013г.

2.Николова М., Линкова М., „Бариери пред развитието на селския туризъм в България“, сп.“Диалог “, бр.5/ 2009г.

3. Петров, П. Едно по-различно дефиниране на някои основни понятия в туризма, „География 21”, бр 2/ 2010г.

4. Алексиева, Й., Стамов С. Специализирани видове туризъм, Селски туризъм. Част II Кота, Ст. Загора 2005

5.Стнков Вл., Данева–Станкова Г., Аграрен туризъм Академично издателство на Аграрния университет Пловдив, 2008г.

6. Левков Кр. Алтернативни видове туризъм , София 2013г.

7.www.ruralbulgaria.com

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

НЕИЗПОЛЗВАНИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ НА УПРАВЛЕНСКОТО СЧЕТОВОДСТВО

Ивелина Кулова
УХТ - Пловдив

Unutilized Opportunities Of The Management Accounting

Ivelina Kulova
University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract
The aim of this article is to present the unutilized opportunities of the management accounting models in the practice. Activity-based costing (ABC) is a costing methodology that identifies activities in an organization and assigns the cost of each activity with resources to all products and services according to the actual consumption by each. This model assigns more indirect costs (overhead) into direct costs compared to conventional costing. Due to this article we achieve the following result - it is necessary to implement management accounting models in the practice to provide the prosperity of the companies.

Keywords: *management accounting models, management accounting, activity-based costing*

Управленското счетоводство е познато и се прилага по света от дълги години, но у нас до преди 1990г. е било неприложимо поради това, че сме имали планова икономика. Едва след прехода от планова към пазарна икономика, и по-специално след появата на частни компании, и в България се заговори за този вид счетоводство. Въпреки че днес управленското счетоводство е познато и у нас, все още малко български компании го използват в дейността си.

В съвременния свят, за който една от основните характеристики е глобализацията, всички стопански субекти функционират при наличието на голяма конкуренция. Това води до необходимостта от подобряване на ефективността при управлението, необходимо за постигането на по-добри стопански резултати. Подобряването на ефективността при управление е тясно свързана с подобряване на качеството на информационното осигуряване на управлението на предприятията.[1] Това успешно може да стане чрез приложението на управленски счетоводни модели в практиката на организациите. Тъй като в практиката на малка част от българските предприятия се прилагат управленски счетоводни модели, основната цел на доклада е да се разкрият неизползваните възможности на управленското счетоводство.

Управленското счетоводство разчита на добре разработена база данни. Основните функции на управленското счетоводство включват: планиране и бюджетиране; подпомагане вземането на решения; остойностяване на продуктите и услугите; контрол на дейността.

За разлика от финансовото счетоводство, където се прилагат международните счетоводни стандарти и информацията е насочена предимно към външни заинтересовани

1 Рупска, Т., За необходимостта от приложение на управленски счетоводни модели в практиката на аграрните предприятия., NEW KNOWLEDGE JOURNAL OF SCIENCE, 2010

страни, като инвеститори, регулаторни органи, контрагенти, в управленското счетоводство информацията е насочена към ръководителите от всички нива в дадена организация, за да подпомага нейното управление. Също така при управленското счетоводство за разлика от финансовото ударението пада върху навременността на информацията за вземане на решение. Равнението на сметките до последната стотинка е без значение, една добра прогноза, макар и не напълно точна, е по-добра и по-полезна при управленското счетоводство.[2]

При този вид счетоводство счетоводителите използват всички свои познания и насочват всичките си усилия за подпомагане на управлението на компанията и поради това те са наричани още „създатели на стойността". Основната им задача е да анализират, да извършват прогнози, както и да участват активно при вземането на решения, които ще повлияят на компанията в бъдеще.

Много често управленското счетоводство се разбира само в много тесния смисъл на отчитане на разходите. Това е доста погрешно, защото управленското счетоводство е начин на мислене и управление и разполага с набор от методи за подпомагане на ръководството на дадена организация като в никакъв случай не се ограничава до отчитане на разходите.

Методите на този вид счетоводство се характеризират с обработката и анализа на всички данни, за да се подпомогнат управлението на компанията, с цел да се постигнат определени икономически цели. Популярни методи на управленското счетоводство са: Just in Time (Точно на време); Total Quality Management (Цялостно управление на качеството); Business Process Re-engineering (Реинженеринг на бизнес процеси); Activity Based Costing/ Activity Based Management (Оценяване на база дейности/Управление на база дейности). Всички те залагат и зависят от навременната и адекватна информация за продуктите, процесите, канали за дистрибуция или проекти. Всички изброени по-горе методи могат да се прилагат и взаимосвързано според конкретните цели на фирмата.

Едно от най-популярните и универсални направления в развитието на теорията и практиката на управленското счетоводство е оценяването/управлението на база дейности. Основата тук е разбирането за генераторите на разходи и пропорционално разпределение на тези разходи върху продуктите и услугите на дадена организация. Ударението пада върху цялостния процес, а не върху функционалната организация.

Процесите и дейностите в една организация са в основата на нейната ефективност и конкурентоспособност. Управлението на база дейности е инструмент за предоставяне на информацията необходима при планирането, управлението и контролирането на дейността.[3]

Процесно-ориентираният подход на метода оценяване на база дейности (ABC) дава редица предимства пред традиционните структурно-ориентирани методи. Чрез изчисляването на себестойността на разходите по видове дейности и направления се открива скрития капацитет или недостига на такъв. Тоест, дава се ясна представа за възможностите за управленска намеса и отражението им върху крайната себестойност. Това е факт, защото свързаните с него дейности са представени с причинно-следствени връзки. По този начин усилията могат да се преразпределят правилно и да се увеличи производителността. В същото време използваният капацитет също се остойностява. Калкулирайки абсолютно всички разходи по определена дейност, се достига до конкретни, по-точни изводи. Сред тях са[4]: определяне на най-рентабилните клиенти, продукти и канали, респективно – на тези, които носят най-малка печалба; точно дефиниране на тесните места; пресмятане на себестойността за различни дейности и работни процеси; коректно прогнозиране на себестойността, печалбата и ресурсното обезпечение, свързани с промените в обемите на производството, организационната структура и ресурси; постигане на по-точен маркетингов

2 Рупска, Т., За необходимостта от приложение на управленски счетоводни модели в практиката на аграрните предприятия., NEW KNOWLEDGE JOURNAL OF SCIENCE, 2010

3 Шейтанова, М., Управленско счетоводство: неизползваните възможности, CIO, бр. 5, 2003

4 Шейтанова, М., Управленско счетоводство: неизползваните възможности, CIO, бр. 5, 2003

микс и съответно – по-добро позициониране на продуктите; снабдяване на мениджърите със средство за по-детайлни анализи върху себестойността, подпомагайки подобренията; подобряване на цялостната ефективност на организацията.

Като правило разработването на система за оценка на база дейности (ABC) включва следните стъпки: анализиране и определяне на дейностите; определяне на генератора на разходи за всяка дейност; определяне на центрове концентриращи определени дейности; отнасяне на разходите към съответните продукти и услуги. Тези етапи могат да се различават или да имат различна тежест според конкретните цели и състояние на организацията.

ABC би бил удобен във всякакви ситуации, но особено – при производствените компании. Самият той произхожда оттам. Причината се крие в по-високата автоматизация и продуктивност. Те понижават дела на преките разходи за труд и материали, същевременно увеличавайки допълнителните. Често като пример за това се дава по-бързото обезценяване на продукцията от по-технологично развитите производства. Друг подходящ сектор е финансовият. Разнообразието на клиенти и услуги в банките може да създаде необходимост от преразпределяне на непреките разходи. Верният подход в такъв бизнес би включвал алокация на разходите за обслужване по различните предлагани продукти.

Силата на ABC е в насочването на мениджърското внимание върху пълната себестойност на дадено производство или услуга. За разлика от повечето традиционни похвати, тук в определянето на точната цена са включени и съпътстващите дейности. Така се дава възможност за определянето на критичните фактори в производството, чрез които може да се влияе на подобрения в процесите. Върху последните пък може да се влияе чрез доста по-разнообразни управленски похвати. ABC помага за оптимизиране на дейността и особено – производителността на труда.[5]

Системата за оценка на база дейности (ABC) не води автоматично до намаляване на разходите, тя само идентифицира потенциални възможности, които мениджърите трябва да реализират.

Литература

[1] Кирилова, Е., Триковете на бюджетирането, сп. ENTERPRISE, 2011

[2] Рупска, Т., За необходимостта от приложение на управленски счетоводни модели в практиката на аграрните предприятия., NEW KNOWLEDGE JOURNAL OF SCIENCE, 2010

[3] Шейтанова, М., Управленско счетоводство: неизползваните възможности, CIO, бр. 5, 2003

5 Кирилова, Е., Триковете на бюджетирането, сп. ENTERPRISE, 2011

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

СТРАТЕГИЧЕСКИ ИНСТРУМЕНТАРИУМ В ПОДКРЕПА НА УСТОЙЧИВОТО ТУРИСТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ

Гл. ас. д-р Ива Бичурова
Университет по хранителни технологии – Пловдив

Strategic tools in support of sustainable tourism development and competitiveness

Head Asst. Prof. Iva Bichurova, PhD
University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract

Sustainable tourism development and competitiveness are complementary modern concepts whose analysis and interpretation require a comprehensive approach to the implementation of different management techniques. Tourism is a service sector with partial complex product, depending on the extremities fragmented delivery. The article draws attention to the problem of achieving the quality of tourist services with an emphasis on the chain of creation of consumer value. Presented are numerous management models and systems, with the possibility of their application in the tourism industry.

Увод

Политиката на устойчиво развитие, по отношение на изискванията към туризма е главно насочена към управлението на околната среда и социо-икономическото влияние на индустрията, установяването на индикаторите за околната среда и набляганото на качеството на туристическите продукти и пазари. Без качество не може да се говори и да има устойчивост, а еквивалентната потребителска стойност получава конкретно съдържание [12]:

$$\textit{Стойността} = \frac{\text{(Предоставените резултати за потребителите + Процеса на качество)}}{\text{(Цената за потребителя + Разходите за осигуряване на услугите)}}$$

Същинска част

Мениджмънтът на качеството включва широко гама от дейности – от организационни усилия за тотално качество до предписания за качествено обслужване чрез потребителско тествани услуги [4]. Някои автори са на мнение, че методите, използвани от индустрията да проследяват потребителското удовлетворение са изцяло непълни или неадекватни и е необходима доста работа, особено във взаимовръзката между потребителските очаквания и предоставянето на услугата [8].

В тази връзка компаниите се борят да създадат ясна разлика и потребителско разпознаване на добавената стойност на база на диференциацията на продукта. В много случаи потребителската оценка на туристическата индустрия се базира на общото изживяване в дестинацията [2]. Качеството на доставяната услугата не е резултат от изолирана, обучаваща програма, подкрепяща обслужването, а трябва да се върши с промяна

в организационната култура от горе на долу и това е комплексен процес, който влияе на всичките равнища в организацията и нейните системи [9].

В много страни разнообразните системи за качеството в туризма са развити на национално, регионално и на равнище предприятие. Докато се търсят причини за честите проблеми, свързани с качеството на туризма, е необходимо да бъдат оценени националните /регионалните туристически системи за качеството и системите за качество на индивидуалното туристическо предприятие [5].

Най-известните и използвани модели за управление на качеството са *SERVQUAL, SERVPERV, TQS* и *ISQM*. Концептуалният модел за качество на услугите *SERVQUAL*. измерва осезаемите и неосезаемите елементи на услугите и инвестиционни различия като съдържа 22 пункта на атрибути на услуги, групирани в 5 дименсии – на осезаемост, реалистичност, осигуряване, отговорност и емпатия. Моделът на *SERVPERV*, развит от Кронин и Тейлър през 1992 г. включва тези 22 пункта на *SERVQUAL*, а допълнителното в него е, че цялостното равнище на удовлетворяване е в резултат на достигнатото качество на обслужване [3].

Процесът на управление, който превръща входа на системата в изход, може да се базира на принципите на тоталното управление на качеството от гледна точка на факта, че тази концепция често представя най-напредналите равнища в еволюцията на мениджмънта на качеството. Нещо повече, противно на другите теории за управление на качеството, системата на тотално управление на качеството допуска, че всеки един асоциран със системата е въвлечен в продължително доказване; изразяваните и прилаганите потребителски нужди са посрещнати цялостно; изпълнителите са изцяло обвързани [4].

Концепцията за тотално управление на качеството допуска, че не е целесъобразно да инспектира, контролира или осигурява качество в реда на постигане на потребителско удовлетворяване. ***Тоталното управление на качеството*** изисква приложение на принципите на мениджмънт на качеството на всяко ниво на организацията. Всеки един би трябвало да бъде привлечен в продължително доказване в своята част от операцията. Като резултат системата има способността да минимизира грешките, да осигури продължително доказване, водещо до отличие и да удовлетвори клиента .

Внедряването на информационните системи за управление на качеството *(ISQM*) цели да концентрира усилията на всички, да централизира информацията в база данни, да облекчи работата по създаването на документите, използването им и управлението на документооборота, да интегрира управлението на качеството с мениджърската информационна система на фирмата [11] .

Методът *"6σ"* (*6 sigma*) е стратегия за управление, изцяло целево ориентирана към клиента. Методологията на "6σ" извежда качеството като основен критерий за оценка на дейността на фирмата, както и подобряването на това на процесите от гледна точка на потребителите. По този начин определя нива на обслужване и отклоненията от тях.

Нортън и Каплан препоръчват на организациите да запазят финансовите си показатели като същевременно балансират тези показатели за краен резултат с нефинансови показатели в три допълнителни направления – "Отношения с клиентите", "Вътрешни бизнес процеси" и "Познания и развитие", които са посочени като механизми и водещи индикатори на бъдещия финансов успех. Именно в това направление те поставят основата на *Балансираната система от показатели за ефективност* (*Balanced Scorecard - BSc*) [1].

За успешната реализация на една стратегия авторите посочват три важни компонента:

Качествено нови резултати = Описание на стратегията + Измерване на стратегията + Управление на стратегията

Д-р Нортън и проф. Каплан предлагат диференциран подход към процесите на

създаване на стойност от нематериалните активи, от една страна, и от материалните и финансовите – от друга. Според тях [1]:

1.Създаването на стойност има непряк характер. Обучението на сътрудниците по тотално управление на качеството (Total Quality Management) и техниките на "6σ" (Six Sigma) влияе непосредствено върху подобряването на качеството. което на свой ред способства за засилване на удовлетвореността на клиентите и следователно води до увеличаване на тяхната лоялност. В крайна сметка лоялността на клиентите се явява условие за ръст на обема на продажбите и печалбите като резултат от дългосрочни отношения с клиентската база.

2. Стойността има контекстуален характер. Стойността на нематериалните активи зависи от тяхното съответствие със стратегията на компанията.

3. Стойността има потенциален характер. Ако вътрешните процеси не са насочени към предлагане на потребителска стойност на клиентите или финансови подобрения, то тогава потенциалната стойност на способностите на служителите и нематериалните активи не би могла да се реализира.

Всяка връзка във веригата на туристическата стойност (пътнически агенции, туроператори, хотелиерите, ресторантьорите и др.) предлага един елемент в цялостния продукт, който детерминира туристическото преживяване. В тази насока туристическите предприятия би следвало да се конкурират за предоставяне на по-стойностно предложение и да насочат усилията си, наред с функционалните стратегии (за специализацията, диверсификацията, растежа, глобализацията, концентрацията), към разработване на *стратегии за доминиране чрез разходите* и *стратегия за диференциация.*

Бенчмаркингът понастоящем се използва в няколко бизнес области и в частност в мениджмънта по качество. *Бенчмаркингът* се дефинира като процес на измерване на представянето на компанията – в условията на предлагани продукти и услуги и на работни процеси – срещу нейните най-добри конкуренти.

Бенчмаркингът е най-ефективен, когато се прилага към процеси, които доказано могат да окажат важно въздействие върху цялостната конкурентна позиция [10].

В туризма бенчмаркингът е в своето начало. Той се използва все още ограничено в последните години в туристическите дестинации и по-малко в индустрията, в частност в оценяването на специфично представяне в хотелите, курортите, атракциите и транспорта [7].

Заключение

От жизнена необходимост за оцеляване и конкурентност в изменящата се околна среда на туристическия бизнес, е грижата за потребителя, доказването в ефикасност, ефективен мениджмънт, бенчмаркинг, обучение на персонала и развитието му. Често проблемите с качеството на туризма не са резултат от липсата на съзнание за качеството или интереса, а във внедряването на неподходяща система за изпробване на качеството. Полето на финансовите параметри изключва съществени индикатори като квалификацията на служителите, качеството на вътрешните процеси, степента на задоволеност и лоялност на клиентите. Акцентът на BSc измества вниманието от чисто финансовото управление към измерването на показатели, които отразяват инвестициите в нематериални активи и способността на организацията за създаване на устойчива стойност.

Използвана литература:

[1] Каплан Р. и Нортън Д. (2006), Стратегически карти, София, стр. 5-32
WTO, 2003

[2] Balmer, S., Baum, T. (1993), “Applying Herzberg,s hygiene factors to the changing accommodation environment: the application of motivational theory of the field of guest satisfaction”, International Journal of Contemporary Hospitality Management, Vol.5 No2, pp. 27-31.

[3] Eragi, M., (2006), „Tourism services quality (TourServQual) in Egypt. The viewpoints of external and internal costumers”, Benchmarking: an international journal, Vol.13, No 4, pp. 469-492.

[4] Ho, S. (1995), TQM: An Integrated Approaches. Implementing Total Quality through Japenese 5-S and ISO 9000, Kogan Page, London pp.4.

[5] Kandampully, J. (2000), “The impact of demand fluctuation on the quality of service: a tourism industry example”, Managing Service Quality, Vol.10 No 1, pp.10-18.

[6] Kondo, Y.,(1997), “Quality as a source of empowerment” in Ho, S.K. (D), Proceedings of the 2nd International Conference on ISO 9000 and Total Quality Management, University of Luton, Luton, pp.261-60

[7] Paskaleva-Shapira, K. (2003), «Governance for Sustainable Urban Tourism»: Final Report, EU· SUT, - Governance· Project Deliverable № 14.

[8,9] Rimmington M. Et al. (2006), Corporate social responsibility and sustainable food procurement, British Food Journal, Vol. 108 No 10, pp. 824-837).

[10] Wober, K. (2001), “Benchmarking for tourism organizations”, An eGuide for Tourism manegers, National Laboratory for Tourism and eCommerce, University of Illinois at Urbana – Champaigh, November, pp. 1-34.

[11] www.wto.org

[12] www.researchgate.com

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИНТЕГРИРАНЕ НА БЕНЧМАРКИНГА И БАЛАНСИРАНАТА МАТРИЦА НА РЕЗУЛТАТИТЕ В ЕДИНЕН ИНСТРУМЕНТАРИУМ

Гл. ас. д-р Ива Бичурова
Университет по хранителни технологии – Пловдив

OPPORTUNITIES FOR INTEGRATING BENCHMARKING AND BALANCED SCORECARD IN A UNITARY TOOL

Head Asst. Prof. Iva Bichurova, PhD
University of Food Technologies – Plovdiv

Absract

Tourist destination allowing it to be seen as a complex system in which every single service has a role in creating the overall tourist value. This feature facilitates its ability of joint use of the both strategic tools - Benchmarking and Balanced Scorecard (BSc). BSc allows individual look and optimize the performance of the company and balancing its different strategic perspectives. For this purpose, service providers are grouped by type of service according to their analysis in a standardized Balanced Scorecard and to their needs of comparative analysis.

Увод

В литературата туристическата дестинация е дефинирана като географски район и предпочетен продукт от гостите, сравнявайки всичките услуги и улеснения, осигурявани от стойностната туристическата верига за предоставянето на услуги, необходими за престоя.

Туристическата дестинация може да се разглежда като високо интегрирана в хоризонтално и вертикално направление компания за предоставяне на услуги. В този смисъл единичният доставчик на услуги осигурява една специализирана единица услуга. В резултат на това дестинацията може да се интерпретира *като конкурентна единица*, действаща като самостоятелна организация със стратегическа насоченост.

Подобно на компаниите със стратегическа ориентация, дестинациите са повлиявани от множество променливи, които търпят изменение във времето. В този смисъл дестинацията може да се характеризира като комплексна система, носеща висока степен на икономическа интеграция. [7].

Същинска част

Комплексните системи изискват адекватни и разнородни дисциплинарни умения, методологии и концепции, за да се работи ефикасно и в посока на удовлетворяване на потребителските нужди.

Бенчмаркингът понастоящем се използва в няколко бизнес области и в частност в мениджмънта по качество. Вътрешният бенчмаркинг помага на мениджърите да идентифицират техните силни страни, слаби страни, възможности и заплахи (SWOT) и въпреки това в доказване на икономическата ефикасност на компанията.

Във *външния бенчмаркинг* организациите сравняват себе си с други организации като

конкурентни фирми в същата индустрия („конкурентен бенчмаркинг”), неконкурентни фирми в друга индустрия („най-добрите в класа” или бенчмаркинг на най-добрите практики”) или събрани данни за сравняване на специфичен сектор или индустрия („секторен бенчмаркинг”). Секторният бенчмаркинг се взема под внимание от индустрии, свързани с целта на взаимовръзката с властта и стимулиране на бизнес конкурентоспособността на сектора или различията измежду индивидуалните компании [3].

Балансираната матрица на резултатите (BSc) и бенчмаркингът като съвременни стратегически инструменти за управление са представени сбито и проверени за съответната им приложимост в туристическите дестинации. BSc предоставя възможността за индивидуален поглед и оптимизиране на представянето на компанията и балансирането й в различни стратегически перспективи. Също така, тя не представлява изолиран вътрешен мениджърски инструмент, а осигурява начин за сравнение с цел да се открият най-добрите практики и потенциал за проява.

Въпреки, че всяка Балансирана система на резултатите е индивидуална, това не е напълно установено по отношение на сравнителната цел. Обекти за сравнение могат да бъдат обширен набор от цели, от гледна точка на Балансирана система на резултатите или единични целево ориентирани индикатори за изпълнение.

С цел да се получат подходящ брой партньори за сравнителен анализ, е разумно доставчиците на услуги да се групират според услугата, която предлагат и според анализирането на стандартизирана Балансирана система от показатели. Примерно, групирането на услугите може да е по следния начин – сектор за настаняване, сектор за кетъринг, търговски сектор, сектор за рекреация и транспортен сектор.

Бенчмаркингът е подходящ инструмент за всички разновидности на туристически организации. Бенчмаркингът в туризма може да се класифицира в:

1. Бенчмаркинг на туристическия бизнес, ориентиран към печалба
- Доставчици на средства и места за подслон (хотели, мотели, къмпинги и др.)
- Ресторанти (всички форми)
- Тур оператори и пътнически агенции
- Въздушни линии
- Други доставчици на туристически услуги, ориентирани към печалба (увеселителни паркове, школи по гмуркане и др.)

2. Бенчмаркинг на туристическите организации (/бизнес, неориентиран към печалба)

Балансираната система на резултатите за всяка група доставчици на услуги е стандартизирана в условията на работна рамка за обектите и съответните измерители на представяне. По взаимно съгласие доставчиците на услуги от всяка група в конкретното изследване приемат множество количествени и качествени цели и съответните им измерители за изпълнение. Но и в този случай стандартизираната BSc в смисъла на д-р Нортън и проф. Каплан е същевременно индивидуална за всеки доставчик на услуги по две причини:

- Съобразена със специалните отличителни цели и индикатори на компанията, може да се възприеме или отхвърли от всеки доставчик на услуги.
- Допълнителните цели могат да се сравняват външно с други компании, но в същото време могат да се използват като вътрешни бенчмаркинг теми.

Въпреки това Балансираната система на резултатите осигурява на групите доставчици цели и полезни индикатори за функционалния бенчмаркинг процес.

Основният елемент на функционалния или общия сравнителен анализ е, че може да се насочи към всяка организация или сектор, който може да бъде или не директен конкурент на разглежданата организация. Целта на този тип сравнителен анализ е систематично да идентифицира най-добрите практики във всеки вид организация, която е установила

отлични практики под формата на специфично обмислено организационно функциониране.

Учейки се от общите най-добри практики в бранша, позволява на организацията да приложи иновативни решения, които са изцяло новаторски за собствената индустрия. Взети заедно, подобрените изпълнения на единичната организация, се приема, че оказват положителен ефект върху добавената стойност на цялата дестинация [1].

IT базираният Бенчмаркинг инструмент, наречен *"RegioBench"* е създаден и е достъпен единствено за доставчици на услуги през мрежата (www.regiobench.hs-harz.de). Систематично, преплитането на двата стратегически ръководни инструмента, Балансираната система на резултатите и Бенчмаркинг, формира "RegioBench" – онлайн система, която предоставя помощ на всички свързани участници във веригата на туристически услуги. Разглеждано по този начин, може да се вземе като част от управлението на веригата на доставки, което цели не само проверка на собствените оперативни бизнес операции, но и организиране на ефективно сътрудничество между компаниите [6].

Процесите на Бенчмаркинг в границите на ***"RegioBench"*** се отнасят до ***посочените дименсии***: Качествената основа за сравнителен анализ осигурява информация за ефективността на оперативното изпълнение; Бенчмаркингът, основан върху производителността осигурява информация за ефикасността на оперативното изпълнение, в т.ч. съотношение на резултатите на изхода към входа; Бенчмаркингът с конкурентите позволява подобрения до нивото но на най-добрите в света; Бенчмаркингът с всяка организация позволява подобрения до нивото на най-добрите в света; Бенчмаркингът, основан на изминалото време осигурява възможността за непрекъснато преразглеждане на изпълнението и подобрения.

"RegioBench" включва доставчиците на услуги от различни европейски туристически дестинации, с цел да се открият съответните пропуски за сравнителен анализ.

От всичките над 100 еко-класификации за туризъм, много от които включват измервателни индикатори и сравнителен анализ, изглежда, че единствено *Зеленият глобус 21* (Green globe 21) предлага бенчмаркинг за дестинациите. *Зеленият глобус 21* е базиран на принципите на Дневен ред 21 (Agenda 21). Зеленият глобус 21 е глобален бенчмаркинг, гаранция и доказана система за пътнически и туристически компании, дестинации и природни защитени области и се базира върху принципите на устойчиво развитие на Дневен ред 21.

Обществеността бенчмаркинг фокусира върху девет ключови области на изпълнение: парникови газ–емисии; енергиен мениджмънт; качество на въздуха; източници на прясна вода; минимизиране на отпадъците; социални и културни влияния; мениджмънт за използване на земята; съхранение на екосистемите [4].

Целта на бенчмаркинга под тази система е да подпомогне общностите да достигнат устойчив туризъм в своя регион и да осигурят обществеността с действителна информация за нейното социално представяне и по отношение на околната среда [2].

Авторите Mc Nicol, J. и колектив посочват, че мониторингът върху общественото благосъстояние успоредно с измерването на здравето на околната среда е проблематично по няколко причини [5]:

- Продължителната философия на изпълнение на Зеления глобус 21 доказва, че индикаторите за социално „изпълнение" или това на околната среда трябва да измерват или представят нещо, което може да се доказва осезаемо
- Индикаторите за околна среда, които Зеленият глобус 21 изисква да бъдат измерени, не са задължително специфични за туризма. Попадането в тази ситуация е свързано с това, че обществото като цяло ще се нуждае да бъде въвлечено в доказване на представянето на околната среда
- Когато се дискутират възможни социални индикатори се приема за необходимо да се фокусира върху индикаторите, свързани специфично с туризма, но също и факторите,

които вероятно отразяват способността на обществото да се справи с влиянието на туризма.

Заключение

Възможностите да се развие BSc, основана на бенчмаркинг приложение, което комбинира парични и непарични измерители е по начин, който увеличава ефективността на доставччиците на услуги в рамките на дестинацията. Подобреното изпълнение на всеки индивидуален доставчик на услуги е първата стъпка, възприета да осигури ефикасност и добавена стойност за дестинацията. От ключово значение са адекватната комуникация и кооперация. Интеграцията на BSc и бенчмаркинг в "RegioBench" подпомагат базата за ефикасно туристическо развитие, а също доставчиците на услуги непрекъснато да идентифицират възможностите за подобрено изпълнение.

Използвана литература:

[1] Alejziak W. et al. (2005), "Tourism in Scientific Research", Krakow-Rzeszow, pp. 191-200

[2] Font, S. (2002), "Enviromental certification in tourism and hospitality: progress, process and prospects", Tourism management, Vol. 23, pp.197-205

[3] Kyriakidou, O., Gore, J.(2005), "Learning by example. Benchmarking organizational culture inhospitality, tourism and leisure SMEs", Benchmarking: An International Journal, Vol.12 No3, pp.192-206.

[4,5]Mc Nicol, J. et al. (2002), «Benchmarking the performance of the tourism community in Kaikoura», Green Globe 21 Kaikoura Community Benchmarking Pilot Study, Tourism Research Recreation and Education Centre and Landcare Research Joint Report № 53/2002, Lincoln, New Zealand

[6]Webert, J. et al., (2002), "Konzeption einer Balanced Scorecard für das Controlling von unternehmensübergreifenden Supply Chains", KRP, Vol. 46, March, pp. 133-141

[7]Westermann, G. et al. (2005) "Strategic Management of Tourism Regions. Applying Balanced Scorecards", Tourism in Scientific Research, Krakow-Rzeszow, pp. 191-2

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ПРОБЛЕМИ ПРИ АНАЛИЗА НА ИНВЕСТИЦИИТЕ В ЧОВЕШКИ КАПИТАЛ

гл. ас. д-р Венета Методиева Марковска,
Университет по хранителни технологии -Пловдив,

PROBLEMS IN HUMAN CAPITAL INVESTMENTS ANALYSIS

Head Asst. Prof. Veneta Metodieva Markovska, PhD
University of Food Tehnologies, Plovdiv

Abstract: This paper is dedicated to analyzing problems related to investing in human capital. Importance of human capital investment is discussed as leading factor contributing to sustainable economic development, improving company competitiveness and achieving higher productivity in the long term.

Разглеждането на характеристиките и проблемите, свързани с човешкия капитал води началото си още от изследванията на Адам Смит в края на 18-ти век **[4]**. Той стига до извода, че по-квалифицираният работник има по-голяма производителност на труда, а по-голямата печалба, която той осигурява се отразява възходящо на неговото заплащане през целия му трудов живот. През 20-ти век се извършват много емпирични изследвания по тази проблематика и се създават различни модели за оценка на възвръщаемостта на инвестициите в човешки капитал **[1], [2], [3]**. За целта се използват три основни подхода, които са базирани на доходите, на разходите или на достигнатото образователно ниво. При някои модели за оценка на тези инвестиции се използва и интегриран подход, в който се обединяват различните показатели.

През последните десетилетия се обръща все по-голямо внимание на значението на човешките ресурси като фактор за устойчиво икономическо развитие и се налага тезата, че инвестициите в човешки капитал в дългосрочен план водят до по-висока производителност и конкурентоспособност на предприятията и на националната икономика **[3], [5], [6]**. В съвременните учебници по мениджмънт се налага твърдението, че човешките ресурси са най-ценния актив на всяко предприятие, тъй като те обединяват и "задвижват" всички останали ресурси.

Инвестирането може да се разглежда като процес на влагане на средства в различни обекти за дълъг период от време, с цел да се постигне печалба (нарастване на първоначално вложените средства) или други полезни ефекти за вложителя.

Първоначалният човешки капитал е стойността на инвестициите за придобиване на образование, знания и квалификации на една личност, които са необходими за започване на конкретна работа. Средствата за придобиване на специалност и професионални умения се заплащат от отделните хора (или техните семейства) и от държавата (в това число са разходите за предучилищно, начално, средно и висше образование).

След започване на дадена работа, инвестициите в човешки капитал се правят основно от работодателите. В последните години инвестирането в човешки капитал се осъществява и с помощта на субсидии по различни програми на Европейския съюз.

“Човешкият капитал е стойността на доходоносния потенциал, въплътен в индивидите, включващ както вродените им способности и талант, така и образованието и придобитата квалификация” **[10]**.

Ако приемем това определение и го разгледаме в дълбочина, може да изведем следните основни съставни части на човешкия капитал: знания, умения, компетенции, работоспособност, здравословно състояние, пол, възраст, степен на мотивация, трудово поведение и др. Освен това, трябва да се взема предвид при изучаването на човешкия капитал, че получените по рождение физиологични и интелектуални качества са еднакво важни с придобитите в последствие знания и умения.

Тази голяма съвкупност от елементи показва сложността за определяне на индивидуалния човешки капитал, а продължителността на инвестиционния процес и различните фактори и условности, с които трябва да се съобразяваме при анализа, затрудняват определянето на точната възвръщаемост на този вид инвестиции.

Инвестициите в човешки капитал представляват времето и средствата, които са вложени за придобиване на образование и професионална квалификация, като те са средство за постигане на по-висока производителност на труда.

Създаването на човешкия капитал преминава през период на формиране и период на използване, като те могат да се редуват или да действат едновременно. Обикновено, до приключване на средното образование или малко след това (до началото на трудоспособната възраст) е период само на формиране на човешкия капитал. След това, периодите на формиране и използване на човешкия капитал са комбинирани, като тези процеси се характеризират и с някои амортизационни процеси. За разлика от амортизацията на материалните активи, в този случай няма универсални норми, а се наблюдават определени специфики, свързани както с амортизиране на човешкия организъм, така и с процесите на запаметяване и използване на информацията.

Когато се определят разходите за формирането на човешкия капитал, освен инвестициите за придобиване на определени знания и професионална квалификация, трябва да се отчита и фактът, че през този период индивидът има пропуснати ползи, тъй като тогава той няма възможност да работи и да получава доходи.

Сумата от индивидуалния човешки капитал на служителите в едно предприятие (или на ниво национална икономика) представлява човешкия капитал на съответното предприятие (или съответно човешкия капитал на нацията като цяло). Нарастването на човешкия капитал на предприятието зависи както от опита , знанията и уменията на заетите лица (придобити на работното място или извън предприятието), така и от решенията, взети от ръководството. Работодателите могат да инвестират в наличния си персонал, за да придобият необходимите за длъжността знания и умения, но също така могат да наемат от външния пазар необходимите им кадри. За по-сигурна и устойчива политика в дългосрочен период се считат фирмените инвестиции в собствения персонал, тъй като така служителите са по-мотивирани да се развиват в своята организация и са по-лоялни към нея. Колкото повече една организация има намерение да развива и усъвършенства своята дейност, толкова повече нейните ръководители са склонни да инвестират в квалификацията на своите служители и работници.

Инвестициите в човешки капитал могат да бъдат **индивидуални, фирмени или държавни**. Тези инвестиции се осъществяват, заради следните преимущества на различните страни:

- Инвестирайки в себе си, индивидът (и неговото семейство) очаква да получава в бъдеще по-голямо трудово възнаграждение, да придобие по-висок социален статус, да работи при по-добри и безопасни трудови условия, да извършва по-творческа дейност и да има по-голямо удовлетворение от своя труд.

- Фирмените инвестиции имат за цел придобиване на нови професионални знания, умения и компетенции, да се повиши производителността на труда, да се увеличи печалбата, да се намалят трудовите злополуки, да се подобри психологическия климат в организацията, да се постигне по-голяма гъвкавост и адаптивност към промените, да се постигнат фирмените цели и да се увеличи конкурентостта на предприятието.

- Държавните инвестиции в човешки капитал имат за цел да се осъществява държавната политика в областта на образованието; да се подготвят кадри, от които пазара на труда се нуждае; да се достигне висок жизнен стандарт на нацията и да се подържа висок и устойчив икономически растеж на икономиката.

Една от водещите тенденции при инвестирането в човешкия капитал е обучението да бъде непрекъснат процес и да продължава през целия живот **[6]**, **[7]**, **[10]**. Това се налага от динамичните промени във външната среда, като решаваща роля имат развитието на информационните технологии, внедряването на иновации и процесите на глобализация. Новите изисквания към трудовото представяне на персонала налагат непрекъснатото усвояване на нови знания и умения, така че компаниите да се адаптират към новите икономически условия. Вече не е достатъчно един служител да бъде тясно специализиран, а се налага да има интердисциплинарни знания, за да бъде по-конкурентоспособен и да създава по-голяма стойност за своята организация.

Заключение

Основната част от проблемите при инвестирането в човешки капитал могат да бъдат разрешени ако съществува пряка връзка между нивото за заплащане на трудовия пазар и условията на труд от една страна, с необходимата квалификация, знания, умения и отговорности за съответната длъжност.

Ако изборът на професия на младите хора става на основата на техните лични способности и интереси, то тогава инвестициите в човешки капитал ще са с по-малък риск и съпътствани с по-малко скъпоструващи грешки. В тази насока е добре да се внедри система за кариерно ориентиране и консултации на учащите, която ще им помогне да направят правилния за тях избор и ще ги ориентира за потребностите на пазара на труда. Тези мерки ще спомогнат за тяхната професионална реализация в България и ще доведат до намаляване на нивата на емиграция.

Използвана литература:

[1] Becker G. S., Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis, Journal of Political Economy, vol. LXX, n. 5, Part 2, 1962
[2] Becker G.S., Human Capital – A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education, The University of Chicago Press, Midway Reprint, 1983
[3] Mincer J., Human Capital and Economic Growth. Working Paper No. 803, National Bureau of Economic Research, Cambridge, Massachusetts, 1981
[4] Smith Adam, Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776
[5] Wößmann Ludger, Schooling and the Quality of Human Capital, Berlin, Springer, 2002
[6] Владимирова Катя, Управление на човешките ресурси, УНСС, София, 2006
[7] Владимирова Катя и колектив, Управление на човешките ресурси, НБУ, 2014
[8] Димитров Димитър, Управление на човешките ресурси, Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", Шумен, 2007
[9] Дулевски Лалко, Пазар на труда, Сиела, 2012
[10] Каменов, Димитър, За значението на инвестициите в човешки капитал, (http://www.trudipravo.bg/index.php?option=com_content&view=article&id=1094:tpepiart201007&catid=38:epitru&Itemid=157), 19.11.2014

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

Възвръщаемост на инвестициите в човешки капитал

гл. ас. д-р Венета Методиева Марковска
Университет по хранителни технологии – Пловдив

Return of Investments in Human Capital

Head Asst. Prof. Veneta Metodieva Markovska, PhD
University of Food Tehnologies, Plovdiv

Abstract: This paper discusses different approaches that can be used to estimate return of investment in human capital. Special care is taken to present drawbacks of standard ROI measures like net present value and internal rate of return, when used for investments in human capital.

Инвестициите в човешки капитал (ЧК) привличат все повече внимание, независимо дали става дума за оценка на общата конкурентоспособност на цяла държава, на различни региони или отделна компания. За да бъде възможно да преценим ефектите от различните политики свързани с натрупването и развитието на умения, познания и възможност за получаване на по-голяма добавена стойност от хората, е необходимо да имаме ясна представа за методите и инструментите измерващи съотношението между вложените средства, време и усилия и получените резултати. По аналог с инвестициите в реални и финансови активи, тук може да говорим за възвръщаемост на вложенията в ЧК, като основополагащите изследвания в тази насока започват още от **[1]** ,**[2]** и **[3]**. Стремежът да бъдат използвани методи за оценка на възвръщаемостта утвърдени в корпоративната финансова практика е едновременно и оправдан (тъй като тези показатели са отдавна известни и свойствата и недостатъците им са познати), така и рискован поради факта, че вложенията в човешкия капитал имат характерни свойства, които ги правят много по-различни от останалите видове инвестиционни алтернативи:

- продължителният период, за който се отнасят инвестициите в ЧК изисква по-сложни техники от дисконтиране на очаквани ползи (за дълги периоди от време е трудно да се прогнозира дисконтов процент);
- човешкият капитал подлежи на „амортизация“, но е трудно да бъде определен с точност този процес, поради едновременното въздействие на натрупаните нови компетенции и умения и „изхабяването“ на вече разполагаемия човешки капитал;
- част от придобитите в процеса на формиране на човешки капитал умения са фундаментални, а друга част могат да намерят различни приложения. Благодарение на това многообразие е неточно да се разчита на методи за оценка на възвръщаемостта от инвестициите в човешки капитал, които изключват неговата гъвкава употреба;
- при определяне на ползите от формирания човешки капитал е трудно да бъдат отделени точно ефектите постигнати благодарение на неговата употреба от страничните ефекти и случайни колебания. Например, при анализа на получените доходи на един висококвалифициран лекар, трябва да се отчита не само неговият опит, но и текущата пазарна конюнктура и специфични особености (работи в частна клиника или не). Също

така, при засилено търсене на определени професии (ИТ специалисти в България), е възможно инвестициите в точно определени компетенции и умения да дават по-висока възвръщаемост отколкото вложенията в друг „подтип“ човешки капитал.

В редица изследвания са анализирани типичните методи използвани за оценка на инвестициите в реални и финансови активи, но съотнесени към човешкия капитал – например вътрешната норма на възвръщаемост (IRR) в **[4]** и **[5]**, нетната настояща стойност в **[6]** и **[7]**, както и по-сложни нелинейни методи за оценка в **[8]**. При всеки от тези методи обаче е налице един недостатък – не се отчита гъвкавостта при използването на ЧК, а това е една от важните му характеристики, особено като се отчита факта, че в редица случаи (разбира се далеч не всички) „транзакционните“ разходи по прехвърлянето на човешкия капитал от една област в друга могат да не бъдат особено високи (така например един ИТ специалист с достатъчен опит може да се преориентира към друга платформа, програмен език или под-област в рамките на 1-3 месеца, без да полага извънредни усилия). За да бъде отразен ефекта на разнообразната употреба на натрупаните компетенции е по-удачно да се използват измерители на възвръщаемостта, които съдържат в механизма на изчисляването си изрични оценки за тази гъвкавост, както и за риска съпътстващ инвестициите в ЧК. В този текст са разгледани качествата на метода за оценка на реални опции, като алтернатива на традиционните показатели за възвръщаемост, като вътрешна норма на възвръщаемост или просто кумулативна възвръщаемост изчислена върху определен период. Подробна информация за същността на реалните опции и методите за тяхната оценка, с помощта на модела на Блек-Шоулс или двоични дървета, може да бъде намерена в **[9]**. Основното предимство на опциите, като аналитичен инструмент е, че те включват явно различните възможности и освен числен показател дава представа за „пътя“ по който би се движил един рационален икономически субект в процеса на формиране и развитие на човешкия капитал. Така например, модела на Mincer [1] включва ограничен брой фактори показани в уравнение (1):

$$ln(y_{x,s}) = ln(y_0) + rS + \beta_1 X + \beta_2 X^2,$$

където S е броят на годините прекарани в обучение, X е броят на годините натрупан опит, е базисния доход на индивид без обучение и опит, е осреднената цена на финансиране на обучението, а и са параметри на уравнението (най-често оценявани с помощта на линейна регресия на база съществуващи исторически данни). Освен промяна на коефициентите (в резултат на промени в икономическите условия) и цената на финансиране на обучението, този модел не предполага никаква гъвкавост или диференциация в рамките на близки по рода си компетенции. При подхода базиран на реални опции е възможно да се реализират подобрения в процеса на оценяване на възвръщаемостта на човешкия капитал в три посоки:

- възвръщаемостта може да се оценя на етапи (а това предполага по-голяма точност и по-малък хоризонт напред в рамките на който трябва да се оценяват промените в икономическата обстановка);

Оценката на инвестициите в човешки капитал на отделни етапи позволява не само да се постигне по-добра оценка на възвръщаемостта, но и да се съобрази целият процес с реалните избори, пред които се изправя всеки един икономически агент. Така например, ако трябва да се оценят инвестициите в човешки капитал, свързани с фирменото обучение, то използването на реални опции може да отговори много точно на ситуации, при които целият персонал минава базисно обучение, а след това може да избира (или да бъде формално принуден да променя избора си) определени аспекти в дейността на компанията, в които да се специализира. Ако отчетем, че с напредването на процеса на формиране на компетенции хората могат да правят по-добре обосновани и по-точни преценки за собствените си интереси и възможности, то обвързването на инвестициите в човешки капитал с една единствена възможна пътека на развитие (както го правят показатели като нетна настояща стойност и вътрешна норма на възвръщаемост) ще доведе до подценяване на ценността

на тези инвестиции, с всички негативни последици от това (най-вече в дългосрочен план).

- с помощта на портфейл от опции могат да се моделират по-точно сложни ситуации, които са близо до реалния избор, пред който се изправят хората.

Много често организациите и отделните икономически агенти са изправени пред сложни възможност, като изборът на най-подходящата за тях не е лесен, или зависи от множество източници на несигурност. Стандартните показатели за оценка на инвестиционни алтернативи не са създадени да се справят успешно с подобни ситуации, откъдето и тяхната надеждност намалява. С помощта на опциите може да се моделират отделните възможности, а накрая и цялата комплексна ситуация, пред която сме изправени може да се представи като портфейл от различни опции.

- както при всяка една инвестиция, влагането на средства във формирането и развитието на човешки капитал е съпътствано с различни рискове. Оценката базирана на опции позволява тези рискове да бъдат явно дефинирани и включени в процеса.

Оценката на риска, както и определянето на различните видове риск свързани с инвестициите в човешки капитал е тема, която заслужава подробно описание. Въпреки че използването на опции при оценка на инвестициите в човешки капитал позволява интегрирането на различните видове риск, то проблемите свързани с тяхната точна оценка и представяне остават и са независими от методите за намиране стойността на отделните опции (възможности за гъвкава реакция според променените икономически условия).

Заключение

В този доклад са представени различните възможности за оценка на възвръщаемостта на инвестициите в човешки капитал. Специално внимание е отделено на използването на анализ на реални опции в този процес, което позволява да се постигнат по-добри резултати и по-точна оценка за възвръщаемостта на инвестициите в човешки капитал. Използването на опции позволява при оценка на резултатите от формирането и развитието на човешкия капитал да се включат много повече фактори и да се създадат много по-близки до реалността ситуации и модели.

Използвана литература

[1] J. Mincer, „Investment in human capital and personal income distribution,“ The Journal of Political Economy, том 66, № 4, pp. 281-302, 1958.

[2] T. W. Schultz, „Investment in human capital,“ The American Economic Review, том 51, № 1, pp. 1-17, 1961.

[3] G. S. Becker, „Investment in human capital: A theoretical analysis,“ Journal of Political Economy, том 70, № 5, pp. 9-49, 1962.

[4] A. F. García-Suaza, J. C. Guataqu, J. A. Guerra и D. Maldonado, „Beyond the Mincer equation: the internal rate of return to higher education in Colombia,“ Education Economics, том 22, № 3, pp. 328-344, 2014.

[5] M. Bhuller, M. Mogstad и K. G. Salvanes, „Life Cycle Earnings, Education Premiums and Internal Rates of Return,“ webmeets.com, 2013.

[6] C. B. P. F. S. D. Percival Jennifer C., „Return on investment for workplace training: the Canadian experience,“ International Journal of Training and Development, том 17, № 1, pp. 20-32, 2013.

[7] A. M. E. N. E. A. E.V. Maksutina, „Assessment of economic efficiency of investments into the human capital in modern conditions,“ Life Science Journal, том 11, № 6, pp. 376-379, 2014.

[8] S. W. a. D. T. a. T.-A. R. Polachek, „Heterogeneity in the Production of Human Capital,“ IZA Discussion Paper No. 7335., 2013.

[9] T. E. Copeland и V. Antikarov, Real Options: A Practitioner‘s Guide, New York: Texere, 2001.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА БЪЛГАРИЯ СВЪРЗАНИ С ИЗБОРЪТ НА ПЛОВДИВ ЗА „ЕВРОПЕЙСКА СТОЛИЦА НА КУЛТУРАТА 2019”

ас. инж. Иван Иванов, УХТ ,Стопански факултет, катедра „Индустриален бизнес и преприемачество

Резюме:В статията се обсъждат възможни проблеми, които се откриват пред Пловдив, като „Европейска столица на културата 2019”

OPPORTUNITIES FOR BULGARIA RELATED TO THE CHOICE OF THE PLOVDIV CITY AS THE „EUROPEAN CAPITAL OF CULTURE 2019“

as. eng. Ivan Ivanov, UFT, Faculty of Economics, Department of “Innovation Management and Entrepreneurship

Abstract:The article discusses the possible problems that are found to Plovdiv, as „European Capital of Culture 2019“

През изминалото десетилетие бяха направени огромни, за мащабите на България, капиталовложения в сферата на туризма. Избраната стратегия за развитие бе доста спорна с оглед презастрояването на черноморието и планините, в следствие на което бяха нанесени непоправими поражения върху природата ни. Акцентът бе изграждането на голяма леглова база, която да поеме туристическия поток. Крайната цел е максимизиране на печалбите. В името на тези по-високи печалби дори се заложи и на развитието на алкохолния туризъм. В крайна сметка образът на България се оформи като евтина и рискова туристическа дестинация. Едно от малкото направления на туризма в които имаме резерви за позитивна реклама са нашите културно-исторически ценности. Прави впечатление, че и тук постигнатото не е достатъчно.

Всяка една държава има своите особенности в областта на културно-историческото си наследство. Това което е характерно за България, не се отнася за Франция или Италия. Тук на нашата територия, от хилядолетия се е осъществявал сблъсък на цивилизации, като не са останали архитектурни паметници от времето на Първата Българска и Втората Българска държава с, които нашият народ се гордее. Ето защо ролята на екскурзоводът е много важна. Тази професия изисква знания, както в областта на културата и историята и доброто владеене на езика, така и позитивното отношение към туриста. Това определя възможностите за въздействие върху впечатленията на гостите, относно световно историческото наследство

на България, като влияе върху емоционалното и психическо изживяване на гостите в страната ни.

С влизането на България в ЕС през 2007г. пазарът ни се либерализира за чужденците екскурзоводи. Чуждите групи не са задължени да бъдат водени от български специалисти. Този проблем е дискутиран, но само от едната му страна, по малката заетост на българите екскурзоводи. Но проблемът има и втора страна, как ще бъде интерпретирана историята ни от чуждите екскурзоводи.

Проблемът придобива особенна актуалност с изборът на Пловдив за „Европейска столица на културата 2019 г.". Пловдив е изпъстрен с паметници на културата от траки, гърци, римляни и от османските нашественици. Има известни подозрения, че изборът на Пловдив е осъществен благодарение подкрепата на Италия и Гърция. В тези страни съществуват фондации, чиято дейност е реставриране на паметниците на културата от историческото им минало и ще използват Пловдив за да рекламират своето наследство. Друг пример, историческият комплекс „Старият Пловдив",също може да бъде използван от Турция, като реклама на Османската империя. Разбира се веднага трябва да се направи уговорката, че неправилното интерпретиране на историята ни от страна на чужденците екскурзоводи може да се дължи на некомпететност, а не толкова на недобронамереност. Но пораженията са едни и същи. Ето защо е нужно да се минимизират негативните последствия.

Нужно е:

1. Да се препоръча на Министерството на туризма промяна в „Закона за туризма" и по точно чл.3 ал.5, чл. 71 ал.6, чл.146, чл. 186 от „Закона за туризма", включващи изисквания за професионалната компетентност и отношение към туристите, както и защита на интересите на професионални екскурзоводи в Р. България.
2. Да се проучи възможността за временно ограничение (по подобие на временните ограничения, които държавите от Шенгенското пространство налагат на България) за упражняване дейността на чуденците ексурзоводи през 2019 г. в България.
3. Община Пловдив да разработи съвместни проети с общини с богато културно-историческо наследство за развитие на възможни алтернативни видове туризъм.

Изводи:

България е на трето място след Италия и Гърция по богатство на културно-исторически паметници. Изисква се разработване на цялостна стратегия за рекламиране не само на паметниците на културата от перода на траките до днес, но и приносът на българският народ към световното историческо наследство. Изборът на Пловдив е много добър повод за това. Ето защо е нужно много внимателно да се анализират и отстранят всички онези фактори, които могат да окажат негативно влияние.

Използвана литература:

1. Закон за туризма, ДВ . бр.30 от 26 март 2013.
2. Алексиева, Й., Ст. Стамов, (2003). Специализирани видове туризъм, том I. Издателство „Кота", Стара Загора
3. Великов, В., М. Стоянова, Р. Владева, (2010). Технология на екскузоводското обслужване. Издателство МАТКОМ.
4. Иванова Сн., Учебно помагало по екскурзионна дейност, АИ, УХТ 2013 г.
5. www.mi.government.bg/library/index/download/lang/bg/fileId/254

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ЗНАЧЕНИЕ НА СКОРОСТТА НА ОБРЪЩАЕМОСТ НА КРАТКОТРАЙНИТЕ АКТИВИ ЗА ХРАНИТЕЛНАТА ИНДУСТРИЯ

ас. инж.Иван Иванов, УХТ ,Стопански факултет, катедра
„Индустриален бизнес и преприемачество“

Резюме:В статията се анализира значението на скоростта на обръщаемост на краткотрайните активи за хранителната индустрия и корелационната й зависимост със срокът на годност на крайният продукт, което е предпоставка за производството на по висококачественна продукция

IMPORTANCE OF SPEED TURNOVER OF CURRENT ASSETS FOR THE FOOD INDUSTRY

as. eng. Ivan Ivanov, UFT, Faculty of Economics, Department of “Innovation Management and Entrepreneurship

Abstract: The main purpose of this paper is to analyze the importance of the current assets’ s turnover rate for the food industry in Bulgaria, as well as the correlation with the shelf life of the final product, which is a prerequisite for the production of high quality products.

Управлението на краткотрайните активи (КА) има съществено значение за ефективността на всяко предприятие. Те изпълняват различна роля в производствения процес. Една част от тях непосредствено участват в създаването на готовия продукт, друга създава предпоставки за нормално протичане на производствения процес, трета участва в създаването на дълготрайни материални активи. Могат да бъдат класифицирани по следния начин:

- Суровини
- Основни материали
- Спомагателни материали
- Полуфабрикати
- Горива и енергия
- Запасни части

Обръщаемостта на краткотрайните активи характеризира скоростта на преминаването им от един вид в друг. Времетраенето е тясно свързано с характера и спецификата на отделните отрасли на националната ни икономика.

За хранително-вкусовата ни промишленост намаляване времето на обръщаемост на краткотрайните активи е актуална не само за подобряване на финансовото състояние и ефективността на цялостната производствено-стопанска дейност на предприятието, но имат и съществена роля за най-важното изискване стоящо пред тях-**производството и доставката на безопасни храни**. Предприятията от хранителният отрасъл произвеждат продукти със срок на годност. Ето защо по-малкото времетраене на оборотът на КА е предпоставка за по бързата реализацията и консумация на качествени хранителните продукти от потребителите.

За предприятията от хранителният сектор е от най-голямо значение скоростта на обръщаемост на:

1. **Коефициент на обръщаемост на краткотрайните активи** (материални запаси)

$$Кобр = \frac{Пр}{КАг},$$

Където:

Пр-нетен размер на приходите от продажба, лв.

КАг- среден размер на средствата заангажирани в КА, лв.[1]

Показателят характеризира обема на продажбите, които се падат на един лев краткотрайни активи, както и броят на оборотите които извършват КА

2. **Времетраене на оборота в дни**

$$t_{об} = \frac{КАг}{Пр} * 360,$$

Този показател показва средния брой обороти за една година на средствата, заангажирани в краткотрайните активи[2]

3. **Икмономически ефект от ускоряване на обръщаемостта**

$$Ие = \frac{Пр_0 (t_{об1} - t_{об0})}{360}$$

Където:

$t_{об1}$ - времетраене на оборота през плановия период

$t_{об0}$ - времетраене на оборота през базисния период[3]

[1] Ганчев Д. „Икономика на предприятието“ УИ „Васил Априлов“, Габрово, 2008
[2] Пак там
[3] Пак там

4. Период на погасяване на задълженията

Поради ниския срок на годност на суровините нужни за ХВП е включен и показателя **периода на погасяване на задълженията**. Бързото погасяване на краткосрочните задължения към доставчиците на суровини е предпоставка за ритмичност на доставките.

$$T_{зад} = \frac{Зад}{\sum Д} * 360,$$

Където:

Зад-средна наличност на задълженията на предприятието към доставчиците, лв.

Д- общата сума на доставките за периода[4]

Извод.

Качеството на продуктите от ХВП е определяща характеристика за конкурентоспособността на предприятията. Конкурентоспособността на продукта изразява умението да се произвеждат качествени стоки, които могат да се реализират на вътрешния и международния пазар и водят до повишаване стандарта на живот.

Съществува естествена корелация между качеството и трайността на хранителния продукт. Ето защо е от значение скоростта на обръщаемост на краткотрайните активи в производствения процес. Повишаване обръщаемостта, от една страна е предпоставка за по бързото усвояване на суровините, които за хранителния бранш са нетрайни, по-малко залежала продукция и брак в производството, а от друга дистрибуцията на готовата продукция във възможния й по ранен срок на годност в потребителската мрежа.

Използвана литература:

1. Ганчев Д. „Икономика на предприятието“ УИ „Васил Априлов“, Габрово, 2008
2. Куманова, Д., Съвременни направления на електронизация на бизнеса на българските МСП, Сборник доклади 9 Научна конференция „Мениджмънт и предприемачество”, орг. от Център на предприемачество и катедра на ИМ на ТУ-София, Филиал Пловдив, 19-20 октомври, Пловдив, 2012
3. Кулова, И., Куманова-Ларде Д., Акценти от съвременния финансово-счетоводен модел, УХТ, Научна конференция с международно участие „Хранителна наука, техника и технология-2014” 23-24 октомври, Пловдив

[4] Ганчев Д. „Икономика на предприятието“ УИ „Васил Априлов“, Габрово, 2008

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ – ПРОТИВОРЕЧИВИЯТ ПЪТ КЪМ УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ

ас. д-р Силвия Топлева
Университет по хранителни технологии –Пловдив

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY – THE CONTROVERSIAL WAY TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Assistant Silviya Topleva, PhD in Economics
University of Food Technologies - Plovdiv

Резюме: В същността си корпоративната социална отговорност обединява противоречиви аспекти, свързани най-вече с преплитането на публични и частни цели и ресурси. Вграждането на екологичните и социалните теми в бизнес практиката превръща корпоративната социална отговорност в символ на общностната взаимозависимост и път към постигането на устойчиво развитие.

1. Увод

Усложнената съвременна обществено-икономическа среда позиционира бизнес организациите като лидерски фактор с власт и влияние извън стопанската сфера. Безмилостният икономически растеж, консуматорската култура и преследването на високи печалби резултират не само в опустошаването на природните ресурси и екологичното равновесие, но и в задълбочаването на социалните неравенства. Необходимостта от съхраняването на приордните и човешките ресурси провокира зараждането на интегрирана общностна концепция за устойчиво развитие и растеж, основана на синергията от креативната колаборация на публичните и частните усилия. В така очертаната координатна система на устойчивостта векторът на промяната и съзиданието се олицетворява от корпоративната социална отговорност.

В своята същност корпоративната социална отговорност обединява противоречието между публичното задължение и частния дълг, стремежът към високи печалби и негативните външни ефекти от стопанската дейност, краткосрочната изгода и дългосрочното планиране. Парадигмата на устойчивото развитие, основана на интеграцията между икономическа ефективност, екологичен баланс и социално благополучие, позицонира социалната отговорност на бизнеса като пресечна точка на егоизма и общностната взаимозависимост.

Целта на настоящия доклад е да обоснове както противоречията в същността на корпоративната социална отговорност, така и приносът й към устойчивото развитие.

2. Корпоративната социална отговорност – противоречива същност със съзидателни измерения

Отвъд производството и доставката на стоки и услуги, благото за общността от стопанските организации започва да се съизмерва и с корпоративната социална отговорност, т.е. отношението на компаниите към външните ефекти, които продуцират, и проблемите на бедността и неравенствата в обществото. Социалните неблагополучия, свързани с образованието, здравеопазването, равния достъп до ресурси и услуги, оказват негативно влияние върху ефективната дейност на бизнес организациите. В светлината

на това разбиране, „корпоративната социална отговорност е поемането на ангажимент за подобряване на обществеността благополучие чрез доброволчески бизнес практики и използване на корпоративни ресурси.” (Котлър и Лий, [2], стр. 3)

Корпоративната социална отговорност се асоциира с фирмения принос към повишаването на качеството на живот и благосъстоянието на хората в аспекта на съхраняването на околната среда и разширяването на достъпа до образование и здравеопазване и на възможностите за себереализация. По думите на П. Дракър „едно „свободно предприятие” не може да бъде оценено само като добро за бизнеса, а единствено дали е добро за обществото.” (Дракър, [1], стр. 25)

Благото, което генерира в обществото корпоративната социална отговорност, е обект на противоречиви оценки. Нобеловият лауреат по икономика Милтън Фридман в своя емблематична статия от началото на 70-те години на XX в. настоява, че единствената „социална отговорност на бизнеса е да увеличава своите печалби” в рамките на правилата на конкурентната игра. (Friedman [5]) Отговорностите са присъщи само на индивидите. Корпорациите се управляват от наемни мениджъри, чиято отговорност се изразява в добрите финансови резултати и удовлетворяване на интереса на акционерите и собствениците. Тази своя отговорност те осъществяват съобразно законите и етичните норми в обществото.

Мениджърът, в качеството си на личност, може да има различни отговорности към благотворителни каузи и инициативи, но „това е индивидуална социална отговорност, а не на бизнеса.” (Friedman [5] p. 58)

Корпоративната ангажираност в социални дейности може да бъде в разрез с интересите на акционерите и на компанията, тъй като често води до увеличаване на разходите за сметка на печалбата и възнагражденията на служителите. Когато бизнес организациите подкрепят социални инициативи, обикновено харчат чужди пари в услуга на общия социален интерес. (Friedman [5] p. 59) Така те ощетяват своите акционери, клиенти и служители. Например, участието в кампания за ограничаване на бедността, може да възпрепятства подобряването на благосъстоянието на работещите във фирмата.

Разбира се, корпоративното участие в социални инициативи може да се извършва и с доброволното съгласие и принос на всички заинтересовани страни. Но, и в този случай остава открит въпросът, че компанията ангажира частни ресурси в полза на обществени цели.

Насочването на корпоративни ресурси в посока на разрешаването на социални проблеми за сметка на акционерите, клиентите и служителите наподобява, в интерпретацията на М. Фридман, изземване на доход, подобно на данъците. Но, налагането на данъци и разходването им е правителствена функция, която се упражнява представително с мандат. Нобеловият лауреат е категоричен, че бизнес лидерите не могат да решават проблемите на обществото, свързани с бедността, безработицата, инфлацията и екологията, тъй като не са избрани чрез избори от хората и не притежават мандат за това. Корпорациите се институционализират от частни правомощия и не могат да изпълняват мандатни публични задължения. В противен случай корпоративната власт би придобила политически облик, в който е заложено разбирането, че отговорност за алтернативното разпределение на оскъдните ресурси носи политическата власт, а не пазара. А, това подменя смисъла на пазарната система. „Невидимата ръка” на пазара се заменя с видимия колективен интерес и целесъобразност. Зад маската на корпоративната социална отговорност прозира колективистичният устрем, рафиниран от неколективистичните средства.

Макар и крайни, прозренията на М. Фридман внушават, че първостепенната отговорност на всяка компания е към клиентите и служителите й. В основата на корпоративната социална отговорност стои добросъвестното изпълнение на преките бизнес ангажименти към клиента, чрез което организацията придобива авторитет, влияние и печалба. А, отговорността на бизнеса към разрешаването на проблемите на обществото е социалната цена на неговия егоизъм и алчност. Зад корпоративната социална отговорност прозира желанието чрез разходи да се изгради добър имидж в обществото.

Пренебрегването на негативните външни ефекти от дейността на бизнес организациите, които са свързани с прекомерната употреба на ресурси, замърсяване на въздуха, водите и почвите и в резултат – влошаване на качеството на живот на хората, подкопава обществената и потребителска подкрепа за компанията. Крайният резултат е не само загуба на обществен престиж, но и отлик на клиенти. Обществеият натиск провокира стопанските организации да интернализират неблагоприятните външни ефекти от дейността си и да ги третират като печаливши бизнес възможности, особено в оптиката на устойчивото развитие. Действителната загриженост за екологичното оцеляване на планетата и благоденствието на нейните жители, въплътена в конкретни бизнес практики, способства за подобряването на публичния образ на компаниите, с което се увеличава доверието на потребителите и се разширява пазарният им дял. По този начин, социалната отговорност по естествен начин се превръща в част от маркетинговата стратегия на корпорациите. Маркетинговият потенциал от участието в социални инициативи се простира от по-доброто позициониране на марката до засилване на интереса на крупни инвеститори и партньори. (вж. Котлър и Лий, [2])

Отвъд маркетинговото послание на корпоративната социална отговорност се крият ценностите на потребителите, работещите, акционерите и собствениците. Съвременните компании са изразители на т.нар. „делегирана филантропия", т.е. „фирмата като канал за изразяване на граждански ценности". (Bénabou and Tirole [4] p. 10) С оглед намаляване на транзакционните разходи, заинтересованите страни, водени от алтруизъм, стремеж към себеутвърждаване, или дори материална изгода, изявяват предпочитание дадена бизнес организация да разходва техните пари от тяхно име за социално отговорни корпоративни инициативи. В действителност компаниите не могат да заместят публичните власти в борбата със социалните проблеми, породени от бедност, безработица, и дискриминация, но могат да съдействат за ограничаването на дадено нежелано поведение и неблагоприятни ефекти, предизвикани от замърсявания и природни бедствия. Участието в опазването на околната среда и приносът към повишаването на качеството на живот на хората допринасят за постигането на устойчиво развитие, но и притежават силен маркетингов импулс. Усилията за намаляване на потреблението на ресурси и на вредните емисии, както и преработката и вторичната употреба на материалите и суровините спомагат за намаляване на оперативните разходи. По този начин, социално отговорното поведение в дългосрочен план съдейства за минимизиране на разходите и максимизиране на печалбата, което съответства напълно на интересите на акционерите. Разгръщането на социалната отговорност на компаниите допринася не само за общностното благосъстояние, но и за стопанските показатели на организациите. Така, корпоративната социална отговорност се позиционира като пресечна точка на частните и обществените интереси, което се откроява особено силно в перспективата на устойчивото развитие.

Европейската комисия тълкува корпоративната социална отговорност като „концепция, при която компаниите интегрират социални и екологични проблеми в своите бизнес операции и във взаимодействието им с техните заинтересовани страни на доброволни начала." [7] Корпоративната социална отговорност е интегрална част от инструментите за реализация на стратегията „Европа 2020" за „интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж" [3]. Вграждането на екологичните и социалните теми в корпоративната бизнес практика насърчава развитието на иновациите, като основа на конкурентоспособността и икономическото развитие. [6] Така, корпоративната социална отговорност се проявява като израз на общностната взаимозависимост и прогрес в перспективата на устойчивото развитие.

В обобщение на анализа върху противоречивата същност на корпоративната социална отговорност и приносът й към устойчивото развитие може да се направи изводът, че тя е едновременно опит за преформатиране на пазарната система в услуга на колективни цели и интереси, компенсация за деловия егоизъм и алчност, опит за добър имидж и маркетингова стратегия, *делегирана филантропия*, символ на общностната взаимозависимост и път към иновациите, конкурентоспособността, просперитета и благосъстоянието. Комплексната

същност на корпоративната социална отговорност предпоставя осмислянето й като основен фактор по пътя към устойчивостта.

3. Заключение

В същността на корпоративната социална отговорност се преплита противоречието на публичните и частните цели и ресурси. Интернализирането на неблагоприятните външни ефекти от дейността на стопанските организации в печаливши бизнес възможности отразява приноса на корпоративната социална отговорност към устойчивото развитие. Участието на компаниите в инициативи за намаляване на бедността и безработицата олицетворява идеята за общностната взаимозависимост по пътя към постигането на устойчивото развитие и растеж.

Природата и обхватът на корпоративната отговорност не позволяват чрез нея да се разрешават екологичните и социално-икономическите проблеми на общността. Партньорството между частностопанските субекти и институциите на публичната власт предпоставя ефикасното поддържане на екологичното равновесие и ограничаването на проявите на бедността, дискриминцията и социалното изключване.

Корпоративната отговорност на бизнеса обединява грижата за интересите на клиентите, служителите и акционерите, усилията за ограничаване на вредното екологично въздействие и съпричастнотта към поляризацията и неравенствата в обществото. Измеренията на социалните отговорности на компаниите съответстват на целите на устойчивото развитие, а именно икономическа ефективност, екологичен баланс и социално благосъстояние.

Утвърждаването на корпоративната социална отговорност като път за постигането на устойчиво развитие се проявява с особена значимост в рамките на отделните икономически отрасли. Прогресът в перспективата на устойчивостта е функция от иновации, инвестиции в човешки капитал и екология, т.е от бизнес модел, основан на корпоративната социална отговорност.

Литература:

1. Дракър, П. 2003. Мениджмънт: задачи, отговорности, практики. Изд. „Класика и стил”. С.
2. Котлър, Ф. и Лий, Н. 2011. Корпоративна социална отговорност. Изд. „Рой Комюникейшън”. С.
3. Стратегия „Европа 2020. Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж”, On line:
http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:BG:PDF
4. Bénabou, R. And Tirole, J. 2009. Individual and Corporate Social Responsibility. In: Economica. 2010. 77, pp. 1–19
5. Friedman, M. 1970. The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits. In: Applied Ethics. Critical Concepts in Philosophy. Vol. 5 Business and Economics. 2002. Routledge. Pp. 57 – 63
6. http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sustainable-business/policy-integration/index_en.htm
7. http://www.europeancitiesmarketing.com/corporate-social-responsibility-and-tourism/

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

РОЛЯТА НА КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ ЗА ПОСТИГАНЕТО НА УСТОЙЧИВ ТУРИЗЪМ

ас. д-р Силвия Топлева
Университет по хранителни технологии –Пловдив

THE ROLE OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY FOR THE ACHIEVEMENT OF SUSTAINABLE TOURISM

Assistant Silviya Topleva, PhD in Economics
University of Food Technologies - Plovdiv

Резюме: Гражданският дълг и желанието за компенсация на негативните външни ефекти от масовата туристическа дейност позиционират корпоративната социална отговорност като фактор с икономически, екологични и социални измерения в постигането на устойчив туризъм. Социално отговорното бизнес поведение в сферата на устойчивия туризъм се постига чрез прилагането на международно признати стандарти и системи за отчетност.

1. Увод

Туризъм се възприема, традиционно, като сектор с високи икономически ползи и слаби неблагоприятни ефекти. Развитието на масовия туризъм, не само че разрушава мита за ниското екологично въздействие на туристическата индустрия, но и нанася социално-културни щети на дадената дестинация. Проблемът за разпределението на икономическите ползи и загуби от масовия туризъм се поставя на дневен ред.

Масовите туристически форми, съпътствани от завишеното потребление на енергийни и водни ресурси, емисиите на парникови газове, огромните количества отпадъци в комерсиалните дестинации, както и социо-културните промени постепенно опустошават създалите ги природни и културно-исторически богатства. Неблагоприятните екологични и социални ефекти от масовата туристическа активност провокират зараждането и развитието на алтернативния туризъм, който е призван да съгради устойчивата туристическа индустрия.

Устойчивият туризъм, като част от парадигмата на устойчивото развитие, изразява баланса между постигането на икономическа ефективност и просперитет, социално благоденствие, културно многообразие и поддържането на екологичното равновесие в дадената дестинация. Постигането на устойчивия туризъм е резултат от координираното действие на множество институционални фактори, които обединяват публичните и частни усилия на всички заинтересовани страни. В рамките на този процес с особена тежест се откроява корпоративната отговорност спрямо екологичните дисбаланси и социалните неравенства.

Целта на настоящия доклад е да обоснове ролята и значимостта на корпоративната социална отговорност като фактор за развитието на устойчивия туризъм.

2. Корпоративната социална отговорност и устойчивия туризъм

Корпоративната социална отговорност е явление в обществената среда с нееднозначно тълкуване. Нейната същност се простира от разбирането за компенсация на деловия егоизъм, външните ефекти и пазарните провали до опита за преформатиране на пазарната икономика в услуга на колективни цели и интереси (Friedman [5]). Социалната отговорност

на бизнеса се възприема и като „делегирана филантропия”, при която фирмата е „...канал за изразяване на граждански ценности” (Bénabou and Tirole [3] p. 10). Същевременно, корпоративната социална отговорност е част от маркетинговите стратегии с цел по-доброто позициониране на марката и привличането на интереса на крупни инвеститори и партньори. (вж. Котлър и Лий, [1])

В оптиката на устойчивото развитие корпоративната отговорност е „концепция, при която компаниите интегрират социални и екологични проблеми в своите бизнес операции и във взаимодействието им с техните заинтересовани страни на доброволни начала.” [11] Социалната отговорност на бизнес организациите е интегрална част от инструментите за реализация на стратегията „Европа 2020” за „интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж” [2]. Вграждането на екологичните и социалните теми в корпоративната бизнес практика насърчава развитието на иновациите, като основа на конкурентоспособността и икономическото развитие. [9] По този начин, корпоративната социална отговорност се позиционира като израз на общностната взаимозависимост, въплътила частните и обществените цели в посока на устойчивостта и прогреса.

Гражданският натиск провокира стопанските организации да интернализират неблагоприятните външни ефекти от дейността си и да ги третират като печаливши бизнес възможности, особено в сферата на устойчивия туризъм. Социалните очаквания на общността се превръщат в основа на маркетинговите кампании. (вж. Jucan and Jucan [6])

Развитието на устойчиви туристически форми е провокирано от необходимостта да се съхранят природните ресурси и капитал, без да се компрометира икономическия просперитет. Устойчивият туризъм се структурира около интеграцията на икономическото, екологичното и социалното благосъстояние на дадената дестинация. Разликата между масовия и алтернативния туризъм се изразява в промяната на акцента от благоденствието на туристическата индустря към това на общността домакин.(вж. Weaver, [7], p. 31) В рамките на този процес се откроява ролята на корпоративната социална отговорност, като носител на иновативното екологосъобразно мислене в удовлетворяването на интересите на клиентите, работещите, акционерите, инвеститорите и местната общност.

След продължителни преговори между представители на правителства, неправителствени организации, бизнеса, потребителски и синдикални организации, се разработва стандартът ISO 26000 за социална отговорност. Той се основава на взаимозависимостта между организационния мениджмънт, зачитането на човешките права, добрите трудови практики, опазването на околната среда, удовлетворяването на потребителските интереси, общностно включване и развитие. [14] Целта е подпомагане и ориентиране на деловите организации в приноса им към устойчивото развитие.

В оптиката на стандарта ISO 26000, ролята и значимостта на социалната отговорност на компаниите, като фактор за развитието на устойчивия туризъм, обхваща правно-етичното поведение на бизнес организациите в рамките на конкурентната игра, мениджмънта по отношение на човешкия капитал и екологичната ефективност и практиките на корпоративна филантропия. Основополагаща отговорност на съзидателните бизнес организации е коректното спазване на установените правни норми. В сферата на устойчивия туризъм те са свързани най-вече със защитата на правата на потребителите, съхраняването на биоразнообразието и културно-историческото наследство на дадената дестинация, както и включването на заинтересованите страни в процеса на вземане на решения.

Етичните аспекти на отношенията със заинтересованите страни се изразяват в постигането на прозрачност, диалог и участие. Прорачността на управленските практики повишава доверието на партньорите, клиентите и местната общност в туристическата компания. Прозрачността и диалогът развиват знанията и лоялността на заинтересованите страни, чието активно участие в процеса на вземане на решения провокира ефикасното управление на качеството, иновациите и технологичното обновление, като основа на устойчивия туризъм. (вж. Jucan and Jucan [6])

Туристическата индустрия се основава на гостоприемството и ефективното управление

на човешките ресурси и инвестициите в човешкия капитал са сред приоритетите на корпоративната социална отговорност, като фактор за развитието на устойчивия туризъм. В нормативно-приложен план корпоративната социална отговорност спрямо човешките ресурси в туризма следва да почива върху стандартите на Международната организация на труда за недискриминация и забрана за употребата на детски и принудителен труд. [13] Позрачността и справедливостта в трудовите отношения се изразява от колективното договаряне и наличието на социални придобивки за работещите. За сферата на туризма са характерни сезонната заетост и удълженото работно време, които изискват адекватни възнаграждения и системни мениджърски усилия за поддържане на професионалната компетентност на работещите, развитие на способностите и изграждането на морални принципи.

Корпоративната социална отговорност в оптиката на устойчивия туризъм се асоциира с внедряването на ефикасна система за постигане на екологична ефективност. Съзнанието за неблагоприятното въздействие на дадени туристически форми върху околната среда и природните ресурси предпоставя необходимостта от икономическа и екологична модернизация. Технологичното обновление има ключово значение, тъй като спомага за по-ефективното използване на ресурсите, употребата на заместители, намаляването на емисията на вредни газове и количеството на генерираните отпадъци, промяна в структурата на производството и потреблението. Екологосъобразното туристическо производство е свързано с екодизайна на туристическите услуги, особено в сферата на транспорта. Корпоративната отговорност на туристическите фирми, изразена във внедряването на устойчиви бизнес практики, резултира в оптимизиране на производствено-технологичните процеси и намаляване на разходите. А, това е пазарен стимул за компаниите по пътя към развитието на устойчивия туризъм. При това, в съвременния свят отговорността към околната среда се превръща в интегрална част от корпоративните стратегии за управление на риска.

Корпоративната филантропия, като част от усилията за постигане на устойчив туризъм, обхваща разнообразие от кампании, насочени предимно към подобряването на качеството на живот на общността домакин и съхраняването на природните и антропогенните ресурси на дестинацията. Целта е ограничаване на проявите на бедността, неграмотността и социалната изключеност чрез повишаване на образованието, здравния статус и социалната активност на местната общност. Опазването на културно-историческото наследство на дестинацията също се нарежда сред приоритетите на корпоративната социална отговорност. Устойчивият туризъм предпоставя корпоративните инициативи да се съсредоточат и върху култивирането на потребителско съзнание за опазване на околната среда и уважение към културата и бита на местната общност.

Въплътяването на корпоративната социална отговорност в конкретни бизнес практики в посока на устойчивия туризъм се основава на внедряването в мениджмънта и производствено-технологичните процеси на отделните фирми на международно признати стандарти. Сертификацията предпоставя отговорното поведение към околната среда, антропогенните туристически ресурси и качествения туристически продукт. [4]

На първо място са стандартите за управление на качеството ISO 9001 [15], които повишават конкурентоспособността на компанията и предпоставят оптималното удовлетворяване на клиентите.

В перспективата на устойчивото развитие, стандартът ISO 9001 се допълва от ISO 14001 за управление на екологични системи. Целта е компаниите да постигнат екологична ефективност чрез управление на отпадъците и намаляване на ресурсното и енергийно потребление. [16] В рамките на Европейския съюз се утвърждава системата EMAS (Eco-Management and Audit Scheme, система за екомениджмънт и одитиране), чрез която фирмите могат да оценят, управляват и подобрят влиянието си върху околната среда. [10] Сродните цели между EMAS и ISO 14001 довеждат до съвместното им прилагане.

Развитието на устойчивия туризъм чрез корпоративната социална отговорност

предполага приложение и на стандартите, разработени от Глобалната инициатива по отчетност, чиято цел е да определи икономическото, екологичното и социалното представяне на организацията, въз основа на система от тематични показатели. [12]

Внедряването на сертификационни и отчетни системи, фокусирани върху социално отговорното бизнес поведение свързва компаниите в единна мрежа за постигане на устойчив туризъм.

3. Заключение

Възникнала като граждански дълг и компенсация за негативните външни ефекти от масовата туристическа дейност, корпоративната социална отговорност се утвърждава като фактор с икономически, екологични и социални измерения за постигането на устойчив туризъм.

Наличието на международни сертификационни и отчетни системи за управление на аспектите на социалната отговорност на стопанските организации в сферата на устойчивия туризъм свидетелства за институционализирането на специализиран бизнес модел. Бизнес моделът на корпоративната отговорност, като основа на устойчивия туризъм представлява комплексна система за икономически ефективно и екологосъобразно управление с акцент върху социалното благосъстояние на гостите и общността домакин.

Литература:

1. Котлър, Ф. и Лий, Н. 2011. Корпоративна социална отговорност. Изд. „Рой Комюникейшън”. С.

2. Стратегия „Европа 2020. Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж”, On line:

http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:BG:PDF

3. Bénabou, R. And Tirole, J. 2009. Individual and Corporate Social Responsibility. In: Economica .2010. 77, pp. 1–19

4. Dodds, R. and Joppe, M. 2005. CSR in the Tourism Industry? The Status of and Potential for Certification, Codes of Conduct and Guidelines. Study prepared for the CSR Practice, Foreign Investment Advisory Service, Investment Climate Department. On line: http://siteresources.worldbank.org/INTEXPCOMNET/Resources/CSR_in_tourism_2005.pdf

5. Friedman, M. 1970. The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits. In: Applied Ethics. Critical Concepts in Philosophy. Vol. 5 Business and Economics. 2002. Routledge. Pp. 57 – 63

6. Jucan, C. N. and Jucan, M. S. 2010. Social Responsibility in Tourism

and Sustainable Development. In: WSEAS Transaction on Environment and Development. Vol. 6. pp. 677 – 686

7. Weaver, D.B. 1998. Introduction to ecotourism. In: Weaver, D. (ed.) Ecotourism in the Less Developed World. CAB International, UK, pp. 1–33

8. earthresponsible.files.wordpress.com

9. http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sustainable-business/policy-integration/index_en.htm

10. http://ec.europa.eu/environment/emas

11. http://www.europeancitiesmarketing.com/corporate-social-responsibility-and-tourism

12. https://www.globalreporting.org/

13. http://www.ilo.org

14. http://www.iso.org/iso/home/standards/iso26000.htm

15. http://www.iso.org/iso/iso_9000

16. http://www.iso.org/iso/iso14000

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

НЯКОИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОВИШАВАНЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА МАЛКИ И СРЕДНИ ПРЕДПРИЯТИЯ ОТ ВИНАРКАТА ИНДУСТРИЯ

инж. Димитър Тошев
Университет по хранителни технологии – Пловдив

SOME POSSIBILITIES FOR ENHANCING THE COMPETITIVENESS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES OF THE WINE INDUSTRY

Eng. Dimitar Toshev
University of Food Technology - Plovdiv

Резюме

Производството на вино датира от хилядолетия. Поколения производители са натрупвали и предавали опита за създаване на уникални качества на напитката и усъвършенствали традиционните технологии. Малки и средни предприятия от винарската индустрия (МСП от ВИ) са част от съвременната пазарна икономика и функционират по нейните правила. Често пазарните правила противоречат на традициите във винопроизводството.

Настоящата статия представя някои възможности за устойчиво повишаване на конкурентоспособността (КС) на МСП от ВИ, чрез предприемачески стратегии.

Abstract

The production of wine has existed from millenniums. Generations of wine producers have made and gave experience of creating the unique properties of the beverage and have improved traditional technologies. The SMEs from the wine production industry are part of the modern market economy. Oftentimes market rules contradict traditions of wine making.

This article presents some opportunities to stability increase competitiveness of SMEs from wine production industry.

Конкурентоспособността е съвременно и актуално понятие. Конкуренцията е мощен двигател на пазарната икономика. Неимоверно съвременните МСП от ВИ попадат в конкурентна пазарна среда. Всички закони на конкуренцията са валидни и за тях. Способността на предприятието да оцелее на пазара, да се развива трайно, да гради имидж, да завладява по-голям пазарен дял, да повишава качеството и асортимента на продуктите си и редица други показатели обуславят конкурентоспособността на МСП от ВИ.

МСП заемат основен дял в националната икономика. Конкурентоспособността на предприятията е ключова за тяхното развитие и от там за развитието на икономиката. Развитието на икономиката води до просперитет и благополучие на обществото ни. МСП от ВИ също са част от развитието на икономиката. Като пример за развитие може да представят множеството малки и средни винарни, разположени и в отдалечени, икономически изостанали региони. Производството на вино е свързано пряко с отглеждане на лозя, така

винопроизводството стимулира лозарството и повишава заетостта в селскостопанския отрасъл. Друг пример е съчетанието между винарна, хотел и ресторант.

Покрай винопроизводството възникват туристически услуги. Създава се възможност за развитие на алтернативни видове туризъм. Тук може да се потърси и синергичен ефект. Така МСП от ВИ спомагат за развитието на изостаналите икономически региони в страната.

Слабо потребление, ниски цени, ниско качество, жестока конкуренция. Все качества присъщи за вътрешния пазар. Широки пазарни възможности, висококачествен продукт, конкурентни цени, големи обеми. Характерни за външния пазар. Българските винопроизводители имат традиционни и нови външни пазари. Не е тайна участието на наши МСП от ВИ в редица международни винарски изложения. Не малко са отличените на челни позиции. Множество спечелени квоти за износ на вина за държави като Холандия, Белгия, Люксембург. Не бива да се омаловажава традиционния потребител Русия. Някои от значимите фактори за успехите на външния пазар са: благоприятните климатични и географски условия за добив на висококачествено грозде, характерни регионални сортове грозде, стари традиции в технологията, модернизация и сертификация на производствения процес. Приноса от износ е значително увеличаване на произвежданите обеми, интензивно разширение и усъвършенстване на МСП от ВИ и спомагателните към тях производства. Принос и към положителен икономически баланс.

Последните години се наблюдава развитие на винарската индустрия. Появяват се нови винопроизводители. Внедряват се нови технологии и оборудване. Изграждат се модерни лозови насаждения. Ползват се европейски програми за финансиране.

Развитието на МСП от ВИ поставя редица въпроси: Каква да е големината на инвестицията? Дали да се засадят собствени лозови масиви? Какъв да е сорта? Какво да е оборудването? Каква технология да се ползва? и др. Важен е въпроса за пазарната ориентация. Пазарното позициониране. Конкурентоспособността? Отговорите също са многозначителни. Въпроса зададен в определен момент има отговор, актуален за така дефинираната ситуация. Същия въпрос зададен в в друг момент, има отговор различен от предходния. Даване на отговори и взимане на решения поотделно и независимо за различните ситуации не води до положително развитие. Изход от създалата се ситуация дава стратегическото мислене на предприемачите от винопроизводството, създаващи го и развиващи съществуващо такова.

За да се открия предприемаческите стратегии бе проведено емпирично социологическо изследване. Информацията бе извлечена чрез стандартизирано интервю и като методика за намиране на емпирична социологическа информация е използвана експертна оценка[1]. В допитването бяха записани открити и закрити въпроси. Образувана бе експертна група от 10 винопроизводители на случаен принцип. Характерни представители са: Биотест ООД; Винпром Алвина ООД; Бойар ООД; Хове ООД и др. Събраните емпирични данни се третират като информация от експертна оценка.

След проведеното емпирично социологическо проучване се открои схващането, че прилагането на стратегия е *верния път* за формиране на ефективно поведение на предприятията от винопроизводството за достигане на трайни позиции и лидерство на пазара. Преобладаващото мнение на анкетираните управители на винарски изби е: *„стратегията ни изяснява къде сме и на къде да поведем предприятието в дългосрочен план”*

Често управителите твърдяха, че за запазване на позиция в отрасъл със силна конкуренция е нужно: *„да се състави стратегия за развитие и всяко бъдещо действие да е близо до линията начертана от тази стратегия”* .

Мнозинството от мненията показа, като приоритет прилагането на такава стратегия, която се дефинира предимно от конюнктурата на пазара.

Главна стратегия – пазарно ориентирана, а не продуктово. Нужно е задълбочено проучване и прецизно анализиране на пазара.

Подходящата стратегия „*това, което трябва да стане*” ще доведе до устойчива пазилия

и преимущество в конкретната надпревара. Преимущество предлагащо лидерство на пазара, по-големи продажби, имидж. По данни от проведеното социологическо емпирично изследване, предприятията от винарска промишленост с опитват да демонстрират превъзходство на останалите, търсейки верния път сред комбинация от икономически и други параметри на продукта.

„Клиентите имат мнение за продукта и ние се съобразяваме с тях". Това бе често срещано схващане сред запитаните управители. А от тук логично е и водещия принцип при управлението на МСП от ВИ да е „*принципът на лоялност и взаимна изгода за потребителя и предприятието*". Винопроизводителите за грижат за удовлетвореността на постоянните потребители. Чувството за задоволеност у тези клиенти няма да ги възпира от погледи към други, конкурентни марки. Производителя е длъжен да се съобрази с присъствието н конкуренти разположени в условията на остра конкурентна борба.

Отделното предприятие от отрасъла би могло да постигне по-голяма степен на конкурентоспособност, чрез подобрение на някои основни показатели на продукта: цена, качество, вкусови характеристики, пласмент, престиж на търговската марка. Те се явяват и показатели за оценка на конкурентоспособността на предприятието [2]. Проведеното емпирично социологическо проучване показва значението на тези показатели, чрез рангов корелационен анализ.

Таблица 1. Ранг на собственото и конкурентното качество

	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	к
Ранг на качеството на конкурента	25	35	56	78	76	54	33	87	12	53
Ранг на собственото качество	12	12	23	24	89	31	32	21	10	34

На таблица 1 се вижда статистическата зависимост между ранга на собственото качество на продукта и това на конкурента. Приблизително ¾ от предприятията превъзхождат конкурентите си по показателя качество. Качеството на продукта предизвиква потребителско търсене.

Таблица 2. Ранг на собственото качество и ред конкурентите

	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	к
Ранг на качеството сред конкурентите	10	27	10	31	15	10	32	25	14	18
Ранг на собственото качество	28	11	10	20	15	83	32	33	14	18

Видна е от таблица 2, отрицателна взаимовръзка между ранга на качество на продукта според собствената преценка и ранга на качеството й сред продуктите на преките конкуренти. На лице равно качество на продукта сред 50% от анкетираните фирми. Това показва още веднъж наличие на остра конкуренция.

По-високото качеството на вината, сред условие на остра конкуренция между винопроизводителите, се откроява, като стремеж за достигане на по-голяма степен на конкурентоспособност. Този извод се потвърждава и от преобладаващия коментар на предприемачите:"*стратегията ни, не е да растем по обем, а да произвеждаме по-качествена продукция, и на тази база да се търси по голяма реализация*"

На всеки му е известно, че от доброто грозде се ражда хубавото вино. Естествена зависимост се явява и стремежа за „*не високи добиви а висококачествен плод*". И Тук качеството е предмет на конкурентна борба.

Нужно е да разгледаме показателя цена. Често се случва предлагане на високо качествен продукт с достъпна цена за потребителя. Достъпната цена на продукта е тази, която не ощетява нито производителя нито потребителя. От гледна точка на предприятието достъпната цена на продукта се определя от ефективността и конкуренцията. От страна

на потребителите е платежоспособното търсене, дефиниращо разширяването и свиването на пазара. Минимума на достъпната цена се определя от точката на рентабилност на предприятието.

По аналогия на качеството и при цената бе направена съпоставка между ранга на собствената и конкурентната цена; ранга на собствената цена и място сред цените на конкурентите. Отново правения анализ сочи остра конкуренция по показателя цена. Предлагайки продукта на достъпна цена предхожда увеличение на продажбите за конкретното предприятие. Така нарадва пазарния дял и се повишава конкурентоспособността на предприятието.

Значимостта на основните показатели – цена и качество, сформират и основната тежест при изграждане на предприемаческите стратегии за увеличаване на конкурентоспособността на МСП от ВИ. Взети са предвид и останалите показатели – асортимент, аромат, престиж, рекламна дейност, пласмент, за посочване на стратегии но в по-малка степен.

На база получените резултати от емпиричното социологическо проучване и направените анализи се откроява твърдение сред предприемачите на МСП от ВИ, че нужно и е от високо съставянето и работата по дългосрочна стратегия за цялостно развитие на предприятието. Прилагането на стратегията има за цел доминиране и превъзходство пред конкуренцията. Реализиране на конкурентно предимство се явява, като доказателство за прилагане на стратегия за развитие и повишаване на конкурентоспособността.

Разработването и прилагането на конкретна стратегия зависи до голяма степен от предприемача. Различни са конкретните подходи. Въпреки различията пазара регулира и диктува правилата. Предвид и по-горе разгледаните параметри на продукта и взаимовръзките между тях могат да се отличат някои стратегии, целящи по-висока конкурентоспособност: стратегия на високо качество; стратегия на успешна рекламна дейност; стратегия за бързи и надеждни доставка; засаждане и отглеждане на собствени лозови масиви.

Литература:

1. Георгиева.В.1998г.,Експертни оценки – възможна алтернатива на социологическите изследвания. Сп.Социологически проблеми,№1-2

2. Велев.М. 2004г.,Оценка и анализ на фирмената конкурентоспособност

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ПРИНОСЪТ НА БИЗНЕС ПЪТУВАНИЯТА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ВЪТРЕШНИЯ ТУРИЗЪМ

доц. д-р Снежинка Константинова
Университет по хранителни технологии – Пловдив

Резюме: *В настоящия научен труд е изследвана динамиката и структурата на вътрешния бизнес туризъм. Разходите за този вид туризъм са систематизирани в четири групи. На тази база е разкрита трайна тенденция на намаление на вътрешния бизнес туризъм за целия период 2008-2013 г., като през настоящата 2014 г. има оптимистични тенденции на увеличение. Промените в структурата на разходите показват, че бизнес пътуванията стават по-кратки по продължителност, като се правят икономии на разходи за храна, съпътстващи програми и др. Бизнес туризмът има важно значение не само за развитието на сектор „Туризъм“, но така също и на всички други сектори от българската икономика. Очертаните тенденции убедително показват силното влияние на кризата върху икономиката на България в т.ч. и върху бизнес туризма. Прави се предложение за въвеждане на сериозни промени в нормативни документи, които биха стимулирали нарастването на бизнес пътуванията. Разходите за бизнес пътувания дават многократно по-висок ефект за развитието на националната икономика, а не само за увеличаването на приходите в туризма.*

Ключови думи: *туризъм, бизнес, динамика, разходи, тенденции*

Въведение

Бизнес туризмът се свързва с бизнес пътувания на населението в страната. В България има модерни туристически бази и конгресни центрове, които са добра предпоставка и способстват инициирането на големи международни и национални конгреси и конференции, изложбени инициативи и фестивали във всички региони на страната. По принцип тези изяви са със съпътстваща културна програма, което благоприятства развитието на бизнес туризма в България и трайно очертава приносът му към туризма у нас. В този смисъл бизнес пътувания имат отношение към развитието на вътрешния туризъм.

Вътрешният туризъм се свързва с туристическите пътувания на населението на страната (постоянно живеещите в страната) в рамките на нейната територия, без преминаване на националната граница.

Организирането на различни по характер и фирмени прояви на българският бизнес - семинари, презентации, обучения и т.нар. „тийм билдинг“ програми, също благоприятстват за развитието на бизнес туризма у нас.

В общото предлагане за България по видове туристически продукти и техния относителен дял конгресният туризъм например заема 4,10% след летния (морски), чийто относителен дял е 52,40%; зимния (ски) туризъм 16,20%; културно-историческия туризъм 11,10%; спа и балнеология 6,60% и т.н. Конгресният туризмът е следван от голф туризъм с по 0,10% и ловния туризъм с по 0,10%.

Цел

Целта на настоящия труд е да се изследват бизнес пътуванията на населението в България за професионални и служебни цели за периода 2008-2013 г., като се оцени приносът на бизнес туризма за развитието на сектор „Туризъм“ и се разкрият възможности за ускоряване на темповете му на растеж.

Методи

За целта на настоящото изследване са използвани следните методи: на групирането, на средните величини, на анализа и синтеза и др. Анализирани са резултатите за периода 2008-2013 г., като целия период е разпределен в шест подпериода. Данните са представени в *Таблица 1*.

Резултати и дискусия

Представената информация в *Таблица 1* е продукт, както на собствени изследвания, така също и на обработката на данни от източници на НСИ [4].

Таблица 1

Разходи за бизнес пътувания в България за периода 2008-2013 г. (хил. лв.)

Групи разходи / Година	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
1. Транспорт	100 112	33 334	37 412	30 911	9 917	15 796
2. Настаняване	130 643	54 083	34 656	23 252	10 209	11 083
3. Храна	134 225	59 035	35 169	18 295	8 667	10 675
4. Други	48 238	16 224	21 747	23 137	2 884	1 160
Общо	**413 218**	**162 676**	**128 984**	**95 595**	**31 677**	**38 711**

Резултатите от *Таблица 1* представят изследвания период от 2008-2013 г. Данните са диференцирани в четири групи разходи - разходи за транспорт, настаняване, храна и други разходи. Резултатите показват отчетлива тенденция на рязко намаление на всички групи разходи от началото на изследвания период - 2008 г. Най-много разходи са направени през 2008 г. за храна в размер на 134 225 хил. лв. През следващата година за храна са реализирани 59 035 хил. лв. и отчетения спад е 43,98%. Тази тенденция на намаление продължава до 2013 г. като разходите спадат до 10 675 хил. лв. или разликата е 123 550 хил. лв., а спадът е 92,05%.

На второ място по значимост са разходите за настаняване. В началото на изследвания период 2008 г. те са 130 643 хил. лв., през 2009 г. 54 083 хил. лв., а през 2010 г., 2011 г. и 2012 г. са съответно 34 656 хил. лв., 23 252 хил. лв. и 10 209 хил. лв. В края на периода през 2013 г. разходите за настаняване са 11 083 хил. лв. и отчетения спад е 91,52% спрямо 2008 г.

На трето място са разходите за транспорт, като в началото на периода те са 100 112 хил. лв., а в края на периода 15 796 хил. лв. или отчетения спад е 84,42%.

Размерът на другите разходи, е както следва: за 2008 г. 48 238 хил. лв., а в края на периода 1 160 хил. лв. и отчетения спад е 97,59%. В тази група се включват разходите за посещение на изложения, панаири, борси, а така също и такси за участие в конгреси, конференции, семинари и др. Тук се отнасят и разходите при сключване на договори, споразумения, извършване на сделки, проверки на партиди и др.

Общата сума на четирите групи разходи по години показва, че през 2008 г. реализираните разходи за бизнес пътуванията са възлизали на 413 218 хил. лв., а в края на периода през 2013 г. - 38 711 хил. лв. Отчетеният спад е 97,59%.

Последните проучвания показаха, че през настоящата 2014 г. (до края на м. септември 2014 г.) общите разходи за бизнес пътуванията са 42 067 хил. лв., т.е. наблюдава се тенденция на нарастване на разходите за бизнес пътуванията в страната.

Изследването показа, че най-често туристите практикуващи конгресен туризъм са специалисти в областта на високите технологии, медицината, науката и т.н. Средната продължителност на престоя на участниците в бизнес форумите - конгресни прояви, изложения, борси и други е 3-5 дни в зависимост от привлекателността на съпътстващата програма. Независимо от формата на бизнес форума, основно значение за привличане на представители от бизнеса и делегати за участие, е разнообразието на съпътстващата културна програма на събитието. Конгресните събития се организират изключително от професионално ангажирани организатори с традиции и богат опит.

За да се изследва динамиката на структурата на разходите е съставена *Таблица 2:*

Таблица 2

Динамика на структурата на разходите за бизнес пътувания (%)

Групи разходи / Година	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
1. Транспорт	24,23	20,49	29,01	32,34	31,31	40,80
2. Настаняване	31,63	33,25	26,87	24,32	32,23	28,62
3. Храна	32,48	36,29	27,27	19,14	27,36	27,58
4. Други	11,66	9,97	16,86	24,20	9,10	3,00
Общо	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**

Резултатите от *Таблица 2* показват динамиката в структурата на разходите за бизнес пътувания за изследвания период 2008-2013 г.

Анализът на данните показва, че през 2008 г. в структурата на разходите най-голям относителен дял имат групата на разходите за храна - 32,48%, следвани от разходите за настаняване - 31,63%, разходите за транспорт - 24,23% и групата на другите разходи е с относителен дял от 11,66%.

За 2009 г. с най-висок относителен дял е групата на разходите за храна - 36,29%, разходите за настаняване с относителен дял от 33,25%, разходите за транспорт 20,49% и групата на другите разходи е 9,97%.

В следващите няколко години 2010 г., 2011 г. и 2012 г. се запазва наблюдаваната тенденция, но се отчита ръст в относителните дялове на групата за разходите за транспорт, като за 2010 г. те имат относителен дял от 29,01%, за 2011 г. 32,34%, за 2012 г. относителният им дял намалява с 1,03% спрямо 2011 г. През 2013 г. относителният им дял бързо нараства до 40,08%.

От 2010 г. се отчита и тенденция на увеличение на групата други разходи, като техния относителен дял е 16,86%, през 2011 г. те възлизат на 24,20%. За 2012 г. и 2013 г. се наблюдава рязка тенденция на намаляване до нива на относителните дялове от 9,19% за 2012 г. и 3,00% за 2013 г.

Анализът на данните дава основание да се твърди, че за изследвания период най-голям е относителния дял на разходите за транспорт и най-малък е относителния дял на групата - други разходи, което означава, че бизнесът се е „свил“ и разходите за бизнес пътувания

сериозно са ограничени.

Бизнес туризмът стимулира развитието и на други свързани с него отрасли на икономиката, като: търговията, транспорта, съобщенията, селското стопанство, производството на различни стоки и др. Отчетеният висок икономически потенциал играе важна социална роля, оказвайки значително влияние върху заетостта на населението. В него е ангажирана значителна част работна сила на страната. Очаквам броят на заетите в туристическата индустрия на страната да нараства средно с 3% годишно и през 2020 г. да достигне около 200 000 души.

Заключение

В резултат на изследването могат да се направят следните изводи и предложения:

1. Очертана е трайна тенденция на намаление на вътрешния бизнес туризъм за целия период 2008-2013 г., като през настоящата 2014 г. има оптимистични тенденции на увеличение.
2. Промените в структурата на разходите показват, че кризата е дала силно отражение на тази структура, като са намалели разходите за храна, настаняване и други разходи, а са се увеличили тези за транспорт. Това означава, че бизнес пътуванията са станали по-кратки, а пътуващите са се стремели към икономия на разходи за храна и съпътстващи програми. Този резултат отново потвърждава извода, че бизнеса се „свил“.
3. Бизнес туризмът е от огромно значение, както за развитието на сектор „Туризъм“, така също и на всички други сектори на икономиката. Разкритите тенденции убедително показват силното влияние на кризата върху икономиката на България в т.ч. и върху бизнес туризма.
4. Предлагам да се въведат сериозни промени в нормативни документи, които биха стимулирали нарастването на бизнес пътуванията и особено на Наредбата за командировките в страната [2]. Разходите за бизнес пътувания дават многократно по-висок ефект за развитието на националната икономика, а не само за увеличаването на приходите в туризма.

Литература:

1. Константинова, Сн. Конгресният туризъм и развитието на големите градски хотели. – В: Научна конференция „Хранене и туризъм – 2005“; Научна конференция с международно участие „Хранителна наука, техника и технологии – 2005“. // Научни трудове на УХТ – Пловдив, 2005, 3–8.
2. Наредба за командировките в страната. В сила от 01.01.1987 г. Приета с ПМС №72 от 30.12.1986 г. Обн. в ДВ, бр. 11, от 10.02.1987 г., посл. изм. ДВ, бр. 2 от 07.01.2011 г.
3. www.capital.bg
4. www.nsi.bg
5. www.pari.bg

За контакти:

Доц. д-р Снежинка Константинова, Университет по хранителни технологии - Пловдив, Стопански факултет, Катедра „Индустриален бизнес и предприемачество“, Cell phone: +359 878 384372, e-mail: sks_ko@abv.bg

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ И ВЛИЯНИЕТО ИМ ВЪРХУ РАБОТНАТА СИЛА В ОБЛАСТ МОНТАНА

Автор: д-р Михаил Михайлов

Ключови думи:

депопулация – обезлюдяване;

промил – 1/10 от процента.

Националната стратегия за устойчиво развитие, която се основава на Лисабонската стратегия, очертава перспективата на страната ни в бъдещето – до 2020 г. Тя третира демографски, икономически и социални отношения. Проблемите, които застрашават България са бедността, регионалния дисбаланс, влиянието на демографската динамика върху работната сила. Не случайно в Лисабонската стратегия е записано: „ако спадът в количеството на работната сила не се компенсира с повишената продуктивност на труда, потенциалният ръст ще спадне драстично… такъв спад на икономиката, заедно с повишените разходи за възрастното население ще предизвика значително напрежение в европейския социален модел.” Това прави демоикономическите изследвания все по-актуални и значими.

Целта на настоящето проучване е да се изясни влиянието на демографската динамика върху възпроизводството на работната сила в една от най-изоставащите, по икономически показатели, български области – Монтана, за периода 2008 – 2013 г. В разработката е използвана информация на Националния статистически институт и областната управа в Монтана.

Област Монтана заема 3,28% от територията на България – 3 635 км^2. Гъстотата на населението е ниска – 43,5 д/км^2, при 68,5 д/км^2 за страната. Областта е съставена от 130 селища:

Таблица №1: Общини в област Монтана

Общини	Брой селища	Население 2012 г.	Население – 2013 г.		
			Общо	Град	Село
гр. Берковица	20	18803	17912	12990	4922
гр. Бойчиновци	13	9272	8799	1446	7353
гр. Брусарци	10	5078	4795	1091	3704
гр. Вълчедръм	11	9534	9382	3439	5943
гр. Вършец	10	7993	7810	6071	1739
с. Георги Дамяново	13	2771	2560	-	2560
гр. Лом	10	28139	27140	21784	5353

с. Медковец	5	4029	3742	-	3742
гр. Монтана	24	53856	51774	42426	9348
гр. Чипровци	10	3715	3462	1776	1686
с. Якимово	4	4332	4220	-	4220
Общо:	130	148098	141596	91026	50576

Източник: НСИ

От таблица е видно, че населението намалява за една година с около 5%. То е ситуирано преобладаващо в градовете (8), а останалите селища (122) обезлюдяват.

Демографските показатели, които оказват влияние върху работната сила в региона са:

– демографската динамика (раждаемост, смъртност, естествен прираст, възрастова структура, миграция);
– население в трудоспособна възраст;
– коефициент на заетост и наети по трудов договор;
– коефициент на безработица;
– относителен дял на работещи в предприятието.

Анализирайки динамиката в демографските показатели на населението се констатира депопулация в областта вследствие ниската раждаемост, високата смъртност и миграционните процеси, което води до спад в количеството на работната сила в областта:

Таблица №2: Демографска динамика в област Монтана (2008 – 2012 г.)

Показатели:	2008 г.	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.
1. Население към 31.12	158 291	155 899	153 066	145 894	143 662
2. Население - мъже	76 396	75 158	73 798	71 682	70 556
3. Население - жени	81 895	80 741	79 268	74 302	73 106
4. Коефициент естествен прираст в промили	- 10,8	- 10,4	- 12,2	- 12,3	- 12,8
5. Коефициент на смъртност в промили	19,4	19,9	20,5	20,9	21,4

Източник: НСИ

Отрицателният естествен прираст непрекъснато нараства, като през 2013 г. бележи за областта: - 12,9 промила (за областния център: – 11,7 промила, а за селата: – 23 промила) при среден за страната: - 5,2 промила. По показател коефициент на смъртност: 21,4 промила (за България: 14,3 промила) областта се нарежда сред първите места на печалната класификация в света. За сведение държавите с най-висока смъртност са РЮА: 17,49 промила и Украйна: 15,72 промила. Посочените демографски параметри ясно очертават обезлюдяването и демографската катастрофа в област Монтана. Депопулацията засяга по-отчетливо селата, поради миграцията на младото население към градовете и чужбина, защото там съществува пазар на труда, където да се реализира. Тази тенденция води до застаряване на селското население, което предполага:

– по-ниско потребление, поради ниските доходи;
– количествено намаляване на работната сила;
– по-високи държавни разходи за социално подпомагане и здравеопазване.

Най-силно засегнати по възрастова структура са малките селски общини: Георги Дамяново, Якимово и Медковец, където са и най-високите проценти на миграция.

В периода 2008 – 2012 г. се наблюдава непрекъснато намаляване боря на заетите и нараства коефициента на безработица:

Таблица №3: Показатели, характеризиращи работната сила в област Монтана (2008 – 2012 г.)

Показатели:	2008 г.	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.
1. Наети по трудов договор	34 305	32 126	28 583	28 751	28 722
2. Коефициент на заетост в % 15 – 64 г.	58,2	58,7	55,4	52,9	53,3
3. Коефициент на безработица в %	8,5	10,1	12,2	14,1	14,9

Източник: НСИ

Тревожен е високият коефициент на безработица, обусловен от недостатъчна икономическа активност, ниска образованост и квалификация. Не е за подценяване и фактът, че е голям процентът на живеещото в областта ромско население, чиято численост и участие в пазара на труда не може да се проследи в никакви статистически преброявания и изследвания.

Относителният дял на предприятията до 9 заети е 92%, а същите с над 250 заети са само 0,2%. Основните производства в областта са: машиностроене; електротехника; хранително-питейна индустрия; строителна и преработвателна промишленост и селско стопанство. Общият брой на фирмите в областта е 2128 (95% частна собственост).

Община Монтана е с най-добра възрастова структура и голям дял на градско и образовано население. 42% от работната сила в областта е съсредоточена в общината. Най-голяма заетост има в: „Берг Монтана Фитинги" АД (600 работещи), АД „Май" (700 работещи) и АД „Монбат" (450 работещи). 60 % от работната сила в община Монтана е заета в сферата на услугите.

Общината с най-голям брой градско население и благоприятна възрастова структура (55% коефициент на възрастова зависимост в областта) е Лом. Поради ниската образованост и квалификация на работната сила, заетите са предимно в хранителната индустрия и в селското стопанство.

С най-неблагоприятни показатели, характеризиращи работната сила са общините: Якимово и Георги Дамяново, в които коефициента на безработица е най-голям.

Независимо, че началото на демографските проблеми, влияещи върху работната сила датират от десетилетия, настоящите промени са в такъв мащаб, че пораждат изключителен риск за икономическата ситуация, не само област Монтана, но и цялата страна. Наложително е да се предприемат спешни мерки и политики, относно създаване условия за по-голяма заетост и изкореняване на бедността.

Литература:

1. Борисова-Маринова, К., Остаряване на населението. Отражение върху икономически активното население в България, 2007, АИ „Проф. Марин Дринов"
2. НСИ – Демографска и социална статистика

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

АНАЛИЗ И МОДЕЛИРАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ И ПРОФЕСИОНАЛНО-КВАЛИФИКАЦИОННИЯ ПРОФИЛ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В СТОПАНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Гл. ас. д-р Милена Тепавичарова
Колеж по икономика и администрация – Пловдив

Резюме: *В настоящия момент, управлението на човешките ресурси в стопанските организации, може да се разглежда като една сложна система от взаимовръзки и зависимости между различни фактори. Те оказват пряко или непряко въздействие върху резултатите от производствено-икономическата дейност в организациите. Поради това от особена важност е да се анализират и систематизират основните фактори, които влияят положително върху професионалното развитие и квалификация на човешките ресурси.*

Целта на настоящата статия е да се анализират и моделират основните фактори на управление на професионалното развитие и квалификацията на човешките ресурси, оказващи пряко и/или косвено влияние върху производствено-икономическите резултати в стопанските организации.

Ключови думи: обравозавие, професионално развитие, квалификааци, човешки ресурси, стопански организации

ВЪВЕДЕНИЕ

Развитието на стопанските организации до голяма степен се предопределя от наличните производствени ресурси, от тяхното качество и ефективността на използването им. Един от основните ресурси, различаващ се съществено от другите, е човешкият ресурс. Той притежава определено ниво на квалификация и професионално развитие, които са определящи за нарастването на производителността и благосъстоянието.

В настоящия момент, управлението на човешките ресурси в стопанските организации, може да се разглежда като една сложна система от взаимовръзки и зависимости между различни фактори. Те оказват пряко или непряко въздействие върху резултатите от производствено-икономическата дейност в организациите. Поради това от особена важност е да се анализират и систематизират основните фактори, които влияят положително върху професионалното развитие и квалификация на човешките ресурси.

В тази връзка, изследването на стопански организации реализирали печалба, могат да помогнат при изясняване на силата на взаимовръзката между образователния и професионално-квалификационния профил на човешките ресурси и крайния икономически резултат.

Целта на настоящата статия е да се анализират и моделират основните фактори на управление на професионалното развитие и квалификацията на човешките ресурси,

оказващи пряко и/или косвено влияние върху производствено-икономическите резултати в стопанските организации.

Статията е структурирана в два основни раздела. Първият включва анализ на факторите на управлението на професионалното развитие и квалификацията на човешките ресурси, като се изследват взаимовръзките и отношението им с икономическите резултати в проучваните организации. Във втория раздел се представя модел на факторите, които са особено значими за постигане на високи икономически резултати.

МАТЕРИАЛ И МЕТОД

За нормалното функциониране на всяка една стопанска организация от особено значение е нивото на професионално развитие и квалификация на човешките ресурси. Това пряко ***рефлектира върху крайните икономически резултати***, които носят информация за съвкупния резултат от ефективното използване на човешките ресурси и умелата управленската работа. В тази връзка, ***реализирането на печалба се разглежда и явява като основен стойностен показател, изразяващ степента на професионално развитие и квалификация на човешките ресурси.***

При анализа на образователния и професионалното-квалификационния профил на човешките ресурси се изследват 157 различни по големина и сфера на дейност стопански организации. По икономически сектори, проучените стопански организации се разпределят както следва: 45,5% от сектор Индустрия, 24,5% работят в сферата на услугите и 30% са организации от Аграрния сектор. Подбора на организациите се основава на постигнатите от тях положителни икономически резултати т.е. реализирана печалба за изследвания период. Действието и взаимодействието на основните фактори на професионално развитие и квалификация на човешките ресурси, влияещи върху размера на печалбата в стопанските организации се изследва с помощта на корелационния анализ по метода на Пирсън. За целите на анализа организациите са групирани в три групи, според правно-организационната им форма. Първата група включва Едноличните търговци /ЕТ/. Това са предимно малки по размер организации, при които основната част от продукцията е предназначена за местни пазари. Във втората и третата група попадат капиталови дружества. Към тях се отнасят Еднолични дружествата с ограничена отговорност /ЕООД/ и Дружества с ограничена отговорност /ООД/. В тези правно-организационни форами, основни фактори за постигне на добри икономически резултати, са професионалното образование, квалификацията и производствения опит.

При анализа и моделирането на образователния и професионално-квалификационния профил на човешките ресурси се използваха фактори, разкриващи в дълбочина придобитото образование, професионалния стаж и възможностите за повишаване на професионалната квалификация съобразно Кодекса на труда и вътрешните нормативни актове в стопанските организации. /Таблица 1./ Разгледаните фактори, са диференцирани за управленския и изпълнителския персонал. Като *управленски персонал* приемаме всички мениджъри от различни управленски равнища, които имат правомощия да вземат и да реализират управленски решение, без те задължително да бъдат съгласувани с мениджъри от други управленски равнища. В *изпълнителския персонал* се включват всички работещи в стопанствата, които нямат правомощия да вземат управленски решения, а задължително трябва да съгласуват действията си с мениджъра вземащ решение за конкретната дейност.

Таблица 1. Фактори за анализ на професионалното развитие и квалификацията на човешките ресурси в стопанските организации

Образователен и професионално-квалификационен профил на управлениския персонал			
1.Образование а/ начално б/ основно в/ средно общо-образователно равнище; г/ средно специално образование; д/ висше образование бакалавър; е/ висше образование магистър.	***2. Стаж по специалността*** а/ до 15 г.; б/ от 16 г. до 35г.; в/ над 36 г.	***3. Специализации*** а/ в страната; б/ в чужбина.	***4.Обучение и използване на чужди езици*** а/ английски език; б/ френски език; в/ немски език; г/ руски език; д/ други езици.
Образователен и професионално-квалификационен профил на изпълнителския парсонал			
1.Образование а/ начално б/ основно в/ средно общо-образователно равнище; г/ средно специално; д/ висше.		***2. Стаж по специалността*** а/ до 15 г.; б/ от 16 г. до 35 г.; в/ над 36 г.	

Собствена разработка

Във втория раздел на разработката се представя модел на факторите на образователния и професионално-квалификационния профил на човешките ресурис. В него се разглеждат тези фактори, които са особено значими за постигане на високи икономически резултати в стопанските организации. За изграждането на този модел се приложи техниката на Path-коефициентния анализ. При този метод се съчетават възможностите на корелационния, регресионния и структурния анализ. Това го прави един от най-подходящите методи за изучаване на взаимовръзките, тъй като Path-анализа разглежда не само преките, но и косвените връзки между факторите на управление на образователни я и професионално-квалификационния профил на човешките ресурси и икономическите резултати на организациите. По този начин се оценяват тези фактори, които са с най-силно въздействие, а слабо влияещите се отстраняват.

Проучването обхваща периода 2010 г. – 2013 г. Окончателните данни за анализа представляват осреднените стойности от трите години на проучване. То се базира на данни от Националния статистически институт, бюлетините на Дирекция Агростатистика на Министерството на земеделието и храните, специално разработени за целта на анализа анкети, директни контакти, фирмена документация и др. За уточняване на данните и информацията се използва методът на интервюто. Окончателните данни за анализа представляват осреднените стойности от годините на проучване.За обработка и анализ на данните се използва статистическият пакет SPSS 13.0 и Microsoft Office (Word, Excel, Power Point).

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Анализ на факторите на професионалното развитие и квалификацията на човешките ресурси, влияещи и взаимодействащи с икономическите резултати в стопанските организации

Факторите включени в образователния и професионално-квалификационен профил на управленския персонал обхващат придобитото ниво на образование, повишаването на професионалния опит и квалификация, както и възможностите за обучение и самообучение на управленския персонал в проучените стопански организации. Анализът на въздействието на тези фактори върху икономическите резултати ще спомогне за изграждане на стратегия за последващ подбор, обучение и развитие на човешките ресурси в тях.

Проучването на фактора „Образование“ показва, че основно влияние върху икономическите резултати в стопанските организации имат мениджърите с висше образование в степени Магистър и Бакалавър. /Таблица 2./ Тяхната значимост се доказва с високи корелационни коефициенти, съответно при степен Магистър с R=0,726 при α=0,01 и при степен Бакалавър с R=0,513 при α=0,05. Това показва, че високата образователна степен на мениджърите е задължително условие за постигане на положителни производствено-икономически резултати. Значимостта на това образователно равнище се потвърждава и при видовете стопанства, като по-силна е връзката при капиталовите дружества - ООД с R=0,996 при α=0,01 и ЕООД с R=0,948 при α=0,01. Останалите проучени образователни равнища не оказват благоприятно въздействие върху икономическите резултати в стопанските организации.

Таблица 2. Влияние на факторите включени в образователния и професионално-квалификационен профил на управленския персонал

Корелационни коефициенти / Фактори	Общо	ЕТ	ЕООД	ООД
1.Образование				
а/ средно общообразователно равнище;	**-0,513***	**-0,174**	**-0,611****	**-0,316**
б/ средно специално образование;	**0,170**	**0,003**	**0,204**	**0,011**
в/ висше образование бакалавър;	**0,513***	**0,291**	**0,836****	**0,823**
г/ висше образование магистър.	**0,726****	**0,494***	**0,948****	**0,996****
2. *Стаж по специалността*				
а/ до 15 г.;	**0,838****	**0,428***	**0,794****	**0,832****
б/ от 16 г. до 35 г.;	**0,643****	**0,933****	**0,583***	**0,601****
в/ над 36 г.	**-0,244**	**-0,781****	**-0,482***	**0,033**
3. Специализации				
а/ в страната;	**0,402***	**0,598****	**0,584***	***0,961****
б/ в чужбина;	**0,658****	**0,196**	**0,631****	**0,994****
4. Обучение и използване на чужди езици				
а/ английски език;	**0,564***	**0,561***	**0,611****	**0,843****
б/ френски език;	**0,031**	**0,000**[нд]**	**0,016**	**0,139**
в/ немски език;	**0,193**	**0,111**	**0,206**	**0,166**
г/ руски език;	**0,301**	**0,169**	**0,423***	**0,018**
д/ други езици.	**0,471***	**0,296**	**0,186**	**0,611****
Проучени стопанства,%	***100***	***41***	***23***	***36***

Собствени изчисления; *Корелацията е доказана при нива 0,05; ** Корелацията е доказана при нива 0,01;
[нд] няма данни в проучваните стопанства

Професионалният опит е фактор, който отчита придобитите професионални знания и умения, както и възможността за пълноценното им прилагане в практиката. Настоящото проучване показа, че най-силно въздействие върху положителните икономически резултати оказва факторът „Стаж по специалността“ на мениджърите до 15 г. При тях се отчита висок коефициент на корелация - 0,838 статистически доказани при α=0,01. Значимостта на тази група мениджъри се наблюдава и при капиталовите дружества, съответна в групата на ЕООД с R=0,794 при α=0,01 и в групата на ООД с R=0,832 при α=0,01. Статистически доказана е и взаимовръзката на мениджърите със стаж по специалността между 16 г. и 35

г. и реализираната печалба /R=0,643 при α=0,01/. Тази група мениджъри оказва особено силно влияние върху икономическото състояние на ЕТ с R=0,933 при α=0,01. Получените резултати показват, че професионалният опит е значим фактор само тогава, когато е съчетан с иновативно мислене и прилагане на нови техники и технологии в производството.

Професионално-квалификационния профил на управленския персонал в стопанските организации разглежда и влиянието на допълнителното обучение и професионалното развитие върху икономическото състояние. В този смисъл, специализациите в страната и в чужбина са мощно средство за професионално израстване и развитие на потенциала на мениджърите. Прилагането на усвоените знания в практиката оказват силно влияние върху постигането на високи икономически резултати в стопанските организации. При извършеното проучване се наблюдава силна правопропорционална зависимост между реализираната печалба и знанията на мениджърите, придобити от специализации в страна /R=0,402 при α=0,05/ и в чужбина /R=0,658 при α=0,01/. Значимостта на тези фактори за икономическото състояние се доказва и при трите вида стопански организации според организационно-стопанската им форма.

Специализациите в чужбина са фактор, който оказва положително влияние върху професионалното развитие на мениджърите. Те също спомагат за по-доброто усвояване на чужди езици и по-ефективна комуникация между специалистите. В този смисъл, настоящото проучване показва силна взаимозависимост между знанията и възможностите на мениджърите за използване на чужди езици и икономическите резултати в стопанските организации. От особено значение е свободното използване и комуникация на английски / R=0,564 при α=0,05/ и други езици /R=0,471 при α=0,05/. Сходни резултати се наблюдават и при видовете стопански организации, според организационно-стопанската им форма. Това е доказателство, че за постигане на положителни икономически резултати, важно значение има обучението и използването на чужди езици. Тези познания дават възможност за лесен достъп до международни научни постижения. Така се постига постоянно актуализиране на знанията и професионално развитие на мениджърите. Усвояването и прилагането на най-съвременни техники и технологии в производството, води до постигане на положителни икономически резултати в стопанските организации.

Практическото прилагане на „добрите“ производствени практики, внедряването на европейските стандарти, както и работа със съвременни техники и технологии, са възможни само при добре подбран изпълнителски персонал, с нужното ниво на образование, квалификация и професионален опит. Поради това, от особено значение е да се проучи влиянието на образователния и професионално-квалификационен профил и на изпълнителският персонал върху производствено-икономическото състояние на стопанските организации.

Проучването на фактора „Образование“ показа много силна правопропорционална взаимозависимост между изпълнителския персонал със средно специално образование и реализираната печалба. При този фактор се отчита много висок корелационен коефициент от 0,837 при α=0,01. /Таблица 3./ Значимостта му се доказва при всички видове стопанства, като най-силно влияние се отчита при ЕООД с R=0,893 при α=0,01. Сходни са резултатите и в другите видове стопанства – при ЕТ с R=0,663 при α=0,05 и ООД с R=0,799 при α=0,01.

Друг важен фактор за постигане на положителни икономически резултати в стопанските организации е изпълнителският персонал с висше образование /R=0,603 при α=0,01/. В това отношение, статистически се доказва силното му влияние в стопанствата на ЕООД - R=0,636 при α=0,01, както и при ООД - R=0,659 при α=0,01. Останалите проучени нива на образование оказват слабо въздействие върху реализирането на положителни икономически резултати, като при работещите, притежаващи начално ниво на образование се отчита дори отрицателна корелация. Такова отрицателно въздействие върху печалбата оказват и работещите с начално и основно образование в капиталовите дружества. От представените данни се

вижда, че високото ниво на образование на изпълнителския персонал е задължително условие за постигане на високи икономически резултати. Добре обученият и притежаващ специализирани знания работник, по-лесно възприема и прилага иновациите, което води до по-бързо и по-качествено изпълнение на поставените му производствени задачи.

Таблица 3. Влияние на факторите включени в образователния и професионално-квалификационен профил на изпълнителския персонал

Корелационни коефициенти / Фактори	Общо	ЕТ	ЕООД	ООД
1.Образование				
а/ начално;	**-0,096**	**0,039**	**-0,011**	**-0,066**
б/ основно;	**0,039**	**0,226**	**-0,003**	**-0,113**
в/ средно общообразователно равнище;	**0,328**	**0,409**	**0,238**	**0,394**
г/ средно специално образование;	**0,837****	**0,663***	**0,893****	**0,799****
д/ висше	**0,603****	**0,428**	**0,636****	**0,659****
2. *Стаж по специалността*				
а/ до 15 г.;	**0,601****	**0,638****	**0,446***	**0,524***
б/ от 16 г. до 35 г.;	**0,598****	**0,324**	**0,613****	**0,633****
в/ над 36 г.	**0,221**	**0,314**	**0,201**	**0,196**
Проучени стопанства,%	***100***	***41***	***23***	***36***

Собствени изчисления; *Корелацията е доказана при нива 0,05; ** Корелацията е доказана при нива 0,01

При изпълнителския персонал, проучването обхвана и въздействието на придобития професионален опит върху постигането на положителни икономически резултати в стопанските организации. Данните показват силна, статистически доказана взаимовръзка между реализираната печалба и изпълнителския персонал със стаж по специалността до 15 г. / R=0,601 при α=0,01/, както и при тези с професионален опит от 16 г. до 35 г. /R=0,598 при α=0,01/. Подобни данни се отчитат и при трите вида стопански организации според организационно-стопанската им форма. Това показва, че качеството на практическото реализиране на управленските решения и постигането на добри производствено-икономически резултати, не винаги е в пряка връзка с продължителността на придобития професионален опит.

Представеният анализ показва взаимовръзката и силата на въздействието на факторите на образователния и професионално-квалификационния профил на човешките ресурси върху икономическото състояние на стопанските организации. На основата на този анализ могат да се предложат комбинация от фактори, въздействащи с най-голяма сила върху икономическите резултати.

Моделиране на факторите на професионалното развитие и квалификацията на човешките ресурси, влияещи пряко или непряко върху високите икономическите резултати в стопанските организации

За проучване силата на въздействие както на преките така и на косвените взаимовръзки на факторите на образователния и професионални-квалификационния профил на човешките ресурси върху икономическото състояние на стопанските организации се приложи метода на Path-анализа. При този метод се оценяват само тези фактори, които са с най-силно въздействие върху икономическите резултати, а слабо въздействащите се отстраняват. Получените резултати от направения Path-анализ при управленския персонал са показани на таблица 4.

Данните в таблицата показват, че част от факторите при управленския персонал,

оказват положително пряко и косвено въздействие върху икономическото състояние на стопанските организации. Такива фактори се оценяват като силно положителни.В проучените стопански организации това са факторите, отнасящи се до мениджърите с професионален опит над 16 г., притежаващите образователна степен „Магистър“, владеещи английски език и специализирали в чужбина.

Таблица 4. Пряк и косвен ефект на факторите включени в образователния и професионално-квалификационен профил на управленския персонал

Path-коефициенти / Фактори	Пряк ефект	Косвен ефект
1.Стаж по специалността до 15 г.	**-0,136**	**0,974**
2.Стаж по специалността от 16 г. до 35 г.	**0,497**	**0,146**
3.Висше образование в степен Магистър	**0,289**	**0,224**
4.Висше образование в степен Бакалавър	**1,033**	**-0,307**
5.Специализации в страната	**0,630**	**-0,228**
6.Специализации в чужбина	**0,485**	**0,173**
7.Владеене на английски език	**0,226**	**0,338**
8. Владеене на руски език	**-0,264**	**0,565**
9. Владеене на други езици	**0,610**	**-0,139**

Собствени изчисления

Факторите, отнасящи се до мениджърите притежаващи висше образование в степен „Бакалавър“, специализирали в страната и владеещи различни чужди езици, оказват пряк положителен ефект върху икономическото състояние на стопанските организации. Косвеното влияние на тази група фактори върху икономическите резултати обаче, е отрицателно.

Третата група фактори, към която се отнасят мениджърите със стаж по специалността до 15 г. и тези владеещи руски език, оказват пряко отрицателно въздействие върху икономическите резултати. За сметка на това, косвеното влияние на тези фактори е силно положително. Коефициентът на непрекия ефект надвишава този на прекия и крайното влияние на тези фактори също е положително.

Прилагане метода на Path-анализа се извърши и по отношение на изпълнителския персонал. Това осигурява изграждането на цялостна картина на основните и най-важни фактори, които окозват пряко и/или косвено влияние върху постигането на високи икономически резултати. Резултатите от извършения Path-коефициентен анализ са представени в таблица 5.

От направения анализ можем да заключим, че изпълнителския персонал със стаж по специалността от 16 до 35 г. и средно специално образование влияе най-силно върху постигането на положителни икономически резултати в стопанските организации. При тях се наблюдава положителен пряк и косвен ефект, което ги прави силно положителни.

Прякото положително влияние на факторите отнасящи се до изпълнителския персонал със стаж по специалността до 15 г. и този притежаващ средно образовани без придобита специалност до известна степен се намалява от отрицателния косвен ефект при тях.

В третата група, включваща факторите с пряк отрицателен и косвен положителен ефект се отнасят изпълнителския персонал с висше образование и притежаващия професионална квалификация над 36 години. Въпреки, че прякото въздействие на тези фактори върху

крайните икономически резултати е негативно, косвеното положително влияние е по-силено, което води до крайния положителен ефект.

Таблица 5. Пряк и косвен ефект на факторите включени в образователния и професионално-квалификационен профил на изпълнителския персонал

Фактори / **Path-**коефициенти	Пряк ефект	Косвен ефект
1. Стаж по специалността до 15 г.	**0,698**	**-0,097**
2. Стаж по специалността от 16 г. до 35 г.	**0,429**	**0,169**
3. Стаж по специалността над 36 г.	**-0,228**	**0,449**
4. Изпълнителски персонал със средно образование	**0,611**	**-0,283**
5. Изпълнителски персонал със средно специално образование	**0,613**	**0,224**
6. Изпълнителски персонал с висше образование	**-0,153**	**0,756**

Собствени изчисления

Моделирането на основните фактори, които оказват пряко и косвено влияние върху икономическото състояние в стопанските организации, спомага за изграждане на цялостна система за подбор, обучение, мотивиране и професионално израстване на изпълнителския персонал. /Фигура 1./

Собствена разработка

Фигура 1. Моделиране на факторите на професионалното развитие и квалификацията на човешките ресурси, влияещи пряко или непряко върху високите икономическите резултати в стопанските организации

ИЗВОДИ:

В резултат на представените данни и направения анализ за влиянието на факторите на професионалното развитие и квалификацията на човешките ресурси върху икономическото

състояние на стопанските организации, могат да се направят следните по-важни изводи:

- Компетенциите и уменията на младите специалисти са по-добра перспектива за икономическа жизненост и развитие на стопанските организации. Професионалният опит е значим фактор само тогава, когато е съчетан с иновативно мислене и прилагане на нови техники и технологии в производството.
- Високата образователна степен на мениджърите е задължително условие за постигане на положителни производствено-икономически резултати в стопанските организации.
- Специализациите в чужбина както и свободното използването на чужди езици са фактори, който оказват силно положително влияние върху икономическото състояние на стопанските организации.
- Моделирането на факторите на професионалното развитие и квалификацията на човешките ресурси, влияещи положително върху икономическото състояние, спомагат за изграждането на цялостна система за подбор, обучение и професионално развитие на мениджъри и служители в стопанските организации.

Литература

1. Изследване на стопанските организации 2010 – 2013
2. Бенчева, Н., М. Тепавичарова. (2011) Самообучението като инструмент за повишаване на компетентността на мениджърите и служителите. – В: Национална научна конференция „Изводи от кризата – поуки препоръки стратегии“, КИА, 13.05.2011 г., с. 155 – 167.
3. Илиев, Й. Управлението на човешките ресурси – необходимият преход от науката към практиката на българските фирми. София: Абагар, 2008.
4. Тепавичарова, М. (2012) Проучване на ефективното управленско поведение на мениджърите в аграрния сектор. – В: Сборник с доклади от Десета национална младежка научно-практическа конференция, ФНСТ, 20.04. 2012 г., София, с. 169-176.
5. Тепавичарова, М. (2012) Състояние, проблеми и развитие на човешките ресурси в аграрния сектор на България в рамките на общата селскостопанска политика – В: Първа Българо-Полска научно-практическа конференция, АУ, 30.05 – 01.06. 2012 г., Пловдив, с. 59-64.
6. Bencheva, N., M. Tepavicharova. (2013) Modelling the factors of human resources management in the horticulturesector in Bulgaria. – In: Multi-annualprogramme 2011-2014, No 67.1 “Economic, social and institutionalfactors in the growth of agri-foodsector in Europe”, Institute of Agricultural and Food Economics – National Research Institute, Warszawa, Poland, p. 243 – 254.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ПЕРСПЕКТИВИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА ЛОГИСТИЧНИТЕ ДЕЙНОСТИ

Донка Куманова-Ларде Валентина Николова-Алексиева
Университет по хранителни технологии - Пловдив

Perspectives on the management of logistics activities

Donka Kumanova – Larde , Valentina Nikolova – Alexieva
University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract:

With the increasing globalisation of economic activity and rapid development of Information and

Communication Technology, businesses are seeking to develop and organise efficient and world-wide logistics. Companies today are challenged to streamline their logistics. Management activities to maximize efficiency, profit margins. and customer satisfaction. This increasing interest from scientists, managers is both theoretical and practical. The article examined contemporary perspectives on development and improvement of logistics activities related to the globalization of the economy, the application of ICT, etc..

Keywords: Information and Communication Technology, logistics, SCM

Увод

Проблемите и перспективите на развитието на управлението на логистиката се поставят все по-остро през последните години и са обект на нарастващ интерес от страна на учени, специалисти, мениджъри от цял свят. Този интерес е както в теоретичен, така и в практически аспект. В статията са разгледани съвременни перспективи на развитието и усъвършенстването на логистичните дейности, свързани с глобализацията на стопанството, приложението на ИКТ и др..

Изложение

Съвременните тенденции и перспективи в развитието на логистиката могат да се обобщят по следния начин:

1. Аутсорсинг на логистичните дейности

Той е свързан с възлагане на извършването на логистичните дейности на външна фирма-доставчик на такъв тип услуги. Може да се прилага с еднакъв успех както в производствените, така и в търговските организации чиято дейност включва и разнообразие от логистични дейности. Фирмите-доставчици на логистични услуги оформят логистичния сектор в рамките на националната икономика, като той се характеризира със следната структура:

- 2PL - втори партньор (организации, предлагащи само една или няколко несвързани/ некомплектовани логистични услуги).
- 3PL -трети партньор, (фирми-доставчици на логистични услуги, които са комбинирани и свързани помежду си).
- LLP - водеща фирма-доставчик на логистични услуги – характерно за нея е, че предлага една точка за контакт на клиентите, и осъществява координация на дейностите на няколко 3PL фирми, за изграждане и предоставяне на комплексни решения.
- 4PL - четвърти партньор, който действа като интегратор на веригата на доставките

(това са организации, които обединяват ресурсите, способностите и технологията си с тези на други организации (от 3PL), за да се проектира, изгради, развива и поддържа комплексно решение за веригата на доставките). Характеризират се с високо равнище на компетентност що се отнася до веригата на доставките.

Предимствата на аутсорсинга на логистичните дейности са свързани с: осигуряване на възможност на фирмата – получател на логистични услуги да се съсредоточи върху основните си дейности; осигуряване на възможности за достигане до публики и клиенти, до които фирмата по-рано не е имала възможност да обхване; по-професионално и качествено изпълнение на логистичните дейности; снижаване на логистичните разходи; по-голяма ефективност на изпълнението на логистичните дейности. В глобален аспект, логистичният аутсорсинг е обект на нарастващ интерес и приложение. Като се имат предвид предимствата на аутсорсинга на логистичните дейности, все повече се разширяват възможностите за неговото разгръщане и той става все по-атрактивен за прилагане.

2. Нарастване на значението на логистичните фирми.

Перспективата е в изграждане на дългосрочно сътрудничество с логистични фирми. Докато в миналото фирмите за разчитали на голям брой доставчици, конкуриращи се помежду си, което е подпомагало сключването на изгодни сделки, то на сегашния етап все повече се наблюдава привличане на логистични фирми в управлението на процесите, свързани с веригата на доставките, а клиентите им все повече си сътрудничат с тях.

3. Усъвършенстване на методите на управление на логистичните процеси

Все повече се поставя акцент на разработване на нови и усъвършенствани методи на управление на логистичните процеси, призвани да отговорят на разнообразни логистични цели като съкращение на складовите запаси, оперативна реакция на изменението на търсенето, намаляване на себестойността на продукцията, оптимизиране на логистичните процеси, координиране на дейностите във веригата на доставките.

4. Нарастване на приложението на съвременни информационни системи и технологии

Фирмите изграждат своите информационни логистични системи и технологии в зависимост от тяхното място и роля в логистичната верига. Съвременните направления на информационните приложения за управление на веригата на доставки (Supply chain management) могат да се групират по следния начин: [5] за управление на транзакциите ; за управление на комуникациите; за управление на взаимоотношенията.

Перспективата е в използване на мултифункционални логистични системи, гъвкави и с възможности за интеграция. Гъвкавостта се оценява от гледна точка на полезността на системите в променящи се динамични бизнес процеси, а интеграция се търси на различни нива - в съвременни ИТ инфраструктури, системна интеграция, интеграция на съвременни технологии (например, RFID).[5] Програмното осигуряване е много гъвкаво и има големи интеграционни възможности, което допринася за увеличаване на печалбата и рентабилността вследствие на ефективния мениджмънт на ресурсите.

Нараства значението на използването на системи за управление на складовете (Warehouse Management System, WMS), които осигуряват автоматизация и оптимизация на всички процеси при работа със складове и центрове на дистрибуция. Тенденциите в WMS системите е свързана с все по-голямото увеличаване на тяхната функционалност, по отношение на управлението на трудовите ресурси, което ще даде възможност да се минимизира разходът на време за изпълнение на основни за фирмата дейности. [5]

- Системите за управление на транспорта (Transportation Management System, TMS) [5] са базов компонент на системите за управление на веригите за доставка (Supply Chain Management). Могат да се открият няколко важни перспективи на тяхното изполване в логистичната дейност като прилагане на решенията на TMS с отдалечен достъп, особено сред компаниите от средния бизнес. Използването на “софтуер като услуга” (SaaS) придобива все по-голяма популярност в логистиката; усъвършенстване на функционалността на TMS системите, що се отнася до анализите и отчетността; възможности за билинг вграждане на тези системи и за съпоставяне на цените на превозите и сметките на превозвача, интеграция на TMS не само с ERP,WMS, но и пряко със системи за управление на търсенето, за по-точно определяне на потребностите от транспортни средства; планиране на мултимодални

превози и др.[5]

5. Повишаване на мобилността на системите за управление в логистиката, като все повече функции на ИТ системите за управление на логистиката ще се ползват мобилно.

6. Повишаване на необходимостта от вътрешнофирмена и междуфирмена интеграция на Системата за управление на веригата на доставките и др. логистични информационни системи и приложения.

7. Повишаване на ролята на е-бизнес транзакциите при управлението на веригата на доставките

8. Все по-нарастващ интерес към използването на SCOR, Lean и Six Sigma методологии за оптимизиране на веригата за доставките

9. Стандартизация на интерфейсите - очакванията са все повече да се развиват и разширяват възможностите за включване на оборудване към определени интерфейси по стандартен начин. Добра перспектива в това отношение според специалистите е сервизно ориентираната архитектура на базата на Java (SOJA).[5]

10. Електронни мрежи между фирмите - предприятията ще бъдат подлагани на все по-силен натиск от страна на глобалната конкуренция, повишаването на цените и растящите изисквания към качество и обслужване в новото икономическо пространство, като за да се приспособят, решението е в усъвършенстване все повече на логистичните софтуерни продукти, централизираните системи, моделирането на разходите по превозите и тяхното планиране, възможностите за моделиране на различни варианти на маршрути и оптимално организиране на веригата за създаване на стойност и др.

11. Все повече се работи в посока унификация на стандартите и развитие на международна интеграция

Заключение

Глобализацията и информатизацията на световната икономика доведе до сериозни промени не само в производствените процеси, но и в процесите, свързани с придвижването, съхранението, доставката и реализацията на стоките. Днес логистиката се разглежда в качеството си на фактор за успешна пазарна ориентация на фирмите навсякъде по света. Използването и усъвършенстването на методите, концепциите, системите на логистиката открива нови резерви за създаването на конкурентно предимство на фирмите на основата на максималното задоволяване на търсенето на потребителите.

Литература

1. Алесинская,Т.В. Л.Н. Дейнека, А.Н. Проклин, Л.В. Фоменко, А.В. Татарова и др.; Под общей ред. В.Е. Ланкина., Менеджмент, Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2006. - 304 с.

2. Бураков, В.И. , Логистика: перспективы и направления развития, Байкальский государственный университет экономики и права, 2013

3. Воденичарова, М., Аутсорсинг на логистичните дейности в месопреработвателните предприятия", сп. Месо и месни продукти, бр.2, 2011, с.37-42

4. Димитров, П., и кол. Развитие на логистичния сектор в България, УИ „Стопанство", С., 2008

5. ИТ за транспорта и логистиката или как ефективното управление на веригата за доставки може да повиши конкурентоспособността на бизнеса, сп. CIO бр.6/ 2013 г., http://cio.bg, 18 юни 2013

6. Стайкова, М.,Предимства на логистичния аутсорсинг, http://логистик.com

7. Razzaque, M.A.and Sheng, C.C., 1998, "Outsourcing of logistics functions: a literature survey" International Journal of Physical Distribution and Logistics Management, p.89-107

8. Раковска, М., Теоретични аспекти на управлението на веригата на доставките, Научнитрудове на УНСС, том 2, УИ "Стопанство", С.,2009, с. 247-290

9. Хаджиев, Б., Прокопов, Ц., Реинженерингове иновации в екологията – основен фактор за предвижване на бизнеса в бъдещето. СУБ-Пловдив, Сборник с докладите, 2009

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ТЕНДЕНЦИИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ДИСТРИБУЦИОННИТЕ КАНАЛИ В ТЪРГОВИЯТА НА ДРЕБНО

Донка Куманова-Ларде, Валентина Николова-Алексиева
Университет по хранителни технологии - Пловдив

TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF THE DISTRIBUTION CHANNELS IN RETAIL TRADE

Donka Kumanova – Larde, Valentina Nikolova – Alexieva
University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract:

Practice shows that retail sales concern business organizations both the retailers and wholesalers, and the producers, covering various forms of service. Retail trade experiences changes in recent years and has to be underlined its essential role in the economic development of the country. To meet the modern requirements of the market, it is important that company management is aware of the current trends for its development and the new opportunities. This will contribute to increase the profits of the business organizations and to meet customer needs.
Keywords: services, consumers, business, retail, distribution channel

Увод

Търговията на дребно търпи сериозни промени в последните десетилетия като трябва да се подчертае нейната съществена роля в развитието на икономиката на страната. За да отговори на съвременните изисквания на пазара, е важно фирменото управление да е наясно със съвременните тенденции за нейното развитие и възможностите които се откриват пред търговията на дребно. Това ще допринесе за увеличаване на печалбите на бизнес организациите и за по-добро задоволяване нуждите на клиентите. Практиката разкрива, че продажбите на дребно касаят бизнес организациите-както търговците на дребно и едро, така и производителите, като обхващат различни форми на обслужване. На настоящия етап развитието на дистрибуционните канали търпи непрекъснати промени, като от една страна, производствените предприятия променят схемата на дистрибуция, като по този начин се стремят да повишат своята конкурентоспособност на пазара. Дистрибуционните фирми, от своя страна, се стремят към оптимизация на своите бизнес-процеси и осъзнават, че само непрекъснатата промяна и усъвършенстване както и взаимно изгодното сътрудничество между тях могат да доведат до повишаване на техните печалби.

Изложение:

Търговията на дребно обхваща организациите с обем на продажбите, който се дължи преди всичко на продажбата на дребно, като се приема че той заема не по-малко от 50 процента от общия им годишен оборот. Същевременно тя е тясно обвързана с производствените предприятия и търговските организации на едро, като от това, как ще бъде изградена цялостната дистрибуционна система зависи в решаваща степен просперитетът и на трите вида горепосочени организации.

Тенденциите в развитието на дистрибуционните канали в търговията на дребно през последните години могат да бъдат обобщени в следните направления:

- Проникване и експанзия на търговските вериги както в големите градове, така и в по-малки населени места. Наблюдава се тенденция на нарастване на значението на големите търговски обекти - супермаркетите и хипермаркетите и като цяло, налагане на търговските вериги. Изключително голямото разнообразие и широкият асортимент на продуктите, «гарантиране на качеството на предлаганите стоки, с относително по-ниското равнище на цените, с комплексността на покупките, с широкото използване на ценовите промоции» [2] а също така и съчетан с редица удобства за купувачите - наличие на паркинг, допълнителни услуги, разнообразни средства за плащане и др., ги правят много атрактивни за клиентите. Не на последно място е подходящото им, удобно разположение в близост до местоживеенето на потребителите и локализацията им в гъстонаселени райони.

Отличителна характеристика на този тип магазини е и големият брой стоки със собствена търговска марка, които са произведени специално за търговската верига. Стоките под собствена търговска марка осигуряват наличие на конкурентно предимство, като се осигурява баланс между качеството и цената им. Преобладаваща част от тях са представени в категорията на масовите хранителни стоки и са предпочитани от клиентите.

Във връзка с тази тенденция, с подчертано значение на нов, съвременен дистрибуционен канал, намиращ все по-масово приложение в българската и европейската практика, трябва да се отбележат т.нар. дискаунтъри – магазини, предлагащи стоки на ниски цени, които имат преобладаващи собствени търговски марки – до седемдесет – осемдесет процента от всички стоки, според изследване на в-к Капитал [4]. Характерно за тях е че имат редица предимства, които се дължат на ниски разходи, добре изградена фирмена структура, не на последно място, добър мениджмънт, като всичко това допринася и дава възможност за позиционирането им в най-ниските ценови категории на съответния сегмент.

- Създаване на собствени логистични центрове от страна на фирмите, които търгуват с по-големи количества стоки, с цел намаляване цената на доставките, като централизират дистрибуцията си.

- Все по-широко навлизане на франчайзинга, като един от най-ефективните съвременни канали за дистрибуция. Интересът към тази форма на развитие на бизнеса нараства все-повече, като франчайзингът дава възможност за по-лесна адаптация на бизнес модела към локалния пазар благодарение на местните партньори.

- Възникване на по-малки търговски обекти (в сравнение с горепосочените) , преди всичко, престаляващи търговските вериги, намиращи се в непосредствена близост до купувачите. По-малките обекти на търговските вериги могат да се класифицират преди всичко като средни или големи магазини, доколкото форматът им е предназначен за дълбоко проникване, като за тях е характерно това, че често функционират на основата на договори за франчайзинг [3].

- Превръщане на интернет в активен и атрактивен дистрибуционен канал, което е свързано с

ползи за потребителите и нов бизнес възможности за фирмите

- Друга сериозна тенденция е свързана с бъдещето на конвенционалните дистрибуционни канали на фона на бързо развиващата се и все повече нарастваща електронна търговия. Може да се твърди, че етапът на противопоставяне на тези два дистрибуционни канала е отминал,

като ако до неотдавна те са били обект на противопоставяне, вече се търси синергията между тях. Все повече нараства ролята на мултиканалната търговия като резултат от комбинацията от една страна на електронна, а от друга на традиционна, физическа търговия [5].

- Нараства ролята на електронните дистрибуционни канали на съвременния етап, свързана с привличане на трафик към физическите обекти на дадена марка, като същевременно практиката показва, че добре изградената и развита мрежа от магазини продължава да играе ключова роля за продажбите [5].

- Разрастване на електронната търговия на търговските вериги и увеличаване дела на онлайн продажбите.

- Все още тенденциите за развитието на електронната търговия в страните от Централна и Източна Европа са по-слабо изразени, като специалистите смятат, че това се дължи не само на условия като интернет достъп от страна на домакинствата, но и на наличието на широк кръг бързи и сигурни методи за плащане – онлайн банкиране, използване на мобилните приложения за електронна търговия и др.

- Електронната търговия налага не само радикална промяна и нов, ефективен дистрибуционен канал, но и до голяма степен представлява средство клиентът да се запознае по-обстойно със стоката и нейните характеристики и особености още преди акта на нейното закупуване и да се превърне от пасивна в активна страна в процеса на покупко-продажбата, като прави стоките по-досъпни и по-познати на даден пазар [5].

- Нарастване на регулативната роля на Европейската комисия за установяване на баланс между участниците на пазара, като се предприемат действия и се извършват промени в законодателството, позволяващи от една страна, да се изгради оптимален модел на дистрибуция в интернет пространството, а от друга, да се даде възможност на потребителите да използват по-ефективно средствата на електронната търговия. Създаване и прилагане на нормативна уредба от страна на Европейската комисия, която отчита необходимостта от относно регулирането на дейността на интернет-търговците и която стимулира и развива електронната търговия, и в същото време помага да се запазят традиционните форми на взаимодействие между търговците на дребно. [7, 8].

Заключение: Анализът на развитието на дистрибуционните канали в търговията на дребно позволява да се открият някои важни тенденции, разгледани в доклада, като авторът няма претенции относно тяхната изчерпателност. Развитието на съвременните дистрибуционни канали в търговията на дребно и тяхното познаване е от изключителна важност както за националното стопанство, така и за мениджмънта на фирмите. Добрата информираност и разбирането на тези тенденции биха позволили да се вземат адекватни управленски решения и да се подобри представянето и позиционирането на фирмите на пазара, както и да се постигнат по-високи финансови резултати.

Литература

1. Белев, Д., Й. Владимирова Ковачева, Икономика на търговията,ФорКом, С., 1999
2. Владимирова, Й. Конкуренция и конкурентоспособност на фирмите в търговията, УИ „В. Априлов”, Габрово, 2005 г., с. 30
3. Димова, Н.,Търговията на дребно с бързооборотни стоки – настояще и бъдеще.

Working Paper. Научен електронен архив на НБУ, С. 2012

4. Маркова, З., Магазини на всеки километър – веригите за храни завземат агресивно пазар за 11 млрд. Лева, Капитал, 10.10. 2010

5. Електронната търговия ще се развива успоредно с физическата експанзия на търговците, Капитал, достъпна На адрес: http://www.regal.bg/show.php?storyid=1950155

6. http://trademaster.ua

7. Commission Regulation (EU) No 330/2010 on the application of Article 101(3) of the Treaty on the Functioning of the European Union to categories of vertical agreements and concerted practices, OJ L 102, 4/23/2010

8. Guidelines on Vertical Restraints : достъпна на интернет адрес: http://ec.europa.eu/competition/antitrust/legislation/guidelines_vertical_en.pdf

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ФАКТОРИ ЗА ПРОМЯНА НА БИЗНЕС ПРОЦЕСИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

.

Валентина Николова-Алексиева, Донка Куманова-Ларде
Университет по Хранителни Технологии - Пловдив

ABSTRACT

To respond flexibly and appropriately to the dynamics of the business environment, Bulgarian enterprises need proper application management approach that can build the architecture of business processes and allow managers to plan, analyze, measure and monitor in real time, organizing change, both at-processes and enterprise level. Many companies of all sizes in all geographical areas are exploring Business Process Management (BPM), as a complex approach that contains many specific technologies that can help companies to remain flexible and relevant to the rapid changes. The main purpose of this survey is to show which of them are used in the Bulgarian enterprises. Also it is makes an objective assessment how Bulgarian business aligning those business processes management procedures with corporate strategies and goals. The results show that more and more bulgarian companies recognize the need for developing a system for measuring the functioning of the company; as well as the necessity for developing a process architecture to specify interrelation between a strategy and processes. Broadly, however, the Bulgarian companies increasingly believe that BPM is a top-down methodology designed to organization's core processes and they are moving ahead to determine how to implement technologies that will help them do that.

Keywords: *BPM, Business Process Reengineering, BPM Systems, ERP, Six Sigma, Workflow.*

Увод

Настоящото изследване систематизира данни, събрани през периода Януари 2013 г. до Януари 2014 г. Повечето от поставените въпроси са използвани и в изследвания, направени през 2011 г и 2012 г., което позволява да бъдат сравнени съответните данни за трите периода. Представителната извадка включва фирми от всички отрасли в България. В предвид големината и разнородната дейност на отделните фирми, може да се каже, че това изследване има за цел да покаже как българските предприятия управляват бизнес-процесите, кои са факторите влияещи върху решенията дза предприемане на процесната промяна и как те прилагат различните инструменти на подхода МБП.

Една от основните цели на това изследване е да се определят факторите за предприемане на промяна на бинес процесите в българските предприятия, както и да се проведе своеобразен бенчмаркинг, който българските мениджъри биха могли да използват, както за своето лично израстване, така и за еволюцията на МБП като цяло.

Изследване

За да се установи какво е значението на МБП и дали се използва този подход беше проведено социологическо проучване в 253 предприятия на територията на България през периода Януари 2013г. – Януари 2014 г. Анализирани са отговорите и са сравнени с две предходни изследвания за 2011 г. и 2012 г. Проведено е пряко анкетно проучване за събиране

на данни. Използвани са въпросници с 36 затворени въпроси и формулирани отговори, които оценяват необходимостта от прилагане на МБП, разбирането на организациите за МБП, какви инициативи за МБП се прилагат и бариерите за неговото осъществяване, какъв е софтуерът за МБП, използван от българските предприятия, съществуването и местоположението на групи за МБП, обучени ли са мениджърите за анализ, редизайн или управление на процесите, колко харчат българските предприятия за МБП и др.

И при трите изследвания са изпратени е-мейли, с покана за участие, като отзовалите се през 2013 г. респондети наброяват 253 предприятия, през 2012 г. - 267, а през 2011 г. - 298 предприятия. И в трите изследвания има респонденти, които са отговорили частично на някои въпроси и те съответно са изключени от представителната извадка.

Респондентите са помолени да опишат текущия интерес към подхода МБП в тяхната организация. През 2011 г. най-голям брой респонденти са отговорили, че тяхната фирма проявява интерес към МБП, защото той е основен стратегически ангажимент на ръководството. През 2012 г. и 2013 г., обаче повечето респонденти посочват, че основната загриженост на тяхната организация е насочена най-вече към проекти от високо стратегическо ниво и по-малко към проекти от средно и ниско-оперативно ниво. Забелязва се, че с течение на годините броя на отговарящите, които се ангажират за пръв път с определен брой проекти на средно или ниско ниво се е увеличил: това предполага че анкетираните от тази година по-вероятно е да са от предприятия, тепърва навлизащи в областта на управление на бизнес процесите. От друга страна през 2013г. само 16% са посочили , че изследват възможностите за прилагането му, в сравнение с 2012 г. – 23 % и 2011 г.- 20%. От тук се прави и изводът, че фирми, които са сравнително нови в процесната работа са изследвали МБП през последните две години и сега за пръв път се ангажират с ограничен брой такива проекти (виж Табл.1).

Табл. 1 Текущ ангажимент на анкетираните организации към МБП

Проявява ли интерес вашата организация към МБП?						
	2011		**2012**		**2013**	
Основен стратегически ангажимент от висшия мениджмънт	92	28%	70	26%	50	19%
Значителен ангажимент към няколко процесни проекта на високо ниво	77	23%	64	24%	86	33%
Първоначален ангажимент към ограничен брой проекти на средно или ниско ниво	77	23%	69	25%	77	29%
Изследване на възможностите	68	20%	63	23%	42	16%
Няма интерес	19	6%	6	2%	7	3%
Общо	298	100%	267	100%	253	100%

Анкетираните, представители на ИТ и консултантски фирми са посочили че техните ръководители са предприели такъв стратегически ангажимент. Също така фирми от други отрасли, които са закупили и внедрили софтуер за управление на бизнес процесите са предприели такива проекти на стратегическо ниво.

Големите предприятия, правителството и военните работят с най-голяма вероятност по няколко основни процесни проекта.

Около 50% от респондентите са от организации, които са предприели вече стратегически ангажимент или поне са работили върху няколко основни проекта. Останалите 50% са представители на предприятия, които работят върху по-малки проекти или просто изследват възможностите за процесна работа.

През 2011 г. изследванията показват, че българските мениджъри определят промяната и

усъвършенстването на процесите в организацията като най-важната стратегическа цел. През същата година много мениджъри, ангажирани с процесна работа все още са въодушевени от идеята за създаването на системи за МБП и биха революционизирали управлението на процесите. От 2012 г. интересът към създаването на такива системи става по-зрял и оперативен по своя фокус. През 2013 г. изследването показва, че българските мениджъри вече са ангажирани с реални проекти по редизайн на основните бизнес процеси или работят по проекти за създаване на система за МБП или са заети с това как да управляват процесите (вж. Таблица 2).

Таблица 2. Анализ на отговорите на различните подгрупи анкетирани

Анкетирани	Основен стратегически ангажимент от висшия мениджмънт	Значителен ангажимент към няколко проекта на високо ниво	Първоначален ангажимент към ограничен брой проекти на средно и ниско ниво	Изследване на възмож-ностите
София и областта	17%	32%	32%	16%
Варна и областта	22%	33%	31%	12%
Пловдив и областта	28%	38%	19%	11%
Висши мениджъри и оперативни мениджъри	13%	34%	39%	13%
От големи компании	16%	41%	22%	17%
От финансовата индустрия	14%	35%	30%	7%
От правителството или военните	13%	40%	30%	17%
От ИТ или консултански фирми	38%	30%	21%	9%
От фирми с основен ангажимент към софтуер за МБП	34%	29%	24%	12%
Средно всички анкетирани	**19%**	**33%**	**29%**	**16%**

В изследването са включени въпроси, които оценяват мотивация на българските мениджъри за подпомагане на МБП.

Практиката показва, че двата основни фактора, които мотивират мениджмънта да подпомага промените в бизнес процесите са : „*необходимостта от спестяване на пари”* и „*необходимостта от усъвършенстването на съществуващ бизнес процес или създаване на нов”*. Други важни фактори са „*необходимост от по-пълно удовлетворяване на клиента”* и *„бързина и гъвкавост в отговор на потребителските нужди”*. Други фактори могат да бъдат „*съответствие на нови регулации”* или „*събития като сливания и придобивания”*. През 2011 г. респондентите трябва да изберат основния фактор и той да бъде само един. През 2012 г. и 2013 г. отговарящите трябва да изберат основните фактори за предприемане на МБП и те да бъдат повече от един.

През 2012 г. основният фактор е „*необходимостта да се спестяват пари чрез намаляване на разходите и/или подобряване на производителността*“, следван от „*необходимостта да се подобри координацията на мениджмънта или организационната бързина на отговор*“. Следващите два важни фактора са „*задоволство на клиента*“ и „*необходимостта да се усъвършенстват продуктите*“. „*Необходимостта за подобряване мениджмънта на IT ресурсите*“ остава значителна, както и „*Управление на бизнес риска*“ (виж Табл. 3).

Процентите за 2013 г. могат да се разминават с 1-2 % но в общи линии всички анкетирани са отговорили, че приоритетна цел за техните организации е да спестяват пари, а на второ място са целите, свързани с подобряване на координацията на мениджмънта и

подобряване задоволството на клиента.

Табл. 3. Фактори за промяна на бизнес процесите в българските предприятия

Кои са основните бизнес стимули, които карат вашата организация да се фокусира върху промяна на бизнес процесите ?						
	2011		**2012**		**2013**	
Необходимост от спестяване на пари , чрез намаляване на разходите и/или усъвършенстване на производителността	111	33%	152	56%	153	58%
Необходимост от усъвършенстване на съществуващи продукти, от създаване на нови продукти или навлизане в нов бизнес за запазване на конкурентноспособността	64	19%	97	36%	65	25%
Еднократни събития (сливания или придобивания)	7	2%	11	4%	14	5%
Управление на бизнес риска (SARBANES- OXLAY, ISO 9000)	37	11%	46	17%	37	14%
Необходимост от усъвършенстване удовлетвореността на клиентите за запазване на конкурентоспособ-ността	64	19%	102	37%	85	32%
Необходимост от усъвършенстване управленската координация или организационната бързина на отговор	77	23%	138	51%	119	45%
Необходимост от усъвършенстване на ИТ ресурси , ERP -приложения	31	9%	53	19%	46	18%
Други, моля пояснете	31	9%	31	11%	19	7%

Заключение

Резултатите от това изследване потвърждават, че УБП е комплексно понятие, което съдържа много специфични технологии. Някои от тях съществуват през последните няколко десетилетия, докато други започват да се експлоатират през последните няколко години. Фирмите в България, независимо от размера си във всички географски области, са правили опити и предприемат различни инициативи за УБП. Те се стремят по-бързо да придобият вече познати техники – като моделиране и редизайн на процеси – и по-бавно, когато става дума за нови технологии като например системи за УБП и автоматизирани системи за мониторинг на процесите. Все повече български компании осъзнават необходимостта от разработване на система за измерване функционирането на фирмата, от необходимостта да обвържат стратегията с процесите, както и необходимостта от разработване на процесна архитектура. В заключение може да се обобщи че, водещите фирми все повече вярват в МБП като една методология отгоре-надолу, предназначена да организира, управлява и измерва организацията на базата на основните организационни процеси и напредват като внедряват съвременни технологии, които ще им помогнат да я прилагат безпроблемно.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ВЛИЯНИЕ НА ERP- СИСТЕМИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА ДИСКРЕТНОТО ПРОИЗВОДСТВО

Валентина Николова-Алексиева, Донка Куманова-Ларде

Университет по Хранителни Технологии - Пловдив

ABSTRACT

The ERP – reengineering systems allow the companies to organize efficiently the operation of the businesses-procedures as well to ensure transparently processing the finance data and to manage the production processes, the requests, the payments, and all activities in the enterprise. The integrated systems allow the managers to share integrated information for the enterprise and so they can make better decisions to the base on fuller and more accurate company information.

A main particularity of the discrete output is the forcible separation of the technology procedure

to separate main operations. For one company in sphere of discrete output to be successful it needs fast to answer on the needs and the necessities of customer and it proposes easy price decisions.

The survey puts lots of emphasis on how Bulgarian enterprises using the integrated systems to document processes and how it affects inventions as well further development of the discrete output.

Keywords: *discrete output, inventions, ERP- systems,*

Увод

С въвеждането на стандартите за качество ISO 9001 – 2000 и увеличаващия се обем на производство назрява и необходимостта всички основни дейности на предприятията да бъдат обхванати[1],[2] от единна информационна система, така че да улесни нейното управление – следене на паричен поток, разходите, управлението на доставки и заявки , на складовото стопанство, изпълнението на поръчките и т.н. Компаниите започват да търсят нови стратегии и решения за увеличаване на своята конкурентноспособност в условията на динамичен световен пазар и съответно концентрират своето внимание върху избор на модерна и мощна информационна системи за планиране на ресурсите *(Enterprise Resource Planning-ERP).* ERP- приложенията позволяват на фирмите да организират ефективно управлението на бизнес процесите си, да осигуряват прозрачно обработване на финансовите данни, да управляват производствените процеси, заявките, плащанията и всички дейности в предприятието. ERP системите[3] позволяват на мениджърите да споделят интегрирана информация за предприятието и така те могат да вземат по- добри решения на базата на по-пълна и по-точна информация за фирмата. **Основният изследователски проблем е**: Да се изследват възможностите за подобряване на дискретното производство, чрез внедряване на ERP- система в българските предприятия .

Изследването подкрепя **основните изследователски хипотези,** а именно че използването на ERP – система предоставя много предимства , оказва огромно влияние

1 Brenner, W., Business reengineering mit Standarfsoftware, Campus – Verl., Frankfurt / Main, 2009, p.106

2 Currid, Cheryl, The Reengineering Toolkit: Fifteen Tools and Technologies for Reengineering your Organization, Rocklin, CA: Prima Publishing, 2008, p.46-49

3 **Brenner, W**., Business reengineering mit Standarfsoftware, Campus – Verl., Frankfurt / Main, 2009, p.106

върху дейността на мениджърите и предприятието като цяло, трансформира ключови процеси и подобрява иновативността в дискретното производство. **Целта на настоящото изследване** е да проучи в каква степен българските предприятия прилагат ERP- системи, тяхното влияние върху дискретното производсво и постигнатия ефект. **Основната задача на настоящото изследване е:** да се разработи методика за внедряване на ERP- системи, да се апробира в предприятия и да се изведат съответните изводи и препоръки.

Изследване

Използват ли българските предприятия ERP –системи? Как те влияят върху гъвкавостта и иновативността им? Какво е влиянието им върху дискретното производство? Отговорът на този въпрос се съдържа в проучването, проведено в 235 български предприятия. То бе фокусирано върху малките и средни предприятия, тъй като 90% от фирмите попадат в тази категория. Целта на изследването бе да събере информация за използваните интегрирани системи при реинженеринг на бизнес-процесите, за областите в които инвестициите в ERP са най –големи (поддръжка, лицензи, ъпгрейт) и различните алтернативи на ERP. Един от въпросите, на който респондентите трябваше да отговарят е: „При реинженеринг на бизнес-процесите, кои интегрирани системи използвахте?", респондентите дават следните отговори: За 2011г. само 8% са използвали SCM и WEB - приложенията, ERP, BI и CRM почти не се използват; през 2012 вече се наблюдава използването на ERP – системи (10%), както и нараства използването на WEB – приложенията (6%) ; през 2011 г. вече 15% от МСП използват WEB – приложенията, а 7% ERP- решенията; през 2012 г. се забелязва значителен интерес на българските МСП към ERP- решенията 12 %, към CRM – 8 % , BI – 5% и WEB – приложенията - 27% . През 2013 г. – 25 % от МСП използват ERP-решенията, а 43% WEB – приложенията. Проучването на предлаганите в България ERP и софтуерни решения показват, че в периода 2011-2013 г. се е увеличило предлагането на Специализираните софтуерни продукти (38-54%), Системите с базова функционалност са с тенденция към намаляване (17% - 5%), предлагането на български ERP-системи е с относително висок дял, но е с тенденция към намаляване (49% - 42%), поради предлагането на голям брой чуждестранни интегрирани решения, Локализираните интегрирани системи (ERP) все повече се предлагат като тенденцията през годините 2011-2013 е към покачване (45% - 65%) и запазване на тази тенденция и занапред. По данни на ARC Advisory Group съществува тенденция към покачване на предлагането на ERP- решения, като в световен мащаб през 2011 г. то е било 29,87 %, докато очакванията и прогнозите за 2012 и 2013 г. са съответно 52,15% и 54,9 %. Основният извод, който може да се направи на база тези прогнози е, че българският пазар се стреми да предлага новостите в информационните технологии, предлагани и на световния пазар, а мениджърите на българските МСП, стават все по-отворени за предимствата на тези интегрирани решения. На въпроса „В кои области от бизнеса ERP реализира най-добри резултати?" - 65 % посочват финансите, 63 % в дискретното производство, 62 % обработка на доставките и поръчките, 25% управление на стоковите наличности и 20 % - управлението на човешките ресурси и заплатите. Най-често използваните решения са тези на големите фирми на пазара- Microsoft, Oracle, SAP, Infor, JD Edwards, PeopleSoft, Lawson, Sage Group и др. На въпроса „Доволни ли сте от нивото на иновация, която ви предлага ERP-ситемата?" - 68% -са напълно удоволетворени, 18% - не са доволни и само 4 % - нямат конкретни наблюдения. На въпроса „Бюджетът ви за 2013 г. включва ли инвестиция в ERP софтуер?" - 68% от респондентите смятат да инвестират в нови решения, 10% - не са решили още, 42% инвестиция в малък ъпгрейт, а 38 % - инвестиция в голям ъпгрейт. На въпроса „ Какви са годишните ви разходи за ERP – системата?" - 42 % от респондентите са отговорили, че правят разходи за поддръжка, 30 % за лицензи и 28 % за услуги (ъпгрейт, консултантски услуги и интеграция на нови (модули). Над 78% от запитаните отговарят, че интегрираните системи са от критична важност за тяхната иновативна дейност и че е „абсолютно невъзможно да трансформират ключовите си бизнес-процеси и да постигнат иновации без тези системи".

Методика за Внедряване на ERP -системи

Внедряването на ERP изисква преход на приемната организация от традиционна организационна структура, изградена на базата на отделни функции към организация, изградена на бизнес процеси. В ERP системите е заложено ноу-хау по отношение на бизнес процесите и модели за управлението им. Тези модели дават възможност на фирмата-клиент да реализира определени конкурентни предимства, чрез оптимизация на работните процеси и разтоварването на участващите предимно в производствената дейност служители от много рутинни задължения. Това намалява разходите на организацията и дава възможност за пренасочване на персонала към по-продуктивна дейност. Интегрираната система дава възможност за максимална автоматизация на всички работни процеси. Това става възможно благодарение на включените в базовия модел на ERP софтуера най-добри практики, утвърдени в следствие на дългогодишен опит.

Методиката, която бе разработена и впоследствие приложена в някои предприятия от хранителната индустрия включва следните **фази:**

Фаза Първа : *Анализ на бизнеса, решение за внедряване на ERP*

Втора Фаза: *Избор на доставчик и закупуване на системата*

Трета Фаза: *Внедряване (настройка, конфигуриране, параметризиране и адаптиране на софтуерния пакет съобразно специфичните нужди на организацията).*

Четвърта Фаза: *Експлоатация и поддръжка функционалността, използваемостта и адекватността на системата.*

Пета Фаза: ***Развитие на системата*** -- добавяне на допълнителни възможности, чрез еволюция „нагоре“ - допълнителни модули, data warehouse, BI и еволюция “отвън” - добавят се модули CRM, SCM, E-commerce.

Постигнати резултати

Методиката беше приложена в 83 предприятия основно от хранителната индустрия и химическата промишленост. Прилагането на методиката и внедряването на Уеб-базираната интегрирана система за управление е икономически ефективно решение, поради невисоките технологични изисквания и потенциала за бъдещо развитие в мрежа от доставчици, благодарение на общия протокол и Интернет технологии. Чрез нея се ликвидират бариерите между функционалните звена, като създава условия за екипна, съвместна работа и обмен на информация. Елиминират се повтарящите се операции. Съкращават се съгласуванията, тъй като цялата база е обединена и е на разположение, както за всеки член на работния екип, така и на ръководния състав. При по-прости операции, сътрудникът по продажби комбинира няколко длъжности в една, а по –комплексните операции се обработват паралелно. Основното предимство на интегрираната система е, че изравнява алтернативните си канали за дистрибуция и реализация, като дава свобода на клиента за избор на продукт. Практически внедряването на системата доразвива проектния модел на процеса, като го разшифрова, конкретизира неговите участници и взаимодействието с останалите процеси. Налагат се нови форми на управление и въвеждане на нови системи за възнаграждение и оценка на труда, обвързан с постигнатите резултати и поетите отговорности. Налага се нов тип взаимоотношения с клиентите, тъй като новия процес изгражда друг тип потребителско търсене и култура. Експерименталното прилагане на методиката за внедряване на интегрирана ситема за управление и преобразуване на процеса показват, че спрямо стария процес, времето за обслужване при индивидуално запитване намалява средно с 320% или от 50 минути спада на 14 минути. В резултат от внедряване на интегрираната система се постига: Намаляване на разходите с 50 %; Намаляване нивото на запасите с 30%; Намаляване на времето за доставка с 40%; Намаляване на времето за съгласуване на процесите с 35%; Повишаване точността на доставка с 42%; Подобряване на използваните мощности с 18%; Повишаване на печалбата за сметка снижаването на разходите по транзакции с 12 %; Повишаване качеството на продукцията с 40%; Увеличаване на оборота и пазарния дял за сметка на подобрената реакционна способност и усъвършенстване на отношенията с клиенти с 39%.

Нормата на възвръщаемост е 24%; срокът на изкупуване на инвестицията е 12

месеца, рентабилност на приходите от дейността – 0,60; обща ликвидност 1,70; финансова автономност – 1,5; ефективност на разходите- 1,86, ефективност на приходите – 0,98

Основни изводи

1. Посредством разработената методика и внедрената интегрирана система **непрекъснато се следи цикъла** - от възникване на идеята за продукта до прекратяване на производство му. Това дава възможност да се минимизират разликите между „качество на клиента“ и „качество на предприятието“ и „стойност за клиента“ и „стойност за предприятието», което създава предпоставки за непрекъснато привеждане на организацията на управление на предприятията, в съответствие с изискванията, които клиентът поставя към произвеждания продукт.

2. Интегрираната система не само регистрира качеството на продуктите, а **следи качеството, стабилността и пригодността на целия процес,** като предвижда „точките“, в които може да се появи проблем с качеството при дискретното производство и предлага превантивни мерки за минимизиране на тяхното влияние. Това, от своя страна, е свързано със създаване на ефективна и ефикасна организация на управление на предприятията.

3. Проектите за прилагане на ERP система **са внедрени иновации**, които създават условия за препроектиране на организацията на управление и водят до подобряване на ефективността и ефикасността на дискретното производство.

Прилагането на методиката за внедряване на интегрирана система допринася за **предсказуемостта на бизнеса в този хаотичен и високо-конкурентен свят** и тъй като българските МСП (малки и средни предприятия) от хранителната индустрия, които са едни от най-нуждаещи се от структурно преустройство (реинженеринг) могат да използват нейните предимства.

4. ERP-системата определя доколко добре или зле протича даден процес т. е **колко грешки допуска дадено предприятие в дейността си** – а предприятията „отличници” се стремят да не хабят време или материали, да не допускат грешки в производствения процес или при обслужването- да минимизират брака и дефектите.

5. Системата помага за **успешно управление на процесите в предприятията**, тъй като се започва от проблема, от който се губи най-много пари.

6. **Методиката за внедряване на информационна система** (ERP-софтуер) обединява цялата информация в единна система на поръчките от клиента, рецепти, поръчките към доставчици производствени планове и складови наличности и позволява по-ефективно управление на материалните запаси.

7. **Производственият процес се отразява в детайли**. За всяка производствена партида се въвежда информация за материалите, производствените операции, машините и работниците. Системата следи за отклонения от предварително зададените рецепти.

8. Програмният пакет дава възможност за **създаване на етикети, които маркират производствените партиди**. С използването на баркод се намалява възможността за грешки при четене на информацията.

Заключение

Настоящото изследване показва, че най –голяма добавена стойност е възможно да бъде постигната, чрез новите технологии и по-конкретно, чрез уеб-базирана интегрирана система за управление - ERP –приложение. Потвърдени са основните *изследователски хипотези*, че приложението на ERP-система за дава възможност да се подобри значително иновативността, адаптивността, а от там и ефективността на предприятията от хранителната индустрия. *Резултатът от прилагането интегрираната система* води до възстановяване на ефективността и конкурентните качества на продукта, чрез радикална промяна на начина на производство, управление, организационна структура и отказ от старите правила и норми, въпреки бариерите, които могат да забавят или възпрепятстват нейното внедряване. Предизвикателството пред мениджърите е как да се справят със сложните процеси, съпътстващи дискретното производство и контрола на качеството и безопасността на продукцията – отговорът е един – инвестиции в нови технологии и актуализация на съществуващата.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

VOICE AND CONTACT IN WILFRED OWEN'S *LITTLE MERMAID* (1912)

Yana Rowland
Plovdiv University

Резюме:

„Малката русалка на Ханс Кристиан Андерсен" /1912/ на Уилфред Оуен откроява ролята на гласа и езика като опосредстващи общуването, разбирането и култивирането на съзнание за общностна принадлежност и собствена идентичност. Овладяването на специфичната знакова система на човешкия език е предпоставка за оцеляване в социална среда, в която гласът „озвучава", онтично, знанието за Другостта като най-овътрешностен ингредиент на съвестта, подтикваща в случая малката русалка да се откаже от убийството, което би й върнало собствения й първоначален облик. Оползотворявайки херменевтика и екзистенциална етика /Гадамер, Левинас, Стайнър/, изследването отчита и въпроса за придобиването и обработването на опита като вид „превод", предполагащ различни разбирания и познания за Края, задаващи обаче обща морално-етична битийна рамка.

Ключови думи: Wilfred Owen, tongue, speech, voice, contact, sense, being, death, memory, ontology, hermeneutics

A work hard do define – whether juvenilia or adult poetry – Wilfred Owen's *The Little Mermaid of Hans Christian Andersen* (probably completed in the autumn of 1912, when the poet was only 19) serves as a divide between the early, dulcet romantic melodies (resounding anxiously with Nature's many voices – themselves overflowing with English Romantic and Renaissance poets' organic hopes and balladic wisdom) and the later, urban, uncouth, machine-gun, fierce chanting of a war experienced and remembered as a time of social rift and an awkward, stifled dialogue between present and past. To be sure, the basis for this fascinating poetical drama is Hans Christian Andersen's *The Little Sea Maid*,[1] but Owen's work masterfully blends the original tale of expired hopes for personal happiness on the part of a non-human creature with his general interest in the significance of speech as contact and as a condition for understanding in a world very obviously verbally constructed, a world where words simultaneously allow and deny being on a personal and a communal level.

With its accent on voice as selfhood, this early work of Owen's demonstrates some common problems that his later poetry deals with, especially from *Anthem for Doomed Youth* (September – October 1917) onwards, as it also authenticates a modernist engagement with the issue of being through the formation of the mind – very much a linguo-psychological problem whose investigation can be seen to have been reflected in the obvious presence in the literature of the first two decades of the 20th century of similar elements. Namely: personal experience as linguistically verifiable history; sensation and experience as defining the nature of Time; appreciation of otherness (somatic, cultural, geographical, linguistic, temporal, spatial); the struggle for uniqueness through one's

1 A careful investigation of Owen's literary contribution may reveal the poet's interest in folk and fairy tales which he shared in writing with his own mother, Susan Owen [Cf. 14: 37, 81; and 13: 17-26]. Some other examples in support of this fact may be found in works like: Little Claus and Big Claus (May 1912), a blank-verse retelling of Andersen's original story, as well as in The Sleeping Beauty (August – October 1914, revised October – November 1917). In these two stories there is the dilemma of moral duty, a transition from one state of existence (one world) into another (sleep/awakening, and under water/above water) and in the latter a Prince kisses the maiden to awaken her, giving her thus a kind of a kiss of life which also restores her ability to actually speak and be verbally..

linguistic self-appreciation; the eternal clash between interiority and exteriority; the historical contingency of one's own being threatened (verbally) by misunderstanding and superiority in a linguistically mediated cultural tradition of maintaining knowledge. In this case, the loss of one's mother tongue, or natural voice, ensures access to another world – the human world. Muteness can be perceived as a trampoline which expels the little mermaid from her own milieu and propels her into a world physically higher – the level above the water, the land – a humanized space where no tail or fins are needed to survive and where a couple of feet may do the job for a creature which is required to move about, shift, adapt and change position all the time. But by assuming a human form the little mermaid gets trapped within a position of dependence, whereby one is required to apply speech and movement constantly to make sure one gets understood and appreciated both physically and verbally. So whilst she may be seen to have overcome the restrictions of her own world, she has also become subject of another system of restrictive application of personal will. A reliable explanation of the relationship between language and selfhood is that provided by Emmanuel Levinas who argues that "speech proceeds from absolute difference" whereupon the interlocutors may be said to maintain this difference, absoluteness, or uniqueness, only as long as they stay within a relationship. And even in cases where silence is maintained (e.g. the little mermaid's loss of voice) there is still a discourse which emanates an attitude and an opinion which has the "power to break the continuity of being or of history" [7: 515-516]. Communication by reading the facial expression of the Other (as the Prince needs to do with regard to the mermaid) happens unsuccessfully in this poem as the prince fails to recognize the Other's call for responsibility. He may be said to remain in a "paralytic" state, unable to consider the identifying function of communicating and communing with the face of another creature which actually maintains plurality of existence by "putting in question" the Prince's own memory (of a girl he might have seen before) as it does not actually limit his freedom, but acts positively and ethically as a non-conditional regulator of his own ego [7: 521, 522].

Suggested also – in the attitude of the prince and his environment towards the mermaid – is a general condition of human deafness and inability to empathize with what is strange, alien, and other. This new environment is one where the mermaid is encouraged (by her sisters) to resort to an extreme measure of denial to vouchsafe her own wholeness and restore her previous appearance. The clash between two worlds – that above the water and that under the water – concerns primarily difference in language. Yet even though language is considered to be a human feature, this work of Owen's suggests that silence and muteness (typically attributable to the animal world whereby animals have traditionally been seen as deficient because of a lack of linguistic awareness of reality and of sense) – assumed voluntarily in the mermaid's striving to live by, and for the sake of, her beloved – display more humanism and function as that self-sacrificial practice which enhances the preservation of the life of the human being (the prince) at the cost of the loss of that of a non-human creature (the mermaid). Conscientious sacrifice, too, has traditionally been seen as human behaviour – another postulate challenged in this poem.

The poem consists of 78 octaves rhyming *abababcc* and imparting to the whole the flavour of a compilation of incomplete sonnets (Owen was very prolific in writing sonnets, many of which devoted to the theme of war) which seem to put forward ideas impulsively, brusquely and anxiously without ever achieving final resolution through (unwritten in this case) sestets.[2] There can be identified four parts in *The Little Mermaid*, namely: the little mermaid's lonely childhood; her first encounter of the Prince; the bargain whereupon she trades her tail and voice for a human shape; her death upon a refusal to kill the Prince and restore her previous identity. There is clearly a narrative core consisting of existential cadences where loss and acquisition alternate as they display a varied volume of the application of language and voice as elements of self-identification as well as identification of external reality. From the very beginning there could be sensed the anthropocentric attraction of the land as a territory of spiritual fulfillment – a place where they

2 Mark Rawlinson notices Owen's use of established forms, especially the sonnet, to achieve an idiomatic vision of modernity which incorporates return to legends, Romantic affiliations and a variety of attempts to revise his literary past [Cf. 12: 830].

speak, unlike the "perfect pearls" of the water world which "gape", i.e. are open-mouthed, lacking in meaning, curious and incomplete (l. 18). Also suggested very noticeably from the start is the little mermaid's loneliness as silence – she does not really communicate well with the inhabitants of her own world and her hearing ability is registered mostly when information about the "upper world" is transferred: "A strange and lonely child seemed this Princess. […] spoken to, faint-smiled, and answered naught. […] years new sameness brought, / Its silence, its low stillness, its pale gloom […]"; "Her ear could bear no voice, unless it wove/ Tales of the upper world" (ll. 49-56, and 78-79). Although Owen makes no special emphasis on this, a significant factor of the mermaid's estrangement stressed in Andersen's original is that she has lost her mother and "the Sea King below there had been a widower for many years, while his old mother kept house for him" [1: 66]. So her world is essentially a masculine environment where the rest of her sisters are almost traded off as they reach the required age of fifteen – they marry similar creatures, thus reconfirming a sea hierarchy akin to that of the human world. Unwillingly, the sea maid, too, strengthens the idea of masculinity as a higher form of genetic existence – by admiring a male creature of another, physically higher realm.[3] The marble statue of the boy-king that she admires, the weeping willow-tree that she sets and the attraction to "the low voices of the midnight bells" and "bugles […] in far citadels" are all components of the expression of meaning through speech in a human and humanized world where communal belonging, as well as artistic (the statue) and religious (the bells) representation of reality work towards unification. But language, which mediates the exchange of information and thus facilitates the process of coming together and of mutual agreement and peaceful existence, can also be a perilous tool for the identification of disparateness in two worlds where misinterpretation of specific sensory self-expression (a mermaid's song) entails perdition (for mariners). It may be worth remembering George Steiner (in reinterpreting Humboldt) who summarizes that language maintains dynamically the key antinomies of the internal and the external, the subjective and the objective, the past and the future, the intimate and the communally valid as it plays the role of a dynamic negotiator [15: 128]. This negotiation is hereby threatened by an overall failure to get oneself properly acquainted with (because of fear of) another world where meaning, albeit dialogically verifiable, is constructed differently.

The contact between the little mermaid and the human world is clearly sonic and physically measurable. In the second part of the poem the mermaid's acquisition of sensory self-awareness is said to be mediated by sound waves that bring the knowledge of the beyond, the other-wordly, the human: "Soft music breathed at times, clear voices sung" (l. 172); "[…] a hundred fireworks skyward hiss, / Fright'ning the maid far down the dark abyss" (l. 183-184); "[…] he is calling. For songs and smiling on his comrades gay" (ll. 189-190); "See how his poesy trembles on his lip/ To hear the pining violins, heart torn" (ll. 193-194). Sonic also is the authentication of the water world as well as the hazardous contact between it and the human, terrestrial world where "envious winds now dolefully 'gin mourn! / The sighing of their wailful harmonies/ Hath hushed the lutings and the chaunted glees" (199-200); "[…] The stunning guns are dumb. All ears/ Hark to the grumbling in the heart of the seas" (ll. 202-203). The latter quotation also suggests that sound, as producing meaning, is directly related to "the heart", to a physical-psychological core of being through communication. Vocal and requiring a response is also the sinking of the human ship, which is said to "gasp" and "bubble:" it groans as the crew's mouths draw in "the first death-

3 Andersen's original and Owen's paratext commune in humanitarian terms. However, the original displays a higher degree of reflexivity and (self-)denial (in dialogues) that the paratext lacks. Namely: Andersen insists that the Prince ought to forget about his own parents so that he could get truly attached to the sea maid in which case only she could hope for a human soul; of all other human maidens the mermaid's eyes are the most profound in conveying sense; the Prince appoints the sea maid a bridesmaid at his own wedding thus isolating her even further by assigning her a marginal role in a feast that ought to have been her own; in order to acquire a knife, the sisters sell their hair – a traditional attribute of femininity – they thus transgress their own gender belonging; finally, the "daughters of the air" offer another way of winning an immortal soul – through good deeds that involve children as well: smiles reduce the three-hundred-year trial period, whereas tears add further days of agony [1: 88-89]. In any case, in both versions, immortality depends upon the power of another and this power is very much vocally expressed.

drinks" (l. 221). Partaking of a communal whole, akin to that of The Holy Supper, where arcane knowledge is transferred amidst fellow believers, may be seen to be latent in this phrase which also suggests that dying happens verbally, through the mouth, and is accompanied simultaneously by both acquisition (a last gasp of air, or in this case, water, drawn in) and loss (a last breath out) of sense and meaning. This image gets immediately counterbalanced by the kiss of life which "the Nereid" bestows upon her beloved Prince. Simultaneous drinking water and inhaling air (which may, theoretically speaking, lead to choking) works as an essential restorative mechanism for the man who is thus able to recover within the bounds of his own human linguistic consciousness and his own terrestrial world (see stanza 29, ll. 225-233). The departure of the Prince causes the mermaid to sob "piteously", hoping for a response in dialogue as it has a clear addressee (see stanza 33, ll. 261-264).

For both the Prince and the mermaid – each seen within the boundaries of his/her own world – language functions as a determining axis of one's identity as placed in a certain environment where the relationship between the phenomena from the empirical world and the internalized structures of the mind require "a third universum" [15: 126-127]. As George Steiner reminds us indeed, language may both restore and annul life as it represents the transference of being in space and in time; being then presupposes a kind of translation whereby communication ensures a vertical and horizontal transference of meaning [15: 67 and 83]. For the mermaid, language is the chosen path to overcome the temporal boundaries between her own world and that of human beings: she is ready to swap her own prospective life of three hundred years with the short-last life of a mortal being as she resolves to trade her tail and "loveliest" and "flawless" voice for a limited existence with an Other. It is important to notice that the pact with the witch who provides the mermaid with a charmed potion to drink and transform, is directly related to the witch's own capacity to "care for" her own subjects as she **"feeds"** all sorts of vermin "from her own mouth" (l. 359). The witch thrives verbally (she is said to laugh "repulsively" – l. 369), on the linguistic deprivation of others. The act of cutting the tongue signals a major change in one's status in intellectual and in sexual terms as it is maims an individual's physical, mental and spiritual capacities. However, the witch's answer directs the reader's attention to the fact that deprivation of identity for a feminine creature is part and parcel of existence in a culture where physicality is a first and foremost passport of self-identification: even without a tongue, a mermaid may still retain her "buoyancy", her "matchless mould" and "her eyes" – all elements of female charm that can be trained and traded for the sake of survival in a masculine society. Nevertheless, the cutting of the tongue (see esp. ll. 398-408) is less a method of stressing the uniqueness of the witch, who may be assumed to have consumed in a similar fashion many other voices, as it is in fact an authentication of the mermaid's self which now "speaks" louder as it depends, in hermeneutic terms, on definition from outside, from the Prince. The obnoxious "mystic chyle" that the mermaid is ordered to drink contains a portion of the witch's own "black blood" – an ambivalent sign of the transportation of liquids, of sense, of meaning, and of verbal awareness in the process of bodily creation on the part of the mother in respect of the child (see also the image of the "bloody lymph" in stanza 21, ll. 165-166). Amidst other things, the latter image reminds us of Owen's proclivity towards "excessive sensuousness" of the presentation of reality and of physical contact – a phenomenon explored meticulously by Jason Harding in his study of modernist and modern poetry [5: 741]. In Owen's war-period poetry this intensification of feeling and speech as contact surfaces in rather more brusque rhetorical addresses – in narrative poems, companion pieces and dramatic monologues, in particular in: *Dulce Et Decorum Est, Disabled, Anthem for Doomed Youth, Strange Meeting, Insensibility, Mental Cases, Arms and the Boy* etc.

In Prince Philo's own semblance and out of fidelity to him, the mermaid acquires a human name: she is called by him 'Philotis'. Ironically however, the fact of the acquisition of human shape and name fail to guarantee her precisely the position of equality and uniqueness that she strives for in the human world. She gets paralyzed within muteness: to her this is a fatal stasis, a state of inbetweenness as her beloved, who because of this beautiful girl's defect, fails to acknowledge her truly and proves incapable of interpreting her: "[…] from her eyes no word could he translate"

(l. 440). The rift in communication between the two – mostly owing to a man's unwillingness to study that which is untypical, uncommon, alien and other – makes his verbal ability an offence to the mermaid. He is said to have a "sweet laugh" (l. 477), "merry kisses" (l. 478), he "prates" (l. 507), he chants of passion, whilst her own lips "grow ashen" – l. 528. Yet it seems extremely unlikely that he shall ever be able to read correctly the mermaid's true identity: she is said to resemble someone he once knew and who saved his life – ll. 495-96). The Prince's wedding celebration – persistently sonic, verbal, and guttural (bells pealing, men cheering and "choking with wine and meats" – ll. 539-540) – with his newly elect beloved (a human being, after all) sends the mermaid off into extreme isolation whereby she wanes fatally and falls into an existential abyss, a "yawning chasm" (ll. 555-556) where eternal life and re-acquisition of her previous state may only be guaranteed through an act of intentional denial of another life: her sisters encourage her to kill the prince so that his blood may sprinkle her and restore her tail and tongue. Whilst Owen accentuates the generative potential of blood in biological terms, he creates an atmosphere of verbal tension and overall chaos where sound, breath and speech appear daunting rather than soothing. She chooses to perish for the sake of preserving her beloved's life and dissolves into foam harmlessly, "kissing" (i.e. blessing wordlessly) both Philo and his wife who are left with the impression that "the child" has "cast herself away" and drowned (ll. 623-624).

Ethically speaking, it may be argued that unlike the Prince, the mermaid makes the necessary first step of trust towards that which is alien – the human world. This is an act of simultaneous appropriation of foreignness into ownness and a demonstration of faith which gets epistemologically threatened by the strangeness of the other's being, the other "text" which she chooses to interpret. Required in this case, as Steiner argues, is unconditional, spontaneous, one might even say ludicrous, faith [15: 365]. There is obviously a living boundary between the Prince/the human world and the mermaid/the water world and everything happens on that boundary and because of it since this is the boundary where everything other, as well as everything which is one's own belonging, stands out, begins to matter, to delineate a being's identity through comparison, and to build sense as amassment of difference(s). So that sense is that which always seems to be "over there" rather than "here", which is aimed at and never quite fully achieved, which requires constant travel in space (here: up/human and down/animal) as well as in time [15: 452-453, 470, and 592]. This fact is also evidenced by Owen's choice of original literary tale and theme well familiar: he reworks literary empirics of late European Romanticism (one of Andersen's famous tales) through which the poet verifies and clarifies his own poetic identity as he assumes the voice of an external viewer, narrator or transcriber of that which has already been, has become established in literary terms, and has found an audience. Proof of the latter is also the poet's anonymous, medievalist reference to himself as "he that told her tale" (l. 617): he authenticates himself through speaking out and writing in his own manner, voice and language that which literary tradition has to offer. Thus sense amasses and endures.

Wilfred Owen's *Little Mermaid* may be viewed as an early example of a Georgian's attempt – by reliance on balladic, folk, late Romantic, or simply foreign, literary tradition – to cure the plight of "a displaced sense of natural harmony" by "anatomizing" the relationship between voice, body, perception and identity, to rephrase Edna Longley [8: 466]. But perhaps a more reliable general hermeneutic reading – one incorporating Hans-Georg Gadamer's reflections on language and human society – may be able to highlight the value of voice as a key factor in the process of a living creature's acquisition and interpretation of experience which necessarily places one in the position of dependence in terms of communal belonging. For the little mermaid the acquisition of a human shape is incomplete because she is disallowed a most humanizing element – verbal ability – that which at once identifies and dismantles the uniqueness of experience by a simultaneous grasp of novelty and familiarity, a first time and the already well known, occurrence and repetition, as Gadamer would phrase that [Cf. 4: 348, 351, 353]. She is therefore deprived of the opportunity to gain knowledge of the external world as human knowledge: as she expires, she remains within the bounds of her own previous self. Yet her short-last experience as a human being is codified in the way she chooses to act : she acts humanely by sparing the Prince's life,

thus rather at variance with what a more primitive, beastly environment – such as the water world – would encourage if immediate survival and preservation of a species were the matter. Owen's work touches upon the issue of the bodily and mental processing of experience as a kind of translation – between two cultures, each with a unique grasp of the idea of the End, whereby language and vocal communication reveal the eternal and rationally inexplicable architectonics of responsibility for an Other who makes self-identification possible and worth one's while.

Works Cited

[1]Andersen, Hans Christian. *The Complete Fairy Tales*. Ware – Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd, 1997.

[2] Corcoran, Neil, ed. *The Cambridge Companion to Twentieth-Century English Poetry.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

[3] Corcoran, Neil. Wilfred Owen and the Poetry of War. // Neil Corcoran. *The Cambridge Companion to Twentieth-Century English Poetry.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 87–101.

[4] Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method.* trans. Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall. New York: Continuum, 1994.

[5] Harding, Jason. Modernist and Modern Poetry: an Overview. // *The Cambridge History of English Poetry.* Ed. by Michael O'Neill. New York: Cambridge University Press, 2010, 725–745.

[6] Kendall, ed. 2009: Kendall, Tim. *The Oxford Companion to British and Irish War Poetry.* Oxford: Oxford University Press, 2009.

[7] Levinas, Emmanuel. Ethics and the Face. // *The Phenomenology Reader.* Ed. by Dermot Moran and Timothy Mooney. London: New York: Routledge, 2002, 515–528.

[8] Longley, Edna. War Pastorals. *The Oxford Companion to British and Irish War Poetry.* Ed. by Tim Kendall. Oxford: Oxford University Press, 2009, 461–482.

[9] O'Neill, Michael. *The Cambridge History of English Poetry.* New York: Cambridge University Press, 2010.

[10] Owen, Wilfred. The Poems of Wilfred Owen. Ed. by Jon Stallworthy. London: Chatto & Windus, 1990.

[11] Owen, Wilfred. Wilfred Owen, The Complete Poems and Fragments. 2 Vols. Ed. by Jon Stallworthy. London: Chatto & Windus, 2013.

[12] Rawlinson, Mark. Owen, Rosenberg, Sassoon and Edward Thomas. // *The Cambridge History of English Poetry.* Ed. by Michael O'Neill. New York: Cambridge University Press, 2010, 824–843.

[13] Stallworthy, Jon. *The Poems of Wilfred Owen.* London: Chatto&Windus, 1990.

[14] Stallworthy, Jon. *Wilfred Owen, The Complete Poems and Fragments*. 2 Vols. London: Chatto & Windus, 2013.

[15] Стайнър, Джордж. *След Вавилон. Аспекти на езика и превода*, прев. Елена Филипова. София: Изд. „Изток – Запад", 2014.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ДИЛЕМАТА МЕЖДУ СЪТВОРЕНИЕТО И ЕВОЛЮЦИЯТА НА ПОЛИФОНИЧНИЯ СВЯТ НА ДОСТОЕВСКИ

Атанас Манчоров
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE CREATION/EVOLUTION DILEMMA OF DOSTOEVSKY'S POLYPHONIC WORLD

Atanas Manchorov
The Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract

The present article discusses the rise of polyphony in terms of the dilemma between creationism and evolutionism. My aim here is to ensure some propaedeutic support for the thesis that the evolutionist view of polyphony is just as strong as that of creationism. As the two views introduce opposite historico-literary schemes and produce alternative notions of polyphony, I will address the following questions: first, the alibi of creationism in Bakhtin's writings relating to his review of previous scholarly work, the "prehistory–history" opposition, creationism as an indispensable opponent of the monologic worldview; and second, the meaning of *evolution* and its polysemantic nature as regards ancient religious rites, the novel and its types, serio-comical genres, society, and language.

The present article discusses Bakhtin's idea of the genesis of polyphony which poses a dilemma between two contrasting views, namely between creationism and evolutionism. Accordingly, I shall try to ensure propaedeutic support for the thesis that the evolutionist view of polyphony is just as strong as that of creationism since this artistic method is the result of a centuries-long period of development and, therefore, Dostoevsky's oeuvre epitomizes not only its mature stage but also its entire existence. The two views introduce opposite historico-literary schemes and produce alternative notions of polyphony as regards its levels of maturity and its use in literature. In this connection, the following questions will be addressed: the alibi of creationism, the significance of the notion of evolution in Bakhtin's work and its polysemantic nature, the ways in which the historical predecessors of polyphony affect the "unshakable" status quo of creationism as a result of the unreserved recognition of Dostoevsky as the creator of a new artistic technique. Also discussed will be the roots of polyphony in classical literature, the prerequisites for the creation of the polyphonic novel, the tension between history and typology in Bakhtin's literary historiography, etc.

The task of deducing creationism as a guiding principle of his aesthetics is not easily achievable because of his historical approach to genrological issues – the stylistic lines of novel, the formation of double-voiced discourse, the manifestations of Menippean satire through the centuries, etc. – which, in one way or another, brings the studied works into the same spatio-temporal continuum with strong causality allowing us to track changes taking place over time. It is these distinguishing features which exhibit evolutionism as a dialogical opponent of the "epiphanic" genesis

of literary forms that are undeniably significant at any particular stage. Given the close attention to the historical roots of the novel (e.g. in "Discourse in the Novel" and "From the Prehistory of Novelistic Discourse"), Dostoevsky's role with regard to polyphony tends to be quite specific not because he developed it and raised it to a new level by merely altering its key aesthetic moments, but quite the opposite: he *created* a new technique of representation that was *completely different* from all previous artistic methods.

Bakhtin did not come up with the idea of Dostoevsky's polyphony suddenly and all by himself. Instead, he placed his observations in an already existing discussion context, as is evident from his review of major research resources in the first chapter of *Problems of Dostoevsky's Poetics* (5-46) where he explained his agreements and disagreements with a number of authors. The polemic with Rozanov, Volynsky, Merezhkovsky, and Shestov concerns the problem of philosophical monologization, and that with Vyacheslav Ivanov, Sergei Askoldov, and Leonid Grossman relates to the novel's artistic features. However, it is important to note that Bakhtin took into account the scholarly monograph of L. P. Grossman, according to whom the Russian writer's contribution to prose fiction lied "in the creation of a new and authentically brilliant page in the history of the European novel" (Grossman, *Poetika* 165[1] – qtd. in Bakhtin, *Problems* 14). Yet Bakhtin was critical of Grossman who had wrongly ascribed the emergence of dialogism to "a contradiction, never quite overcome, in Dostoevsky's worldview" as a result of the collision between "Two powerful forces – humanistic skepticism and faith" (Grossman, *Put'* 17[2] – qtd. in Bakhtin, *Problems* 16). Laying stress on such transpersonal factors obscures the importance of the individual author's concept in relation to this form of novelistic discourse which focuses on the representation of the multifaceted and ever-changing truth. One of the main points in the critique of the formal method is its depersonalization of the subject and hence its inability to express the subject's uniqueness by finding its way out of the multicursal Saussurean maze of combinations of ready-made elements. The fact that novelty is enclosed within the inherited system of language complicates the matter of individual creativity so much that it falls into the trap of universal laws and transcendental abstractions (see Morson and Emerson, 39-40). Bakhtin's view of Dostoevsky's innovative contribution is complex for at least two reasons. First, since both language, in terms of its grammar and vocabulary, and speech genres, in terms of their substantial functional integrity and recognizability, are interiorized by virtue of non-volitional reception, one can hardly speak of the uniqueness of personal utterance, *la parole*, in the strict sense of the word (Bakhtin, *Speech Genres* 81). Second, a genre as a holder "of creative memory in the process of literary development" (Bakhtin, *Problems* 106) not only maintains continuity, but also depreciates the author's originality – only up to a point indeed – and demonstrates a new mode of perspectival interaction. These issues, however, will be discussed in more detail elsewhere.

The problem of the birth of the polyphonic novel can be adequately grasped only through the prism of the Being–non-Being dichotomy. Bakhtin traced the roots of polyphony and its preparation back to the genres of classical and medieval literature. That he associated it with different styles and different eras (on the basis of the transcendental manifestation of genre memory) did not belittle Dostoevsky's original creation, because its 19th-century blossoming would hardly have been possible in the verbal generic context of bygone times, i.e. in the Socratic dialogue and Menippean satire of antiquity, in the mysteries of the Middle Ages, in Shakespeare's plays or in later authors such as Voltaire, Balzac, and Hugo. Yet his ensuing statement informs us that "polyphony was prepared for in a *fundamental* way by this line of development in European literature" (Bakhtin, *Problems* 178) for if its "latent" forms appeared in classical literature, its centuries-old spirit "was reborn and renewed in Dostoevsky" (Bakhtin, *Problems* 178). On the whole, this view tends toward creationism. Whenever he looked into the historical depth of polyphony as an artistic principle of seeing, he used explicit concepts outlining two distinct developmental periods: on the one hand, its *preparation* (see Bakhtin, *Problems* 36) and, on the other hand, its *authentic stage of existence* that epitomizes its true nature (see Bakhtin, *Problems* 178). Undoubtedly, this case

1 Grossman, Leonid. *Poetika Dostoevskogo* [Dostoevsky's Poetics]. Moscow: GAKhN, 1925. Print.

2 Grossman, Leonid. *Put' Dostoevskogo.* Leningrad: Brokgauz-Efron, 1924. Print.

strongly reminds one of the dividing line between the epic and the novel in his inquiry into the history of novelistic discourse. Some of the designations for polyphony – "elements," "embryonic rudiments" and "early buddings,"[3] "roots,"[4] "preparation,"[5] etc. are associated with its "prehistory," while others, e.g. "birth",[6] are used to denote its beginning and actual existence. This radical move in the realm of literary aesthetics poses the problem of the unity of tradition and hence the accuracy of his analysis, although the designations definitely present both phases of development as part of the same time-space-causality continuum. Bakhtin nevertheless was quite explicit that the creator of the polyphonic novel was none other than Dostoevsky. After research works such as "From the Prehistory of Novelistic Discourse" (the two Stylistic Lines of the novel) and "Discourse in the Novel" retracing the historical routes of the genre and after the view expressed on several occasions that the forerunners of polyphony were quite a few (Shakespeare, Balzac, Grimelshauzen, etc.), one finds oneself faced with the necessity of achieving a proper balance between the concepts of "prehistory" and "real history." The complex relationship between them is due to the properties of Bakhtin's methodological lens. One of the main reasons behind the unrelieved tension between them is the deep-rootedness of neo-Kantian categories in his aesthetics and the ensuing typology in which each novelty is altogether separate from its forerunner. This explains why Dostoyevsky's prose cannot be included in "any of the preconceived frameworks of historico-literary schemes that we usually apply to various species of the European novel" (Bakhtin, *Problems* 7).

Creationism also receives support from the theory that the polyphonic novel is not just a new stage of novelistic discourse: it destroys the old tradition by obliterating the form of the monologic (homophonic) novel and building a relationship between author and hero on an entirely different plane. In this sense, one is left with the impression that there is a new line of literary development. An endnote explained that although Dostoevsky had certainly had predecessors in the realm of polyphony, Bakhtin found it necessary to detach himself from pure historicism for the sake of typology.[7] What thus comes to the fore again is the problem of the tension or even antagonism between these principles of which he was obviously fully aware insofar as the writer's main task was one of "constructing a polyphonic world and destroying the established forms of the fundamentally *monologic* (homophonic) European novel" (Bakhtin, *Problems* 8; author's emphasis). It is necessary to emphasize that the accomplishment of such a task is not entirely the result of a personal creative project: it is due in no small part to the ambience of the very period since "*Subjectively* Dostoevsky participated in the contradictory multi-leveledness of his own time", he changed his ideological views, his affiliations, and his method demonstrates a strong leaning toward a simultaneous display of multiple, contradictory individual "truths," not of conflicting ideas processed by a single person's mind (Bakhtin, *Problems* 27; author's emphasis). By this particular criterion Goethe was at the opposite pole for he depicted the formation of ideas "as various stages of some unified development" (Bakhtin, *Problems* 28). The deep ideological and political controversies of the epoch with its naturally ensuing multi-voicedness, the emergence of déclassé intellectuals as a social phenomenon, the propensity for the objective multi-leveledness of social life, the ability to see the world as a bunch of shifting and interacting perspectives (see Bakhtin, *Problems* 30-31), all these factors facilitated the overcoming the monologic novel's authorial stance that resolved interpersonal contradictions by objectifying them only in its own field of view.

The emergence of historical consciousness over time permeated Bakhtin's work and was a key methodological landmark in his theories of the novel: suffice it to point out the major types of chronotope, the two stylistic lines of development in the novel, the idea of historical inversion, etc. As he once put it, "In my book I have attempted to involve Dostoevsky in the historical process

3 They refer to Shakespearean drama (PDP 33).

4 For example, of dialogism in 18th-century French literature and farther back in antiquity (see PDP 143).

5 In other words, the genres that laid the artistic groundwork for the polyphonic novel over the centuries (PDP 36).

6 That is the advent of "the new structure of the polyphonic novel" (PDP 36).

7 The question here arises as to the precise meaning of the term *predecessors*, as refracted through Bakhtin's prism, and the way it fits into the context of a given historically accumulated aesthetic experience.

of literary development" (Бахтин 6: 460).[8] By recognizing the germs of polyphony so far back in time, he brought history into conflict with typology. Of course, this is not an isolated case since literary theory can sometimes fall into the trap of contradictory thinking that puts the reliability of a methodological approach to the test: such is the case, for instance, with some non-dialogic theories of narrative, like the poetics of prose, whose conflicting perspectives show their inadequacy to consider the spatio-temporal dimensions of novelistic discourse (see Morson and Emerson, 19). Bakhtin, due to his flair for research, unmistakably discovered the germs and preparatory period of polyphony, but his partial indebtedness to neo-Kantianism made him attach importance to the "real phase" of every development as he described it by means of antinomies. Having expressed his agreement with Lunacharsky, he reaffirmed the phenomenon's continuity but without a trace of functional and aesthetic equality between the stages of its maturation not only because "to speak of a fully formed and deliberate polyphonic quality in Shakespeare's dramas is in our opinion simply impossible" (Bakhtin, *Problems* 33-34), but also because of the insurmountable genre differences between drama and the polyphonic novel. Despite all the clues as to the historical depth of dialogism and multi-voicedness, something which Bakhtin did not tend to deny, none of them speculates that actual polyphony occurred prior to the nineteenth century. On the contrary, all the arguments are presented in a way that is strongly reminiscent of his method for observing the rise of the novel as a developmental antithesis of epic. Going back to the statement that "Dostoevsky alone can be considered can be the creator of genuine polyphony" (Bakhtin, *Problems* 34), one finds a precise placement of polyphony in space and time as well as a total lack of transition through the fixing of a clear typological borderline.

The second major task I undertake here is to elucidate the meaning of *evolution*. Although Bakhtin never made much direct use of it (i.e. эволюция) in his book on Dostoevsky, it appears more frequently in English translation. In fact, one can find a number of Russian words standing for their target-language counterpart. One plausible explanation of this narrowing ratio might lie in their reference to pathways of diachronic transformation. As there is far too little space here to contextualize the term in detail, I will move on to outline some of its main types of usages.

The first one implies that evolution is not necessarily a slow process. Having condensed Hegel's view of historical change into a brief statement, he maintained that rapid renovation was inherent in evolutionary growth and that it was essential to one's sense of measure (see Бахтин 3: 229). Consequently, revolution is inextricably linked with evolution, i.e. an original idea does not come slowly into view but takes a quantum leap forward.

The second one is associated with ancient religious rites. What comes to the fore here as regards Aristophanes' work is "the *evolution* of an ancient sacral mask" (Bakhtin, *Dialogic* 219; emphasis added). In this particular case there is one-to-one correspondence between the source-text and target-text lexical items.[9]

The third usage concerns the development of the novel which is both time-consuming and active inasmuch as he spoke of "the living *evolution* of the novel as a genre (Bakhtin, *Dialogic* 9).[10] Of course, the same principle applies to "the *evolution* of various types of novels" (Bakhtin, *Dialogic* 8; emphasis added)[11] and "all subsequent evolution of the *purely* adventure novel" (Bakhtin, *Dialogic* 87; author's emphasis).[12]

The next one refers to the *spoudogelois* (i.e. "serious-smiling") genres since they epitomized the initial stage "in the *evolution* of the novel as the genre of becoming" (Bakhtin, *Dialogic* 22; emphasis added).[13]

Another important usage evokes various aspects of man, society, and social life. When discussing the peculiarities of folkloric time in Rabelais, Bakhtin stressed the indiscriminate merging

8 See his interview entitled "О полифоничности романов Достоевского" (pp. 458-65).

9 R. "эволюция древней сакральной маски" (Бахтин 3: 467; emphasis added).

10 R. „живом становлении романа как жанра" (Бахтин 3: 614; emphasis added).

11 R. „происхождением отдельных разновидностей романа" (Бахтин 3: 613; emphasis added).

12 R. "все последующее развитие ч и с т о авантюрного романа" (Бахтин 3: 344; author's emphasis; "развитие" – emphasis added).

13 R. "развития романа как становящегося жанра (Бахтин 3: 626; emphasis added).

of personal and societal growth in terms of "the *evolution* and completion of a man as an individual" (Bakhtin, *Dialogic* 239).[14] He also emphasized the "processes of *evolution* and of renewal of society and the folk" (Bakhtin, *Dialogic* 68; emphasis added)[15] and "the verbal-ideological *evolution* of specific social groups" (Bakhtin, *Dialogic* 270; emphasis added).[16]

The sixth one, the history of language, especially its stratification into register, sociolect, etc. is a significant part of Europe's literary landscape „At any given moment of its *evolution*" (Bakhtin, *Dialogic* 271; emphasis added).[17] Obviously, not only did Bakhtin speak of evolution (and/or development and becoming) on a number of occasions, but he also gave it a high priority in his historical analysis.

What conclusions can we draw? Technically, both creationism and evolutionism are equipollent in his scheme of literary development. Under these circumstances, however, I have every reason to believe that on occasion the former seems to gain the upper hand. Of course, in Bakhtin's typologically-laden model of literary history, well-grounded enough in the realm of its own (neo-Kantian) logic, it is only the fully cultivated dialogic thinking that is capable of validating the fundamental essence of polyphony which, although evolving slowly over many centuries, has little to do with the literary achievements of its pre-historical period. From my perspective, the main problem with this model lies in the deep rift that separates this *type* of artistic vision and the *degree* of its manifestation up to the nineteenth century from its purest form in Dostoevsky's work. Putting it otherwise, the being of polyphony divides into two stages of "unequal" quality, a *prehistory* and a "true" *history*, as the latter is separated by a distinct boundary from the writing of its historical forerunner-cum-opponent. Bakhtin's historical accounts are oftentimes typologically dominated because of the "forcefully" obscured historical plausibility of literary genres whose development shows no transitional stages and no neighboring areas of slightly inferior or superior forms of aesthetic experience.

Works cited:

Morson, Gary Saul, and Caryl Emerson. *Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1990. Print.

Bakhtin, Mikhail. *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Ed. and trans. Caryl Emerson. Minneapolis: U of Minnesota P, 1984. Print.

Bakhtin, M. M. *Speech Genres and Other Late Essays*. Trans. Vern W. McGee. Ed. Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin, TX: U of Texas P, 1986. Print.

Bakhtin, M. M. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Ed. Michael Holquist. Trans. Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin, TX: U of Texas P, 1981. Print.

Бахтин, М. М. Собрание сочинений в семи томах. Т. 3: Теория романа (1930-1961 гг.). Москва: Языки славянских культур, 2012.

Бахтин, М. М. Собрание сочинений в семи томах. Т. 6: Проблемы поэтики Достоевского, 1963. Работы 1960-х – 1970-х гг. Москва: Языки славянских культур, 2002.

14 R. "становление и совершенствование индивидуального человека" (Бахтин 3: 485; emphasis added).

15 R. "процессов становления и обновления общества и народа" (Бахтин 3: 538; emphasis added).

16 R. "словесно-идеологического становления определенных социальных групп" (Бахтин 3: 24; emphasis added).

17 R. "в каждый данный момент его становления" (Бахтин 3: 25; emphasis added). There are similar references: for instance, "historical life and *evolution* of all languages" (DI: DiN 358; emphasis added) – R. "исторической жизни и становления языков" (Бахтин 3: 113; emphasis added) against the backdrop of spontaneous hybridization, "the very socio-ideological *evolution* of languages and society" (DI: *DiN* 365; emphasis added) – R. „самим социально-идеологическим становлением языков и общества" (Бахтин 3: 119; emphasis added), and "Social stratification of language in the process of *evolution*" (DI: *DiN* 399; emphasis added) – R. "Социальная расслоенность языка в процессе его становления" (Бахтин 3: 154; emphasis added).

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ХЕРАЛДИЧЕСКИЯТ СИМВОЛ НА ОРЕЛА И ЗНАЧЕНИЕТО МУ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ИДЕЯТА „МОСКВА – ТРЕТИ РИМ“

Мина Стойнова
ПУ „Паисий Хилендарски“

ГЕРАЛЬДИЧЕСКИЙ СИМВОЛ ОРЛА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ИДЕИ „МОСКВА – ТРЕТИЙ РИМ“

Мина Стойнова
ПУ „Паисий Хилендарски“

Резюме: В настоящей статье рассматривается идея „Москва – Третий Рим” как религиозная, духовная, экономическая и политическая концепция, отраженная в символах государственной власти. Орел является не только символом власти, силы, господства, верховенства, свободы, отваги и вообще царственого происхождения, но является и значимым фактором для развития концепции „Москва – Третий Рим“*, которая* существует в российской культурной традиции как смысловая основа мессианских представлений о роли России, о ее религиозно-политическом значении и приеемствености по отношению к Византии.

Общовалидно е схващането за образа на птицата като символ на духовното възраждане на човешката душа, представяща стремежа й към безкрайността на абсолютното, вечното, духовното, истинното. Още от древни времена птицата е изразител на насочения поглед на човека към простора, към необятното, свързана е със соларната символика, черпи силите и мощта си от силата на слънцето. В руската хералдична традиция образът на орела е свързан с проявленията на абсолютното – с властта, с мощта и с върховенството и е опит да бъде онагледена пряката приемственост с Византия, намерила своя най-категоричен израз в изграждането на средновековната концепция „Москва – Трети Рим“.

Орелът и руското културно пространство

Култът към орела, който възниква като древен езически символ, отразяващ преклонението на хората към стихията на въздуха (небето) и огъня и светлината (слънцето), с течение на времето в руската културна традиция постепенно изгубва изконната си езическа натовареност и придобива ново съдържание, свързано със сливането на имперското, държавническото и християнското, вечното в едно общо цяло. Двуглавата същност на руския орел символизира евразийския характер на Руската империя, онагледява едновременното обръщане и към Европа, и към Азия, и към Запада, и към Изтока, изразява най-ярко пространствеността, необятността не само на географските пространства, но и на мисловните такива, както отбелязва Бердяев: „ В душата на руския народ е останал силен природен елемент, свързан с необятността на руската земя, с безграничността на руската равнина. За руснаците природата, стихийната сила е по-силна, отколкото за западните хора... Руските историци обясняват деспотичния характер на руската държава с тази необходимост от оформяне на огромната, необятна руска равнина“ [Бердяев, Н. А., с.8]. В този смисъл

орелът се явява въплъщение не само на силата, мощта и волята, но и на консолидацията, на обединяването, на канализирането на стихийността на руското пространство. Не случайно орелът е възприет напълно за държавен символ, когато е завършено присъединяването на руските земи около Московското княжество и е изразител на значимостта и авторитета на владетеля, на неговото върховенство и могъщество.

Генезис на образа на двуглавия орел в Русия

Орелът е една от най-древните емблеми, изразители на победоносното начало, на категорията победа във всичките й проявления. В Древен Рим полетът на орела е смятан за предзнаменование за военен успех, а при изграждане на по-късните политически доктрини присъства като символ на абсолютната империя. Духовното възприемане за Москва като Трети Рим намира своя вербален израз в думите на Филотей, който, като използва базата на националното преосмисляне на старозаветните пророчески книги на Даниил и Ездра, формулира религиозно-политическата концепция - *„Яко вся християнская царства прииидоша в конець и снидошася во едино царство нашего государя, по пророчьским книгам, то есть Ромейское царство. Два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти.“*, която се отразява и в държавните символи на Русия. Прякото взаимстване на орела като гербов знак от Византия е отречено от много учени, например Кондаков, Соловьов, Лихачов, с мотива, че във Византия не е съществувал като имперски гербов знак, но те подкрепят тезата, че е функционирал като родов герб на деспотите Палеолози, като пряка наследница на последния византийски император Константин XI Палеолог, се явява и жената на Иван III Василиевич – Зоя Палеолог, което обяснява основата на мита за „Москва – Трети Рим“, въплътена в образа на орела като равнопоставеност на руските владетели по отношение на западноевропейските, като изразяване на знатен и благороден характер на управляващите, като онаследяване и на културния византийски модел и на месианистичната роля за защита на православното християнство.

ф.1 – родов герб на династията Палеолог

Орелът, въплъщение на фигурата на владетеля

Орелът е пряк символен изразител на фигурата и ролята на владетеля, може да бъде охарактеризиран с амбивалентен характер , с едновременното проявление и на човешкото, и на божественото, на двете природи на Христа. Двойствеността може да бъде и символно олицетворение на християнските добродетели, които, като наместник Божи, владетелят трябва да притежава, например: Вяра и Надежда, Мъдрост и Правда, Сила и Мъжество, Любов и Молитва, Милост и Въздържание, Кроткост и Благост, може да е обединяващо звено на двете най-важни фигури – на Царя и на Патриарха, а също така може да бъде разгледана и като дихотомно проявление на абсолютната воля на владетеля и да консолидира двата основни политически принципа при управлението на абсолютния монарх, а именно: милост към покорните и непримиримост към непокорните. Точно тези идеи в най-голяма степен са разгърнати в кореспонденцията между Иван Грозни и княз Андрей Курбски, датираща от 1564 г. – 1579 г., която маркира важен етап от развитието на руската публицистика през XVI в. и разкрива, чрез идейно опозиционните мнения на цар Иван и княз Курбски, обхвата и границите на абсолютната власт, ролята на владетеля, начините

му на управление. Обща и за двамата се явява защитата на принципа за свободата - лична и политическа, две категории, чието начало откриваме в християнското учение за човека. Но тълкуването на тези две понятия е различно, в зависимост кой се явава пряк субект на тази свобода. Курбски предлага да се даде свобода на „мъдрите съветници" и максимално да се ограничи властта на владетеля, тъй като последният не е способен самостоятелно да използва дара на свободата за благото на народа. На свой ред Иван Грозни разграничава понятията духовна и политическа свобода, като изтъква, че умението да управлява е в пряка зависимост от достигането на обществено значими цели, т.е. свободата на владетеля и неговата воля са много по-важни от свободата на отделната личност. По този начин той поставя божествената и царската воля в една идейно-смислова плоскост. Кореспонденцията пряко отразява духовната атмосфера от това време, която се характеризира с нарастване на есхатологическите виждания, които се трансформират в повишаването на духовно-нравствените очаквания към цялото общество. Формулираната по това време концепция „Москва – Трети Рим" възлага на руската държава и в частност на руския владетел голямата отговорност за благополучието на целия останал православен свят, а именно запазването, защитата и разпространението на чистотата на вярата.

Сакрализация на образа на орела

Сакрализацията на образа на орела на грамотата от 1497 г. е проява на синтеза между държавност и религиозност и дава отправната точка за определянето на руското православие като съзидателно и основополагащо начало на руската държава. Потвърждение за тази тенденция е самият печат на княз Иван III Василиевич, датиращ от 1497 г., на който на лицевата страна е изобразен св. Георги, убиващ змея и надпис по периферията на печата, гласящ : „Иоанъ б(о)жиею милостию господарь всея Руси и великий кн(я)зь" (Иван, по божията милост, господар на цяла Русия и велик княз, пр.м.), а на обратната страна присъства родовият герб на Московските князе, двуглав орел с две корони, разперени криле и надпис, изброяващ руските владения: и великыи кн(я)б.влад.и мос.и нов. и пск.и тве.и уго.и вят. и пер.и бол.

ф.2 – печат на княз Иван III , на грамотата от 1497 г.

Един от първите учени, които обръщат внимание на печата, е Н. М. Карамзин, който, въпреки че подлага на известна критика твърденията на историка Татишчев за произхода на руския герб, също възприема концепцията за прякото му онаследяване от Византия и отблязва в своя труд „История Государства Российского", че „Великият княз започва да използва този герб от 1497 г." [Карамзин, Н. М., с. 500]. При управлението на първия руски цар – Иван Василиевич IV Грозни в хералдическата държавна символика на Русия вече са установени същностните компоненти на руския герб – двуглав орел и каноничен образ на св. Георги, който вече е натоварен с индивидуално значение и е изобразен върху гърдите на орела, типично в духа на хералдическата традиция да бъде поместена по-малка емблема в центъра на по-голяма. Това се явява не само идейно, но и графично проявление на приемствеността и онаследяването на Византия и пряко осъществяване на религиозно-философската концепция „Москва – Трети Рим", както Силаев отбелязва - „самият отдавна

известен в Русия двуглав орел придобива ярко изразено национално звучене, благодарение на възприетото от Византия праотеческо религиозно съдържание“ [Силаев, А.Г., с. 107].

Оразът на орела и отражение на концепцията „Москва – Трети Рим“

Във връзка с настоящето изложение се оформят и следните изводи:

1)Концепцията „Москва – Трети Рим“ има за своя основа пряката приемственост или онаследяването на Византия от Москва. Тя акцентира върху идейното, естетическото и културното отношение между Москва и Константинопол, което утвърждава представата, закрепена в руското самосъзнание за Русия като пазителка и защитничка на православния славянски свят и се проявава чрез прякото заимстване на родовия герб на династията Палеолози при брака на Иван III Василиевич с наследницата на последния византийски император Константин XI Палеолог – Зоя Палеолог, и трансформира идеите за благороднически произход, равнопоставеност и богоизбраност на руските владетели.

2) Орелът е израз на ролята на владетеля, която осъществява своеобразен синхрон между абсолютното и религиозното, т.е. вярата гарантира и подсигурява властта, необходима за изграждането на националната идеология, отразена в кореспонденцията между цар Иван Грозни и княз Андрей Курбски

3.)Сакрализацията на образа на орела, представена чрез грамотата от 1497 г., се осъществява в три плана:

- обединяването на държавническото и религиозното, онаглдено чрез сливането на двуглавия орела с иконичния образ на св. Георги;
- доказателство за светостта и правото на управление на московските князе;
- възхвала на военните победи.

Литература:

1. Бердяев, Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма, Наука, Москва, 1990.

2. Карамзин, Н. М. История государства Российского, АСТ Москва, Москва, 2009.

3. Лихачев, Д. С. Введение к чтению памятников древнерусской литературы, Москва, 2004.

4. Нейчев, Н. М. Литература и месианизъм. Руското литературно месианство през *XIX в.*, унив. изд. „Паисий Хилендарски“, 2009.

5. Силаев, А. Г. Истоки русской геральдики, Фаир-Пресс, Москва, 2003

6. Соловьев, В. С. Русская идея, „Москва“, Москва, 2011

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

РЕЦЕПЦИЯТА НА РУСКАТА ПЕДАГОГИЧЕСКА ШКОЛА В *МЕТОДИКА НА ГРАМАТИКАТА* ОТ КЛИМЕНТ КАРАГЮЛЕВ (1901)

Иван Чолаков
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

THE RECEPTION OF THE RUSSIAN PEDAGOGIC SCHOOL IN *THE METHODS OF GRAMMAR* BY KLIMENT KARAGYULEV (1901)

Ivan Cholakov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article presents one of the first most important publications on the methods of teaching the native language what relates to the process of their gradual separation as an independent science in our country. The translation reader of Kliment Karagyulev evidences for the widespread reception of the Russian pedagogic and didactic science: it contains representive texts of the most eminent Russian specialists of the second half of 19c whose outlook is substantially valid even today.

Зараждането на българската методическа мисъл след Освобождението се формира под влияние главно на немската и руската педагогически школи. Проникването на водещи за европейското образование идеи се осъществява многопосочно: и чрез преводи на специализирана литература, и чрез авторско адаптиране на методически принципи към обучението по роден език. В съществуващата макар и твърде оскъдна специализирана литература, разглеждаща ранните прояви на методическа мисъл у нас, е изтъквано преди всичко благотворното влияние на водещи руски специалисти в областта на педагогиката и дидактиката в лицето на К. Ушински, Н. Бунаков, Д. Тихомиров, К. Елницки, Н. Горбов и др. Именно в този контекст ***Методика по български език в три части***[1] **(1901)** от **Климент Карагюлев** се явява безусловно свидетелство за мащабите на този рецепционен процес: и като най-значима до този момент проява в областта на превода от руски език на литература с методически характер, и като илюстрация на най-новите насоки в обособяването на методиката на обучението в самостоятелна научна област. Макар все още конкретиката на тези въпроси да се осмисля в контекста на една по-обща педагогическа и дидактическа рамка, вече се забелязват много по-отчетливи тенденции към специфизиране на проблемите на езиковото обучение. За разлика от методиките, създавани през 90-те години, където се ползва конкретен текстови образец, тук е направен подбор на статии от различни автори, организирани около няколко проблемни центъра. С това издание се поставя началото на христоматийната преводна литература и на тенденциите към по-сериозно теоретизирано – а не само прагматично – отношение към проблемите на езиковото обучение. За основа на своята *Методика* Кл. Карагюлев посочва методическата христоматия по преподаване

1 Трите части излизат през 1901 г. в три отделни книги: Методика на граматиката, Методика на четенето и словесния разговор, Методика на писмените упражнения.

на елементарна граматика на В. А. Зелинский – *Методически указанія и образцовые уроки*, в която са събрани отделни статии на известни руски педагози. Някои части обаче като „Увод“, „Устни и писмени упражнения“, „Практически уроци“ и др. са разработени от самия Карагюлев, но не оригиналността, а целесъобразността и ползата от подобно издание мотивират нейната поява. „Методическата христоматия” на Карагюлев, както той сам я нарича, е най-обемното преводно издание до началото на XX век и е сред най-представителните първи издания по методика у нас. В съществуващата специализирана литература тя е само споменавана, без да е специално проучвана.

Методика на граматиката представлява първа част от посоченото тритомно издание, на което Карагюлев е съставител, преводач и автор на някои части. Позовавайки се на опита на руската педагогическа и методическа мисъл и съобразявайки се с изискванията на приетите у нас учебни програми, Кл. Карагюлев адресира своята *Методика* към преподавателите по роден език, чието ниско равнище на подготовка е според него причина за лошото състояние на обучението по български език. В „Предговора“ към своята *Методика* авторът изразява критично отношение към съвременното състояние на родното училище и открива причините за неуспехите в обучението по български език в слабата подготовка на преподавателите и в липсата на методически ръководства, които да бъдат в тяхна полза. По-голямата част от преподавателите, според него, или познават добре предмета си на преподаване, но слабо или въобще не са запознати с методиката на преподаване, или разбират от методика, но не разбират от предмета, който преподават. Поради това Кл. Карагюлев правилно отбелязва, че „знание без методика, както и метод без знание са еднакво безсилни неща“ [1][2] и с това ясно заявява необходимостта от съчетаване на теоретични познания и практически умения. Двете страни на този синтез определят и композицията на *Методиката*: двете основни глави (наречени от Карагюлев отдели) съответстват именно на тези два компонента на практически приложимото знание – теорията и практиката.

Преди да преминем към тяхното аналитично представяне, ще трябва да споменем и предхождащия ги „Увод“, още повече че той е от малкото текстове в изданието, които най-вероятно са авторски. Основният акцент, върху който е организиран този текст, е поставен върху въпроса за връзката между език и мислене. Краткият по обем предговор всъщност представлява по-скоро набор от цитати на повече или по-малко известни имена, което му придава компилативен характер. Всички позовавания явно трябва да послужат на намерението на автора, изтъквайки неделимостта между език и мислене, да подчертае важността на обучението по роден език и неговото първостепенно значение в сравнение с другите дисциплини: *„И по значение, и по същество той е централен предмет, около който се групират всички други предмети”* [2]. Оттук той определя основната задача, която трябва да стои пред преподавателя по роден език: *„да запознае учениците със законите и формите както на устната, тъй и на писмената реч, и да ги научи да се ползуват от съкровищата на матерния език. Главните учебни занятия за постигане на тази цел са: обяснително четене на образцови статии с упражнение в говорене, разказване и декламиране на избрани късове било в стихотворна, било в свободна (прозаична) реч, и граматическо обяснение на езика заедно с писмените – правописни и стилистични упражнения“* [3]. Единствено в тези две финални изречения бихме могли да видим маркирани някакви методически принципи, които очевидно следват утвърден в руската методика модел. Тези принципи откриваме не само в христоматията на Кл. Карагюлев, но и в методиките от 90-те години на XIX век на Вела Благоева и Дмитрий Белобради (псевдоним на Драган Манчов), които също свидетелстват за това, че първите стъпки на методиката на обучение по български език отразяват определени рецепционни нагласи по отношение на утвърдени в руската методика дидактически възгледи. За влиянието на руската методическа мисъл у нас в десетилетията след Освобождението споменават и Р. Русинов, и Ст. Кабасанов, но този въпрос остава

2 Предговорът обхваща първите четири страници, които обаче не са номерирани. След тях следва съдържанието и номерацията на страниците започва от „Увода“. Поради тази причина към цитатите от Предговора въвеждаме букви вместо цифри.

недостатъчно разработен. Разглеждайки езиковедските школи и направления, оказали влияние върху методиката на езика, Кабасанов посочва някои от авторите, включени в христоматията на Кл. Карагюлев, като представители на т. нар. логическо направление. Сред тях наред с К. А. Ушински фигурира и името на Ф. И. Буслаев. Кабасанов отбелязва, че основен проблем за логическото направление е връзката на думата с предмета, който тя означава, откъдето произтича изключителното значение на отношението между език и мислене: *„то обаче от съвременно гледище не може да се приеме като основа на методиката на езиковото обучение. То смесва логическите категории с граматическите, не дава възможност за правилна класификация на думите като части на речта и пр., т.е. в противоречие със съвременното езикознание. Тъй като изречението е израз на мисъл, според представителите на логическото направление обучението по роден език трябва да се почне от изречението – от частите на изречението да се стигне до частите на речта“* [4]. Неслучаен е следователно фактът, че в учебниците по български език през този период в най-голяма степен е застъпен синтаксисът – очевидно това е отзвук на влиянието на руското логическо направление в областта на езикознанието и на методиката на обучение по роден език.

Първа глава от христоматията на Кл. Карагюлев съдържа статии на руските педагози Н. Бунаков, Д. Тихомиров, К. Елницки, Н. Горбов, Ф. И. Буслаев (посочен като Т. Буслаев), П. Н. Солонина и И. Вертоградски, а втора, озаглавена „Образци, примери и планове на уроци“, включва разработени от същите и други педагози и методици уроци за практическо приложение в часовете по роден език. Имената им се повтарят неколкократно и в рамките на първа глава, тъй като техни кратки текстове изпълват съдържанието на подглавите, които са озаглавени в съответствие с определена проблематика. Последната подглава „Практически упражнения по езика“ всъщност не отговаря на заглавието, тъй като не съдържа упражнения, а разяснява принципите, на които те трябва да отговарят. Тя включва „Граматичен разбор“ с автори П. Полевой, Д. Тихомиров, К. Елницки и П. Солонина и „Устни и писмени упражнения“, за които не е посочен автор и най-вероятно са разработени от самия Кл. Карагюлев. Още в предговора Кл. Карагюлев определя предназначението на теоретичните статии в първа глава: *„Този отдел има за цел чрез думите на известни методолози да се разясни по-обширно – значението, целта и задачата на обучението по граматика, – методите на граматичното обучение, – планът и ходът на граматичните работи, – видовете граматически упражнения и пр.“* [5].

Разделите в първа глава са обединени около проблемите на граматиката. Така структурирана, тази първа глава недвусмислено показва осъзнатата от съставителя на христоматията зависимост между развитието на езикознанието и развитието на методиката на обучение по роден език. Първият текст представлява статията на П. Солонина „Граматиката като наука и учебен предмет“, която има за цел да очертае същността на граматиката като езикова система. Законите в езика и създадените съответни на тях определени правила трябва императивно да се спазват при употребата на даден език. Като наука граматиката се занимава именно с откриването на тези закони, като за целта много често в нея се прави съпоставка между форми на различни езици или пък форми на един и същ език, но в различен стадий от своето развитие. Граматиката като учебен предмет трябва да запознае децата с установените от езикознанието закони и правила в езика, за да се изгради у тях умение за правилно изразяване на собствените мисли в устна или писмена форма.

В следващия раздел – „Значение, цел и задача на обучението по граматика на майчиния език“, Кл. Карагюлев търси отговор на въпроса, защо ни е необходимо обучението по граматика, след като всеки един човек свободно владее майчиния си език. Тук той включва кратки статии на Н. Бунаков, К. Елницки и Д. Тихомиров. Разсъжденията на К. Елницки по този въпрос са в подкрепа на възгледите на Бунаков и подчертават значението на езиковото обучение за цялостното изграждане на личността – той смята, че усвояването на граматиката и свързаните с нея закони е степен в интелектуалното израстване на учениците. По същия начин и Д. И. Тихомиров подчертава в своята статия наличието на закони в езика

и необходимостта те да бъдат овладени от учащите си, изтъквайки, че трябва да се избягват механичните наизустявания на граматични термини и правила в училище. Внимание трябва да се обърне на усвояването от учениците на достъпни за тях езикови форми и тяхното прилагане в писмената и устната реч по определените граматични закони.

Преди да се появи в христоматията на Кл. Карагюлев, Д. И. Тихомиров вече е познат на българския читател и от *Методика на граматиката* на Д. Белобради, излязла само три години по-рано – през 1898 г. Още на първа страница Белобради обявява, че за основа на своята методика е използвал педагогическо съчинение на Тихомиров, без да конкретизира заглавие [6]. Повторното експлицитно присъствие на авторитетния руски педагог Дмитрий Иванович Тихомиров (1844 – 1915) в христоматията на Карагюлев говори за неговата открояваща се популярност през първите следосвобожденски десетилетия, когато се поставят концептуалните основи на методиката на обучението по български език у нас. Наред с К. Д. Ушински, Н. Ф. Бунаков и Ф. И. Буслаев той придава особено престижна стойност на това забележително за времето си издание.

Със статията от Н. Горбов Кл. Карагюлев поставя и друг важен въпрос на вниманието на преподавателите по граматика в началното училище, а именно връзката между „правописание" и граматика – проблем, върху който не се обръща достатъчно внимание. Авторът на статията говори за взаимовръзката между граматична норма и правописна норма, а с това допълнително подчертава представата за езика като система, изградена върху определени зависимости. Усвояването на граматиката следователно не трябва да става чрез наизустяването на определени дефиниции, а чрез прилагането на теоретичните знания в устната и писмената реч.

Статията „Граматиката като учебен предмет. Метод на обучение по граматика на майчиния език" от П. Солонина също препоръчва да се избягва наизустяването на граматични форми и правила, а знанията, добити по индуктивен път от учениците, трябва да се прилагат в практически упражнения, свързани с живата реч. Като недостатък на съществуващата традиция в обучението по роден език се посочва още свеждането на езиковите задачи преди всичко до правописа. Задачата на граматиката като учебен предмет е много по-комплексна: *„да научи децата на правилно писане, но и това още, да ги научи правилно да излагат мислите си устно, да ги научи да мислят и говорят"* [7]. Към тази задача трябва да се придържа всеки един преподавател по роден език и като основен метод за реализирането ѝ трябва да използва главно евристичната беседа, а чрез умело подбрани от учителя въпроси децата сами трябва да достигнат до определени знания в областта на езика.

Въпросът за метода на преподаване на граматиката се разглежда в четири статии, първата от които е на Д. Тихомиров[3]. Авторът определя като важно методическо изискване изграждането у ученика на умение за непосредствено наблюдение на езиковия материал: *„Наблюдение над езика – ето главното занятие по граматика.* Привеждай към граматичното знание чрез наблюдение *(к.а. – Д.Т.) – това е първото основно правило на методиката по граматика"* [8]. След прилагане на този основен метод за придобиване на граматични знания, според руския педагог е необходимо да се пристъпи към етапа на практически упражнения, а чрез „теоретически повторения" – да се изясни логическата връзка между добитите чрез наблюдение и чрез упражнение граматични понятия и правила. Като основен извод за методите, използвани при граматичното обучение, Тихомиров извежда идеята, че *„главният център на граматичното обучение е в практиката, а не в теорията; повече наблюдение, повече упражнение и по-малко теория – ето характерните особености на граматичното обучение в началния курс"* [9].

Вторият автор към този раздел – И. Вертоградски, също коментира наблюденията и упражненията като основни принципи на обучението по роден език. Той споделя становището, че два основни метода на преподаване на роден език са актуални в момента –

3 Поредицата от четири статии е посочена като самостоятен раздел само в съдържанието, докато в самото книжно тяло излиза, че и предната статия на Солонина се отнася към този раздел. Това е без особено значение, тъй като композиционното разделение на текстовете е твърде условно.

анализ и синтез. Авторът отбелязва, че подобно становище за ролята на синтеза и анализа споделят и редица руски педагози: Ушински, Поливанов, Солонина, Тихомиров, Буслаев, Шереметевски и др., както и немските педагози Любен, Кер, Дистервег и др.

Предимствата и недостатъците на всеки един от тези методи в обучението по граматика в първоначалното обучение разглежда и П. Солонина в своята статия „Синтетичен и аналитичен път за обучението по граматика". Направеното разграничение между синтетичния и аналитичния подход е от принципно значение: първият започва обучението с изучаването на звуковете, буквите, сричките и преминава към частите на речта и изречението, докато аналитичният започва с разбор на простото изречение, следват частите на речта, думите, сричките звуковете и буквите. Всеки има своите предимства, като синтетичният дава възможност да се проследи развоя на езика от най-малките му съставни единици до изречението, но този метод *„при обучението по граматика има повече научни, отколкото учебни достойнства"* [10]. Защитена е тезата, че аналитичният метод е по-удачен за приложение в обучението по граматика в първоначалното училище. Той има по-голяма практико-приложна насоченост, защото дава на децата по-големи възможности за самостоятелна работа, събужда и задържа техния интерес към овладяването на езиковите норми и правила. Обучението по език изисква конкретност и нагледност на изучавания материал, както и пряка връзка с комуникативната природа на езика в ежедневното общуване.

По отношение метода на обучение Буслаев подчертава ролята на двата осонвни фактора: *„от една страна, естественото развитие на човешкия дух, от друга – природата на преподаваемия предмет"* [11]. Изхождайки от факта, че детето е носител на майчиния си език, той формулира няколко основни правила, по които трябва да се преподава родният език. Първото от тях се основава на връзката между езика и мисленето. Друго негово важно методически изискване е анализът да се използва като основен метод: *„И така в преподаването на отечествения език да се употребява – първо упражнение, после изясняване на формите; първо умение, после знание; първо упражнение в говор, после упражнение над езика; първо практика, после теория, извличана по аналитичен път"* [12]. Напълно в духа на логическото направление в езикознанието, към което и той принадлежи, както посочихме по-горе, Буслаев препоръчва да се започне с анализ на изречението, тъй като то е основна единица в естествения поток на речта. Като трето правило авторът препоръчва използването на метода на синтеза. След като ученикът си е изяснил определени езикови единици и граматични форми, той трябва веднага да ги обиграе в подходящи устни и писмени упражнения. В следващата си статия – „За преподаването на граматиката изобщо", Буслаев подчертава, че обучението по граматика не трябва да е самоцелно, а да служи на общата езикова подготовка, която извежда на преден план правилното четене, писане и говорене. Авторът разглежда две степени в обучението по граматика. В първата степен не се казва на детето нищо непознато за него, а само се разяснява това, което то вече знае като носител на езика. Чрез използването на „генетическия" метод, който според автора следва пътя на самата природа, ще се развият чрез практически упражнения познанията на детето за езика и то ще може да го използва за устна и писмена комуникация на едно по-високо ниво. Втората степен на обучение вече включва и усвояването на граматиката като наука. При нея задължително с помощта на сравнително-историческата граматика се прави съпоставка за миналото и сегашното състояние на езика. Родният език *„трябва да се предава генетически: старите форми да се сравняват с новите (сегашните), чуждите с домашните, и така с подсещане да се заставят учениците да намират неизвестното посредством известното"* [13].

Разделът „Ред и способ за съобщение на граматичните сведения. План и ход на урока" съдържа три статии, като първата е от Д. Тихомиров. Според автора граматиката трябва да се разглежда на три нива: синтаксис, етимология и правопис. Необходимо е да направим важно уточнение относно смисъла, който се влага в понятието за етимология не само в този текст, но по принцип в езиковедската терминология у нас по това време. Ще си

послужим с цитат от *Методиката* на Петко Цачев от 1893 г.: „Обикновено Граматиката се дели на наука за речите и формите (Етимология) и наука за роспределението на тия думи в речта (Синтаксис) [14]. Очевидно на понятието „етимология“ съответства понятието „морфология“, но ние и занапред ще продължим да го употребяваме, за по-голяма адекватност спрямо анализираните издания.

В своята статия Тихомиров изтъква, че обучението трябва да започне с наблюдение над живата реч. Интересен е възгледът за необходимостта обучението по синтаксис да се съчетава с това по етимология, като *„ етимологическите сведения се вадят чрез разглеждане на изречението“* [15].

Авторът застъпва и популярната по това време теория за концентричното обучение, която според него има място в програмите за обучение по граматика. Всеки един от концентричните кръгове трябва да разширява и допълва разглеждания граматичен материал. Урокът според Тихомиров трябва да включва следните части:

1. „Теоретично повторение” на предходно изученото с цел подготовка за усвояване на новия учебен материал.

2. Наблюдение над живата реч. Формулиране на изводи, обобщение, дефиниции с помощта на учителя върху новия учебен материал.

3. Упражнения върху новия граматичен материал.

4. „Теоретично повторение” за осъществяване на връзката между новите знания и усвоените на по-преден етап от обучението.

В концепцията за планиране на урока Тихомиров изключително много акцентира върху теоретичните повторения като начин за приемственост между вече усвоените и новите граматични знания в рамките на препоръчваната от него концентрична система на обучение.

Втората статия в този раздел е на К. Елницки, според когото преподаването на определен граматичен материал задължително трябва да се базира на един начален текст, добре подбран от учителя в зависимост от темата на урока.

На модела на концентричните кръгове в обучението е посветен отделен раздел, чието авторство най-вероятно е на самия Климент Карагюлев. При всички случаи обаче е ползвана руска методическа литература, тъй като вече установихме, че именно в руската дидактика този принцип е основно застъпен и е преминал в първите методики по български език, като например тази на Дмитрий Белобради и Петко Цачев. Според автора постъпателното изучаване на граматиката по модела на концентричната система включва фонетика, етимология (т.е. морфология) и синтаксис, при което през една учебна година се изучава граматиката на едно определено ниво и всяка следваща година се надграждат знания. Обучението според тази система трябва да започне с овладяване на изречението. Авторът застъпва тезата, че концентричната система е по-подходяща за преподаване в основното училище. Като доказателство за това посочва и самата Министерска програма от 1895 година, където граматичният материал за отделенията на основното училище е по тази система [16]. Кл. Карагюлев смята,че концентричната система би имала успех, ако се прилага и в прогимназиалното обучение. Той предлага за този етап четири концентрични кръга на обучение, от които първият трябва да започне отново с изречение, просто и сложно, и с видове препинателни знаци [17].

В раздела за граматическия разбор се откроява тезата на Д. Тихомиров за целесъобразността и структурата на упражненията със синтактичен и етимологичен характер, както и на К. Елницки, който подчертава значението на граматичния разбор като средство за прилагане на усвоените граматични знания в езиковата практика. Представени са три вида граматичен разбор. Първият е синтактичен разбор, който включва определяне на главните и второстепенни части на простото и сложно изречение и тяхното съгласуване. Вторият е етимологичният разбор, при който се определя към коя част на речта принадлежи дадена дума и кои са нейните форми. Третият вид граматичен разбор е ортографичният. Той включва два основни момента: обяснение на правописните особености на думите и на най-

често срещаните грешки и изясняване употребата на препинателните знаци.

Разглеждайки различните видове упражнения в обучението по граматика, Кл. Карагюлев посочва образци за упражнения (за диктовка и преписване, за разпознаване, за редактиране), степенувани по трудност. Според него особено важно е да се акцентира на „качеството" на упражненията, които трябва да бъдат *„целесъобразни, образцово-хубави откъм език, интересни откъм съдържание и изпълнение, – покрай чисто-граматичната задача да мерят и общообразователната цел на училището"* [18].

Втората част на христоматията –„Образци примери и планове за уроци", включва примерни уроци по синтаксис и етимология с автори Н. Буслаев, Д. Тихомиров, К. Елницки, П. Солонина, Д. Семенов и др. (91 – 228).

Богатото съдържание в съчетание с подбора на представителни за руската методическа мисъл специалисти гарантира стойностния характер на това издание. Както правилно отбелязва Р. Русинов, *„въпреки че книгата на Карагюлев не е оригинален труд, тя е била полезна за нашите учители по роден език, тъй като им е представяла добра възможност да се запознаят с руската прогресивна мисъл в областта на родноезиковото обучение и да приложат нейните постижения в обучението по български език* [19]. Много от заложените идеи за организацията и провеждането на обучението по роден език, развити в *Методиката* на Карагюлев, са издържали превратностите на времето и успешно се прилагат и днес в началната степен на ограмотяване в българското училище.

[1] Климент Карагюлев. *Методика по български език в три части. Част I. Методика на граматиката.* Пловдив: Хр. Г. Данов, 1901.

[2] Карагюлев, цит. съч., с. 4.

[3] Карагюлев, цит. съч., с. 6.

[4] Стойко Кабасанов. *Методика на обучението по български език*. София: Наука и изкуство, 1979, с. 18.

[5] Карагюлев, цит. съч., с. б.

[6] Дмитрий Белобради. *Методика на граматиката.* Пловдив: Др. Манчов, 1898.

[7] Карагюлев, цит. съч., с. 27.

[8] Карагюлев, цит. съч., с. 28.

[9]. Карагюлев, цит. съч., с. 29.

[10].Карагюлев, цит. съч., с. 32.

[11]. Карагюлев, цит. съч., с. 35.

[12]. Карагюлев, цит. съч., с. 38.

[13]. Карагюлев, цит. съч., с. 42.

[14]. Петко Цачев. *Методика по български език*. Пловдив: Стара планина, 1893, с. 61.

[15]. Карагюлев, цит. съч., с. 43.

[16]. Карагюлев, цит. съч., с. 59 – 60.

[17] Карагюлев, цит. съч., с. 60 – 61.

[18]. Карагюлев, цит. съч., с. 89.

[19]. Русин Русинов. *Из история на обучението по български език в училище.* София: Народна просвета, 1983, с. 92.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

МЕСТОИМЕННИТЕ НАРЕЧИЯ И ДЕЙКСИСЪТ

Тенчо Дерекювлиев

Център по езиково обучение,

Университет по хранителни технологии

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

PRONOMINAL ADVERBS AND DEIXIS

Tencho Derekyuvliev

Language Department, University of Food Technologies

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Abstract

This article represents the specificity of pronominal adverbs as deictic words. Their part in I-here-now system, the function of the context for meaning realization and pragmatic aspects in their semantics have been shown. The term *interclass* has been proposed to denote pronominal adverbs.

Формулировката на представяната тема загатва за автономност на двете категории. Терминът *категория* в случая се употребява в най-широк план, тъй като, както е известно, езиковата категория е разноизмерно понятие (граматическа, лексикално-граматична, понятийна, функционално-семантична, логическа). В лингвистичните описания нерядко се среща терминът *категория* за назоваването на клас думи (части на речта), *категория* се използва и в общограматичен план за именуване на граматични значения, граматичен клас или сходно на тях явление с граматичен характер. Местоименните наречия и дейксисът са в отношение на взаимопроникване. Прономиналният генезис на местоименните наречия поддържа тясната им връзка с местоименията (това се забелязва и от прилагателното в словосъчетателния тип термин *местоименни наречия*), местоименните думи са част от сферата на дейксиса. Те реализират дейктичните значения именно чрез явлението дейксис, но за целта задължителното условие е наличието на комуникативен контекст, където дейксисът валидира статута си.

В пълнозначната лексика централна позиция заемат думите с номинативна функция. При семантико-граматичната класификация на тях се противопоставят местоименията, които не назовават, а диференцират предмета чрез дейксис. Основа на това противопоставяне е разликата между номинация и дейксис. Указването предполага конкретна речева ситуация. Главни признаци на дейктичните думи са ситуативността – тези думи са са зависими семантично от речевата ситуация, и егоцентризмът – постоянната отнесеност към субекта на речта, докато називните са надситуативни и неегоцентрични (Кацнелсон 2004: 4–5). Върху същността на дейксиса в сферата на класификацията на думите акцентира Т. Бояджиев (2011: 30), срв. „Особено място сред пълнозначните думи заемат местоименията и местоименните наречия. Те не назовават предмети и обекти, а само ги отделят чрез указване

(дейкис), като заместват названието и името им”.

Липсата на автономно съдържание при дейктичните думи е отбелязана и от Б. А. Успенски (2011: 12), който настоява, че ролята на дейктичните думи е особено важна, тъй като са изходният пункт при координацията на личния опит и дават възможност за осъществяване на комуникацията. В процеса на комуникацията дейктичните думи се съотнасят със своите обозначаеми, или процесът се извършва не в езика, а в речта. Този тип думи са в непосредствена връзка с комуникативния акт, той е инструменът, чрез който те се съотнасят с действителността. Превръщането на езика в реч е обект на внимание у Е. Бенвенист (1974: 288) – местоименните наречия са част от състава на обстоятелствените езикови средства, изпълняващи функцията на инструмент за реализиране на процеса, при който езикът се превръща в реч.

Добре известно е, че в теорията на Р. О. Якобсон (1972) дейктичните думи се назовават с термина *шифтери* и често се среща в лингвистични изследвания. Този термин води началото си от Йесперсен (1922). В статията ще обърнем внимание на някои постановки на Якобсон, които кореспондират с дейксиса и антропоцентричния план в езика, но паралелно с това отбелязваме и схващането на А. Касабова (2011). Тя смята, че шифтерът „идентифицира референта, конструирайки го като координат в дейктичната ситуация съобразно дейктичното описание и предицирайки му дейктично съществуване” (стр. 265)[1].

Системните граматики на българския език представят местоименните наречия най-вече при описанието на адвербиумите. Съществува обаче мнение, че наречията с прономинален произход са част от класа на местоименията. Такава е позицията на Р. Ницолова (2008: 174), където показателните местоименни наречия *тук* и *сега*, за които ще стане въпрос в хода на изложението, са част от показателните местоимения, а в класификацията на авторката техните характеристики *място* и *време* са посочени като категориални признаци. Във „Философия на граматиката” О. Йесперсен (1958:100) също е включил местоименните наречия (заедно с числителните) към класа на местоименията. Известно е също, че в някои от системните граматики се говори за местоимения съществителни, местоимения прилагателни, местоимения числителни, местоимения наречия, където се забелязва акцент върху функционалната поливалентност на местоименията. Те отразяват множество комуникативни, когнитивни и граматични аспекти във функционирането както на езика изобщо, така и за отделен език. С местоименията е пряко свързано възприемането на комуникативната ситуация, ориентацията във време-пространството, пораждането на структурата и разбирането на дискурса, категоризацията на действителността, структурата на частите на речта, синтактичните процеси, морфологичната структура на думата. От съществено значение е и фактът, че когато в съвременната лингвистика се конкурират когнитивният и формално-граматичният подход, местоименията са сред централните езикови явления Кибрик (1992).

Неслучайно и въпросът за местоименните наречия се характеризира с нееднозначност. Неговото по-пространно решаване е възможно главно в контекста на граматичната триада *местоимение-наречие-местоименно наречие*, която се разработва от нас в друго, по-обемно изследване. По-долу в този текст ще предложим алтернативен термин за назоваването на местоименните наречия. Компонентният състав на основните видове сред тях за българския

1 От значение е и следната постановка у А. Касабова: „ (...) чрез дейксис може да се посочи предмет, като се посочи мястото му от страна на говорителя, било във времто и пространството на реалната ситуация, било във времето и действието на разказа. По този начин предметът се индексира и категоризира, а значи и конструира. Когато нещо се сочи в речта чрез показателни думи като аз, тук, сега, то, това, там, тогава, които представляват субективни показатели и ориентири (т. нар. Дейктични координати), същите координати се изместват от конкретната визуална ситуация към универсума на речта и съответно комуникациятат между разказвача и читателя се полага в координатната система на едно въображаемо пространство. Така благодарение на символната т.е. на граматичмескат и езиковата оргтанизация на света в нашето въображение се визуализира ситуация, която наподобява визуалнта ситуация. Ето защо Йесперсен (…) и Якобсон (…) ги наричат шифтери в т. нар. универсум на дискурса (или речта) дейктичните коориданти биват изместенин от простнранствтоо на възприятието в пространството на въображението, от пряката реч (oratio recta) в непряката (oratio obliqua), а оттам вместо в модус de re дейктичните думи започват да функционират в модус de dicto” (стр. 265- 266).

език е представен у Куцаров (2007). Между местоименните наречия в книжовния език и в диалектите са налице значителни формални разлики при запазване на основното семантично съдържание.

Въпроса за местоименните наречия и дейксиса разглеждаме в плана на оста *аз-тук-сега* и прагматичните измерения при дейктичните думи, каквито са местоименните наречия. Посочената ос маркира локализацията. Локализаторите определят изказването по отношение на участниците в разговора, към координатите на пространството и времето. В. Г. Гак ги интерпертира в сферата на индексалните изрази. При тях референтът зависи непосредствено от ситуацията. Тук преди всичко се отнасят местоименията и други езикови средства с дейктичен характер, но в по-широк план влизат и всички елементи, служещи за актуализацията на изказването, за установяването на неговата съотнесеност с действителността. Локализацията е три типа: *лична* – изразява се чрез местоимения, глаголни флексии и други; *пространствена* – чрез наречия и показателни местоимения, и *темпорална* – чрез глаголни форми и наречия за време (Гак 1992: 79-80). Системата *тук-сега-аз,* такъв е моделът у Бюлер, с чието име се свързва развитието на теорията за дейксиса в новия период на лингвистиката, е наречена система за ориентацията на субекта, като нейни съставки са езиковите показатели за място, време и индивид (Бюлер 1993: 94-99).

Признакът „локализация" е сред главните характеристики на речевия акт, тъй като тя е дейктичният център, където се намира говорещият и заедно с втория компонент на комуникативната структура – слушащият (*ти*), формират двойката на локуторите (Плунгян 2011). Понятието *аз* е семантична основа на дейктичната лексика. Фигурата на говорещия организира и семантичното пространство на изказването, и системата на дейктичните думи в езика (Апресян 1997).

Систематизацията на Е. В. Падучева (1991: 164) изтъква ролята на говорещия, като при изпълняваните от него функции той най-напред е субект на референцията – начало на системата от пространствено-времеви координати, а на тази система се опира значението на местоименните наречия с показателна семантика.

В теорията на Каплан, който разграничава чисти индексалии и демонстративи, *аз*, *сега* са наречени чисти индексалии. „Чистите индексални изрази и демонстративите се различават помежду си преди всичко по това, че референцията на определен индексален израз варира с оглед на контекста на изказването като следва определено правило. „Аз" например се отнася винаги към този, когото Каплан нарича „агент" на контекста, „сега" се отнася към времето на изказването, „тук" – към мястото, където се намира агентът на контекста, а „днес" по същия начин като „сега" към деня, в който се прави изказването" (Стойчева 2002: 173).

Дейктичният център е подчертано егоцентричен тип, а личното местоимение *аз* означава реално говорещия в даден момент. Местоименията традиционно се разглеждат като заместители на имена, но те притежават и съвършено друга функция, която може да се приеме за базова, отколкото функцията да заместват име или именна група. Това е индексалната, или дейктическата им функция. Индексалността представлява особен вид дейксис – релевантен за определяне на пропозиционалното съдържание на изказването. Лайънз (2003: 316 – 329) акцентира върху термините *първичен* и *вторичен дейксис*. Според него първичният може да бъде характеризиран в аспекта на жестовата референция и на дейктичния контекст, докато вторичният – със замяна или преинтерпретация на пространствено-времевите параметри на първичния дейктичен контекст, като преинтерпертацията е различни видове и често се оказва метафорична.

Жестовата референция отпраща към първообраза на ситуационния дейксис. Появата му може да се търси още в генеалогията на езика: „Демонстративните кинетики на ръката, от една стрна, а от друга, емоционалните спазми на говорния апарат (като рудимент на вокалността те съществуват още у приматите) – ето ги двата противоположни полюса, от които е възникнал човешкият език" Добрев (2007:18).

Към сферата на дейксиса се отнасят и т. нар. усилващи частици – в нашата концепция

това са езикови елементи, интегрирани в морфемната структура на модифицираната дума и с дейктичен статут. Говорейки за усилващите частици, авторът изтъква и ролята на една от най-разпространените сред тях, ако не и най-разпространената – *ка*, която освен при местоимения и местоименни наречия функционира в някои от славянските езици, напр. в руски, в конструкции с императивна семантика.

За традиционно назовавания като усилваща частица дейктичен компонент – *ка* в друго наше изследване използваме термина модефикационна морфема. В същия текст са представени и типовете модификация при местоименните наречия, посочени са случаите на амплификативни редакции, както Ив. Добрев определя разширените чрез модификационни морфеми местоимения и местоименни наречия (Дерекювлиев 2013). Обърнато е внимание на факта, че модификацията се осъществява не само при местоименните наречия, но и върху личните местоимения, главно при формите в първо и второ лице единствено число. Честотата на това явление при личните местоимения е забелязано още от В. И. Григорович (1884: 33), който е констатирал модифициращите елементи и е подчертал, че към сингуларните варианти на личните местоимения особено в първо лице „българите прибавят *и*, *зи*, *ка*, *икана*: *ази*, *азка*, *азикана*", и то с висока честота на употреба.

И трите дейктични компонента, изграждащи оста на локацията, са част от сферата на функционално-семантичната граматика. Личните местоимения принадлежат към периферията на функционално-семантичната категория *персоналност*, а местоименните наречия *тук* и *сега* съответно към периферията в категорията *локативност* и *темпоралност*. Във функционалната граматиката, която се характеризира с комплексно-интегративен подход, езиковият анализ е съсредоточен в изучаване на взаимодействието между елементи от различни равнища, на функционална основа. Налице е също сложно съотношение между семантичните, прагматичните и стилистичните функции (Бондарко 1987: 7-9)[2]. Споделяме тезата, според която изказването се приема за основна единица на прагматиката (Ницолова 1994).

Принципно семантичната структура на изказването е многоаспектна. Тя съдържа пресупозиции, експлицитен и имплицитен семантичен компонент. Тази структура има йерархичен характер и включва на върха пресупозициите, под тях експлицитнто съдържание и след него имплицитното. Пресупозициите са базисни за семантичния експлицитен компонент, а заедно с него и за имплицитния. Съдържащата имплицитния компонент семантика на изказването винаги е конкретна и индивидуална (Фе 1985: 401- 403).

Антропоцентричната лингвистика също отроява ролята на говорещия. В *Българска лексикология,* т. 1 от тритомната поредица на БАН (2013), дейктичните класове думи са определени като лексикални единици с релативна семантика (т. нар. топоси) и локативна (т. нар. локуси).

„Антропологичното разкрояване на езиковата действителност поставя в центъра езиковата личност, човек, който говори, който наблюдава, който слуша и чува". Авторът на частта за лексикалната прагматика М. Божилова (2013: 618) отбелязва, че „дейктичните класове думи са описани лексикографски в големите езици много преди да намерят своите интерпретации в съвременните прагматични и когнитивни теории. Става въпрос за лексикални масиви, в семантиката на които концептите **време** и **пространство** са представени релативно, т.е. от позициите на говорителя, слушателя, наблюдателя в пространството и времето".

Приведената постановка представя говорещия в статута му на антропологичен център на изказването, а според нас идеята за антропоцентризма проличава ярко в диалектната реч. Неслучайно местоименните наречия в българските диалеки се срещат с голямо разнообразие от форми, където сериозно се отразил и диахронният фактор, запазени са старинни корени, показатели на континуитет в системата, особено при демонстративните системи

2 По-подробно върху местоименните наречия като компоненти в периферията на съответните функционално-семантични полета обръщаме внимание в дисертационно изследване на тема „Местоименните наречия в българските диалекти".

От друга страна, нормите на диалектната реч не са кодифицирани, проекциите на говорещия са отворени в сравнение с речта на книжовноезиковите носители, неговото ментално пространство може да се определи като по-автономно. Говорещият наслагва по собсвените си световъзприятийни модели езиковите средства, откъдето често се получават и различните логически акценти във структурата на думата, фразата, изречението – в изказването като цяло.

Класификацията на Ст. Димитрова (2009) предлага седем групи дейктори – личните местоимения за първо и второ лице ед. и мн. число, презентни глаголни форми за първо и второ лице ед. ч., показателните местоимения, наречията с дейктична семантика, членните морфеми, както и някои глаголи. Тези групи се редуцират до персонални, темпорални и локални дейктори.

Тук може да се добавят и глаголите с волитивна семантика. По-горе отбелязахме подчертаното от Ив. Добрев за употребата на усилващи частици (според изпозваната от автора терминология) сред руските императиви. Проявата на модифициращ елемент при този тип глаголи според нас има антропоцентрична мотивираност. Разглеждайки семантиката на императива, Р. О. Якобсон диференцира няколко морфологични корелации. Тези корелации в неговото изследване са структурно отражение на фонологичните, съдържат два члена, единият от които е признаков (маркиран), а другият безпризнаков (немаркиран). Императивите с елемент – *ка* са признаковият член в едната от корелациите на имепратива, а – *ка* е маркер на антропоцентрична волитивна изява в нейния експресивен модус (вж. Якобсон 1985: 218).

Модифициращия елемент – *ка* при руски глаголни форми в широкопопулярната си статия „Шифтеры, глагольные категории и русския глагол" Р. О. Якобсон назовава с термина на Б. Уорф *анекс*. Връзката на глаголите, които притежават такъв елемент, и местоименните наречия е именно на ниво езиков антропоцентризъм. В семантично отношение тези глаголи изразяват волеизява (руският термин е *побудительное наклонение*), а модифициращият елемент – *ка* е наречен специална частица за формите от това наклоненге, които я съдържат. Характерна структурна черта на този *анекс* е външното сандхи (Якобсон 1972), докато при местоименинте наречия в български дейктичният елемент е типичен суфикс.

В доклада си пред Международния конгрес на славистите Кр. Чакърова (2013: 90) акцентира, че „значенията императивност и оптативност не са контрадикторни и могат да бъдат обедиденин в рамките на едно от функционано-семантичните полета в сферата на модалността – микрополето на волитивната модалност (с ядро – грамемата повелително наклонение)".

Върху дистрибуцията на императивите с елемент – *ка* тълкуване откриваме и у А. А. Шахматов (2001: 506). Той привежда като илюстрация за постпозитивна частица именно – *ка*, която под влияние на повелителното наклонение се прехвърля и при местоименията.

Антропоцентризмът на говорещия е в съотношение с глаголните форми, изразяващи волитивна семантика, където ясно проличава и субективната модалност. Може да се направи извод, че между дейкторните групи съществува взаимовръзка, независимо че дейктичното съдържание се дистрибутира в различни класове думи. Идеята на А. А. Шахматов за влияние между повелителното наклонение и местоименията по отношение на дистрибуцията на модифициращия елемент – *ка* стои в кореспонденция с тезата за човека като антропологичен център, потвърждава ролята на говорещия в комуникативния акт, за която отбелязахме и по-горе. Дейктичните думи, в това число местоименните наречия, приемаме за антропоцентрични. Според нас местоименните наречия може да се класифицират по признака „вид думи", който е базиран на функционална основа. Известно е, че такъв модел на класификационен подход се забелязва като тенденция в езикознанието. Без да абсолютизираме лингвокултурологичния и когнитивния аспект, тяхното прилагане в описанието на езиковите класове, също допринася за по-голяма пълнота и разгърнатост на тълкувателското решение. Това важи и за дескрипцията на местоименните наречия. При тях основен класификационен показател несъмнено е дейктичността. По наше мнение

за местоименните наречия може да се използва обобщаващото название *интерклас*, то е в пряка кореспонденция и със словосъчетателния характер на термина *местоименни наречия*. Чрез *интерклас* ще се постигне обединяване на различните признаци – генеалогичен, структурен, функционално-семантичен. Отбелязахме позицията на Т. Бояджиев, според когото местоименията и местоименните наречия се обособяват в сравнение с останалите класове думи. Това обаче не означава, че тези два класа са изолирани от структурата на езиковата система и осъществяваните класификации на нейните градивни елементи. Местоименните наречия заемат собствена позиция, присъстват устойчиво в системата чрез дейктичната си функция, а като *интерклас* съчетават различни признаци. Спецификата на индивидуалните функции на тези признаци и преминаването им във комбинирано взаимодействие, което вече е действие на второ ниво, потвърждават композиционния характер на термина *интерклас*. Неговите единици имат подчертан валентен потенциал.

Значително е участието им в сферата на дейксиса в общоезиков план, те са елементи на референцията. В изреченската структура са сред главните средства за изразяване на обстоятелствена характеристика, в плана на функционално-семантичната граматика – конституенти в периферията на някои от функционално-семантични полета, като особено изпъква участието им в периферията на темпоралността и локативността. Към това добавяме антропоцентричните и лингвокултурологичните измерения на този вид думи, където когнитивният план също разширява семантичните параметри при анализа на местоименните наречия.

Литература:

Апресян 1997: Апресян, Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. – *Семиотика и информатика*. Opera selecta. Сборник научных статей. Выпуск 35. Москва: Русские словари, 1997.

Бенвенист 1974: Бенвенист, Э. Природа местоимений. // *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс, 1974.

Божилова 2013: Божилова, М. Дейктични класове думи. // *Българска лексикология*. София: АИ „Марин Дринов”, 2013.

Бондарко 1987: Бондарко, А. В. Введение. Основания функциональной грамматики. // Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград: Наука, 1987.

Бояджиев 2011: Бояджиев, Т. Българска лексикология. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2011.

Бюлер 1993: Бюлер, К. Теория языка. Москва: Прогресс, 1993.

Гак 1992: Гак, В. Г. Сопоставительная прагматика. // *Филологические науки*, кн. 3, 1992.

Григорович 1884: Григорович, В. И. *Славянския наречия*. В типографии Михаила Земкевича, 1884.

Дерекювлиев 2013: Дерекювлиев, Т. Модификационни adverbia demonstrativa в българските диалекти. // *Научни трудове на Пловдивския университет*. Паисиеви четения. Езикознание. Т. 51, Кн. 1, Сб. – Б, Филология.

Добрев 2007: Добрев, Ив. *Българският език*. София: Славия, 2007.

Йесперсен 1922: Jespersen, O. Language: Its Nature, Development, and Origin. New York: Henry Halt and Company, 1922.

Йесперсен 1958: Йесперсен, О. *Философия грамматики*. Москва: Иностранная литература, 1958.

Касабова 2011: Касабова, А. Модусите на дейксиса. // *Психология и лингвистика*. Сборник статии в чест на проф. Енчо Герганов. София: Просвета, 2011.

Кацнелсон 2004: Кацнельсон, С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. Издание третье. Москва: Едиториал УРСС, 2004.

Кибрик 1992: Кибрик, А. А. Местоимения как дейктическое средство языка. – *Человеческий фактор в языке*. Коммуникация. Модальность. Дейксис. Москва: Наука, 1992.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски", 2007.

Лайънз 2003: Лайонз, Дж. *Лингвистическая семантика*. Введение. Москва: Языки славянской культуры, 2003.

Ницолова 1994: Ницолова, Р. За отношението между граматика и прагматика. – *Граматика и семантика на славянските езици в комуникативен аспект*. Състав. Д. Станишева и Р. Ницолова. София: УИ „Св. Климент Охридски", 1994.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика*. Морфология. *София*: УИ „Св. Климент Охридски", 2008.

Падучева 1991: Падучева, Е. В. Говорящий: субъет речи и субъет сознания. // *Логический анализ языка*. Культурные концепты. Москва: Наука, 1991.

Плунгян 2011: Плунгян, Вл. А. Введение в грамматическую семантику. Грамматические значения и грамматические системы языков мира. — Москва: РГГУ, 2011.

Стойчева 2002: Стойчева, М. Език и свят & проблемът за референцията. София: УИ „Св. Климент Охридски", 2002.

Успенски 2011: Успенский, Б. А. Ego Loquens. *Язык и коммуникационное пространство. Москва:* Российский государственный хуманитарный университет, 2011.

Фе 1985: Фэ, Х. Семантика высказывания. // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. Выпуск XVI. Москва: Прогресс, 1985.

Чакърова 2013: Чакърова, Кр. Типология на оптативните конструкции в българския, руския и полския език. // *Славянска филология*. Том 25. София: АИ „Проф. Марин Дринов", 2013.

Шахматов 2001: Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка. Издание третье. Москва: Эдиториал УРСС, 2001.

Якобсон 1972: Якобсон, Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. // *Принципы типологического анализа языков различного строя*. Москва: Наука, 1972.

Якобсон 1985: Якобсон, Р. О. О структуре русского глагола. // *Избранные работы*. Перевод с английского, немецкого, французского языков. Москва: Прогресс, 1985.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

НАРЕЧИЕТО – СИНТЕЗИРАЩ ТИП ДУМА

Тенчо Дерекювлиев
Център по езиково обучение, Университет по хранителни технологии

THE ADVERB – A SYNTHESIZING TYPE OF WORD

Tencho Derekyuvliev
Language Department, University of Food Technologies

Abstract
The analysis's topics are the adverb's features to fulfill synthesis of structural, semantic and functional levels . The adverb's inflective invariability as a particular type of grammar has been emphasized.

Терминологичният израз *части на речта,* наследен от античната традиция, се е наложил в понятийния апарат на лингвистиката. Независимо от това езиковедски изследвания дават превес на идеята, че този термин е неточен и семантичното му съдържание всъщност не отразява явлението, за чието назоваване се използва. Думите реално са единици на езика, а не partes orationis[1] (Москов 1986; Куцаров 2007:42).

В статута си на сложна цялост думата представлява комплекс от признаци. Всеки от тях влиза в нейното дефиниране и разпределянето на думите по класове. Теоретичните постановки при класификацията на думите и йерархията на използваните признаци са синтезирано представени в БЭС (1998).

Основната класификация на думите на *пълнозначни* и *непълнозначни*, или *автосемантични* и *синсемантични,* има почти симетрично отражение в класификацията *флективно изменяеми и флективно неизменяеми.* Встрани от тази симетричност стои *наречието, а* за него доста често се твърди, че по-точното терминологично назоваване е *приглаголие* – калка на латинското *adverbium*[2].

Показателят, по който наречието не влиза в параметрите на посочената симетрия, е флективната му неизменяемост със семантичната пълнозначност. Този показател има комбинативен характер, на първо ниво компонентите му изразяват асиметричност в съотношението между собствените си характеристики, тъй като според установената в традицията на лексикологията концепция автосемантичните думи са и флективно изменяеми[3], а синсемантичните – флективно неизменяеми.

1 Както е известно, това е латинското название за *части на речта* и прототип на използвания в съвременността термин.

2 Въпросът за синтактичната позиция на наречието и ролята му на член в групата на сказуемото (VP), е подчертано синтактичен и тук не се разглежда в детайли.

3 На този етап няма да се спираме на въпроса за същностните характеристики, които се съдържат във флективно неизменяемите думи, на признаковата семантика, присъща на тези думи. Известно е, че в групата на предлозите има семантична диференциация. От значение е и фактът, че след като отпадат падежните флексии в структурата на номиналния клас на българския език ролята на предлозите значително нараства и те в много голяма степен поемат функциите на старите флексии, вече в нов тип структурно изразяване – аналитичното.
При съюзите са налице особености, представящи конекторите в плана на координацията и субординацията.

Системните граматики, и то не само на българския език, посочват за главна отличителна особеност на наречието флективната неизменяемост. Погледнато откъм структурата на думата, това означава, че наречието не притежава *граматически форматив*, няма словоформи и парадигма.

Мнението на Ст. Стоянов (Стоянов 1983: 14)[4], че при наречието дума и словоформа съвпадат, е логично. Тезата е изведена по чисто структурни причини. Наречието може да се нарече и *непарадигматична дума*, със задължителното пояснение, че това терминологично съчетание има изцяло формално-структурна основа.

Първата проява на синтеза при наречието на структурно ниво е съвпадението между дума и словоформа. Тук две различни понятия в подчинено отношение – основното (думата) и вариантното (словоформата) се изравняват в една езикова форма. Дефлексивността на наречието и изравняването *дума-словоформа* носят и неутрализираща тенденция в съотношението между дума и словоформа. Противопоставянето се снема по линия на липсващата флексия и невъзможността да се оформи бином от основна единица и неин вариант.

Системните граматики не пропускат да отбележат, че генеалогично наречието е хетерогенно, тъй като адвербиалният клас се попълва по различни словообразователни начини. На генеалогичната хетерогенност обаче се противопоставя функционалната хомогенност. Обстоятелствената характеристика на наречието е негов главен диференциален показател в синтактичен план (вж. и Ахманова 2004). Получава се функционален синтез на езикови средства с различен генезис.

Към характеристиката на наречието като синтезиращ тип дума добавяме, че синтагматично то е поливалентно. Съчетава се с глаголи, с прилагателни имена, с наречия, макар по-рядко и със съществителни, а комбинацията от наречие и друго наречие дава адвербиален синтез. Синтезиране се получава и при всички други употреби на наречието, когато то означава признаци на признаците. В схемата на Ив. Куцаров (Куцаров цит. съч., стр. 45), където съществителното, прилагателното, глаголът и наречието са представени като основните части на речта[5], откриваме градационно съдържание – централната позиция е за съществителното име, назоваващо явленията от сферата на човешкото познание, прилагателното и глаголът означават статични и динамични признаци на тези явления, а наречието означава признаци на признаците. Съизмеримо, дори еквивалентно със синтеза, е надстроечното значение, което се проявява при означаване на признаците. Наречието е определено и като изразител на признак от втори род (Ницолова 2008: 445).

Ю. С. Маслов (Маслов 1982: 359), описвайки групата на сирконстантите в българския език, поставя наречието на първо място сред тази функционална група единици. Сирконстантната роля на наречието е неговата обстоятелствена функция. При сирконстантността на адвербиумите се наблюдавав двойно измерно явление

Наречието е модификатор и макар да се изтъква неговата зависимост от семантиката на думата, която пояснява, това е по-скоро на ниво зависимост в рамките на синтагматичния комплекс или синтагматичния фрагмент, докато поливалентността на наречието е изначален синтагматичен потенциал в неговата характеристика като езикова единица.

Синтагматичната валентност на наречието може да бъде определена като универсална, защото в нея не участват релационни елементи – морфеми с граматическа функция. Постановката на Ст. Георгиев (Георгиев 1996: 83), че се увеличава ролята на морфемните

Частиците в ролята си на модификатори на отделна дума в изреченската структура или на цяло изречение далеч не са лишени от семантично измерение.

4 „(...) от морфологично гледище понятието „дума" е надредно по отношение на понятието „форма на думата" или „словоформа". Всички форми на дадена дума, взети заедно, образуват сложен комплекс, който се обозначава с представителната й форма. (...) Малко по-друго е положението при неизменяемите части на речта. Според някои езиковеди те нямат граматическа форма. По-правилно е обаче да се смята, че при тях дума и словоформа съвпадат, т.е. думата има една единствена форма" (Соянов, цит. съч.: 13 – 14).

5 Авторът по-напред в изложението е пояснил защо се позовава на традиционния термин, макар и да не е в съответствие със значението, както отбелязхме по-горе.

компоненти в изразяването на синтагматичните отношения и съответно синтагматиката има компенсаторна проява, допълвайки парадигматичните липси, притежава логика. Невъзможността наречието да изразява граматична информация чрез релационни морфеми автоматично води до поемане на тази информация от цялата морфоструктура. Затова и неизменяемостта на адвербиумите е тълкувана като „особен вид граматичност" (Георгиев 1983: 8). Подобни тезиси имат предхождащо ги изразяване у Ал. Т. – Балан (1961: 417), в „Нова българска граматика за всякого": „Неменитна е дума, която не мени лик заради своята служба в реч".

Разглеждайки общността и многообразието в граматичния строй на славянските езици, Ив. Леков (1958) подчертава, че при наречията ясно личи връзката със старата флексия. Тук на първо място става въпрос за петрифицираните форми. Ако насочим поглед конкретно към наречието в българския език, ще забележим как петрификацията е обхванал почти цялата парадигма, макар и не в еднаква степен, петрификационният процес (състоящ се в преход деграматикализация в лексикализация) е с по-голяма честота при локатива и инструментала. Връзката на наречието със старата флексия може да се интерпретира като „скрита граматичност" – без явен формален показател, но носеща семантичните признаци на архетипа, които кулминират в обстоятелствената функция.

В класификационната таблица, която откриваме у Р. Ницолова (Ницолова, цит. съч.: 42)[6], става ясно, че наречието не притежава тип морфология, като това е посочено и за следните други класове думи – адпозиции, предлози, субпозиции, междуметия, съюзи; имената, местоименията, числителните с другите квантификатори и прилагателните притежават именна морфология, глаголите – глаголна. Наречията по синтактична форма са представени като модификатори на предикати.

В съответствие с посоченото в статията и главните особености на наречието, според които то се проявява като синтезиращ тип дума, възниква въпросът – възможно ли е да говорим за адвербиална морфология с оглед на наречието. Ще наруши ли това главната диференциация *именен – глаголен* клас и техните субординативни компоненти в структурата?

Кои ще бъдат главните показатели на адвербиалната морфология, след като реално наречието не притежава граматически морфеми, а морфологията основно е наука за структурата на думата и още повече за нейните форми на граматикосемантично равнище?

Дали наистина адвербиалната морфология няма да бъде повече условен термин, приобщаващ се структурно към термините *именна* и *глаголна морфология*, и в същността си да изразява морфосинтактични стойности?

Отношението на наречието към думите, които са компоненти на изреченската структура и семантика, се мотивира от универсалността на синтактичната му поливалентност. Адвербиалната морфология би била хибридна – морфосинтактична, това е нейният семантичен план. А за да не остават въпросителни защо се използва *морфология*, след като вече се е преминало към морфоситаксис, то аргументът е в това, че главната структурна отличителна черта на наречието е флективната му неизменяемост. Тя, от своя страна, представяйки „скрита граматичност", много повече отвежда първоначално представите към структурните измерения на адвербиума, отколкото към неговия синтактичноинтеграционен потенциал, което е и в синхрон с йерархията на лингвистичните равнища.

Също така понятието *адвербиална морфология* има основание да бъде възприемано като корелиращо на *дефлективна морфология.* Двата термина не са равнозначни, тъй като *адвербиална морфология* е в плана на семантико-валентния синтез на наречието, докато дефлективната има изцяло структурен характер. Дефлективната морфология обаче може да се приеме като надредно понятие при неизменяемите думи, тъй като обхваща всички думи без формоизменение. Заедно с това освен за адвербиална морфология в сферата на

6 Таблицата всъщност е по Анвард 2006 (виж библиографията у авторката). Р. Ницолова я нарича „по-обобщен вариант на модернизирана съвременна класификация на частите на речта" и добавя: „Без да коментираме критически да допълваме тази класификация, преминаваме класификацията на частите на речта в българския език" (Ницолова 2008: 42 – 43).

флективно неизменяемите думи ще е възможно да се говори за препозиционална морфология при предлозите, конекторна при съюзите и партикуларна при частиците. Така на именния и глаголния тип морфология, между които съществува привативна опозиция по признака „тип морфология", но и еквиполентна по признака „граматическа изменяемост", едновременно ще се противопостави дефлективната морфология със своите вътрешни диференциации. По показателя „флективност – нефлективност" ще е налице привативно противопоставяне между именния и глаголния тип, взети заедно, срещу дефлективната морфология, както и еквиполентни противопоставяния по общосемантичния комплекс, характеризиращ дума/думи от два класа.

Подобно на спецификата на думата по признака „комплексност", наречието също станалите класове, са думи. Комплексността на адвербиалната морфология компонентно ще се доближи до спецификата на структурата на лексикалното значение и типологията на семите. Лексикалното значение е сложна динамична структура и елементите, които го изграждат, се характеризират с ред особености[7] (Никитин 2007).

В БЭС (цит. съч., стр. 322) е изведена тезата, че наречието като езикова единица се определя от съвкупноста на морфологични, синтактични и семантични признаци. Как те ще се разпределят при бъдеща адвербиална морфология, е въпрос на концептуални лингвистични решения. Идеята за адвербиална морфология е вид прогностика. Независимо от това нашият акцент в статията е върху свойствата на наречието, които насочват мисълта към неговото определяне и интерпретиране като синтезиращ тип дума.

Такава класификация на наречието има надграждащ характер. Тя съчетава установени схващания, които се вливат в комплекса от негови признаци, както и интерпретации от по-различни гледни точки. Тълкуването на наречието по модела „тип дума" се съотнася с новонавлезлите и новонавлизащи в езикознанието класификационни схеми за думата като главен представител на езиковата система.

Литература:

Ахманова 2004: О. С. Ахманова. *Словарь лингвистических терминов*. Издание второе, стереотипное. Москва: УРСС: Едиториал, 2004.

Балан 1961: Балан, Ал. Т. *Нова българска граматика за всякого*. Дял първи – За думите. Отдел трети – Неменитни думи. София: БАН, 1961.

БЭС 1998: *Большой энциклопедический словарь*. Главный редактор В. Н. Ярцева. 2-е (репринтное) издание. Москва: Научное издательство „Большая Российская энциклопедия", 1998.

Георгиев 1983 : Георгиев, Ст. *Морфология на съвременния български език* (*неизменяеми думи*). София: Наука и изкуство, 1983.

Георгиев 1996: Георгиев, Ст. *Морфология на българския книжовен език*. Велико Търново: Абагар, 1996.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски", 2007.

Леков 1958: Леков, Ив. *Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици*. София: БАН, 1958.

Маслов 1982: Маслов, Ю. С. *Граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1982.

Москов 1986: Москов, М. Проблемът за частите на речта. // *Български език и литература*, кн. 2.

Никитин 2007: Никитин, М. В. Курс лингвистической семантики. Санкт Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2007.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика*. Морфология. *София*: УИ „Св. Климент Охридски", 2008.

Стоянов 1983: Стоянов, Ст. Дума и нейното значение // *Граматика на съвременния български език. Т. 2. Морфология*. София: БАН, 1983.

7 Тук се отнасят мястото им и ролята в струкутрата на значението, характерът на взаимодействието и взаимозависимостите между тях и с контекста, участие във формирането на актуалното значение – това е актуализираното значение на думата в съответния контекст, със съвместимост – несъвместимост. Заедно с това се поражда и въпросът за типологията на семите (пак там).

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ТИПОВЕ ВСТАВЪЧНО СЛОВООБРАЗУВАНЕ В АНГЛИЙСКИ ЕЗИК

Корнелия Чоролеева
Университет по хранителни технологии – Пловдив

TYPES OF INTERCALATIVE BLENDS IN ENGLISH

Kornelia Choroleeva
University of Food Technologies - Plovdiv

Abstract

The paper analyzes the types of intercalative, or inclusion, blends in English from a structural point of view. It points out some problems concerning their structural analysis on the basis of material excerpted from a collection of about 2,000 blends belonging to various structural types. Some phonological and orthographic aspects of telescopic word-formation are also discussed as well as the relative morphotactic opacity of intercalative blends.

Вставъчното словообразуване представлява структурен подвид телескопия, който се характеризира с вмъкване на цяла лексема или част от такава в друга. Поради това в английската лингвистика такива телескопични единици се наричат *intercalative blends* (букв. вместващи телескопични думи) или *inclusion blends* (букв. включващи телескопични думи). За целите на настоящото изследване приемаме, че едната изходна лексема, в която се вмества или включва друга лексема или част от нея, представлява своего рода рамка или матрица, в която се вмъкват компоненти от различно естество, които ще бъдат разгледани по-долу.

Бонджолова [1] уточнява, че формулата, по която се образуват такива телескопични лексеми, е A(ab) + B(cb/d) → C(acb), застъпвайки мнението на Нефедова (пак там), че от лексемата рамка не се елиминира нищо, като обикновено втората част на двете изходни единици съвпада звуково (изразено чрез b/d във формулата). Ето някои от примерите на Бонджолова [1]: Хамелекон < хамелеон + Леко*; Revolvolution* < *revolution* + *Volvo*. Анализираният от нас материал, включващ около 2 000 телескопични образувания на английски език от различни структурни типове, обаче показва, че поне що се отнася до този език констатацията на авторките, цитирани по-горе, не е съвсем точна, тъй като при повечето примери за вставъчно словообразуване на английски език лексемата рамка не е запазена в цялост в производната единица.

На първо място трябва да отбележим, че телескопичните лексеми от вставъчен тип съставляват едва около 2.5% от изследвания материал, в който се наблюдават още следните структурни типове телескопия: 1) прототипна телескопия при комбинация от две отломки (*splinters*), напр. *nutraceutical* < *nutritional* + *pharmaceutical*; 2) частична телескопия с пълен първи компонент и отломка от втория, напр. *plumcot* < *plum* + *apricot*; 3) частична телескопия с пълен втори компонент и отломка от първия, напр. *negentropy* < *negative* + *entropy*; 4) междусловно налагане (*phonological or graphic overlap*; запазване на изходните единици в цялост и припокриване на края на едната с началото на другата), напр. *dyna<u>mo</u>tor* < *dynamo*

+ *motor*; 5) сливане на повече от две изходни лексеми (изолирани примери), напр. *nectacotum* < *nectarine* + *apricot* + *plum*. (Типове 1, 2, 3 и 5 са дискутирани напр. от Пенчева [3].) Това би могло да означава, че в английски език вставъчното словообразуване не е толкова продуктивно колкото прототипната телескопия, частичната телескопия и междусловното налагане.

За да анализираме различните типове вставъчно словообразуване, нека припомним, че лексемата рамка или матрица запазва в някаква степен началото и края си, съгласно споменатата по-горе формула. Вмъкнатите в матрицата компоненти на другата изходна лексема могат да бъдат два вида: 1) отломка (*splinter*), представляваща отсечена на случаен принцип част от лексема, или 2) цяла лексема, лесно разпознаваема в производната единица. Трябва да се подчертае, че отломката има свързан характер, т.е. не може да съществува извън рамките на производната единица. Тя не може да бъде анализирана като морфема, нито комбиниран формант (*combining form*), и следва да бъде разграничена от т.нар. свободна отломка (*free splinter*), функционираща самостоятелно при словообразуване чрез съкращаване (*clipping*) на изходната единица (вж. напр. Фандрич [5]).

Налага се също да уточним, че в анализираните примери се наблюдава междусловно налагане в по-тесен смисъл, а именно съвпадение на ортографски или звуков материал в изходните и производните единици, без непременно някоя от първите да е запазена в цялост в производната. Считаме, че терминът „междусловно налагане“ може да се употребява не само за телескопия от типа на *dynamotor*, при която краят на едната изходна лексема съвпада омонимично с началото на другата. Според Янко-Триницка, при междусловно налагане „възниква сложна дума от особен тип, включваща в своето значение семантиката на двете обединили се думи, а в своята основа – основата на двете обединили се думи“ (в Бонджолова [1: 105-106]), като не е необходимо общият компонент да представлява цяла морфема. Поради това, при наслагване например на една отломка върху друга, също може да се говори за междусловно налагане, тъй като двете (или повече) отломки принадлежат на различни лексеми.

Предвид направените дотук уточнения, разграничаваме следните структурни подвидове вставъчно словообразуване:

1. Вмъкване на отломка, съпроводено от елиминиране на част от лексемата рамка

1А. с наличие на междусловно налагане (припокриване на двете изходни единици в подчертаната част), напр. *attwaction* < *attraction* + *Twitter* (отломка *–tw-*), *brokali* < *broccoli* + *kale* (отломка *kal-*), *diworsify* < *diversify* + *worse/worsen* (отломка *wors-*), *renoviction* < *renovation* + *eviction* (отломка *–vict-* или *–viction*), *askility* < *ability* + *skill* (отломка *skil-*), *delinguancy* < *delinquency* + *lingual* (отломка *lingua*)

1Б. с липса на междусловно налагане, напр. *afflufemza* < *affluenza* + *feminine* (отломка *fem-*; изходната лексема *affluenza* също е телескопично образувание), *chortle* < *chuckle* + *snort* (отломка *–ort-*), *shopgrifting* < *shoplifting* + *gratis* (отломка *gr-*)

2. Вмъкване на отломка със запазване на лексемата рамка и наличие на междусловно налагане, напр. *egotwistical* < *egotistical* + *Twitter* (отломка *–tw-* или *–twi-*)

3. Вмъкване на цяла лексема, съпроводено от елиминиране на част от лексемата рамка и наличие на междусловно налагане, напр. *intexticated* < *intoxicated* + *text(-ing), transwestite* < *transvestite* + *west(-ern), entertoyment* < *entertainment* + *toy, entreporneur* < *entreprenеur* + *porn, glocalization* < *globalization* + *local, ambisextrous* < *ambidextrous* + *sex, eavestweeting* < *eavesdropping* + *tweeting*

4. Вмъкване на цяла лексема със запазване на лексемата рамка и наличие на междусловно налагане, напр. *adorkable* < *adorable* + *dork*

5. Вмъкване на инициализъм (акроним или абревиатура)

5А. със запазване на лексемата рамка и междусловно налагане, напр. *aipocalypse* < *AI (< artificial intelligence)* + *apocalypse*

5Б. с елиминиране на част от лексемата рамка и междусловно налагане, напр. *lolbertarian < LOL (laughs out loud) + libertarian*.

Не са намерени примери за вставъчно словообразуване чрез вмъкване на отломка със запазване на лексемата рамка и липса на междусловно налагане, чрез вмъкване на цяла лексема с елиминиране на част от лексемата рамка и липса на междусловно налагане, както и чрез вмъкване на цяла лексема със запазване на лексемата рамка и липса на междусловно налагане. Оттук се налага изводът, че междусловно налагане от някакъв тип се наблюдава в повечето телескопични производни, получени чрез вставъчно словообразуване. То се изразява в припокриване на звукова поредица с различна дължина на едно или повече места в производната единица спрямо изходните лексеми. (Тук можем да добавим, че ако вземем предвид звуковия материал на лексемите, абстрахирайки се от ортографията, звуковото наслагване при някои примери би било още по-явно.) Както подчертава Матиело [2], образуването на телескопични лексеми до известна степен се базира на правилото за лесна артикулация на Шариатмадари, според което: „Що се отнася до поредицата от звукове, колкото по значителна е промяната на местоположението или начина на артикулация на сегмента, толкова по-трудно ще го произнесем“ (Шариатмадари [6: 210]; преводът мой). С други думи, междусловното налагане и звуковото сходство между изходните лексеми играят важна роля при образуване на телескопични производни.

Вероятно на този факт се дължи и наличието на голям брой телескопични образувания, при които се наблюдава припокриване на начална поредица звукове с такава в (поне) едната изходна единица, което предполага запазване на лексемата рамка при припокриване и в крайната част на едната изходна лексема и производната, напр. *brandstorming < brainstorming + branding, brandwidth < brand + bandwidth* (също така *brandwidth* и *bandwidth*), *diffability < disability + different* и т.н. При други производни припокриването в началната част е по-скоро приблизително, напр. [bʌt] и [bu:t] при *buttlegging* и *bootlegging* (*buttlegging < bootlegging + butt*), [wə:d] и [wo:d] при *wordrobe* и *wardrobe* (*wordrobe < word + wardrobe*), [pu:] и [pə:] при *poopetrator* и *perpetrator* (*poopetrator < poop + perpetrator*) и пр.

Тези телескопични лексеми могат да бъдат анализирани по два начина. Единият е да приемем, че са образувани чрез прототипна или частична телескопия, при които началната част на едната изходна единица се комбинира с крайната част на другата.

От друга страна, вече беше казано, че при вставъчното словообразуване лексемата рамка запазва част от началото и края си, за да вмести в себе си друга лексема или фрагмент от нея, при което включващата лексема може да бъде запазена в цялост или не в производната телескопична единица. При всички примери, посочени по-горе, това условие е спазено, което означава, че можем да ги разглеждаме като своеобразен вид вставъчно словообразуване, повлияно до голяма степен от звуковото сходство между (поне) едната изходна единица и производната, както и от съблюдаването на правилото за минимално усилие чрез лесна артикулация, за което вече беше споменато.

Разликата между този тип словообразуване и изброените по-горе подвидове вставъчно словообразуване от 1 до 5 се изразява в това, че тук става въпрос за вмъкване не на отломка или цяла лексема, а по-скоро на поредица от звукове, което може да бъде онагледено така:

[ə:] от [wə:d]
се вмъква в ↓
[wo:drəub],
за да се получи ↓
[wə:drəub].

В дадения пример е вмъкнато сричковото ядро на едната изходна лексема (*word*), тъй като началото и кодата на сричката съвпадат с тези на първата сричка на другата изходна единица (*wardrobe*). Съществуват също примери за вмъкване на началото, кодата или римата

на първата сричка на едната изходна лексема в първата сричка на другата, например: [br] от [brænd] (*brand*) измества [b] в [bænd] на *bandwidth*, т.е. измества се началото на сричката; [ut] от [put] (*put*) измества [ik] в [pik] на *pickpocketing*, за да се получи *putpocketing*, т.е. измества се римата на сричката, състояща се от ядрото и кодата и т.н.

Нужно е да отчетем обаче, че съществуват също телескопични лексеми, при които ортографските съображения надделяват и вмъкнатият компонент представлява ортографски, а не звуков, материал, напр. при *Debtroit* < *debt* + *Detroit* първата сричка на двусричната изходна лексема (*Detroit*) и другата, едносрична, изходна единица (*debt*) се произнасят по един и същи начин ([det]), поради което вмъкването е видимо само в писмената реч. Подобен пример от немски език дава Ронебергер-Сиболд [4]: *alternatief* < *alternativ* + *tief* („дълбок“), където единствено ортографията свидетелства за телескопичността на новата лексема.

Накрая може да се отбележи, че редица автори подчертават сравнителната „непрозрачност“ на лексемите от вставъчен тип в морфотактичен план, т.е. с оглед на групирането на съставните им компоненти, в сравнение с останалите, образувани чрез телескопия, лексеми. Ароноф и Скализе например подреждат телескопичните образувания от най-непрозрачни към най-прозрачни от морфотактична гледна точка по следния начин: 1) телескопични лексеми, образувани от отломки (морфотактична непрозрачност); 2) вставъчно словообразуване; 3) телескопични лексеми, образувани от отломка и цяла лексема; 4) междусловно налагане на цели лексеми (морфотактична прозрачност) (в Матиело [2]). Ронебергер-Сиболд също отрежда второ място по относителна непрозрачност на вставъчното словообразуване, уточнявайки, че пълната морфотактична прозрачност всъщност се изразява в загуба на морфологична маркираност [4: 156].

В заключение предлагаме не само примерите за вставъчно словообразуване, но и тези за другите структурни подвидове телескопия, да бъдат възприемани като по-типични или по-периферни представители на телескопичното словообразуване като цяло, доближавайки или отдалечавайки се от него върху своеобразна ска́ла на телескопичност. Считаме, че анализът, основаващ се на категории със строго обособени граници, не би могъл да осветли сходствата между някои словообразователни процеси, което пък означава, че процеси като съкращаването (*clipping*) и телескопията се нуждаят от предефиниране.

Литература**:**

1. Бонджолова **2007:** Бонджолова, В. (Не)съществуващи думи: оказионалното словотворчество. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007.

2. Матиело 2013: Mattielo, E. Extra-grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends, Reduplicatives, and Related Phenomena. Walter de Gruyter, 2013.

3. Пенчева 2004: Пенчева, М. Английските думи. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004.

4. Ронебергер-Сиболд 2006: Ronneberger-Sibold, E. Lexical Blends: Functionally Tuning the Transparency of Complex Words. *Folia Linguistica* XL/1-2, 2006, 155-181.

5. Фандрич **2008:** Fandrych, I. Submorphemic Elements in the Formation of Acronyms, Blends and Clippings. *Lexis 2*, 2008, 105–123.

6. Шариатмадари 2006: Shariatmadari, D. Sounds Difficult? Why Phonological Theory Needs ‘Ease of Articulation’. *SOAS Working Papers in Linguistics*, Vol. 14, 2006, 207-226.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

НАЙ-РАЗПРОСТРАНЕНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ СЪС СЕМАНТИЧЕН КОМПОНЕНТ „НАПИТКА“ В АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК

Иванка Маринова
Университет по хранителни технологии – Пловдив

MOST COMMON PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE SEMANTIC COMPONENT “DRINK” IN ENGLISH

Ivanka Marinova
University of Food Technologies – Plovdiv

Abstract

The paper gives basic information about phraseological units and their classification. It then focuses on those units with the semantic component “drink” and the frequency of their occurrence in different dictionaries. The aim is to distinguish the most common of these phraseological units for the purposes of ELT.

Introduction

A phraseological unit is a lexicalized, reproducible, bilexemic or polylexemic word group in common use, which has syntactic and semantic stability, may be idiomatized, may carry connotations and may have an emphatic or intensifying function in a text. [1, 124-125]. It can be said that phraseological units are sets of words which have lost their individual lexical meaning and have formed a unique semantic whole. Phraseological units are used to nominate objects or everyday events and to express the speaker’s attitude towards them or towards life in general. They have relatively constant composition, can be used in more than one situation and may add to the stylistic expression of language [7, 334]. According to the Russian tradition in phraseology, which is probably the most pervasive influence at work in current studies, phraseological units are primarily divided into “word-like” units, which function syntactically at or below the level of the simple sentence, and “sentence-like” units, which function pragmatically as sayings, catchphrases and conversational formulae. [l, 4] Examples of the former are *water under the bridge, punch-drunk, small beer,* and of the latter *It’s no use crying over spilt milk, Good wine needs no bush, Life isn’t all beer and skittles.* Different authors use different terminology when they refer to phraseological units, word-like units and sentence-like units (Table 1).

Table 1

Author	General category	Sentence-like unit	Word-like unit
Mel'cuk	Phraseme	Pragmatic phraseme	Semantic phraseme (idiom)
Gläser	Phraseological unit	Proposition	Nomination (idiom)
Cowie	Word combination	Functional expression	Composite (pure and figurative idiom)
Howarth	Word combination	Functional expression	Composite unit (pure and figurative idiom)

The aim of the present study is to find those phraseological units with the semantic component "drink" which occur most frequently in dictionaries and to illustrate them with examples. For this purpose one should go through as many dictionaries as possible and establish which phraseological units appear repeatedly.

Discussion

Eight dictionaries of English idioms have been used in order to gather the existing phraseological units with the semantic component "drink". These include key words which nominate different kinds of drinks such as "water", "wine", "beer", "milk", "tea", "juice" and "drink". The survey shows that there are around 80 idioms in the English language which contain these key words. Highest in number are those phraseological units which include the word "water" probably because it is the most common drink and people associate a lot of everyday activities with it. Then come the idioms with the key words "drink" and "milk", and lowest in number are the expressions with "wine", "beer", "tea", and "juice". (Table 2)

Table 2

Key word	Number of phraseological units found
Water	40
Drink	18
Milk	12
Beer	4
wine	3
Tea	3
Juice	2

The most common phraseological units out of these 80 are the ones which appear in at least 50% of the dictionaries, i.e. in four or five dictionaries. Here is a list of these idioms:

- *wine and dine* (80%) – it means *to give someone an expensive and abundant meals* e.g. He always wines and dines his clients before discussing business with them.
- *be like water off a duck's back* (70%) – *to make no impression or effect on someone* e.g. There's no point being sarcastic to Mark – it's like water off a duck's back.
- *drink like a fish* (70%) – *to drink too much alcohol* e.g. He's a kindly man , but he drinks like a fish and is quite unreliable.
- *hold water* (70%) – *to be valid, correct or accurate* e.g. His explanation doesn't hold water
- *water under the bridge* (60%) – *something that is in the past and is not worth worrying*

about e.g. We had a terrible quarrel, but that's all water under the bridge now.

- *as drunk as a lord* (60%), also *blind drunk* or *roaring drunk– extremely drunk* e.g. He went out to a reunion last night and came back as drunk as a lord.
- *in deep water* (60%) – *in difficulties, in trouble* e.g. He found himself in deep water when he took over the management of the firm.
- *Tread water* (60%)– *be inactive or passive* e.g. You've done nothing but tread water for the last few months.
- *not for all the tea in China* (60%) – *not at all, not under any circumstances* e.g. I wouldn't be married to that nasty man for all the tea in China!
- *small beer* (60%) – *something unimportant* e.g. This is small beer compared to the work he usually does.
- *not all beer and skittles* (60%) – *not just a game, not just fun and pleasure* e.g. You'll soon find out that this job is not all beer and skittles.
- *the milk of human kindness* (60%) – *natural kindness and pity towards other people* e.g. She won't get any sympathy from him – he's not exactly full of the milk of human kindness.
- *milk and water* (50%) – *(something) feeble, insipid, very weak* e.g. He spoke well, but his speech was milk and water after the fiery rhetoric of the previous speaker.
- *cry over spilt milk* (50%) – *waste time regretting an accident that cannot be put right* e.g. You should have gone with him – but it's no use crying over spilt milk.
- *drink somebody under the table* (50%) – *to remain conscious after having drunk an amount of alcohol that makes someone else lose consciousness* e.g. He's a very heavy drinker – he could drink us all under the table.
- *pour oil on troubled waters* (50%) – *try to calm and soothe a person, a difficult situation e.g. He is always getting into arguments with people, and his wife spends a lot of time pouring oil on troubled waters.*

The survey has also established that there are some phraseological units which are not common in occurrence in many dictionaries but they strike an interest because there are similar sayings or catchphrases in Bulgarian. Here are some examples of these:

- Still waters have deep bottoms, also known as Still waters run deep - Тихите води са най-дълбоки
- As you brew, so must you drink – Каквото си надробиш, това ще сърбаш
- carry water in a sieve – преливам от пусто в празно
- Blood is thicker than water – Кръвта вода не става
- like duck to water – да плашиш куче с кокалче
- make someone's mouth water – да ти потече слюнката
- test the waters – опипвам почвата
- Eat, drink and be merry – Яж, пий и си носи новите дрехи
- muddy the waters – размътвам водите
- come hell or high water – каквото ще да става
- husband's tea – много слаб чай, водичка
- Adam's ale – вода

Conclusion

In conclusion it can be said that phraseological units are part of people's everyday life and they add to the vocabulary of the speaker. Teaching phraseological units in English develops the students' inner understanding of the language and improves their stylistic expression. That is why using idioms in class could be both educational and refreshing, especially when teaching difficult

specialized terminology.

References

1. Cowie, A.P., 1998: “Phraseology – Theory, Analysis, and Applications”, edited by Cowie, A.P., Clarendon Press, Oxford, 1998
2. Cowie, A.P., Mackin, R., McCaig, I.R., 1993: “Oxford dictionary of English idioms”, Cowie, A.P., Mackin, R., McCaig, I.R., Oxford University Press, 1993
3. Gulland, Daphne M., Hinds-Howell, David G., 1986: “Dictionary of English Idioms”, Gulland, Daphne M., Hinds-Howell, David G., Penguin books, 1986
4. Kirkpatrick, E.M., Schwatrz, C.M., 1993: “The Wordsworth Dictionary of Idioms”, edited by Kirkpatrick, E.M., Schwatrz, C.M., Wordsworth Editions LTD, 1993
5. Manser, Martin H., 1994: “Dictionary of Idioms”, Manser, Martin H., Chambers Cambridge, 1994
6. Maxwell, K., McEnery, C., McCregor, E., 1998: “Cambridge International Dictionary of Idioms”, Maxwell, K., McEnery, C., McCregor, E., Cambridge University Press, 1998
7. Purvev, Hristo, 1979: „ Помагало по българска лексикология“, „Наука и изкуство“, 1979
8. Rakadzhiev, R., Ilieva, L., 1995: „ Английско-бъларски фразеологичен речник“, МАГ-77, 1995
9. Seidl, J., McCordie, W., 1978: “English Iidioms and How to Use Them”, Seidl, J., McCordie, W., Oxford University Press, 1978
10. Warren, H., 1994: “Oxford Learner’s Dictionary of English Idioms”, edited by Warren, H.. Oxford University Press

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

СТРАТЕГИИ В ЧУЖДОЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ НА МЕДИЦИ БАКАЛАВРИ

Ивайло Дагнев, Мария Сайкова
Медицински колеж към МУ-Пловдив

СТРАТЕГИИ В ЧУЖДОЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ НА МЕДИЦИ БАКАЛАВРИ
Ивайло Дагнев, Мария Сайкова
Медицински колеж към МУ-Пловдив

Резюме:

Настоящата статия отразява един педагогически експеримент, целящ да провери готовността както на преподавателя, така и на студентите да усвояват нови знания и умения по модерен, интерактивен начин. За тази цел, в продължение на целия курс на чуждоезиково обучение в рамките на два семестъра в Медицинския колеж към МУ – Пловдив, две групи студенти в специалността „рехабилитатор" се обучават по два различни начина – едните изучават английски език по традиционния начин с учебник, докато другата група използва само „интерактивни" методи, без да се опира на учебник или подобни пособия. В най-общ план резултати от финалните тестове показват недвусмислено предимството на активното учене, особено по отношение на придобиване на комуникативни умения.

Ключови думи: чуждоезиково обучение, интерактивност, рехабилитатор, експеримент

Въведение

Чуждоезиковото обучение прилага множество методи и подходи - граматически, аудиолингвален, директен, комуникативен, водещи обаче с противоречив успех, до усвояване на най-важните езикови умения. Основно понятие, което се приема днес за определящо владеенето на чуждия език, е комуникативната компетентност [5], [6], дефинирана като съвкупност от лингвистична, социолингвистична, дискурсна и стратегическа компетентност. Лингвистичният критерий за владеене на езика се отнася до умението да се използва правилно синтаксиса, лексиката, граматиката на езика-таргет, докато в социолингвистичен план е важно да се реагира адекватно на ситуацията спрямо обстоятелствата и отношенията при тях. Дискурсната компетентност [3] третира интерпретацията на по-широкия контекст с цел постигането на кохерентност между отделните отрязъци на актуализиращия се език. По отношение на стратегическите цели на дискурса въпросът, който се задава е как да се отстрани белия шум, по думите Р. Якобсон - да се открият и отстранят грешките в комуникативния канал между адресанта и адресата.

Целта е да се намерят тези подходи, които да опосредстват уменията за общуване в най-широк контекстуален спектър. По този начин комуникативният подход към усвояването на чуждия език става игрови и симулативен, търсещ най-близка родственост със съответната реалност, по начин, по който тази реалност опредметява възможните си проявления.

Ориентираното, към решаване на специфични задачи, езиково обучение е проявление на комуникативния подход и е смяна на образователната парадигма, отговор на променените

роли на обучаващ и обучаван в осъществяването на педагогическото въздействие, отразяващо промяната в целите в социокултурния дискурс. При този метод се изменя и ролята на преподавателя, който от „последна инстанция' при бихейвиористичния модел и фокусиране върху повторенията като основа за създаване на навици, сега се превръща по-скоро в „мениджър", а класната стая в „експериментална лаборатория"[1]. Комуникативният подход е асимптотично групово-индивидуален, тъй като неговият хоризонт е успешната комуникация, съответстваща на интерперсоналния и тесктови контекст. Целта е изграждането на функционални умения, а не толкова на теоретични познания за чуждия език. В този смисъл комуникативността е издигната на най-високо ниво и е огледало на особеностите на съвремието. Тази нейна онтологична стойност обаче е неразривно свързана с технологията, която е и неин главен двигател. Използването на модерни средства за обучение като компютърните технологии, интернет, интерактивни дъски и т.н. е фундаментално, но не и единствено условие за ефективност – на технологичното ниво трябва да съответстват и модерни подходи за обучение, ориентирани към функционалност, прагматичност и индивидуализация.

Цели:

Настоящата разработка си поставя за главна цел да изследва ефективността на комуникативния подход в обучение по чужд език на медици бакалаври.

Материали и методи

За целите на изследването, две групи студенти от специалността „Рехабилитатор" изпълняваха функциите на контролна и експериментална група. Контролната група следваше стандартния подход за изучаване на чужд език, основан на използването на специализиран учебник и помощни материали „handouts". Заниманията в експерименталната група протичаха без използването на учебник и в методологично отношение бяха осъществени чрез няколко групи дейности:

- Основани на използване на модерни аудиовизуални средства и интернет
- Основани на индивидуални проекти
- Основани на интерактивни методи в педагогико-лингвистичен план
- Основани на диалози

Групите се състояха от 15 човека, което е оптимално за чуждоезиковото специализирано обучение. Курсът протече в два семестъра, общо 60 учебни часа по 45 минути. Нивото на владеене на езика бе А2 – В1, като освен овладяването на необходимите общи умения за комуникация на ниво В1, се изискваше и усвояването на основната терминология в областта на рехабилитацията и кинезитерапията.

Езиковото ниво на групите бе определено чрез входен тест и кратко индивидуално устно интервю.

Процесът на обучение за контролната група включваше работа по учебник „Nursing" [4] (компилация от 8 общомедицински урочни единици) и помощни „handouts" с упражнения и теоретичен материал. Учебникът включва упражнения по всички основни езикови умения без писане, което е залегнало в отделен модул на обучение – „академично писане". Контролът на знанието се осъществяваше като след всяка урочна единица се правеше тест върху усвоения материал.

Обучението в експерименталната група включваше множество разнообразни дейности, като целта бе да няма повторения на едни и същи упражнения. Основните подходи бяха:

- съставяне на диалози по зададени теми и ключови изрази, панелни дискусии, дискусии в групи с излъчване на говорители
- ролеви игри, симулиращи реални ситуации от дейността на рехабилитатора
- самостоятелни проекти върху отделни теми от материала
- изнесени извънкласни уроци, посещения на рехабилитационни центрове (комуникацията бе на английски език)

- групови презентации, онагледяване на теми, посредством прожекция на филми

Всяка една дейност се подлагаше на контрол за участие в зависимост от случая – използваха се най-разнообразни въпросници и други материали за установяване на нивото на усвояване на езика, без да се прибягва до стандартни тестове. Текстовите задачи бяха под формата на кръстословици, изрезки за свързване, съставяне на въпроси към кратки текстове и др. Единственото условие бе да не се използва теоретично представяне на граматиката и дефиниции за лексиката.

Езикът на комуникация и за двете групи бе английски, като обяснения на български бяха правени само за граматиката в контролната група, докато в експерименталната изобще не се говореше на български.

Финалният тест и за двете групи включваше упражнения, тестващи всички чуждоезикови умения, без писане – четене с разбиране и езикова употреба, слушане и говорене. Нивото на трудност на изпита и за двете групи съответстваше на нивото на изпита PET на Кеймбридж [2]. Отделните части имаха равна тежест при оформянето на оценката. Общият брой упражнения в частта четене с разбиране и езикова употреба бе 8, в частта слушане – 4, а устният тест – провеждан по двойки - включваше три задачи – монолог, диалог с друг студент от групата и диалог с преподавателя. Общият брой на часовете отделяни за финален тест бе 8 часа, от тях 4 за самия тест и 4 за подготовка.

Бе използвана скалата на изпитите на Кеймбридж за оценка на уменията. Оценка, съответстваща на отличен, бе резултат над 80%, много добър - за успеваемост между 74-79%, добър за 67-74%, среден за 60-67%.

Резултати и дискусия

Резултатите от финалния тест за двете групи са представени в таблица 1.

Група/Умение	Четене с разбиране и езикова употреба	Слушане с разбиране	Устен изпит	Общо
Контролна група - 15 студента	74%	64%	55%	64%
Експериментална група – 15 студента	80%	95%	83%	86%

Разбивката на резултати (таблица 2) показва, че и в двете групи има силно отчетлива разлика между силни и слаби студенти като средно ниво почти отсъства.

Таблица 2. Разбивка на резултатите по отделни компоненти.

Група/Умение	Четене с разбиране и езикова употреба			Слушане с разбиране			Устен изпит		
Контролна група - брой студенти с оценка	Отл.	Мн.доб	Доб + Сред	Отл	Мн.доб	Доб + Сред	Отл	Мн.доб	Доб + Сред
	6	2	7	4	2	9	3	1	11
Експериментална група – брой студенти с оценка	Отл	Мн.доб	Доб + Сред	Отл	Мн.доб	Доб + Сред	Отл	Мн.доб	Доб + Сред
	9	2	4	11	1	3	10	1	4

Анализът на данните показва недвусмислено, че експерименталната група се е представила далеч по-добре що се касае до комуникативната страна на овладяването на чуждия език. По-специално, следствията, които произтичат от изследването са:

- Наблюдава се съществено различие в резултатите на двете групи, особено по отношение на овладяването на комуникативните умения. Този факт най-ясно проличава при компонента „устна реч“ - изискващ интерактивност в най-голяма степен.
- Най-голямо доближаване на резултатите от двете групи се открива при компонента

„четене с разбиране и езикова употреба“, поради факта, че при него интерактивността е най-слабо проявена. Въпреки това, експериметналната група се е представила и в този компонент по-добре, което потвърждава предположението, че по-гъвкавите и разнообразни лексико-граматически упражнение са по-ефикасни.

- Успеваемостта на двете групи е много различна, като при контролната група преобладаващата част от оценките е в долната част на скалата, което навежда на мисълта, че или материалът е бил труден, или, което е по-вероятно, начинът на усвояване е бил недостатъчно мотивиращ. Самият факт, че двете групи бяха равностойни като знания в началото на обучението си е по-скоро потвърждение на втората идея.
- Причината за липсата на силно присъствие на студенти със средни резултати може да се дължи на различни причини за двете групи:
- За контролната група причината може да бъде в липса на мотивация в по-голямата част от студентите, поради факта, че чуждия език не е водещ в специалността;
- За експериметналната група, причината за преобладаващата част от силни оценки потвърждава силната мотивираност от новаторските методи - индивидуализацията, извънкласните форми и груповите занимания.

Заключение

Макар и недостатъчно обхватно като изследване, за да се направят по-фундаментални изводи, експериментът заслужи усилията както на студентите, така и на преподавателите, които трябваше да положат много повече труд в сравнение със стандартните методи на преподаване. Независимо от това, от страна на обучаващите, процесът на преподаване бе също така новаторски и мотивиращ, което обуславя и крайния продукт – много по добро овладяване на чуждоезиковите умения от студентите от експерименталната група.

Литература

1. Breen, M. *The social context for language learning – a neglected situation?* Studies in Second Language Acquisition, 1986. 7: 135-158.
2. Cambridge English: Preliminary(PET) -Internet http://www.cambridgeenglish.org/exams/preliminary/
3. Canale, M. and Swain, M. *Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing*. Applied Linguistics, 1980, 1: 1-47.
4. Grice, T. *Oxford English for Careers: Nursing 1. Student's Book*, Oxford, England, 2007
5. Hymes, D.H. *Two types of linguistic relativity*. In W. Bright (ed) Sociolinguistics The Hague: Mouton, 1966: 114-158.
6. Savignon, Sandra J. - ED135245 - *Communicative Competence: Theory and Classroom Practice*, 1976

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

МЕТОДИКА НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК[1] НА П. Д. ВЪЛОВ В КОНТЕКСТА НА БЪЛГАРСКАТА МЕТОДИЧЕСКА МИСЪЛ ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК

Иван Чолаков
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

МЕТОДИКА НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК (THE METHODS OF TEACHING BULGARIAN) BY P. D. VALOV IN THE CONTEXT OF THE BULGARIAN METHODICAL THOUGHT OF THE LATE 19C.

Ivan Cholakov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The Methods of Teaching Bulgarian (1893) by P. D. Valov was an essential point of the process of origin of the Bulgarian methodical (didactical) thought of the late 19c. Along with The Methods of V. Blagoeva (1892), P. Tsachev (1893), St. Zaimov (1894), and D. Belobradi (1898), the work of P. D. Valov was a response to the understood need of establishing a theoretical-and-applied system of principles which to serve as a basis of the primary level of teaching native language.

Интензивното създаване на методики и методически ръководства по български език през 90-те години на XIX век отразява осъзнатата необходимост от принципно нова образователна стратегия, която да отговаря на актуалните за Европа насоки в обучението по роден език. Европеизацията, която засяга всички сфери на политическия и културния живот на следосвобожденска България, се проявява и в областта на езиковото обучение чрез изграждане на активна интеркултурна контактологична мрежа, в която българското участие е мотивирано от амбицията да се изгради ново, модерно по своя характер и полезно за обществения напредък отношение към интелектуалното развитие на нацията – процес, в който обучението по роден език има основополагаща роля. Усвояването на европейския опит се осъществява преди всичко чрез обучение на бъдещи учители в авторитетни образователни центрове и чрез рецепция на специализирана литература. В повечето случаи тези два фактора се съчетават, какъвто е случаят и с П. Д. Вълов, тъй като възпитаниците на европейски университети сред завръщането си в България не само реализират чрез учителската професия усвоения европейски опит, но също така превеждат или създават авторски методики. По линия на превода и преводната адаптация с особена стойност се открояват *Специална методика* (1888) на Ст. Басаричек[2], *Методиката на граматиката* (1898) на Д. Белобради (псевдоним

1 Към заглавието П. Д. Вълов добавя уточняващо подзаглавие, с което дефинира предназначението на своя труд: „ръководство за основните учителе и учителки и за педагогическите училища”.

2 *Специална методика* (1888) от Стефан Басаричек представлява трета част от неговия фундаментален труд *Педагогия.* И четирите части на неговия най-представителен труд – *Педагогия*, са преведени през 80-те години на XIX век от ученици на Ст. Басаричек в Загребската препарандия: първата част – *Възпитание*, излиза през 1882 г. в превод на Христо Цанев, а останалите три части – *Дидактика*, *Специална методика* и *История на педагогията*, са преведени от Илия Гудев и Тодор К. Танев. Интересът към Ст. Басаричек е впечатляващ – освен четирите части на неговата *Педагогия* излиза и *Ръководство за букваря* (1896) в превод на Д. Игнатов и Д. Андреев. Макар да е създадена от хърватски педагог, първата методическа монография в България е проводник на репрезентативни за немскоезичната среда (предимно немска и швейцарска) методически възгледи. *Специална*

на Д. Манчов), методическата христоматия на Климент Карагюлев (1901), която представя руската педагогическа и дидактическа мисъл, *Кратка методика на целокупното обучение в основното училище* на Й. Щеден (1904), а първите авторски методики – на В. Благоева (1892), П. Цачев (1893), П. Д. Вълов (1893) и Ст. Заимов (1894), също носят следите на чуждо влияние, преди всичко руско и немско. Според Ст. Кабасанов немската школа е дала своето отражение и върху *Методиката* на П. Д. Вълов [1]. По този въпрос обаче Р. Русинов изразява различно мнение. В желанието си да открои руското влияние и неговото стимулиращо действие върху зараждането и началното развитие на методиката на обучението по български език, той допуска неточности, свързвайки с руското влияние не само Вела Благоева и Климент Карагюлев, но също Петко Цачев и Петко Д. Вълов, чиито методики всъщност отразяват немско влияние [2].

Сведенията за П. Д. Вълов са твърде оскъдни, оскъдно по обем е и неговото книжовно наследство, чиято причина е краткият му живот (1861 – 1894). Въпреки това неговата *Методика на български език* (1893) представлява съществен момент от зараждането на тази нова научна област у нас, който обаче е останал непроучен до този момент.

От *История на българското образование* на Пламен Радев научаваме, че заедно с група български младежи той завършва Виенския педагогиум (Учителския институт във Виена), чийто директор е видният професор педагог Фридрих Дитес (1829 – 1896)[3]. Според казаното от Пл. Радев, българските възпитаници на Виенския педагогиум се завръщат през 1881 г. в Източна Румелия и Княжество България [3], а П. Д. Вълов постъпва като учител най-напред в Габровската реална гимназия, а през 1887 г. – в авторитетното Кюстендилско педагогическо училище, на което става директор за периода 1889 – 1891 г.[4] По това време там работят квалифицирани педагози, част от които създават или превеждат специализирана литература: Димитър поп Ангелов – също виенски възпитаник, Христо Цанев – преводача на Ст. Басаричек, Стоян Заимов – автор на методическа и учебна литература и др. Прави впечатление, че най-изявените учители са възпитаници на Виенския педагогиум или на Загребската препарандия, а това означава, че Педагогическото училище в Кюстендил се явява благоприятна среда за немскоезично влияние. Дори Стоян Заимов, който е руски възпитаник, в своята *Методика за как да се предава учението по писане и четене в 1 отделение* (Пловдив: Д. В. Манчов, 1894) се позовава преди всичко на трудовете на немски педагози[5].

В създаваните през 90-те години методики и методически ръководства широко застъпената идея за първостепенната роля на обучението по роден език обаче не би трябвало да се обяснява единствено с нейното активно присъствие в съществуващата по това време европейска методическа мисъл – възгледът за значимостта на езиковото обучение се налага като важен концептуален акцент още от времето на Коменски и Песталоци и се инкорпорира в представата за модерна образователна система. В следосвобожденска България тази идея зазвучава в културното пространство не като присадена отвън идея, а като естествен израз на родолюбие и осъзната потребност от идентифициране на националната самоличност и самочувствие посредством издигане на езика в приоритетна ценност. В *Методиката* на Петко Д. Вълов

методика на Ст. Басаричек доказва, че освен издания, отразяващи влиянието на руската методическа мисъл, през 90-те години се появяват и преводи, прокарващи водещи в немската педагогика възгледи.

3 **Фридрих Дитес** (Friedrich Dittes) е най-превежданият педагог у нас до края на XIX в. Най-напред българският читател се запознава с труда му Педагогика, който е издаден в превод на Тодор Хаджистанчев (1850 – 1904) през 1873 г. в Русе в печатницата на Дунавската област в обем 64 страници. След Освобождението излизат в български превод още три съчинения на Дитес: *История на възпитанието и обучението за учители и възпитатели* (1892), *Очерк на практическата педагогика. Ръководство за учители и родители* (1894) и *Практическа логика* (1896).

4 За Педагогическото училище в Кюстендил, включително за Петко Д. Вълов като негов учител и директор за периода 1889 – 1891 г., вж. http://meteff.blog.bg/history/2007/03/08/pedagogicheskoto-uchilishte-v-kiustendil.49774. Текстът е от блога на Лалю Метев и е със заглавие „Педагогическото училище в Кюстендил". Качен е на 12.02.2010 г.

5 По въпроса за методическите възгледи на Стоян Заимов вж. Иван Чолаков. „Концептуални основи на Методиката на Стоян Заимов от 1894 г." // Доклад, изнесен на Паисиевите четения 24. – 25.10. 2014 г. Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски. Филология (под печат).

патриотичната мотивация е експлицитно заявена посредством встъпителното позоваване на Паисий и Вазов, чието творчество се явява най-ярък израз на националната идея. Цитираните откъси от *Историята* на Паисий и от „Българският език" на Вазов идват да подкрепят тезата, че „най-важний предмет в първоначалното училище е българский език" [4]. Обезпокоителна е според Вълов забелязаната в родното училище тенденция към прилагане на неподходящи методи на обучение, на „сухо и затъпително догматично преподаване", вследствие на което вместо любов към езика често децата изпитват нежелание да го изучават. Затова той смята, че едно добро методическо ръководство ще бъде от полза за учителите при опита им да се преодолее тази негативна тенденция. Воден от желанието да подпомогне учителите при преподаването „на толкова важен, колкото и мъчен предмет, българския език", Вълов очевидно разчита на европейския, и по-конкретно на немския дидактически и методически опит. Това личи от посочените от него източници: Н. Зомерт (N. Sommert, *Methodik des deutschen Sprachunterrichtes*), Бахман (Bachmann, *Satz-und Wortlehre in praktichen Vortragen*) и Кер (Kehr, *Praxis der Volksschule*). Във „Въведението" авторът разсъждава върху значението и ролята на „материялната и формална страна" при обучението по роден език, тоест на учебната литература и на системата от принципи на преподаване и обучение. Вълов маркира и някои теоретични проблеми, които макар и да са разгледани твърде фрагментарно и при това в тясна зависимост от немските първоизточници, извеждат в значима позиция въпроси, фундаментален за философията на езика и когнитивните науки. Такъв проблем е връзката между език и мислене. Модерно звучи изразеното от него схващане, че езикът е не само средство за изразяване на мисълта, но и фактор за нейното съществуване: „Езикът е, дето ще рече, не само носител на мислите, а и техен будител; той е главний път към духа на човека; ето защо езикът има толкова голяма важност за всяко обучение" [5]. Разбира се, не бива да се преувеличава значението на тези моменти, тъй като те не са израз на оригинална мисъл, но е видно, че вече започват да се поставят нови акценти и да се проблематизират въпроси, които излизат извън полето на познатата до този момент територия на учебната литература.

Целта, която стои пред обучението по роден език в началното училище, съчетава две основни задачи: „Ученикът трябва да се направи способен да разбира и да употреблява вещо бащиния си език" [6]. Изискването на умения както за разбиране, така и за прилагане на основните граматични норми и свързаните с тях правописни правила гарантира, според Вълов, по-добра асоциация на личността в обществото. В тази посока ролята на учителя като преподавател и педагог е изключително важна, тъй като в процеса на преподаване той трябва да се съобразява с индивидуалните особености на детето и да се стреми към неговото пълноценно развитие като личност.

Така наречената „обща част" е разделена на три подчасти: „говорене", „четене", „писане". Авторът обаче не ги дели механично, а открива техните взаимовръзки и комплексното съчетаване на трите типа компетенции би гарантирало успешен ход на езиковото обучение. За постигане на целите в обучението по роден език той препоръчва умело да се съчетават упражнения за четене и говорене с тези за писмени упражнения, което представлява същността на писмо-четната метода.

В частта за устната реч Петко Д. Вълов се спира на условията за развитието на езика при детето в семейна среда, грешките, които се допускат в това отношение от родителите, негативното влияние на диалектите върху формирането на правилен езиков изказ. За автора е важно на този етап детето да не се откъсва от своята естествена възрастова среда и да употребява думи и изрази, чийто смисъл разбира правилно. Ролята на учителя в този процес е от изключително значение: Вълов подчертава, че „ученикът се научава да говори правилно по подражание на учителя си, затова и езикът на учителя трябва да бъде примерен" [7]. Изговорът на думите трябва да бъде ясен, с правилно ударение, но заедно с това устната реч трябва да се отличава със съдържателност и логичност на изказа. Изискването за съчетаване на формални и съдържателни критерии по отношение на правоговора разкрива едно ново, и при това актуално и днес разбиране за коректно ползване на устната реч. Комплексният характер на този проблем се проявява в сферата на комуникацията, чрез която се реализира

социокултурният аспект на езиковите умения. Вълов препоръчва учителите да насърчават децата да изказват свободно мислите си, да се отнасят с такт и уважение към тях, да предоставят достатъчно време на учениците за отговор по поставените въпроси. Подобни разсъждения разкриват неделимостта между педагогически и дидактически възгледи, откъдето произтича и синкретичният характер на този ранен етап от развитието на методиката на обучение по български език.

В следващата подглава Петко Д. Вълов изтъква **взаимовръзката между правоговора и коректното четене**. Упражненията по четене той дели на три степени. За него – като привърженик на синтетичния метод на начално ограмотяване – първата степен съответства на точното изговаряне на звуковете и съединяването им в срички и думи; втората степен е насочена към „логическото четене" т. е. вниманието се насочва към правилното поставяне на логическото ударение при прочит; третата степен представя изразителното четене и изисква нравствените послания на даден текст да се възприемат от децата правилно.

Друг важен за Вълов методически принцип е прогресивното градиране на степента на трудност, или казано с неговите думи, запознаването с отделните текстове в буквара трябва да върви „от по-лесното към по-мъчното", но при задължително спазване на определена последователност: 1) въведение; 2) разказване или прочитане на текста от страна на учителя; 3) разбор на съдържанието; 4) прочитане на текста от страна на учениците; 5) използване на прочетеното за упражнения по правоговор или по граматика.

Въведението той определя като беседване, чиято цел е да обясни предварително на децата евентуалните трудности при усвояването на текста, за да могат те да са подготвени за тях. При прочитането или разказването на текста от страна на учителя изреченията трябва да са кратки по състав, да съдържат ясни по смисъл думи, разказът да е жив и увлекателен. Третата стъпка, определяна като „разбор на съдържанието", означава „вдълбочаване" в съдържанието на текста – това според автора е най-важният момент при разглеждането на даден текст. Учителят чете текста изречение по изречение, абзац по абзац и води беседа с учениците върху съдържанието. С добре подбрани въпроси той се стреми да развива творческото въображение на децата, да ги принуди да мислят и аргументират своите отговори. Необходимо е децата да разбират съдържанието на текста, причинно-следствените връзки в него, основната мисъл и да са в състояние да го възпроизвеждат устно и писмено. След прочита на текста от страна на учениците се прилагат упражнения в правоговорни умения посредством разказване на текста: слабите ученици правят това с помощта на допълнителни въпроси от страна на учителя, а по-добрите – със собствени думи и изрази; наизустяването на дадения текст или част от него и неговото рецитиране има за цел правилното произношение на отделни думи. Взаимовръзката между четене, разказване и декламиране е важна според Вълов, защото при повторението се актуализират уменията на учениците да четат, говорят правилно и да пресъздават дословно или със свои думи даден текст. Приложението на прочетените текстове, предимно на прозаическите, за граматически или стилистически упражнения се използват за затвърждаване на вече изучени граматични правила и норми или за различни видове стилистична редакция.

В частта, посветена на „писането", авторът критикува недостатъчното внимание, което се отделя на писмените упражнения в обучението по роден език. Усвояването на правилата за правопис според Вълов изисква познаване на речниковото и граматичното значение на думите и задължително прилагане на подходящи примери и различни по степен на трудност упражнения. Подчертавайки тяхното значение, Вълов стига до извода, че „да напише човек един лист, възбужда духа си много по-живо, отколкото да прочете една книга или да бърбори цял ден" [8]. Очевидно става въпрос за присъщото още на европейското Просвещение изискване за висока степен на писмената култура като проява на творческото мислене. По този начин писмената култура, а заедно с това и литературното творчество придобиват престижна позиция в йерархията от личностни качества. В доказателство на това е фактът, че ако до този момент в учебниците по български език се е обръщало внимание предимно на правописа и граматиката, тук към тези два компонента Вълов прибавя и „съчиняване".

Авторът застъпва тезата, че обучението по роден език трябва да бъде интегрирано в цялостния учебен процес и учителите по всички предмети да следят за спазването на правописните и правоговорните норми и да играят ролята на коректив. Това съчетаване на устната и писмена езикова култура формира според автора „материялното“ значение на обучението по граматика, но наред с него е налице и „формално“ значение, което обогатява асоциативното мислене. Очевидната терминологична неяснота недвусмислено сигнализира за липсата на коректен понятиен апарат, но наред с това маркира първите стъпки в посока към аналитично осмисляне на принципите на обучение по български език.

Към методическите правила за усвояване на граматиката Вълов на първо място поставя евристичния метод за преподаване на учебното съдържание. Примери трябва да бъдат взети от читанката или пък подготвени предварително от учителя и написани по възможност на дъската. Така чрез индуктивни разсъждения, базирани на натрупан опит, учениците ще добият трайни и практико-приложни знания. Като обобщение той определя следния *„методичний ход при развиването на някой граматичен закон: пример – познание – правило (закон) – упражнение“* [9]. Подобно на Белобради и Вълов е застъпник на т. нар. концентрично обучение с помощта на разширяващи се концентрични кръгове във всяко следващо отделение. Изтъкната е необходимостта упражненията да се свързват с обучението по другите общообразователни предмети и да служат като преговор за изучения вече учебен материал. Писмените работи според него трябва да се свеждат главно до репродукция на вече изучен материал, тъй като децата в първоначалното училище все още нямат „вещина в излагане мислите си, та да могат самостоятелно да измислят и напишат нещо сериозно” [10]. Едва в по-горните класове той допуска създаването на творчески текстове, но само след като учителят даде подробен план и конкретни разяснения за работата на учениците. В този случай се допуска и употребата на сложни изречения.

За Вълов всяка една стъпка при провеждане на упражненията в „съчиняване” е абсолютно задължителна и нейното усвояване е предпоставка за преминаване на следващ етап. При първата стъпка текстът се преписва или се диктува от учителя, а при втората – на учениците се предлага определен текст, който учениците трябва да променят. Алгоритъмът за писмена работа с текстове, който Вълов предлага, изисква стриктно спазване на последователност от преписване на текст, преработване на текст, написване на текст по подражание на образец и накрая съставяне на нов текст. По този начин той прилага следната четириделна формула, която той определя като „пример- познание-правило-упражнение“. Поправката на съчиненията трябва да бъде обективна и да даде на учениците необходимата информация за допуснатите от тях грешки и насоки за преодоляване им.

В следващата т. нар. „Специална част“ на своята *Методика* авторът конкретизира целите на обучението по български език във второ, трето и четвърто отделение. За обучението във второ отделение е от първостепенно значение учениците да се запознаят със съществително и прилагателно име, с ролята на глагола и трите прости времена (сегашно, аорист и имперфект) и с просто кратко изречение. При обучението в трето отделение акцентът пада върху просто разширено изречение, видовете съществителни имена, личното местоимение и разширяване на представата за глаголните времена. Граматичният материал се повтаря и допълва. Учениците се запознават също със словообразуването и сродните думи. При четенето на текст Вълов препоръчва да се върви от „статаричното (застояното)” към „курзоричното (плавно)” четене [11]. При „статаричното: четене ученикът трябва да схване думите по „съдържание и форма”, а при „плавното” – да може да чете текста „без спъване, заецване и повтаряне”, като обръща внимание на точното произношение на звуковете и на правилното ударение. Материалът по граматика за четвърто отделение според Вълов трябва да включва сложното изречение, разширяване на представите за глаголните времена (с минало неопределено и минало предварително), местоименията и словообразуването. Усвоените знания в тази насока трябва да послужат за съставянето на различни текстове (описание, повествование, писмо).

В края на своя труд Вълов включва редица разработени уроци за второ, трето и четвърто отделение. Тази пряка адресираност на методиката към работата на учителя в клас се явява нейна отличителна характеристика през този най-ранен етап от нейното развитие. *Методиката* на Вълов илюстрира равнището на зараждащата се нова наука, нейните първи стъпки при обособяването ѝ като самостоятелна теоретична област, тясно обвързана с практическата страна на процеса на обучение.

[1] Стойко Кабасанов. „Етапи в развитието на методиката на обучение по роден български език след Освобождението.“ // *Хиляда и триста години България и българското образование.* Съст. Любомир Георгиев, Панайот Дражев, Иван Стаменов. София: Народна просвета, 1983, с. 316;

[2] Русин Русинов. *Из история на обучението по български език в училище.* София: Народна просвета, 1983, с. 26.

[3] Пламен Радев. *История на българското образование*. 2002, с. 189.

[4] Петко Д. Вълов. *Методика на български езикъ – ръководство за основните учителе и учителки и за педагогическите училища*. Пловдив: Печатница Д. В. Манчов,1893, с. 3.

[5] Петко Д. Вълов. Цит. съч., с. 6.

[6] Петко Д. Вълов. Цит. съч., с. 7.

[7] Петко Д. Вълов. Цит. съч., с. 12.

[8] Петко Д. Вълов. Цит. съч., с. 27.

[9] Петко Д. Вълов. Цит. съч., с. 30.

[10] Петко Д. Вълов. Цит. съч., с. 32.

[11 Петко Д. Вълов. Цит. съч., с. 38.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ИЗГРАЖДАНЕТО НА ПОЗИТИВЕН ПУБЛИЧЕН ОБРАЗ ОТ СИМЕОН САКСКОБУРГГОТСКИ В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА ОТ 10 НОЕМВРИ 1989г. ДО ЗАВРЪЩАНЕТО МУ В РОДИНАТА НА 4 АПРИЛ 2001г.

Ваня Узунова
Пловдивски Университет „Паисий Хилендарски"
Философско-исторически факултет, катедра „Философия"

THE CREATION OF SIMEON SAXE-COBURG-GOTHA'S POSITIVE PUBLIC IMAGE IN BULGARIA IN THE PERIOD FROM NOVEMBER 10, 1989 TO HIS RETURNING TO HIS HOME COUNTRY ON APRIL 4, 2001

Vanya Uzunova
Plovdiv University "PaisiiHilendarski"
Faculty of Philosophy and History, Department of Philosophy

Abstract

The aim of this article is to analyse the basic aspects of the creation of Simeon Saxe-Coburg-Gotha's positive public image in Bulgaria in the period from November 10, 1989 to April 4, 2001, when he returned to his home country. The article details the establishment and maintenance of his connections with the Bulgarian media. It explores the way Simeon Saxe-Coburg-Gotha presents his social, political and personal views. His visits to his home country are examined. The article also analyses his meetings with the public and discusses his relationships with the Church. The process of settling his citizenship and property matters is explored. The way his family and relatives are introduced is examined. The article focuses on the significance of the positive public image Simeon Saxe-Coburg-Gotha created in Bulgaria in the period 1989 - 2001, as a considerable constituent part of his political strategy.

След разпадането на тоталитарната система у нас, започнало след 10 ноември 1989г., пред Симеон Сакскобургготски се открива трайна възможност да заеме място в българската политика. Това се превръща в негова главна лична и политическа цел, въз основа на която той създава своята политическа стратегия. В периода от 10 ноември 1989г. до завръщането му в родината на 4 април 2001г. съществен елемент от стратегията му е изграждането на позитивен публичен образ. Този продължителен процес съдържа следните съставни части: 1) Установяване и поддържане на връзки с медиите; 2) Представяне на своите обществено-политически и лични възгледи; 3) Посещения в родината; 4) Срещи с обществеността; 5) Отношения с църквата; 6) Уреждане на гражданството; 7) Решаване на имуществените проблеми; 8) Представяне на семейството и близките.

1. Връзки с медиите. След голямата промяна у нас, последвала след 10 ноември 1989г., българските медии започват да проявяват траен интерес към личността на Симеон Сакскобургготски. На 24 януари 1990г. той прави първите си изявления по радиото. На 4 февруари същата година вестник „Отечествен фронт" публикува обширно интервю с него,

което съдържа оценката му за ситуацията в страната[1]. Постепенно нарастват неговите изяви в предавания по телевизията и радиото и чрез вестниците. Установява се практика той да бъде търсен за коментар при важни политически събития – като например парламентарни и президентски избори, исторически годишнини и др. Връзката с медиите позволява на Симеон Сакскобурготски още в началото на прехода да се представи пред българските граждани и да покаже лидерските си качества, а в хода на прехода – и да изгради един позитивен публичен образ за себе си.

2. Представяне на възгледите. Чрез медиите, а по-късно и чрез непосредствено общуване, Симеон Сакскобурготски разкрива пред българската аудитория своите обществено-политически и лични възгледи. По отношение на първите най-важна е оценката му за изгонването на царското семейство от България през 1946г., а също и за монархията и за ситуацията в страната. Въпреки мъките и страданията на изгнаническия живот, той не търси възмездие и разчистване на лични сметки. Така се разкрива едно от най-положителните му качества – способността да прощава. Според него „ …човек може да забрави много работи, може да прощава, още повече може и да работи, без да иска възмездие. Това е въпрос и на известна подготовка, може би на една религиозна подготовка също или пък на характер”[2].

Съществен аспект от неговите възгледи е отношението му към евентуалното възстановяване на монархията. Но в първите години на прехода това се подкрепя от крайно ограничени среди. Царското семейство е непознато на гражданите. Не са установени ключови политически връзки. Тези основания правят Симеон Сакскобурготски твърде предпазлив. В неговите изявления пред медиите на преден план излизат патриотичните мотиви. Той подчертава, че е първо българин, преди да бъде цар[3]; че най-важен е просперитетът на родината и обединението на всички българи за изграждането на демократичното общество. В следващите години на прехода Симеон Сакскобурготски продължава да прави позитивни изявления за монархията, въпреки че става все по-ясно, че в страната няма почва за монархическите му амбиции.

Внимание предизвикват и неговите възгледи за политическата ситуация в България. Анализ и оценка за нея той прави в множество интервюта пред целия разглеждан период (1989г. – 2001г.). За първите години на прехода неговата констатация е, че страната преживява морална, идеологическа и дори политическа криза. Според него при тези условия най-важната задача е да се гарантира мирния ход на прехода[4]. В следващите години Симеон Сакскобурготски продължава да прави изявления за прехода, да представя оценки, да предупреждава, да дава съвети и др.

В неговите интервюта се съдържа и информация за човешките му качества, за неговите интереси, за семейството му, за спомените му и т.н. По такъв начин чрез излагане на възгледите си той се представя в благоприятна светлина пред българските граждани.

3. Посещения в родината. Ключово място в изграждането на позитивен публичен образ заемат посещенията му в родината. Чрез тях той също така утвърждава и разширява позициите си.

На 25 ноември 1995г. група от 101 интелектуалци огласява писмо до Симеон Сакскобурготски, с което го кани да посети страната. В него се изтъква, че България се нуждае от консенсусна фигура, която има способности да обединява, и от утвърдена личност с опит и международни контакти. Като такава алтернатива на българския политически елит се възприема именно той[5]. На 25 май 1996г. започва неговото посещение в България, което продължава няколко седмици. На 26 май Симеон Сакскобурготски и съпругата му Маргарита са приети от президента Жельо Желев. Българският президент и съпругата му дават обяд в чест на височайшите гости, на който присъстват и Стефан Савов, Иван Станчов, Джон Паница и Евгений Силянов. На срещата се коментира актуалната политическа ситуация в страната, а Жельо Желев и Симеон Сакскобурготски провеждат разговор на четири очи. Най-значимият резултат от нея е постигането на историческа приемственост в българската политика. Според Стефан Савов „това беше историческа среща, защото един бивш държавен глава на монархия бе приет от сегашен държавен глава на република. Това

никъде досега не се случи в балканските страни”[6].

Програмата на Симеон Сакскобурготски и съпругата му Маргарита е изпълнена с множество срещи с представители на различни социални групи. На 27 май двамата посещават Медицинската академия и са радушно приети от лекарите и целия медицински персонал. Същият ден царската двойка е гост на Националната спортна академия, където Симеон Сакскобурготски получава званието „почетен Доктор хонорис кауза”. Организирана е и среща със студенти и преподаватели от СУ „Св. Климент Охридски”, която е съпътствана от представяне на книгите „Цар Симеон II” и „Българските царе в Народното събрание”. В словото си Симеон Сакскобурготски препоръчва на студентите да останат в България и тук да прилагат онова, което са научили. Същевременно той признава, че вече се безпокои от големите надежди, които неговата личност събужда у хората – защото е убеден, че „една страна не се оправя от един човек, а от взаимното усилие на всички, от политическия и интелектуален консенсус”[7]. На 29 май Симеон Сакскобурготски се среща с известни български интелектуалци – Светлин Русев, Рангел Вълчанов, Вера Мутафчиева, Йордан Радичков, Ивайло Петров, Тончо Жечев, Георги Данаилов, Георги Чапкънов и Богдан Богданов. От тях получава широка подкрепа и е възприет като обединителна фигура в българския обществено-политически живот. На всички тези срещи Симеон Сакскобурготски представя личността и идеите си в пряка комуникация, получава поддръжка, увеличава популярността си и изгражда позитивен публичен образ, който излъчва мисията му на обединител и на носител на надежди за бъдещето.

Симеон Сакскобурготски осъществява и важни политически срещи. На 29 май той приема председателя на Атлантическия клуб Соломон Паси. Същия ден е срещата му с лидерите на СДС и техния кандидат за президент Петър Стоянов. Монархът е приет и от българския патриарх Максим.

Царското семейство предприема и обиколка из страната – посещава Благоевград, Рилския манастир, Плевен, Варна и др. Навсякъде гостите са посрещнати сърдечно и ентусиазирано от населението. На фона на дълбокото недоволство на гражданите от политическия елит, Симеон Сакскобурготски успява да създаде благоприятни за себе си обществени нагласи и да породи значими социално-политически очаквания и надежди. Радушното и масово посрещане от страдащото от прехода население е показател за голямата му лична популярност, която вече прераства в социално-нравствена легитимност. Тези положителни резултати разкриват нарастващото му влияние сред българите.

На 16 април 1997г. започва второто посещение на Симеон Сакскобурготски в страната. То се осъществява по покана на формацията Обединение за национално спасение (ОНС), създадена около ДПС, и ръководена от Ахмед Доган (другите влиятелни политици са Димитър Луджев, Александър Каракачанов, Христо Куртев, и др.). Визитата се осъществява няколко дни преди парламентарните избори у нас и формално е посветена на годишнината от приемането на Търновската конституция. По същество тя цели постигане на преразпределение на властовите позиции и получаване на политически преимущества за монарха и за подкрепяната от него формация ОНС, чийто лидер е Ахмед Доган.

В предизборната ситуация се сблъскват интересите и стратегиите на водача на СДС Иван Костов, на Симеон Сакскобурготски, и на Ахмед Доган, представящ ОНС. Лидерът на демократичните сили е убеден в предстоящата си победа и се стреми към самостоятелно управление. Симеон Сакскобурготски е заинтересован от създаването на такива условия, които биха дали шанс на стремежа му за възстановяване на монархията. Целта на Ахмед Доган е чрез политическото си майсторство да се придвижи по-напред от традиционното си до тогава място и да участва директно в разпределението на властта. В годините на прехода той умело и нееднократно е използвал съперничеството между СДС и БСП и сблъсъците между тях, и е извличал политически изгоди. Активизирането на Симеон Сакскобурготски в полето на политическите битки му открива стратегическата възможност да употреби и него за разширяване на влиянието си. Затова логичната стъпка е да се търси сближаване. То се изразява чрез покана към монарха от страна на ОНС да посети страната по повод на годишнината от Търновската конституция. С това му се засвидетелства уважение и

зачитане на царския статус – в момент, когато СДС, уверени в силата си, го пренебрегват. От Симеон Сакскобургготски се очаква подкрепа за ОНС на парламентарните избори, което е и близката цел на Ахмед Доган. В отговор Иван Костов заема категорична позиция. Тя изключва промяна на формата на държавно управление, но зачита частните права на Симеон Сакскобургготски като български гражданин. При това положение той приема поканата на ОНС да посети страната. Среща се с Ахмед Доган и Димитър Луджев в Мадрид, а направената съвместна фотография е широко използвана в предизборната кампания на ОНС. Същевременно се тиражира становището на монарха, че след изборите трябва да се състави коалиционно правителство от всички реформаторски сили. По такъв начин ДПС, организирано във формацията ОНС, прави опит посредством Симеон Сакскобургготски да получи достъп до властта. Отношението на монарха към Ахмед Доган и ДПС е толерантно, реалистично и прагматично, на базата на съвместната изгода. Няколко години по-късно това взаимно зачитане на интересите прави от двете страни трайни коалиционни партньори, с което се създава алтернатива на двуполюсния (двупартийния) модел. Така през месец април 1997г. Ахмед Доган получава подкрепата на Симеон Сакскобургготски и от своя страна оповестява, че „при един нов крах на синьо-червения модел в България има шансове да се възстанови конституционната монархия”[8].

При визитата си Симеон Сакскобургготски е приет от президента Петър Стоянов и от министър-председателя Стефан Софиянски. Президентът обобщава резултатите от срещата с думите: „ако българското Народно събрание реши да произведе референдум за република или монархия, аз ще приема с удовлетворение такова едно решение и съгласно правомощията си по чл.102 от конституцията ще насроча незабавно такъв референдум”[9]. Двамата лидери се обединяват и около идеята за коалиционен кабинет, който да управлява страната след изборите. Симеон Сакскобургготски получава подкрепа и от министър-председателя. Стефан Софиянски обявява, че „въпросът за връщането на Симеон II на трона трябва да се представи пред нацията, ако търсим справедливо решение”[10].

Обществено-политическите резултати от визитата на монарха са много по-скромни, отколкото тези при предишното му посещение в страната през 1996г. Симеон Сакскобургготски се изправя срещу силната политическа воля на лидера на СДС Иван Костов. Използван е умело от водача на ОНС Ахмед Доган. Гражданските ориентации не са в негова подкрепа. През месец април 1997г. го няма масовото народно посрещане и изблик на емоции. Населението се вълнува от ежедневните си проблеми и свързва надеждите си с предстоящите парламентарни избори, а той не участва в тях. Анализът показва, че към тогавашния момент идеята за възстановяване на монархията не е актуална нито сред основните политически сили, нито сред гражданите. По-скоро посещението е насочено към проверка на перспективни политически стратегии за в бъдещето.

В края на 1998г. Симеон Сакскобургготски отново е в България, придружен от съпругата си Маргарита и дъщеря си Калина. Тук те прекарват Коледа. Проведени са и срещи с президента Петър Стоянов и с министър-председателя Иван Костов. През есента на следващата 1999г. Симеон Сакскобургготски още веднъж посещава страната, във връзка със семейно-имуществени въпроси.

Така чрез посещенията си в родината в изследвания период Симеон Сакскобургготски успява да установи преки и трайни връзки с политическия елит, с гражданите и особено с поддръжниците и симпатизантите си сред тях и да изгради позитивни представи за себе си.

4. Срещи с обществеността. При посещенията на Симеон Сакскобургготски в родината важно място се отделя на предварително подготвени срещи с определени аудитории – като например тържеството по повод годишнината от Търновската конституция, срещата с преподаватели и студенти от СУ „Св. Климент Охридски” и др. На тях той в по-задълбочен и цялостен вид представя политическите си идеи и оценки за прехода и за бъдещето на страната. Чрез това се постига по-рационално и прагматично въздействие на посланията му пред по-ограничени, но политически по-подготвени аудитории и се засилва позитивното излъчване на личността му. Информацията за тези срещи с обществеността, отразена чрез медиите, става достояние на населението, и по този начин въздейства вторично в един

много по-широк мащаб.

5. Отношения с църквата. За изграждането на позитивния си публичен образ важно значение има взаимодействието на Симеон Сакскобургготски с Българската православна църква. Тя легитимира неговия царски статус и придава историческа приемственост на амбициите му за възстановяване на монархията.

В годините на своето изгнанничество Симеон Сакскобургготски развива активна дейност сред емигрантските общности, в която силно присъства религиозния аспект. Международната дейност на монарха включва срещи с български общности в различни страни, които често са съпроводени от православни религиозни ритуали – като например състоялата се през месец октомври 1992г. среща на Симеон Сакскобургготски с българите, живеещи в Унгария и с митрополит Симеон, който ръководи тогава Западната патриаршия на Българската православна църква.

След началото на демократичните промени той продължава тази традиция вече в родината. При визитите на монарха в страната винаги се проявява неговото отношение към църквата. Още в началото на посещението през 1996г. Симеон Сакскобургготски и съпругата му Маргарита присъстват на сутрешната служба в църквата „Св. Седмочисленици". По-късно царското семейство е посрещнато от свещеници и граждани в храма „Св. София" (който често е бил посещаван от цар Борис III). Гостите посещават и Рилския манастир, където са тържествено посрещнати от игумена на манастира и монашеското братство. Тук Симеон Сакскобургготски се покланя пред гроба на баща си цар Борис III. На 29 май 1996г. царското семейство се среща с патриарх Максим.

Симеон Сакскобургготски категорично се обявява против разкола на Българската православна църква и подкрепя единството й и легитимността на патриарх Максим. При посещението си в Благоевград той отказва да посети храм на свещеници от алтернативния синод и не участва в диалог с неговите представители начело с проф. Радко Поптодоров[11]. Същевременно полага усилия за обединяване на двата синода.

И при следващите си, макар и кратки визити, Симеон Сакскобургготски поддържа здрави и трайни връзки с Българската православна църква, които утвърждават царския му статус.

6. Уреждане на гражданството. Една от целите, в контекста на политическата стратегия на Симеон Сакскобургготски, е да се нормализира статута му на български гражданин. Затова през пролетта на 1991г. той поисква да му се издаде нов български паспорт. Съпругата му Маргарита и първороднинят му син Кардам също отправят искане за български паспорти. Тези действия са свързани с намерението да се посети страната. Министърът на външните работи Виктор Вълков признава, че на Симеон Сакскобургготски не му е отнето българското гражданство и има право на български паспорт[12]. През месец юни 1991г. такъв паспорт му е издаден и му е изпратен чрез българското посолство в Мадрид. На съпругата му и синът му им е отказано с мотива, че те не са български граждани.

При посещението си в страната през 1996г. Симеон Сакскобургготски си прави и адресна регистрация в с. Баня, Карловско. По време на управлението на ОДС (1997г. – 2001г.) са решени всички граждански въпроси, стоящи пред него. Позволено му е свободно да се движи, да влиза и излиза от страната. По такъв начин вече е третиран като нормален български гражданин. Така идванията му у нас стават нещо прието и обичайно. Чрез посещенията си в периода 1996г. – 2001г. Симеон Сакскобургготски престава да се възприема като чужденец, живеещ в друга държава. В публичното пространство и в нагласите на населението той постепенно се приема като истински носител на българско гражданство. Това нормализира присъствието му във вътрешния обществено-политически живот и укрепва позитивния му публичен образ.

7. Решаване на имуществените проблеми. При посещенията си в родината Симеон Сакскобургготски поставя и въпроса за имуществото на своите предшественици. На 20 март 1998г. главният прокурор Иван Татарчев оповестява позицията си, в която се обявява за връщане на царските имоти. Това искане е подкрепено и от министър-председателя Иван Костов. На 4 юни 1998г. Конституционният съд отменя Закона за обявяване за държавна

собственост на имуществото на бившите царе Фердинанд и Борис от 1947г. Мотивите са, че последният е в противоречие с конституцията и законите на Република България, действащи в настоящето. Решението се отнася до следните имоти: двореца Врана, двореца Ситняково, двореца Кричим, Вилата в Баня, Карловско, ловната хижа Царска Бистрица в Рила и ловния дом Саръ Гьол в Рила.

Въпросът за техния статут има исторически предпоставки. Съгласно чл.35 от Търновската конституция Народното събрание със специален закон отпуска на монарха държавни средства – т.нар. Цивилна листа. Освен това Учредителното събрание постановява всяка община да направи дарение на монархическата институция. Те, както и парите (първоначално 600 франка), е трябвало да се използват от монарха в неговите държавно-монархически функции, а не като лична собственост. Затова следва да се прави разлика между държавното монархическо имущество (имуществото на монархическата институция), управлявано от интендантството, и личното имущество на царете Фердинанд и Борис III. Възниква въпросът дали по времето на тяхното управление не е протичал процес на превръщане на държавното монархическо имущество в тяхно лично? Много е вероятно те да са използвали лостовете на властта, с които са разполагали, за да осъществяват една такава трансформация.

Поради всички тези обстоятелства въпросът за царските имоти поражда в публичното пространство различни интерпретации. Симеон Сакскобургготски и неговите привърженици виждат в решението на Конституционния съд реализиране на принципите на справедливостта и на неприкосновеността на частната собственост. Те са убедени, че връщането на царските имоти е правилно и законосъобразно.

Според редица други, критично настроени граждани и публични личности, върнатата на Симеон Сакскобургготски и Мария Луиза Хробок собственост е държавно-монархическа и е принадлежала на монархическата институция, а не лично на царската фамилия. Затова реституцията й е неправилна и ползването на имотите трябва да се счита за незаконосъобразно.

Други посочвани аргументи са, че Конституционният съд няма правомощия да отменя или създава закони[13], както и че не може да има закон с обратно действие – т.е. една заварена правна норма, която се обявява за противоконституционна, не се прилага към миналото, а само занапред[14].

В контекста на демократичните промени решението на Конституционният съд потвърждава закона за реституцията. След като той възстанови национализираната след 9.IX.1944г. от тоталитарната власт собственост, логично е този процес да обхване всички засегнати. В този смисъл чрез това решение Симеон Сакскобургготски се реабилитира като частно лице, като български гражданин.

В хода на обсъждането и решаването на казуса също така проличава, че в обществото ни няма добре изградена култура на отношението към частната собственост. Причина за това е дългогодишната тоталитарна система и присъщата й социализация, които успешно разрушават уважението към личността и нейното имущество. Десетилетия наред у нас се наслагва убеждението за непочтения и експлоататорски характер на придобитото богатство. Тънката разлика между него и спечеленото с усилен труд и предприемчивост все още е проблем за съвременното ни световъзприятие.

Същевременно въпросът за царските имоти разделя българското общество в оценките си. Той се възприема в позитивен смисъл само от една част от българите.

От друга страна, ако се приеме за достоверно, че преобладаващата част от собствеността принадлежи на интендантството, това я прави държавно-монархическа и връщането й би било неправомерно. В този смисъл то би изглеждало повече обоснован акт на дясна политика, отколкото обективно законово решение.

По такъв начин въпроса за връщането на царските имоти се оказва един от най-деликатните аспекти на формирането на позитивен публичен образ на Симеон Сакскобургготски в България.

8. Представяне на семейството и близките. Този публичен образ на монарха става по-

цялостен и по-близък до обикновените хора чрез присъствието на семейството и близките му. Първата стъпка за сближаването им с българското население е направена през месец май 1991г., когато неговата сестра Мария – Луиза идва в страната. Посещава София, Рилския манастир, Русе и Пловдив, като е приета дружелюбно и сърдечно от гражданите. През 1993г. се навършват 50 години от смъртта на цар Борис III и възкачването на престола на Симеон II. По този повод царица Йоанна и дъщеря й Мария – Луиза идват в България. Приети са от президента Желъо Желев, както и от множество позитивно настроени граждани. Посещават исторически за тях места - София, Рилския манастир, резиденция „Евксиноград". Зад цялата тази активност на царското семейство стои стремежът на Симеон Сакскобургготски да провери обстановката в страната. Вероятно той се опитва да събере информация „от първа ръка" за ориентациите на гражданите, за степента им на подкрепа, за отношението на българските власти към близките му и др. Но позицията му не е само пасивно-осмисляща. Тя е насочена и към обединяване на поддръжниците и разширяване на влиянието – на личността му, на близките му и на свързаната с тях монархическа идея.

В края на 90-те години на XX в. вече са създадени благоприятни условия Симеон Сакскобургготски да запознае българските граждани със своето семейство. В България вече са идвали съпругата му Маргарита, синът му Кирил, който е икономически съветник на президента Петър Стоянов, и дъщеря му Калина. През месец април 2000г. Кубрат и съпругата му Карла посещават страната. Малко по-късно Константин и съпругата му Мария идват в България. През лятото на 2000г. гостуват първородният му син Кардам и съпругата му Мириам, които идват на събора в Рожен, събрал българи от целия свят. Стремежът на Симеон Сакскобургготски вероятно е бил членовете на семейството му да се срещнат с различни среди и да изградят пред българските граждани един положителен образ за себе си, а чрез това – и за него.

По такъв начин в изследвания период от 10 ноември 1989г. до завръщането му в родината на 4 април 2001г. Симеон Сакскобургготски успява да представи личността си в благоприятна светлина и да създаде един позитивен публичен образ, съчетаващ солидни политически и човешки качества. Чрез него той реализира важна част от политическата си стратегия. Този образ разкрива лидерския му потенциал и го прави популярен и приет от българското население.

Литература:

1. Перес – Маура, Р. Един практичен цар. Симеон Български. С., 2000, с.191
2. Кеворкян, К. Кеворк проговаря. Необичайни срещи. С., 2008, с.145
3. Перес – Маура, Р. Цит.съч., с.192
4. Кеворкян, К. Цит.съч., с.131
5. Перес – Маура, Цит.съч., с.216
6. „Цар и президент разговаряха насаме 15 минути в Бояна". Във: в. „Труд", 27 май 1996г., с.4
7. „Царят: Вече ме безпокои надеждата, която събуждам у хората в България." Във: в. „Труд", 28 май 1996г., с.4
8. Велева, В. „Симеон II даде рамо на ОНС". Във: в. „Труд", 16 април 1997г., с.6
9. Аврамова, М. „Президентът готов да обяви референдум за монархия". Във: в. „Труд", 17 април 1997г., с.1
10. Пак там, с.6
11. „Симеон II обеща да остане в България". Във: в. „Труд", 29 май 1996г., с.4
12. Перес – Маура, Р. Цит.съч., с.128
13. Пенев, П. „Съдът не връща царските имоти". Във: в. „Труд", 11 август 2003г., с.34
14. Джеров, Ал. „Престъплението на царедворците". Във: в. „Стандарт", 29 август 2006г., с.12

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

АНАЛИЗ НА ЛИЧНОСТТА СИМЕОН САКСКОБУРГГОТСКИ КАТО БЪЛГАРСКИ ПОЛИТИЧЕСКИ ЛИДЕР В ПЕРИОДА НА ПРЕХОДА ОТ 10 НОЕМВРИ 1989г. ДО СПЕЧЕЛВАНЕТО НА ПАРЛАМЕНТАРНИТЕ ИЗБОРИ НА 17 ЮНИ 2001г.

Ваня Узунова
Пловдивски Университет „Паисий Хилендарски"
Философско-исторически факултет, Катедра „Философия"

ANALYSIS OF THE PERSONALITY OF SIMEON SAXE-COBURG-GOTHA AS A POLITICAL LEADER IN THE TRANSITION PERIOD FROM NOVEMBER 10, 1989 TO JUNE 17, 2001, WHEN HE WON THE PARLIAMENTARY ELECTIONS

Vanya Uzunova
Plovdiv University "Paisii Hilendarski"
Faculty of Philosophy and History, Department of Philosophy

Abstract

The aim of this article is to analyse the personality of Simeon Saxe-Coburg-Gotha as a political leader in the transition period from November 10, 1989 to June 17, 2001, when he won the parliamentary elections. The significance of his personality is assessed in the context of the theories of political leadership. The article introduces the different levels of Simeon Saxe-Coburg-Gotha's personality, namely itsindividual aspect–as a person, institutional–as a member of a royal family and political–as a political leader. It focuses on his bright personality and explores his noble origins and status. His most significant characteristics as a politician are pointed out in it. Based on the analysis of the above mentioned three levels of Simeon Saxe-Coburg-Gotha's personality, the article describes his charisma and examines it in relation to the events in the period 1989–2001. The abstract presents the significance of his political leadership throughout the said period.

Една от най-значимите и актуални области на съвременната политическа наука е изследването на политическото лидерство. В него наред с традиционните и утвърдени научни теории постоянно възникват и се налагат нови идеи, обясняващи феномена на лидерството. В богатството от теоретични концепции важно място заема проучването на личността на политическия лидер и обосноваването на нейното значение. В тях като общ и повторим възглед се утвърждава разбирането за особеното място, което има личността на лидера. Заедно с другите значими компоненти за осъществяване на политическо лидерство – благоприятната ситуация, общността от привърженици и последователи, потребностите на обществено-политическия живот и други – личността на лидера се възприема като съществен фактор за възникване и развитие на лидерски процес.

В хода на демократичните промени у нас, започнали след 10 ноември 1989г., на политическата сцена излизат и се утвърждават множество политически лидери. Един от тях

е Симеон Сакскобурготски. Той е особено привлекателен за политически анализ поради богатата си и интересна личност, която е основа на неговото политическо лидерство.

Специфика на личността

Симеон Сакскобурготски притежава нетрадиционна и сложна личност, в която присъстват три характерни равнища: 1) Индивидуално – човешко равнище; 2) Институционално – монархическо равнище; 3) Политико – управленско равнище. В неговото политическо лидерство тези три нива се преплитат по своеобразен начин.

Индивидуално-човешко равнище на личността

Изследването на първото личностно ниво на Симеон Сакскобурготски има следните аспекти: 1) Кратка биография; 2) Основни характеристики на човешката индивидуалност.

1) Кратка биография. Симеон Сакскобурготски е роден на 16 юни 1937г. в семейството на цар Борис III и царица Йоанна. Като престолонаследник му е дадена титлата княз Търновски. Получава царско възпитание и от ранна възраст е включван в церемонии на двореца. След внезапната смърт на баща си, на 28 август 1943г., на 6-годишна възраст, е обявен за цар на българите. Но тъй като е малолетен, е назначен Регентски съвет, състоящ се от княз Кирил, Богдан Филов и Никола Михов. След промените от 9.IX.1944г. към царското семейство се проявява негативно, но прикрито отношение. На 8 септември 1946г. в страната се провежда референдум, в резултат на който монархията е отхвърлена. България е провъзгласена за република. Царското семейство е принудено да напусне родината. Царица Йоанна и двете й деца – Мария Луиза и Симеон се установяват в Александрия, Египет, където живеят пет години – от 1946г. до 1951г. Там Симеон Сакскобурготски учи във „Виктория Колидж". През 1951г. семейството се преселва в Испания. В Мадрид той завършва „Колеж дьо Франс", а след това и военни науки в американския колеж „Валей Фордж". По-късно учи и в Мадридския университет, където през 1964г. получава диплом по право и икономика. През 1962г. се жени за испанката Маргарита Гомес – Асебо и Сехуела. Двамата имат четирима сина и една дъщеря – Кардам, Кирил, Кубрат, Константин – Асен и Калина. В професионално отношение Симеон Сакскобурготски се занимава с бизнес, като основава собствена фирма. При навършване на пълнолетието си през 1955г., като монарх в изгнание, той се обръща с Манифест към българския народ. Проявява внимание към проблемите на българската емиграция в чужбина, която насърчава и подпомага[1]. Същевременно следи внимателно обществено-политическия живот в страната. Интересът му значително се засилва след падането на тоталитарния режим в края на 1989г. Тогава е и началото на целенасочената му и добре обмислена дейност, подготвяща неговото завръщане в родината и активното включване в българската политика.

2) Основни характеристики на човешката индивидуалност. В личността на Симеон Сакскобурготски се откроява неговото отношение към труда. Той се отличава с голяма работоспособност, организираност и дисциплина, чрез които осмисля живота си и се грижи за семейството си. Симеон Сакскобурготски притежава сериозна професионална компетентност в икономическата сфера и дълбоки познания и умения в областта на политиката. Той се отличава с широка обща култура, завидна ерудиция и владеене на чужди езици. Присъща му е дълбока житейска мъдрост и проницателност. Има голям жизнен опит, чрез който си е изработил цялостно и реалистично разбиране за живота. Отличава се със съзидателни ценности и мъдър, позитивен светоглед.

Личността на Симеон Сакскобурготски притежава интегритет на базата на западно-християнското разбиране за почтеност, включващо упорит професионален труд, скромен начин на живот и християнски нравствени ценности. По такъв начин личността му

обединява в единство индивидуално-прагматичното и човешки-моралното. Той носи духа на автентичното християнство, съдържащо смирение, прошка, приемане и толерантност в отношението му към другите хора и в частност към политическите му опоненти. На него е чужд стремежът към отмъщение и търсенето на възмездие – и това е рядко срещано личностно качество на фона на яростното противоборство между дясната и лявата групи на българския политически елит от началото на промените, започнали след 10 ноември 1989г., и до днес.

При Симеон Сакскобургготски присъства утвърденият в хилядолетната култура модел на традиционното семейство. В живота си той се радва на безусловната подкрепа на съпругата си. Двамата отглеждат, възпитават и образоват четирима сина и една дъщеря. При тях семейството се явява един от стожерите за осмисляне на живота. Друга важна и съществена характеристика на Симеон Сакскобургготски е неговото искрено родолюбие като личностна черта и като част от политическите му изяви. Той си остава винаги дълбоко свързан с родината и работещ за нейното развитие и просперитет.

Симеон Сакскобургготски изпъква и с това, че при богатата си личност се отличава с голяма скромност и естественост. На него са му чужди изтънчената превзетост, самоизтъкването, нетърпимостта, охулването и иронията към другите хора и др. Присъща му е и изключителна цивилизованост и вежливост. В комуникацията си с другите хора той демонстрира уважение и разбиране на събеседниците си и проявява завиден такт към тях. Поведението му се характеризира и със сериозен самоконтрол и телесна култура. Затова с комуникацията и обноските си, както и с цялостните си изяви, Симеон Сакскобургготски е еталон за политическа култура.

Институционално-монархическо равнище на личността

Анализът на това второ личностно ниво при Симеон Сакскобургготски е свързан с: 1) Монархическата институция; 2) Монархията в България; 3) Царският произход и статус.

1) Монархическата институция. Съгласно утвърдените в миналото исторически традиции в Европа, съществува божествено обосноваване на върховната държавна власт, при което християнската религия и монархическата институция си взаимодействат. В източно-християнските монархии вследствие на това взаимно преплитане са утвърдени няколко основни принципа: 1) Властта на монарха е дадена от Бога, поради което народът не може да го съди или да му я отнема. 2) Монархът е вярващ и върховен покровител на християнството. 3) Християнският монарх е Божи избраник и е приобщен от църквата към светите тайнства – т.е. той става свещена личност[2]. През XX в. тези принципи загубват голяма част от значението си и остават да действат преди всичко като обединителен фактор, формиращ позитивни за държавната власт нагласи у гражданите.

Това боговластно начало, в своята пълнота, се утвърждава у нас от цар Борис III. То се зачита и от Симеон Сакскобургготски, който се стреми да бъде възприет от българското население като негов наследник и носител.

2) Монархията в България. След Освобождението на страната от османско робство у нас се създава монархическата институция, която се регламентира от Търновската конституция. Последната е изработена от Учредителното Народно събрание. То се открива на 10 февруари 1879г. в старата столица Търново, заседава около два месеца, и на 16 април 1879г. окончателно приема основния закон на новата българска държава (промени в него са направени на 15 май 1893г. и на 11 юли 1911г.).

Властта на монарха се урежда в глава II от Търновската конституция. В нея се определя, че Българското княжество е наследствена и конституционна монархия, с народно представителство. Князът е върховен представител и глава на държавата. Той е свещена

и неприкосновена личност. Съвместно с народното представителство има законодателна власт. Негово право е да утвърждава и обнародва приетите от Народното събрание закони. Князът е върховен началник на всички военни сили на страната – както в мирно, така и във военно време. Той има огромно влияние и върху изпълнителната власт, като всички органи на тази власт действат от негово име и под негов контрол. Съдебната власт също така действа от името на княза, който е и върховен представител на страната в отношенията й с чуждите държави. Договорите, които се подписват с тях, стават окончателни само след приемането им от Народното събрание[3].

По такъв начин Търновската конституция дава широки пълномощия на монарха. В последвалото обществено-политическо развитие на страната българските владетели не само действат съобразно тях, но на практика в редица случаи ги и превишават – като например суспендирането на Търновската конституция от княз Александър Първи, „личните режими" на българските монарси и др.

3) Царският произход и статус. Първият компонент, който прави Симеон Сакскобургготски различен от другите хора, е произходът – раждането му в царско семейство и възкачването на трона на 6-годишна възраст. При провъзгласяването на България за република той не абдикира, а запазва титлата си. Затова вече не е цар на българите, но остава винаги цар. В този смисъл произходът му предизвиква почитане, респект и дистанция. Но същевременно той поражда и емоции. За по-възрастните хора царят е и „Симеончо", прокуденото дете, което в миналото е напуснало родината. Мисълта за него идва заедно с детските спомени на възрастното поколение и поражда чувства на съпричастност, умиление и носталгия. Благодарение на царския произход народът приписва на Симеон Сакскобургготски редица способности и качества и му възлага надеждите си. По такъв начин произходът му осигурява определено предимство в сравнение с другите представители на българския политически елит. Той е предпоставка за позитивното му възприемане от гражданите и за безусловно доверие в способностите му.

Вторият компонент, очертаващ специфичното положение на Симеон Сакскобургготски, е неговият статус. Царската титла, която притежава, поражда власт и сила. Тази власт е първична, априорна, тъй като той е роден с нея. За разлика от останалите политици, които трябва да се борят, за да докажат способността си да управляват, Симеон Сакскобургготски притежава легитимност по право. Мястото му се характеризира и с обществен престиж и възможности за влияние, които внушават изначално доверие и пораждат одобрение на посланието и поведението. Царската титла предполага и наличие на политически професионализъм и компетентност. Те са условие за решаване проблемите на държавата и осигуряват участие в разпределението на обществените блага. Царският сан придава на личността му и високи равнища на култура и ерудиция, чрез които се засилва въздействието на политическите му послания.

Всички тези аспекти разкриват как особения произход и статус на Симеон Сакскобургготски му осигуряват благоприятно положение между конкурентите му при включването в българската политика. Той се възприема от гражданите като различен от другите политици, а в повечето случаи – и като по-добър.

Политико-управленско равнище на личността

Проучването на третото личностно ниво на Симеон Сакскобургготски съдържа следните части: 1) Политико-лидерски качества; 2) Управленски ресурси; 3) Ефективна политическа стратегия и тактика.

1) Политико-лидерски качества. Като политик Симеон Сакскобургготски притежава подчертана реалистичност и рационалност. Откроява се неговият политически прагматизъм

и умението му да прави компромиси. Същевременно той има обединяващо мислене и се стреми към консолидиране на равнището на националното. На мисленето и поведението му е присъща политическа отговорност. Чужди са му нетолерантността, афектите и крайното идеологизиране.

Способен е да подхожда към обществените проблеми спокойно, прагматично и с нужната дълбочина. Притежава възможности да разкрива, изразява и защитава интересите на подкрепящите го социални групи. Умее да надхвърля техните граници и да вижда потребностите на цялото общество. Това съчетаване на национално и партийно му създава сериозен авторитет.

Удава му се добре да организира щаба си и да ръководи действията на поддръжниците и симпатизантите си. Прилага демократичен стил при вземането на политически и управленски решения.

При активното си включване в българската политика предлага собствена политическа програма, която актуализира в хода на предизборната кампания и която в последствие се бори да реализира на практика. С всички тези качества Симеон Сакскобурготски успява да въздейства върху българските граждани и да придобие огромна популярност сред тях като политически лидер в изследвания период (1989г. – 2001г.).

Същевременно ще отбележим, че при политическите му изяви е налице дистанция между неговата личност и българското население, с различните им културни стандарти. Налице са известни трудности в комуникацията му с медиите и гражданите. Не притежава и така необходимите за политическата дейност ораторски способности. Вероятно и чрез малко по-голяма политическа воля и настойчивост неговото политическо лидерство би било още по-успешно.

2) Управленски ресурси. След началото на демократичните промени у нас Симеон Сакскобурготски следи внимателно българския обществено-политически живот. Той си поставя за цел да изгради позитивен образ за себе си, който да го направи популярен сред българските граждани, приет от тях и подходящ за техен политически лидер. Важна част от изпълнението на тази задача е неговото умение да представя управленските си ресурси: 1) в икономическата сфера той се разкрива като компетентен специалист, който е наясно с потребността да се ускори икономическия преход и да се създадат условия за повишаване на жизнения стандарт на населението; 2) в политическата област Симеон Сакскобурготски се показва като отговорен политик, който вижда необходимостта от премахване на недъзите на политическата система и разбира нуждата от прилагане у нас на утвърдения модел на модерната западна политическа демокрация; 3) в национално-етническата сфера той се представя като консенсусен лидер, който осъзнава потребността от етническото, религиозното, социалното и културното многообразие у нас да се изгради една съвременна гражданска нация – вътрешно интегрирана и със свое място в международните отношения.

Като синтез на тези заявени управленски ресурси, в периода от 10 ноември 1989г. до спечелването на парламентарните избори на 17 юни 2001г. Симеон Сакскобурготски се опитва да наложи образа си на държавник, виждащ в дълбочина проблемите на нацията и способен да я поведе към едно по-достойно бъдеще.

3) Ефективна политическа стратегия и тактика. Важно място в изследването на Симеон Сакскобурготски заема анализът на неговите политически цели, стратегия и тактика. Основната му цел е да се превърне в ключова фигура на българската политика в периода на прехода. Откроява се и неговият стремеж към връщане на монархията в България, поради който той продължително време проучва ситуацията и предприема определени действия. След неуспеха на тази цел политическите му амбиции се насочват към по-прагматични и адекватни форми на участие в политиката - като лидер на политическа формация,

като президент или като министър-председател. За него е важна и по-ограничената му и частна цел за възстановяване на собствеността му върху царските имоти. Освен тези първостепенни приоритети на Симеон Сакскобургготски, впечатлява често повтаряното от него признание, че знае своя дълг към Родината. В този смисъл можем да предполагаме, че целта му към личностна и съсловна реализация чрез политиката се придружава и от стремеж да допринесе за общественото благо.

Тези цели стоят в основата на политическата му стратегия. Неговият план за действие се отличава с добро познаване на българската политика. Той е задълбочен и детайлен, съчетаващ правилната преценка на обществените нагласи с проницателност за механизмите на политическата борба. Стратегията му е добре обмислена и съобразена с реалните политически процеси в страната. Това съотнасяне и „сверяване" на намеренията с политическия живот в България прави проекта на Симеон Сакскобургготски уместен и реалистичен. Друго голямо преимущество е постоянното актуализиране и променяне на стратегията с оглед на получените резултати. По такъв начин благодарение на своите рационалност, съотносимост и адаптивност тя разкрива реални възможности за постигане на заложените в нея политически цели.

Симеон Сакскобургготски владее умело и политическата тактика. Способен е внимателно да изслушва събеседниците си и да проявява търпимост. Показва ловкост и обиграност в политическите взаимоотношения. В състояние е да отстъпва и да изчаква подходящия момент. Умее да прави компромиси и да постига балансираност на позициите. Важно негово преимущество е способността му да поддържа своя положителен образ сред гражданите.

По своята същност политическата стратегия и тактика на Симеон Сакскобургготски са насочени към инициране на паралелен политически процес спрямо вътрешния политически живот. Чрез него той постепенно става част от родното политическо пространство и подготвя завръщането си. Паралелният процес се преустановява с активното му включване н българската политика (април 2001г.).

Чрез осъществяването на политическата си стратегия и тактика и на свързания с тях паралелен политически процес Симеон Сакскобургготски създава в изследвания период (1989г. – 2001г.) необходимите условия да се превърне в успешен политически лидер и да играе важна роля в българската политика през първото десетилетие на XXI в.

Превръщане на Симеон Сакскобургготски в харизматичен политически лидер

Кризисните ситуации, които съпътстват българския демократичен преход, създават в обществото потребност не само от политически лидер и държавник, но и от харизматичен политически водач, който да породи вяра и надежда за бъдещето у населението и да трансформира неговите негативни емоции в чувства на преданост и сплотеност.

Симеон Сакскобургготски успява да постигне именно такова равнище на политическо въздействие в изследвания период. В основата на този резултат е съчетаването на демонстрирани лични качества и на политико-лидерски и управленски ресурси – отговор на потребностите на обществото в икономическата, политическата и национално-етническата сфери с неговия царски произход и статус, свързани с мисията на монарха за дълг пред Родината. Всички те утвърждават легитимното му право да управлява. Така в общественото съзнание се налага един нов за българския политически живот и позитивен образ, синтез на политическа традиция и актуалност.

Този имидж Симеон Сакскобургготски утвърждава чрез едно ново виждане на пътя за разрешаване на сложните обществени проблеми, както и чрез конкретна програма. Важно обстоятелство е и създаването на щаб от най-близки съмишленици, работещ за практическото реализиране на политическите му цели.

Благодарение на правилно подбрания исторически момент (кризисните ситуации

на прехода), на позитивния образ и подходящите послания, както и на дейността на сподвижниците му, Симеон Сакскобурготски успява целенасочено и постепенно да осъществи огромно и продължително въздействие върху населението. То изпитва уважение и респект пред личността му, придобива надежда и увереност за по-добър живот чрез неговите послания и на 17 юни 2001г. му гласува изключително доверие да управлява страната. Това голямо влияние върху масите има за основа харизматичното политическо лидерство на Симеон Сакскобурготски.

Възникване на мита за героя-спасител

В предизборната кампания за предстоящите на 17 юни 2001г. парламентарни избори Симеон Сакскобурготски бива възприеман не само като харизматичен водач, но и като герой-спасител и чудотворец. Кризисната ситуация и силното въздействие на посланията му карат населението да очаква от него да извърши чудеса и отведнъж, като с магическа пръчица, да разреши натрупалите се сложни проблеми на българския преход.

Чрез политическия мит за героя-спасител реалността се опростява и се свежда до първичния принцип за борбата между доброто и злото. Натоварването на харизматичния лидер със свръхчовешки черти позволява на обикновените хора да започнат да възприемат действителността по-спокойно и обнадеждаващо. Тя вече не е толкова сурова и отчайваща, а става обяснима и опозната. Светът придобива позитивни окраски чрез увереността, че Героят ще спаси Родината и така доброто ще победи. Тези дълбоки културно-политически пластове въздействат върху подсъзнанието на избирателите и допринасят съществено за грандиозния успех на НДСВ и лидера му на парламентарните изори, проведени на 17 юни 2001г. По такъв начин активното включване на Симеон Сакскобурготски в българската политика е натоварено не само с традиционно-политическо, но и със символно-митологично значение.

Въз основа на извършения до тук анализ се очертава изводът, че Симеон Сакскобурготски притежава солидни преимущества на личността си. Чрез нейните три равнища – индивидуално-човешко, институционално-монархическо и политико-управленско, той се представя като значим български политически лидер, който в изследвания период (1989г. – 2001г.) създава и успешно реализира своята политическа стратегия и чрез спечелването на парламентарните избори от 17 юни 2001г. се връща във властта – но вече не като монарх, а като министър-председател на република.

Литература

1. Димитрова, А. Тайните досиета на царя. С., 2009, с.92
2. Владикин, Л. Общо учение за държавата. С., 1992, с.136
3. Вълканов, В. Търновската конституция в спор с времето. В., 2009, с. 167 – 168

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

УЧАСТИЕТО НА КОПРИВЩЕНЦИ В БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ 1912-1913 Г.

Райна Каблешкова

Регионален Етнографски музей - Пловдив

THE PARTICIPATION OF THE RESIDENTS OF KOPRIVSHTITSA IN THE BALKAN WARS 1912-1913

Raina Kableshkova

Regional Ethnographic Museum - Plovdiv

ABSTRACT

The theme of the report reveals the glorious pages of the exploits of the residents of Koprivshtitsa for their fighting spirit, patriotism and sacrifice in the name of all ideals during the Balkan wars 1912-1913.

Във войните Копривщица дава общо 500 души загинали.[1] Копривщенци оросяват с неспокойната си кръв четирите краища на Балканския полуостров в борба за извоюване правата и свободите на нашия народ. Те са единни в живота, единни в боя, единни в смъртта. Участниците във войните са достойни наследници на героите от Априлското въстание от 1876 г.

Загиналите офицери братя майор Владимир Пеев Плачков - пехотинец и полковник Михаил Пеев Плачков - кавалерист, въпреки че имат брат министър, не търсят закрила и застъпничество, за да не отидат на фронта. Синът на известният тогава министър - копривщенецът Михаил Маджаров, също не търси закрила, а пада убит на бойното поле. Във войните загиват още като храбри войни майор Яким Кесяков при Радовиш и подпоручик Антон Н. Каблешков - близо до Одрин при гара Урли.

За подвизите на двама участници във войните в книгите си пишат Борис Л. Пулеков [2] и капитан Пенчо Сарафов [3]. Борис Пулеков разказва следния случай: *Запасният офицер Илия Дрехаров се заблудил като патрул на Чаталджа и бил пленен от турците, но поради достойното му и смело държание, турският паша командващ там му подарява свободата, като го посочва на своите офицери и войници за пример, връща му оръжието и го изпраща в нашите линии. Единствен случай през цялата Балканска война.*

Капитан Сарафов описва в два очерка смелостта и героичната смърт на подпоручик Антон Каблешков („Смелата конна атака“) и героичната смърт на Стою Будинов, който загива стреляйки коленичил, запазвайки редута от врага. Авторът пише, че „само орденът за храброст на гърдите му и неговата полурота били еднички свидетели на дивното му

геройство“, а за Антон Каблешков, че „неговият пример на героизъм и беззаветно самопожертвование дълго ще се помни от поколенията и предава на младите кавалеристи“.

В Балканските войни вземат участие и петима бъдещи генерали от Копривщица: Димитър Илиев Кацаров, Никола Стоянов Каблешков, Илия Стоянов Каблешков,

Атанас Христов и Пейо Ганчев Старибратов. Първите трима по време на войните са с чин майор, а последните двама от редови войници и офицери достигат до генералски звания.

Генерал-майор Димитър Илиев Кацаров (1866-1958) е артилерист. Завършва офицерски курс във Виена. Командир е на V артилерийски полк в състава на IV Преславска дивизия по време на Балканските войни. В Междусъюзническата война командва полка си при Равна-Нива, подсилен с едно гаубично отделение и една полска батарея. С поверения му полк Кацаров участва в боевете при Ески-Полос (9.X.), при Петра (Ю.X.), при Карагач (16-17.X), където става пробив и са пленени 34 турски оръдия. Включва се и при боевете при Чаталджа срещу центъра на турската позиция. За действията му през войните е награден с орден за храброст IV ст., а след демобилизацията е инспектор в артилерията. Автор е на: „Спомени за Балканската война“, „Спомени за Междусъюзническата война“, „Ръководство за въоръжаване на полицейската стража“, много преводи от немски език на военни трудове. Сътрудничи на „Военен журнал“, „Военни известия“, „Военен глас“, „Народна отбрана“, „Отечество“ и вестниците „Мир“ и „Зора“.

В спомените си за Балканската война той пише: *Повечето от мислите ми са изказани непосредствено след войната, затова те са ценни и препоръчителни за артилерийските офицери, у които ще възбудят интерес и между ония, които не са взели участие във войната. Всеки може да си представи колко голям е бил недостигът на оръдия и боеприпаси, като се има предвид, че щатното число на хората в полка бе 1104 души...*

Когато тръгва на поход след мобилизацията Кацаров се обръща към войниците с думите: *Братя! На велик подвиг ни праща Отечеството. Ние отиваме на война да освободим своите братя. Бъдете храбри и Бог ще ни благослови!* Своите войници той описва така: *Някои от тях със сламени шапки, други с чешири и абички, трети с по една антерия, препасани с домашен пояс, но всички от една мисъл въодушевени - да изпълнят честно и почтено своя дълг ... У нашите войници, главно на тези от селата отлично е развито чувството за ориентиране на всяко място и във всяко време. Те виждат и денем и нощем много по-добре от войниците, произхождащи от градовете, отличават се със своята изобретателност и бърза приспособеност към разните положения. Това са ценни качества, вродени у нашия войник-селянин и при обучението* и *възпитанието му, ние сме длъжни да поддържаме и развиваме.[4]* В книгата си Кацаров анализира и действията и на ръководената от него дивизия. Критикува себе си и допуснатите слабости при отделните походи и акции; дава таблици на изстреляните бойни припаси от V нискострелен артилерийски полк по време на войните, говори за мащаба на военните действия. Спомените се оказват полезни за специалистите, които впоследствие анализират събитията.

Генерал-майор Никола Стоянов Каблешков (1868-1935) завършва Висшата артилерийска школа в Санкт Петербург, Русия. След неговата кончина, съобщавайки за погребението му в София, извършено с военни почести, пресата отбелязва:

При обявяването на мобилизацията майор Каблешков е назначен командир на гаубичното отделение, с което преброди Тракия, яви се с него на Чаталджа, взема позиция на височините при Чанакча в участъка на IX Плевенска дивизия, където води бой срещу най-силните турски укрепления на Чаталж^анската позиция - Каракол-Нокта. На 13 март 1913 г. той със същото отделение е при Одрин на позиция в източния сектор, от който води бой срещу фортовете Айваз-баба и Кестенлик. Неговите фугаси сломиха и доубиха духа в защитниците на тези страшни турски укрепления…[5]

Един от достойните и многозаслужили български войни... образец на издигнат войник

и началник...[6]

Той остави дела, достойни за подражание, остави име в историята на България и родната артилерия, оставя фар към доброто в душите и сърцата на всичките си подчинени... Военните му качества? - те са изразени в мъдрото и същевременно мъжествено изпълнение на върховния отечествен дълг в тежките и кървави борби около Одрин, на Дуб-Кала тепе Дойран и в размирните тежки години след разгрома през 1918 г. ...Генералският му чин бе действително едно от големите военни отличия за дългогодишната му упорита военна дейност и ордените за храброст бяха действителния символ за проявените от него мъжество и храброст...[7]

В запазените писма от фронта до братовчед му Недко той пише: *И аз направих това, което можах. Направеното е плод на кипящата Каблешкова кръв и резултат на знания, придобити с неуморим труд в продължение на 27 годишна военна служба (юнкерска и офицерска). Действително щастлив бях, мене да се падне подготвянето и съдействието на атаката на форта Айджиолу, паднал пръв в български ръце. Това бяха величествени минути в живота ми. Скъпи спомени, които ще живеят заедно с мен, оцелял по чудо, между толкова трупове ... Отделението ми подготви и атаката на фортовете Кестенлик и Кору-чешме…*[1]

Генерал-майор Илия Стоянов Каблешков (1894-1954) завършва втори по успех Генералщабната академия в Торино, Италия през 1908 г. Служи в IV артилерийски полк, командва IV батарея. Неговата батарея през 1912 г. получава висшия приз за най-добра стрелба за всичките батареи по време на военни маневри. Мобилизацията за войната го заварва старши адютант в щаба на V пехотна Дунавска дивизия, с която на 21 септември тръгва в поход под командването на генерал Павел Христов. Взема участие във всички боеве, които дивизията води на турските и сръбски бойни полета при Лозенград, Бунар-Хисар, Странджа, Чаталджанските укрепени позиции, Княжевец, Трънска клисура, Панчин гроб, Букова глава и предшестващите боеве при Бубрежек, Кървав камък, Острика, Царица, Цветков гроб и връх Плоча. Той спечелва доверието на генерала, става негова дясна ръка, без която началникът му не може да предприеме сериозна военна акция.

След войната е назначен за преподавател по тактика във Военното училище в София, по-късно е военно аташе в Атина, участва в боевете за освобождението на Добруджа. С получаването на генералско звание Илия Каблешков става началник на Военното училище, а през юли 1923 г. преминава в запаса. Носител е на орден за храброст и други военни отличия.

През 1938 г. по повод 25 г. от превземането на Одрин Каблешков излиза в пресата с обширна статия, където четем: *В заключение заслужава да се отбележи по-специално употребата на артилерията, която действаше съсредоточено в една голяма маса против избрания пункт на атаката и за пръв път приложи унищожителния барабанен огън, който направи невъзможно стоенето в окопите, а така също предградния огън, който възпрепятства на поддръжките да се приближават към окопите... Падането на Одрин показва, че нищо не може да спре бясния удар на нашата пехота, умело поддържана от своята артилерия и че на война моралните сили са по-силни от материалните сили, като потвърди максимата, че живата сила, духът превъзхожда и сега и винаги ще превъзхожда мъртвата сила...*

Примерът на Одрин ще служи като вечен стимул на българската войска за нови величави подвизи, от които зависи бъдещето на нашия народ..[8]

Генерал-майор Атанас Христов е артилерист. Редактор на военно-историческата комисия, професор във военната академия, автор на трудовете: „Действията на IV Преславска дивизия във войните 1912-1913“, „Исторически преглед на Световната война

1 Писма на майор Н. Каблешков от фронта до братовчед му Недко от 31.01.1913 и 10.05.1913 г., личен архив на авторката.

и участието на България в нея“, „Военното дело в нашето Отечество през вековете по време на турското владичество - 2 част“, „Атака на Одринската крепост“; статии по военни въпроси в „Журналист“, „Народна отбрана“, „Известия“, „Военно-исторически сборник“, „Отечество“, „Народен страж“.

За определен период е генерал-адютант на Н.В. Цар Борис III.

Генерал-майор Пейо Ганчев Старибратов (1892-1961) участва в Балканската война като редови боец в I-ви Пехотен софийски полк. По време на сраженията е тежко ранен **и** награден с войнишки кръст за храброст.

В Първата световна война е командир на Първо полско прожекторно отделение. Служи във Военното министерство като началник на инженерните войски, а в периода 1951-1953 г. завежда инженерната катедра във Военната академия „Г. С. Раковски“. Сътрудничи със свои публикации на списанията: „Военно-инженерен свързочен преглед“, „Военно инженерно дело“.

Това са само няколко примера от многото подвизи и проявен героизъм на копривщенци в Балканските войни 1912-1913 г.

Литература:

1. Пулеков, Б. Туристико-исторически водач на Копривщица и околностите му. 1938. с. 75.
1. Пак там, с. 77.
2. Сарафов, П., Слава на героите., 1938 г., с. 67.
3. Д. Кацаров, „Пети нискострелен артилерийски полк в Балканската война 1912-1913 (спомени на командира на полка). В: сп. „Артилерийски преглед“, г. VI, кн. V, 1933, т. 53.
4. В. „Нови дни“, 18.01.1935 г.
5. В. „Отечество“, 18.01.1935 г.
6. В. „Народна отбрана“, 31.01.1935 г.
7. В. „Народна отбрана“, 13.03.1938 г.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

REDUCTION OF BED BEHAVIOR

Voglushe Kurteshi[1], Kemajl Kurteshi[2]

[1]Didactic Center, Gjilan , Kosovo
[2]Department of Biology, Faculty of Natyral Science, University of Prishtina, Kosovo

Abstract

In this investigation we present changes which happened in education, respectively in daily interactions between teachers and pupils. Exceptionally attitudes of pupils and teachers about reduction of bed behavior in classrooms.

We done a questionare with pupils and teachers about, bed behavior, noise in classrooms, at elementary schools .

According to our investigation, we can conclude that bed behavior, noise are present in our schools. As joint conclude : to reduce bed behavior, noise, to create a positive clime in classrooms must to increase the cooperation between parents and teachers, pupils - teachers

Key words: bed, behavior, reduce, pupils, schools.

Introdcution

The culture of the classroom in Gjilani, Kosovo, is not homogenous, and expectations for classroom conduct can vary greatly, but they are all informed by the same basic academic values. Pupils from other cultures who don't share the same values might not understand implicit expectations for classroom behaviors (http://www.specialed.us/).

All children, including children without disabilities, sometimes have behaviors that get in the way of their own learning or that of their classmates. Children with disabilities, like all children, sometimes make bad choices, do things that break the rules or act in a way that may directly result from problems associated with their disability. For many children with disabilities, it makes sense to use the regular classroom rules and consequences to help teach appropriate behavior. However, for some children, this is not enough.

If a child's behavior keeps interrupting his or her own learning, or the learning of other children, schools and parents can work together to make changes. If the district or parents think a child *might* behave in a way that interrupts learning, they can work together to make plans to prevent or avoid the behavior and to help the child learn other ways of acting. Documenting behavior is an important step in helping to problem solve and coming up with positive solutions for the student (http://www.specialed.us/).

Pupils are being allowed to run wild with a "total disregard of school rules" because of a lack of proper discipline in the home, it was claimed.

Half of teachers said behaviour – particularly low-level disruption – had worsened in the last two years.

The biggest problems cited by teachers included children failing to pay attention, showing disrespect, using mobile phones in class and hurling verbal abuse at adults.

In many cases, staff said pupils were "very aware of their rights" and unafraid to challenge adult authority.

Mary Bousted, ATL general secretary, blamed a lack of good parenting, claiming that middle-class children were just as likely to misbehave as those from poor families.

"A minority of pupils are very aware of their rights, have a total disregard of school rules and are rather less aware of their responsibility for their own learning and how to show respect to staff and other students," she said.

"This can apply as much to over-indulged middle-class children as those from challenging families. It is not surprising to see that poor behaviour is often attributed to problems at home." http://www.telegraph.co.uk/education/educationnews/9173533/Bad-behaviour-in-schools-fuelled-by-over-indulgent-parents.html

The study found that 33 per cent of teachers had been forced to deal with pupil violence since September 2011 – up from a quarter who responded to the survey two years ago.

Of those, some 28 per cent said violence was directed at them and 29 per cent reported intervening to stop children attacking a fellow staff member.

According to figures, almost half of teachers said behaviour had worsened over the last two years while almost six-in-10 claimed standards had deteriorated over a five-year period.

The study found that low-level disruption was the biggest problem in schools, with 87 per cent of teachers regularly forced to deal with children who fail to pay attention, 85 per cent confronting pupils showing disrespect and 63 per cent being on the receiving end of verbal assaults.

A lack of parental support was among the main reasons for declining behaviour standards, teachers said.

If classroom behaviour management is an important skill-set that teachers should have, it could be expected that a body of educational research would exist that revealed how teachers are best prepared in this area. Jones (2006) reviewed the literature on what course content would best prepare pre-service teachers in classroom management and reported criticism of the limited amount of coursework, a lack of consensus on what should be in a management course, and faults in preparation in this area.

References

Brophy, J. (2006a). Observational research on generic aspects of classroom teaching. In P.A. Alexander & P.H. Winne (Eds.),Handbook of educational psychology (2nd edition) (pp. 755–780). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Brophy, J. (2006b). History of research on classroom management. In C.M. Evertson & C.S. Weinstein (Eds.), Handbook of classroom management: Research, practice, and contemporary issues (pp. 17-46). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Burke, M.D., Ayres, K., & Hagan-Burke, S. (2004). Preventing school-based antisocial behaviors with school-wide positive behavioral support. Journal of Early and Intensive Behavior Intervention, 1 (1), 66–74.

Dreikurs, R. (1968). Psychology in the classroom (2nd ed.). New York: Harper & Row.

Edmunds, A.L., & Edmunds, G.A. (2010). Educational psychology: Applications in Canadian

classrooms. Don Mills, ON: Oxford University Press.

Fallona, C., & Richardson, V. (2006). Classroom management as a moral activity. In C.M. Evertson & C.S. Weinstein (Eds.),Handbook of classroom management: Research, practice, and contemporary issues (pp. 1041-1062). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Jones (2006) . Inclusieve pedagogy in early years. London , Routledge.

Lane, K., Falk, K., & Wehby, J. (2006). Classroom management in special education classrooms and resource rooms. In C.M. Evertson & C.S. Weinstein (Eds.), Handbook of classroom management: Research, practice and contemporary issues (pp. 439-460). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Lewis, T.J., Newcomer, L.L., Trussell, R., & Richter, M. (2006). Schoolwide positive behavior support: Building systems to develop and maintain appropriate social behavior. In C.M. Evertson & C.S. Weinstein (Eds.), Handbook of classroom management: Research, practice and contemporary issues (pp. 833-854). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Mayer, G.R. (2001). Preventing antisocial behavior in the schools. Journal of Applied Behavior Analysis, 28(4), 467-478.

Morine-Dershimer, G. (2006). Classroom management and classroom discourse. In C.M. Evertson & C.S. Weinstein (Eds.),Handbook of classroom management: Research, practice and contemporary issues (pp. 127-156). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Scott, T.M., Gagnon, J.C., & Nelson, C.M. (2008). School-wide systems of positive behaviour support: A framework for reducing school crime and violence. Journal of Behavior Analysis of Offender and Victim: Treatment and Prevention, 1(3), 259–272.

Sugai, G., Horner, R.H., Dunlap, G., Hieneman, M., Lewis, T.J., Nelson, C.M., Scott, T., Liaupsin, C., Sailor, W., Turnbull, A.P., Turnbull, W., Wickham, D., Ruef, M., &

Wilcox, B. (2000). Applying positive behavioral support and functional behavioral assessment in schools. Washington, DC: OSEP Center of Positive Behavioral Interventions and Support.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

МОДЕЛИРАНЕ ПРИ ИЗУЧАВАНЕ НА ТОПЛИННИ ЯВЛЕНИЯ В ОСМИ КЛАС

гл. ас. д-р Андрей Петев - Филиал на ПУ „П. Хилендарски" – гр. Смолян.
Теменужка Пенева - СОУ „Св. св. Кирил и Методий" – гр. Смолян.

MODELING IN THE THERMAL PHENOMENA STUDY IN EIGHT GRADE

PhD head As Prof Andrei Petev - Plovdiv University "Paisii Hilendarski", Branch Smolyan
Temenuzhka Peneva - Primary and Secondary school/ Comprehensive school "Cyril and Methodius" – Smolyan

Abstract: The report examines the modeling capabilities of the specific sides and properties of the studied Thermal Phenomena in eighth grade. The proposed models are one logical addition to those materials which are covered the specific materials in the relevant study and textbooks. They can be used to resolve the new knowledge in a summary and review, as well as in the evaluation of the knowledge-and-cognitive-activities system of the students.

Въвеждането на иновативни методи на обучение по физика е свързано със създаване на условия за овладяване от учениците на методи на познание, сред които все по-голямо значение придобива моделирането.

"В развитието на физиката се наблюдава постепенно преминаване от картинни представи към модели и от модели към теории" [5].

Могат да се посочат редица примери от историята на физиката, илюстриращи как в хода на научното познание става непрекъсната замяна на едни модели (моделни представи) с други, по-съвършени, по-адекватни на действителността, въз основа на които се достига до откриване на нови следствия и свойства на изследваните обекти и този процес е многоактен.

Литературният обзор за използване на моделиране в обучението по физика показа, че непълно е разработен въпроса за моделиране при изучаване на топлинни явления в осми клас, което мотивира работата ни по тази тема.

Задачите, които си поставихме с настоящата разработка са:

1. Да се открият възможности за моделиране при изучаване на топлинни явления в осми клас;
2. Да се споделят методически бележки по използването на моделиране в обучението по физика и реализацията на съответните му функции.

Съществени страни и функции на моделирането в обучението

„Познавателните модели на науката, които сме избрали, ни позволяват да поставим

мост между знанията на учителя и тези на учениците..."[4].

В методологичен и психологически план моделирането се разглежда като сетивна опора на мисълта. Явява се свързващо звено между теоретичните и емпиричните методи на изследване.

От психологическа гледна точка оперативната роля на моделирането в обучението се определя като учебно-познавателно действие. Използването на моделиране при изграждане на хипотези и при проверката им, предполага реализиране на изследователски подход в обучението [2].

В явен или неявен вид моделирането присъства винаги при реализирането на проблемност в обучението, което е следствие от основните му функции[1, 2].

В процеса на обучение, моделите могат да изпълняват редица функции: илюстративно-обяснителни, евристични, прогностични, синтезиращи, критериални и други.

Илюстративни функции изпълняват моделите, с които се онагледяват отделни страни на изучаваните явления (обекти). Такава роля изпълняват предложените в учебника и учебните помагала схеми, рисунки и чертежи. Към тях с успех могат да се използват модели аналогични на тези, предложени в **Приложение 1** - **Приложение 4**, разкриващи отделни страни и свойства на изучаваните топлинни явления в осми клас:

Приложение 1 - модел на родово-видови отношения;

Приложение 2 - модел на дефиниционни връзки;

Приложение 3 - модел на причинно-следствени връзки;

Приложение 4 - модел на енергетични зависимости.

На основата на моделиране се достига до получаване на нови знания за изучаваните обекти, което характеризира *евристичната му функция*. Валидността на тази функция в обучението е свързана с това, че учебният процес е специфичен познавателен процес.

В основата на *синтезиращите функции* на моделите са начините на фиксиране и представяне на информация. *Прогностичните функции* се свързват с изграждането на хипотези.

В случаите, когато моделирането се явява форма на проверка на изградената хипотеза, се проявява и *критериалната му функция*. Овладяването от учениците на умения да моделират е критерий за постигнати цели на обучението..

Методически бележки и изводи

Установява се разнообразие от възможности за моделиране при изучаване на топлинни явления в осми клас, част от които са представени в споменатите приложения.

Моделирането с успех може да се използва при изясняване на нови знания, при обобщение и преговор, а също така и при проверка, и оценка на системата от знания и познавателни действия на учениците.

На основата на емпирични данни, получени от целенасочени наблюдения, анкетиране, експертно оценяване от учители установяваме, че учениците проявяват повишен познавателен интерес към използването на моделиране в обучението по физика.

Включването на учениците в *създаването*, *изследването и използването* на модели при изучаване на физични явления допринася за развитие на логическото им мислене и познавателни интереси, оказва положително влияние върху мотивацията им за учене.

Представеният в **Приложение 5** дидактически модел, съдържащ етапите на дидактическото моделиране, неразривно включва реализирането на обратна връзка и съответно рефлексивно действие [3], което е видно от етапи: 4; 5 и 6. Установена е корелационната зависимост между уменията на учениците да моделират и развитието на рефлексивните им умения [3], което се потвърждава и от изследванията по тази тема.

С основание може да се твърди, че използването на моделиране в обучението по физика и конкретно при изучаване на топлинни явления в осми клас е сред иновативните методи

на обучение.

Приложение 1

Моделиране на родово-видови отношения

а) В правоъгълниците напишете названието на липсващото понятие или съответния израз.

б) В правоъгълниците са написани физични понятия. Свържете ги със стрелки, които да започват от по-общото понятие и да завършват в частното понятие.

Приложение 2

Моделиране на дефиниционни връзки

В правоъгълниците са написани физични величини. Свържете величините със стрелки, които да започват от понятие, с помощта на което се дефинира понятие в края й.

Приложение 3

Моделиране на причинно-следствени връзки

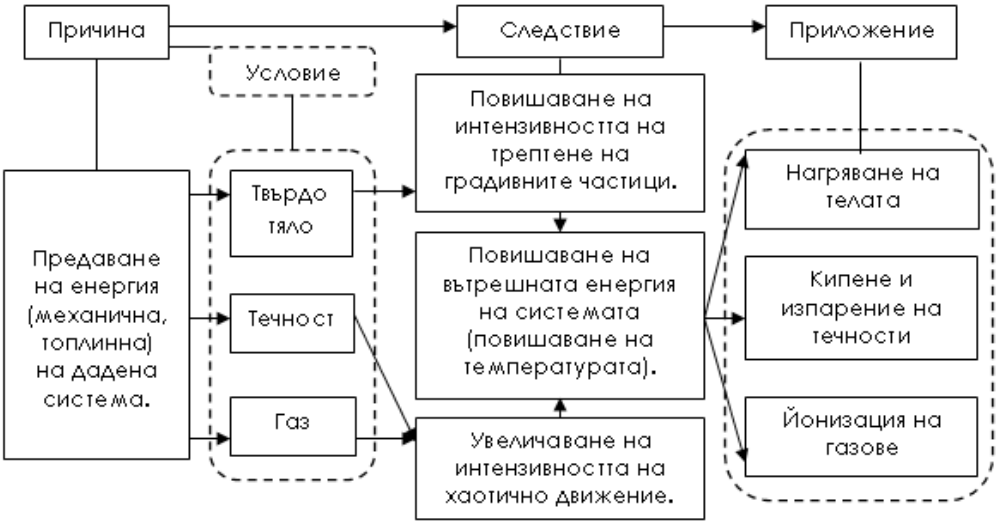

Приложение 4

Моделиране на енергетични зависимости при изопроцеси

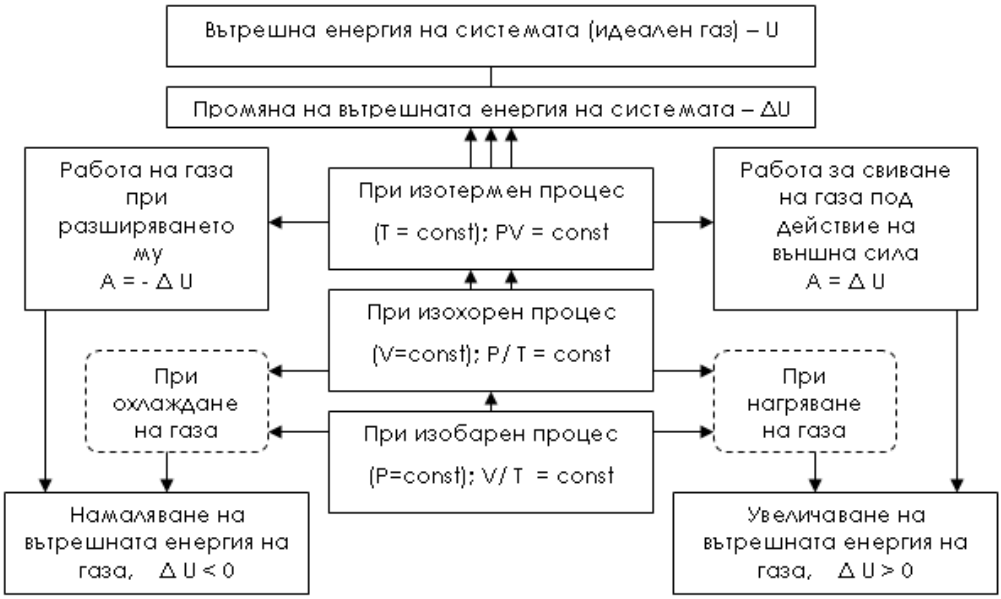

Приложение 5

Структура на дидактическо моделиране

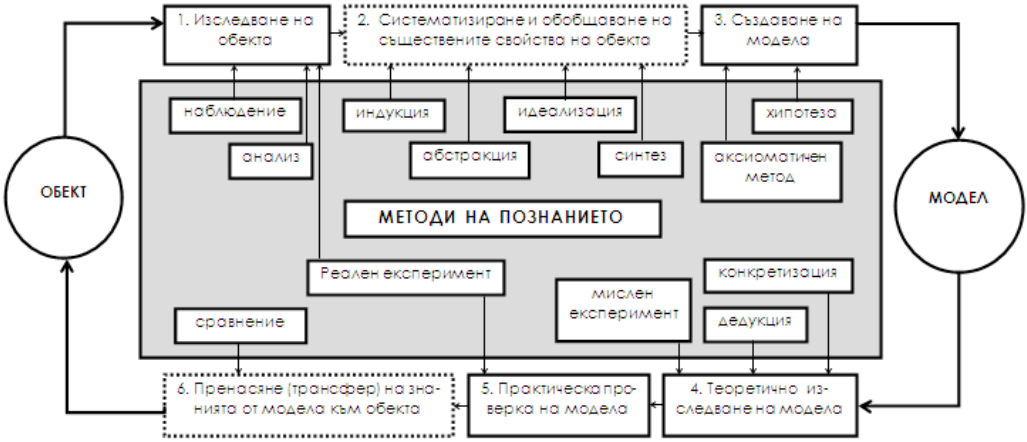

Литература

1. Николов, С. и др. (1993). Методи на научното познание. Пособие за студенти по физика, математика, химия и биология / С. Николов, Р. Маврова. – Пловдив: Макрос-2000, 1993. – 108 с.
2. Петев, А. и др. (2006). Моделиране при изучаване на електрични и магнитни явления / А. Петев, С. Николов. – Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2006.
3. Петев, А. и др. (2007). Моделирането и неговите възможности за рефлексивен подход в обучението по физика / А. Петев, М. Хекимова, Г. Кольковски, В. Хаджиева.// Педагогическото образование в България: Състояние и тенденции. – Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски”, 2007, том 2, с.261 – 266.
4. Izquierdo, M. (1994). Cognitive models of Science and the Teaching of Science, History of Science and curriculum /M. Izquierdo.// European Research in Science Education: 2nd European Summer School, 20 - 26 August, 1994, p. 106 – 117. – Leptokaria, Greece.
5. Groenwold, H. I. (1961). The model in Physics /H. I. Groenwold.// The concept and the role of model in Mathematics and Natural Science. Dordrecht, 1961, 98.

Р е з ю м е: В доклада се разглеждат възможности за моделиране на отделни страни и свойства на изучаваните топлинни явления в осми клас. Предложените модели се явяват логично допълнение към тези застъпени в съответните учебници и учебни помагала. Те могат да се използват при изясняване на новите знания, при обобщение и преговор, а също така и при оценка на системата от знания и познавателни действия на учениците.

Адреси за кореспонденция с авторите:

Гл. ас. д-р Андрей Петев - гр. Смолян - 4701, ул. ”Св. св. Кирил и Методий” 15, <a_petev@abv.bg>, моб. тел.: +359879848404.

Теменужка Пенева - гр. Смолян - 4700, ул. ”Първи май” 32, <nu6i_peneva@abv.bg>, моб. тел.: +3590897813057

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕФЕКТИВНОСТТА НА ПРОГРАМИ ПО ФИЗИЧЕСКО ВЪЗПИТАНИЕ ЗА СТУДЕНТИ В УСЛОВИЯТА НА УНИВЕРСИТЕТА ПО ХРАНИТЕЛНИ ТЕХНОЛОГИИ В ГРАД ПЛОВДИВ

Автор: Ст. преподавател Йордан Йовчев

Физическото възпитание във висшите учебни заведения има здравно, възпитателно и социално значение. Студентската възраст е времето когато се полагат основите на творческото дълголетие на човека, но същевременно е и период, характеризиращ се с обездвижване на организма, повишаване на нервно-психическото и емоционално напрежение. Налице е тенденция за засилване на диспропорцията между параметрите на физическото развитие и физическата дееспособност(1,3,10,12,14).

Здравето в този аспект се явява обективна ценност на индивида в основата на която стои нивото на физическите качества и физическата дееспособност, която е различна за всеки индивид независимо от наличието на физическо здраве.

Целта на физическото възпитание във висшите учебни заведения е да подпомага провеждането на цялостният учебно-възпитателен процес и да поддържа високо ниво на умствената и физическата работоспособност на студентите(1,10,16).

I. Необходимостта от подобно изследване е наложително за:

- контрол и оптимизация на учебния процес
- проследяване на параметрите на основните двигателни качества /сила, бързина, издръжливост/
- възможност за подбор на студенти с високи тестови показатели за представителните отбори на университета
- възможност за личностна изява на всеки студент в периода на изследването

II. ЦЕЛ, ЗАДАЧИ, ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на настящето изследване е: да се усъвършенства учебния процес по физическо възпитание в УХТ и да се повишат основните физически качества (бързина, сила, издръжливост) на студентите от УХТ гр. Пловдив

Постигането на целта е свързана с изследване на ефективността на ефекта от прилагането на специализирани учебно-спортни програми с лекоатлетическо съдържание върху развитието на основните физически качества при студентите (програма по лека атлетика).

Приложена беше следната методика и организация на изследването.

Изследването обхваща 2 – месечен период от време. Самото педагогическо тестиране беше проведено в два етапа:

I етап – начално тестиране проведено в края на месец септември (начало на зимен семестър). Място – Център за физическо възпитание и спорт при Университета по хранителни технологии – Спортен комплекс.

II етап – крайно тестиране: проведено през края на м. ноември и в началото на м.

декември (края на зимен учебен семестър ноември – декември) – общо 10 учебни седмици.

В предварителното изследване бяха обхванати 120 студенти от I курс, както следва: I курс I поток – 30 студенти мъже, I курс 2 поток – 30 студенти мъже, I курс Стопански факултет – 30 мъже и I курс Технически факултет – 30 мъже, обособени в четири групи А, В, С, Д.

Студентите са само от I курс. Те бяха обособени в следните групи:

I курс I поток – А група

I курс II поток – В група

I курс Стопански факултет – С група

I курс Технически факултет – Д група

Между двете тестирания изследваните студенти участваха редовно в заниманията по физическо възпитание, като изпълняваха стандартната учебно спортна програма / специалност лека атлетика /

За решаване на задачите, постигане на целта е приложена методика за следните тестове:

1.Скок дължина от място

2. Пробягване на 30 метра от висок старт

3. Пробягване на 300 метра от висок старт

III. ПОЛУЧЕНИ РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗ

Индивидуалните стойности на студентите при различните тестове и изследвания независимо от коя група са ни дават възможност да следим подобряването или влошаването на резултатите от тестовете. От така направените обобщения констатирахме, че :

Табл. 1 Резултати от проведеното начално изследване

Тест, група, брой	Скок дължина от място в см.	Бягане 30 м. от висок старт в секунди	Бягане 300 м. от висок старт в секунди
А/30	231,42	4,39	58,11
В/30	233,58	4,40	57,49
С/30	229,1	4,44	56,63
Д/30	238,1	4,32	55,81
АВСД/120	233,05	4,39	57,01

Табл. 2 Резултати от проведеното крайно изследване

Тест, група, брой	Скок дължина от място в см.	Бягане 30 м. от висок старт в секунди	Бягане 300 м. от висок старт в секунди
А/30	235,71	4,30	56,81
В/30	240,55	4,35	55,39
С/30	235,8	4,39	54,95
Д/30	246,5	4,26	54,01
АВСД/120	233,05	4,39	57,01

1. За група А началните данни от тестовете се подобряват както следва: от 231,42 на 235,71 см., от 4,39 на 4,30 сек. и от 58,11 на 56,81 сек.

2. За група В от 233,58 на 240,55 см., от 4,40 на 4,35 сек. и от 57,49 на 55,39 сек.

3. За група С от 229,1 на 235,8 см., от 4,44 на 4,39 сек. и от 56,63 на 54,95 сек.

4. За група Д от 238,1 на 246,5 см., от 4,32 на 4,26 сек. и от 55,81 на 54,01 сек.

Вследствие на приложената учебна програма е очевидно, че има чувствително подобряване в общите стойности за групите в съответните тестове.

Що се отнася до индивидуалната реализация на всеки студент, можем да споделим,

че почти във всяка група имаше, а така и в цялата съвкупност от студенти, такива които се различаваха в положителен или в отрицателен аспект от останалите. В тази посока бихме могли да констатираме, че по-доброто начално ниво на физическите качества, формирани в съответните учебни заведения преди ВУЗ-а им създава по-добра предпоставка за реализация в съответната лекоатлетическа дисциплина. Това ни навежда на мисълта, че с активното приложение на учебната програма с участието на студент-преподавател групите по лека атлетика може да се окажат резерв за спортното усъвършенстване в областта на атлетиката на УХТ.

IV. ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ ЗА ПРАКТИКАТА

Анализът на резултатите ни дават основание да направим **СЛЕДНИТЕ ИЗВОДИ:**

1. Програмираното обучение по физическо възпитание в учебния процес по лека атлетика води до чувствителни положителни изменения на резултатите в избраните тестове.

2. Изследванията показват общи и индивидуални граници на поведение, относно спортен резултат.

3. Достоверността на контролните данни на основата на тестовете обективизират учебно-тренировъчния процес.

4. Дисциплината „Физическо възпитание и спорт”, специалност „Лека атлетика” чрез редовните си занятия и хорариум, а и други произтичащи от тях създават предпоставки за подбор и селекция на студенти за представителните отбори на вуз за участие в университетски състезания.

5. Анализът на учебната програма и получените резултати вследствие на прилагането й върху студенти от I курс мъже зимен семестър ни дават основание и потвърждават правилността на избрания методически път в учебния процес за приложение в други семестри и курсове.

ЛИТЕРАТУРА

Основна

[1] Белберов, Д.И. Ръководство по физическо възпитание **за** ВУЗ. Медицина и физкултура, София,1977.

[2] Бъчваров, М.; Г. Йовчев, Бързина, теоретични и приложни основи, стр. 83-90, НСА, София, 1991.

[3] Бъчваров, М., Спортология, София, 2000.

[4] Бъчваров, М., Речник по спортология, София, 2000.

[5] Гьошева,Кр. и колектив, Баскетбол, Медицина и физкултура, София,1981.

[6] Димитрова,Й., Аеробна гимнастика,Медицина и физкултура, София,1991.

[7] Жалов,К.Н. и колектив. Лека атлетика. Медицина и физкултура, София,1991.

[8] Желязков, Цв. Ц. и колектив. Теория и методика на спортната тренировка, Медицина и физкултура, София, 1987.

[9] Зациорски, В. М., Физическите качества на спортиста, Медицина и физкултура, София, 1970.

[10] Иванов,И.И., Физическо възпитание във ВУЗ - теория и методика,1996.

[11] Йовчев, Г., Дисертационен труд, НСА, София, 2000.

[12] Йовчев, Й., Дипломна работа, 2007.

[13] Йонов, Й., Лека атлетика в училище, НСА – прес, София, 2005.

[14] Крумова, А.М., и колектив. Волейбол, Медицина и физкултура,София, 1990.

[15] Маргаритов, В., Теория и методика на физическото възпитание – ръководство, Пловдив, 1997.

[16] Попов,Н.И.,П.М.Кутинчева, Плуване, Медицина и физкултура, София,1993.

[17] Рачев, К.И. и колектив, Теория и методика на физическото възпитание, Медицина

и физкултура, София, 1987.

[18] Фомин, Н., В. Филин, Възрастови основи на физическото възпитание, Медицина и физкултура, София, 1975.

[19] Хаджиев, Н., колектив, Тестове за физическо развитие и дееспособност, Медицина и физкултура, София, 1974.

Допълнителна

Единни тренировъчни програми и ръководства на Спортните федерации към Министерството на младежта и спорта

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ФОРМИРАНЕ НА ЗДРАВНИ КОМПЕТЕНЦИИ ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО БИОЛОГИЯ – ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Маргарита Панайотова
ПУ „П. Хилендарски", Факултет Биология,
Катедра „Ботаника и Методика на обучението по биология"

FORMATION OF HEALTH COMPETENCIES THROUGH TRAINING IN BIOLOGY - THEORY AND PRACTICE

Margarita Panayotova
University of Plovdiv "P. Hilendarski", Biological faculty,
Department of „Botanic and Methodology of Biology"

Abstract

The article analyzes and clarifies the nature of the concepts "competency" and "competence". In it are indicated the grounds for the highlighting of the health competencies as a basis in the modern education. The concepts "health competencies" and "health competence" are defined. The possibility of their operationalization based on the taxonomy of educational objectives (cognitive, affective, and psychomotor) is justified. The thesis is protected, that behavioral verbs used in state educational requirements and the study programs for a description of the expected results in school subjects are the basis for specifying the health competencies Examples are indicated from the pedagogical practice for the training of biology.

Основни теми в съвременната наука за образованието са природонаучната грамотност, формирането на ключови компетентности и конструктивиската парадигма в образованието. В съвременното информационно общество *компетенциите* са едно от най-важните качества на личността за нейното социализиране, за функционирането на глобалната пазарна икономика и промишлеността. Това аргументира и включването им в новите проекти на МОН за Държавни образователни изисквания за учебно съдържание (ДОИ) и в Учебните програми по всички учебни предмети. Една от тях е ***умението за здравословен начин на живот.*** Това налага въвеждане и обособяване на термини като „здравна компетентност" и „здравни компетенции" на ученика.

Дискусионноста на термините „компетентност" и „компетенция" и необходимостта от конкретизацията и операционализацията им в посочения аспект налагат тяхното тълкуване от дидактическа гледна точка. Изясняването на същността им е предпоставка за организирането на образователен процес, осигуряващ успешното им развитие за постигане на образователните стандарти. Това ни насочи към настоящото теоретично проучване.

Същност на понятията „компетенция" и „компетентност"

Три понятия-термини с латински произход разкриват тяхното съдържание: *competo* – означава „съвпадам, съответствам, способен съм, домогвам се едновременно до"; *competentia* – „съразмерност, пропорция" и *competenter* – „както трябва" [2, 132-133]. Следвайки логиката на тези значения В. Великова [1] интерпретира *компетенцията* като „добре структурирана в мозъка „както–трябва–способност", обусловена от високи равнища на познание, ценности и действия, проявяващи се чрез съответстващите ú умения".

В Българския синонимен речник [9, 204] понятието *компетенция* се дава като синоним на понятието *компетентност* - вещина, умения, знания, познания, способност, опитност, умелост, осведоменост, авторитет, *компетенция*, специалност. Много автори обаче считат, че то е с по-тясно съдържание и има по-малък обхват.

Според Референтната рамка за ключовите компетентности за учене през целия живот, под *„компетентност"* се разбира комбинация от умения, знания, способности и нагласи", а "*ключовите компетентности* представляват преносим, мултифункционален пакет от знания, умения и нагласи, от които всички хора се нуждаят, за своето личностно реализиране и развитие, включване и заетост. Те трябва да бъдат развивани до края на задължителното училищно образование или практическо обучение и трябва да действат като основа за по-нататъшно учене като част от ученето през целия живот". [по 3, с. 6]

Някои автори използват термините *компетентност* и *компетенции* за разграничаване на външно зададени изисквания (компетенции) от придобитото личностно качество (характеристика) - компетентност. Според В. Гюрова този подход дава възможност да се определят *компетенциите* като знания, умения и опит за изпълнение на специфични задачи, а *компетентността* – като качество на личността, което показва доколко човек притежава необходимия сбор от компетенции, които го правят компетентен в дадена област и му позволяват да взема правилните решения в различни ситуации (професионални и/или житейски).[3]

Според Бл. Радойновска [12] *компетенциите* са „единство от знания, умения и отношения за решаването на познавателен, научен или житейски проблем. Те означават единство на теоретична подготовка (информираност), система от нагласи и ценности (готовност) и модели на поведение и дейност (способност)".

Здравка Костова [7] определя *компетенциите* като "поредица от умения, структурирани в система и по определена последователност, които дават възможност за самостоятелна дейност на индивида. Това са динамични поведенчески изяви, чрез които се демонстрират знания, умения и отношения. В извършването им се обединяват трите сфери на личността - познавателна, емоционална и волева".

J. Leisen [15] дава една от най-кратките дефиниции за *компетенциите*: „Компетенциите означават действия с използване на знанието". Накратко компетенциите могат да бъдат изразени чрез формулата: *Компетенции = знание + умение + действие* Или с други думи казано, компетенциите са налични умения и способности за решаване на определени проблеми и успешно да се прилагат в различни ситуации.

Въпреки, че съществуват различни подходи в оценката и развитието на ключовите компетенции, като цяло се очертава необходимостта от фундаментални научни изследвания на емпирично ниво, които да очертаят модели на съдържанието и структурата на компетенциите, нивата и факторите за тяхното отчитане. На този етап тенденцията е предимно към абстрахиране и обобщаване като подходи при разглеждането на компетенциите.[13]

В резултат на направеният анализ ние приемаме, че ***компетентността*** е качество на личността, което се развива във времето. Тя е основана на наличието на значителен обем от знания и представлява съвкупност от умения, структурирани в система и по определена последователност, които дават възможност за самостоятелна дейност на индивида за решаването на познавателен, научен или житейски проблем. Проявява се чрез динамични поведенчески изяви - компетенции, чрез които се демонстрират знания, умения, отношения и ценностни ориентации. В извършването им се обединяват трите сфери на личността - познавателна, емоционална и волева.

Същност и съдържание на понятието „здравни компетенции"

Новото в съвременното формулиране на образователните цели е акцентът върху мисленето и ценностните ориентации и операционализацията им, т. е. представянето им чрез измерими цели, които могат да се установят като резултат от обучението. Решение на проблема дават познатите в педагогиката таксономии на целите на Б. Блум и А. Хароу за

когнитивните, афективните и психомоторните цели. [7, с. 45-46], [12, с. 31] Таксономиите представят йерархичния ред на поведение, което на всяко следващо ниво е по-сложно и изградено въз основа на поведенията, заложени в предшестващото ниво. Те представляват единство на знание, преживяване и действие и обединяват познавателната, емоционалната и волевата сфера на личността.

Ние считаме, че една от възможностите компетентността да се операционализира е чрез конкретизация на компетенциите, чрез които тя се проявява. Това, според нас, може да се осъществи въз основа на залегналите в ДОИ [4] система от знания, умения и отношения и тяхната проекция в учебните програми [14] за съответните ядра на учебното съдържание.

При изясняване на понятието „здравни компетенции" следва да се имат предвид целите на здравното образование като идеален образ на очакваните резултати. В редица наши публикации сме изследвали и формулирали тези цели. Най-общо те се свеждат до формиране на висока здравна култура и здравно поведение на личността, основани на добра осведоменост и развитие на социални и комуникативни умения, умения за живот, умения за вземане на решения, поемане на отговорност и управление на риска. У учениците трябва да се формира съзнание за тяхната лична и обществена отговорност към здравето, да се развива у тях потребност от здравословен стил на живот и се утвърждава съответно здравно поведение. В своята съвкупност те съставляват компетентността на индивида да води здравословен стил на живот, т. е. ***неговата здравна компетентност***. [10]

В съответствие с новите тенденции и подходи в областта на здравното образование и възпитание и в контекста на изискването за изграждане на здравни компетенции у учениците е необходимо да се решат следните *задачи в рамките на обучението по биология и здравно образование*:

- Да се осигури на учениците *точна информация* по проблемите, засягащи тяхното физическо, психично и социално здраве (*когнитивна област)*;
- Обучаваният да придобие, съхрани и да е в състояние *практически да използва конкретни знания и умения* в определена страна от своя начин на живот, свързана със здравето му (*когнитивна и психомоторна област)*;
- Да се създадат условия за формиране на подходящи *ценности и нагласи*, които да предразполагат към *здравословни избори* в сложни житейски ситуации (*афективна област)*;
- Обучаваният да придобие и да развие *социални и когнитивни умения*, необходими за начин на живот, ограничаващ рисковото за здравето поведение (*когнитивна и афективна област)*.
- Обучаваният да придобие *чувство за отговорност за своето здраве* и здравето на членовете на семейството и на обществото (*афективна област)*.
- Обучаваният да *осъзнае* и *утвърди здравето като най-висша ценност* в ценностната си система (*афективна област)*.

Така обобщени, задачите обхващат периметърът от дейности, които, според нас са най-съществени в цялостния процес на здравното възпитание в условията на училищното образование. Тяхното решаване на практика означава формиране на различни ***здравни компетенции, които в своята съвкупност и проявление съставляват здравната компетентност*** на учениците за воденето на здравословен начин на живот. Тяхната конкретизацията и операционалицацията им е отразена в редица наши публикации. [5] и [6][1], [10], [11]

Заключение

От анализа на литературата по проблема за здравните компетенции се налага заключението, че формирането им е заложено като държавно изискване най-пълно на когнитивно ниво и засяга познавателната сфера на личността. Това не е изненадващо, като се има предвид, че в настоящият етап цялата ни образователна система приоритетно е насочена към формиране на знания и по-малко, към свързаните с тях умения, отношения, компетенции, ценностни ориентации и съответно поведение. Известен дефицит се

1 Публикациите са финансирани от НПД към ПУ "П. Хилендарски" през 2013 - 2014 г.

наблюдава относно стандарти, изисквания и очаквани резултати, засягащи афективната и психомоторна сфера на личността на ученика. Целите в тези две области са трудно постижими, ако не се променят педагогическите стратегии за организиране на процеса на преподаване и учене в училище с акцент върху интерактивните дидактически технологии и изграждане на компетенции за учене през целия живот. Освен това липсват и критерии за измерване на постиженията в тази област. Това следва да се има предвид при по-нататъшното усъвършенстване на ДОИ за учебно съдържание и при създаване на ДОИ за оценяване, където да се постави по-ясен акцент върху компетенциите, респ. и здравните компетенции.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Великова, В.** „Образователната компетентност" като резултат в образователната дейност. – Педагогика, 2003, № 6, 3 – 19.
2. **Войнов, М., А. Милев.** Латинско-български речник. С., Наука и изкуство, 1980.
3. **Гюрова, В. За уменията, компетенциите, компетентността и учителите**
4. Държавни образователни изисквания за учебното съдържание. Наредба № 2 от18. 05. 2000 г., обнародвана в ДВ, бр. 48 от 13. 06. 2000 г.
5. **Качакова, М., Б. Кордов, М. Панайотова, Зл. Ваклева.** Възможности за интегриране на обучението по „Безопасност на храните" в биологичната подготовка на учениците. В сб. доклади от Пета студентска научна конференция „Екологията – начин на мислене" – 5, 02.11.2013 г., Пловдив, с. 10-17.
6. **Качакова, М., М. Панайотова, В. Стойнова.** Формиране на здравни компетенции по „безопасност на храните" в биологичната подготовка на учениците. Сб. доклади от **Шеста национална студентска научна конференция „Екологията – начин на мислене - 6"**, проведена в гр. Пловдив на 10 - 11. 05. 2014 г.
7. **Костова, З.** Как да учим успешно? Иновации в образованието. С., Педагог 6, 1992, 41.
8. **Мерджанова, Я**. Трансверсалните компетентности на ученика. – Стратегии на образователната и научната политика, 1999, № 1, 35-45.
9. **Наков, Л.** Български синонимен речник. С., Наука и изкуство, 1968, 204.
10. **Панайотова, М**. Съвременни аспекти на здравното възпитание чрез обучението по биологичните дисциплини. Монография. ISBN 978-954-561-205-3, Пловдив, Макрос, 2007, 189 с.
11. **Stoynova & Panayotova.** Development of key competencies for healthy lifestyle in the „Health Promotion" club, 9th grade. *J. BioSci. Biotech,* 2014, SE/ONLINE: 135-140
12. **Радойновска, Бл.** Компетенциите – приоритетна цел на образованието. – Педагогика, 2005, № 5, 23 - 36.
13. **Тодорова, Н., Ваклева, Зл.** Ключови компетенции за устойчив начин на живот", Сборник доклади от Шеста студентска научна конференция „Екологията – начин на мислене 6", 10 май 2014 г., гр. Пловдив
14. **Учебни програми** - „Човекът и природата" за 5. и 6. кл.; Биология и здравно образование за 7. - 10. кл. МОН. - http://www.mon.bg/?go=page&pageId=1&subpageId=28
15. **Leisen, Josef.** Unterricht Physik_2011_Nr. 123/124, S. 100 – 106.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ НА ЗДРАВНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ВЪЗПИТАНИЕ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРИРОДНИ НАУКИ

Маргарита Панайотова
ПУ "П. Хилендарски, Факултет Биология,

CONTEMPORARY TRENDS OF THE HEALTH EDUCATION AND UPBRINGING IN THE TRAINING IN NATURAL SCIENCES

Margarita Panayotova
Plovdiv University "Paisii Hilendarski", Faculty of Biology,

Abstract

The article gives a brief retrospective analysis of the state of the health education and upbringing in Bulgaria. It is pointed out, that the modern model of health education requires the adopting a new approach to health promotion, which allows identification of a personality in its own problems in its own health. It is also pointed out, that the application of the approach requires time and it cannot be achieved only during regular hours of weekly program on the separate school subjects. Resources are analyzed for its implementation in the teaching of natural sciences, and in all other school subjects, in conjunction with outside the thematic and extracurricular forms of organization of the upbringing-educational process.

Здравето винаги е било първостепенна жизнена потребност на човека, но в съвременната епоха тази потребност придобива облика на рязко нарастваща ценност, както от медицинска, така и от социална, икономическа, етична, правна, политическа и международна гледна точка. Въпросът за "правото на здраве" застава в центъра на вниманието на световната общност. Все по-мащабно се възприема значението на здравеопазването и неговите широки проекции във времето и пространството, неговата роля като един от главните критерии за жизненото равнище на дадена страна, мярката за качеството на живота. В този смисъл *промоцията на здравето* се определя като цялостна система от социално организирани дейности за укрепване на здравето, за създаване на благоприятна обществена среда и развиване на личните умения за здравословно поведение.

С понятието *„промоция на здраве"* се означава ясно обособена концепция, върху чиято основа през 80-те години на миналия век се утвърди едноименната стратегия на Световната здравна организация (СЗО). Тази концепция и стратегия възникнаха като отговор на широко разгърнало се в целия свят движение за „ново обществено здравеопазване", поставящо личната отговорност и стила на живот като решаващи за индивидуалното здраве. [8] Затова промоцията на здраве е нова философия и начин на мислене, знак за зряла държавност и за развито гражданско общество.

Здравното образование и възпитание са основни средства в промоцията на здраве. В своята съвкупност те представляват целенасочен процес за създаване на положително лично поведение и подпомагане на индивида, групата и обществото като цяло, за развитие на позитивни здравни характеристики, здравна мотивация и утвърждаване на положителни

здравни навици и жизнени умения. В този контекст ***основните цели на училищното здравно образование и възпитание***, според нас са: *Да се изгражда у учениците ценностно ориентирана субективна здравна култура, да се формира съзнание за тяхната лична и обществена отговорност към здравето, да се развива у тях потребност от здравословен начин на живот и се утвърждава съответно здравно поведение, основано на уменията за живот.* [3, с. 194], [4, с. 33]

Съвременният модел на здравно образование и възпитание се основава на *подхода за промоция на здраве*, който позволява идентифицирането на личността в собствените проблеми, свързани със здравето; [3], [4], [7], въвежда активния подход към здравето и променя отношението на личността към него (личностен подход и социална отговорност) [8]. Той обединява формалното и неформалното образование в семейството, училището и обществото като цяло. Акцент се поставя върху активното и интерактивното обучение, които дават възможност за изясняване на ценности, отношения и водят до придобиване на умения за вземане на решения, за контрол и самоконтрол и преодолявано на натиск, за отговорно здравно поведение. Тези подходи изискват немалко време. Затова обучението се провежда най-често под формата на СИП, факултатив или друга форма на извънкласна организация на учебния процес.

В момента здравното образование се реализира предимно чрез обучението по учебните предмети от културно-образователната област (КОО) „Природни науки и екология“ (Човек и природа от 3. до 6. клас, Биология и здравно образование, Физика и астрономия и Химия и опазване на околната среда - 7. до 12. клас), включени в Учебния план от 2000 год. В Държавните образователни изисквания (ДОИ) за тази културно-образователната област се посочва, че значителна част от учебното съдържание е насочено към формирането на „знания, умения и особено отношения, свързани с екология, опазване на околната среда, ***опазване на здравето***, толерантност към всичко живо, които са задължителна част от образованието на съвременния човек. Така областта допринася за осигуряването на пълноценно развитие на учениците и подготовка за бъдещия им живот и професионална реализация”. [1] За усвояването на правила за здравословен начин на живот и норми на поведение в природната среда се използват интердисциплинарни знания и умения, изградени при обучението по биология, химия, физика и други учебни предмети на междупредметна основа. На практика се разчита на отделни методични единици, носители на здравна информация, които за съжаление не са обвързани комплексно, от гл. т. на идеята за промоция на здравето в глобален мащаб.

Стартирането на подготвяната от дълго време ***образователна реформа*** у нас ще започне с приемането на някои ключови документи от НС на Р България, между които са и проектите за ДОИ и Учебните програми [5], разработени по проект на МОН за „Подобряване на качеството на общото образование” по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси”, съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз. Нов съществен елемент на тези документи са *ключовите компетенции за учене през целия живот*, препоръчани от Европейският Парламент и Съвет през 2006 г. [6, с. 2] и изграждането на тази база *умения за живот.*

Ключовите компетенции са дефинирани като „комбинация от знания, умения и отношение... от които всеки човек има нужда за лично удовлетворение и развитие, активно гражданство, социално включване и работа“. Уменията и отношението, включващи критично мислене, творчество, инициативност, решаване на проблеми, оценка на риска, взимане на решения и конструктивно управление на чувствата са ясно изразени в много от компетенциите. Те трябва да са придобиват до края на задължителното образование и обучение и да се поддържат чрез ученето през целия живот. [6, с. 2] Видно е, че наличието на такива компетенции са предпоставка и условие за осъзнаване на личната и обществена отговорност към здравето от всеки член на обществото.

Уменията за живот са способности за адаптивно и позитивно поведение, което дава възможност на хората да се справят ефективно с изискванията и предизвикателствата на ежедневния живот (дефиниция на СЗО). В частност, умения за живот представляват група психо-социални компетентности и междуличностни умения, които помагат на хората да вземат информирани решения, да разрешават проблеми, да мислят критично и креативно, да общуват ефективно, да изграждат здравословни взаимоотношения, да бъдат съпричастни към другите и да се справят с живота здравословно и ефективно. Уменията за живот могат да бъдат насочени към личните действия или взаимоотношенията с другите, както и към действия с цел промяна на заобикалящата среда, за да бъде благоприятна за здравето. [9, с. 9]

В специализираната литература терминът *образование по подхода „умения за живот“* се използва почти като синоним на термина *здравно образование, насочено към развитие на умения*. Разликата между тези два подхода се състои единствено в съдържанието или темите, които те покриват. Здравното образование, насочено към развитие на умения, се фокусира върху здравето. Образованието, основано на умения за живот, може да се фокусира върху образование за мир, правата на човека, гражданското образование и други социални въпроси, както и въпроси, свързани със здравето. И двата подхода се основават на практическо приложение на знания, нагласи и умения в истинския живот и също така използват интерактивни методи за преподаване и учене.

Положителна стъпка в приложение на подхода за промоция на здраве в училищното образование е включването на девета ключова компетенция като изграждане на *„умения за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот“*, като цел на обучението по всички учебни предмети от 1. до 12. клас.

Съдържанието на тази ключовата компетенция, в проектите за ДОИ и в Програмите на учебните предмети от КОО „Природни науки и екология“ включва „оценяване на рисковете от собственото поведение за околната среда и подкрепа на дейности за опазване на природата; използване на знания за структури и процеси в човешкото тяло и за превенция на здравето при избор на решение в конкретни ситуации)“ [5]. Изграждането ѝ се осъществява основно чрез реализиране на специфичните цели на обучение по природните науки (биология, химия и физика), а именно: „усвояване на правила за здравословен начин на живот и норми на поведение в природната среда; формиране на критично мислене и отстояване на позиция при решаване на конкретни казуси и проблеми, свързани със собственото здраве, здравето на околните и опазването на околната среда; формиране на отношение към ролята и отговорността на всеки към собственото здраве, към околната среда и нейното опазване; готовност за адекватно реагиране в ситуации, застрашаващи собственото здраве и здравето на другите и оказване на първа помощ“ [5] и т.н.

Дидактическите технологии за реализиране на ефективно здравното образование и възпитание в училищната степен предполагат: • *учене, основано на конструктивизма,* чрез активност и заангажираност на субектите, участващи в здравното образование; • *процес*, обхващаш целия училищен живот, систематичност на действията и тяхното планиране; • *въздействие* върху индивидите и групите, върху болните и здравите, с цел повишаване на техните компетенции; • *доброволно участие* – без принуда и натиск върху учащите, при пълно разбиране и приемане от тях на действията, предприемани в рамките здравното обучение; • *интердисциплинарност* на здравното обучение; • *интерактивна образователна среда*.

Образователната реформа дава възможност да се подобри здравното образование, насочено към развитие на умения, като се включат и различни извънкласни дейности и мероприятия. Специални програми за ученици и родители, програми за обучение и консултиране на връстници от връстници, както и програми за цялото училище/общност, дават възможност на учащите да прилагат и упражняват наученото. „Здравното образование, развиващо умения, трябва да позволи на младите хора да прилагат знанието и да развиват нагласи и умения, така че да вземат позитивни решения и да предприемат действия, които насърчават и защитават собственото здраве и здравето на другите“. [9, с. 8]

Здравното образование включва широк кръг от теми като емоционално и психично

здраве, хранене, алкохол, тютюнопушене и употреба на други психоактивни вещества, сексуално и репродуктивно здраве, нарушения и други въпроси, като правата на човека и равенството между половете. Психо-социалните и междуличностните умения са централни и включват общуване, вземане на решение, решаване на проблеми, умения за справяне и самоуправление и избягване на поведение, което е рисково за здравето. Обхващането на знания, нагласи и умения *едновременно* (с акцент върху уменията) е важен елемент, който отличава образованието, развиващо умения, от предимно информационните подходи за здравно образование.

През последните години екипи от психолози, педагози и лекари ежегодно провеждат квалификационни курсове, тренинги и семинари с учители, училищни психолози и здравни работници в училище. Целта на тези курсове е да ги подготви за специфичната здравно-образователна дейност в условията на интерактивна образователна среда.

В заключение, анализът на литературата [4], [5], [7], [8], [9] и др. очертава някои позитивни тенденции в развитието на здравното образование и възпитание в частност по природните науки, и училището като цяло:

- приложение на подхода за промоция на здравето;
- планиране като *неразделна част от единния учебно-възпитателен процес* на отделните учебни предмети (биология, химия, физика, физическо възпитание и др.) и като *интегрална част* от няколко учебни предмети чрез междупредметни връзки и модули;
- съчетаване на разнообразни форми на организация на обучение – урочни, извънурочни, извънкласни и др. нестандартни форми;
- осигуряване на интерактивна образователна среда, основана на конструктивистки подход на обучение.

Предложеният модел за здравно възпитание чрез обучението по природни науки не трябва да се схваща като задължителен. Той е динамичен, променящ се и неговият отворен характер му позволява непрекъснато да се усъвършенства. Към него трябва да се подхожда конструктивно, според специфичните условия на отделните училища - материална база, интелектуални възможности, потребности и интереси на учениците, нагласа на училищното ръководство, професионален и жизнен опит на учителя и др.

ЛИТЕРАТУРА:

1. **Държавни образователни изисквания за учебното съдържание**. Наредба № 2 от 18.05.2000г., ДВ, бр. 48 от 13. 06. 2000 г.
2. **Ивков, Б.** Промоция на здравето – основни понятия и дефиниции. Интернет: (последно посетен 31.10.2014 г.) https://bojidarivkov.wordpress.com
3. **Панайотова, М.** Някои виждания относно модел на здравното образование в училище. В сб. Образованието и предизвикателствата на новото хилядолетие, Пловдив, Отворено общество, 2000, с. 194-198.
4. **Панайотова, М.** Съвременни аспекти на здравното възпитание чрез обучението по биологичните дисциплини. Монография. Пловдив, Макрос, 2007, с. 28-78.
5. **Проекти за ДОИ и Учебни програми.** Проект „За по-качествено образование". Интернет: (последно посетен 31.10.2014 г.) https://mon.bg/?go=page&pageId=13&subpageId=177
6. **„Работа в екип, обучение и технологии" за развиването на ключови компетентности**. Проект KeyTTT. Lifelong learning programe. Comenius. 2009, с. 2-8.
7. **Рускова, Р**. Промоция на здраве в процеса на обучение в съвременното българско училище. - Педагогика, 2001, кн. 6.
8. **Шипковенска, Е.** Съвременни модели и концепции за промоция на здраве и профилактика на болестите. Интернет: (последно посетен 31.10.2014 г.) http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:iwdjcVhq_6sJ:bgsep.org/images/stories/textove/prof%2520shipkovenska.doc+&cd=1&hl=bg&ct=clnk&gl=bg.
9. **Умения за здраве**: Здравно образование, насочено към развитие на умения, включително умения за живот. Информационна серия за училищно здраве на Световната здравна организация. СЗО, 2003, ISBN-13: 978-954-335-035-3, с. 3 – 17.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

КЛЮЧОВИТЕ КОМПЕТЕНЦИИ ПО ПРИРОДНИ НАУКИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА УЧИТЕЛИТЕ

Златка Ваклева, Маргарита Панайотова
ПУ "П. Хилендарски", Биологически факултет,
Катедра „Ботаника и Методика на обучението по биология"

THE KEY SKILLS IN NATURAL SCIENCES THROUGH THE VIEW OF THE TEACHERS

Zlatka Vakleva, Margarita Panayotova
Plovdiv University "Paisii Hilendarski", Faculty of Biology,

Abstract

In the proposed study are presented results from a survey on the attitudes of the teachers in science to the key competencies, included in the project of the Ministry of National Educational Requirements for educational content. 32 teachers from Plovdiv and Kardzhali are polled. The questions of the survey and the results are presented in four tables. The analysis of the results lead to the conclusion, that the teacher must build in yourself strategy for flexible, dynamic and responsive to the specific situation behavior to achieve the objectives state educational requirements on key competences and adequate training the adolescent for their future the effective realization both in professional and personal plan.

Съвременните глобални и динамични промени в образователната среда поставят на преден план професионалните умения и компетентности на учителя. В предложеното изследване върху отношението на учителите по природни науки към ключовите компетенции, заложени в проекта на МОН за Държавни образователни изисквания за учебно съдържание (ДОИ) [2] се извеждат следните измерения на готовността на учителите за формиране на тези компетенции:

- ориентация към педагогическата дейност, към нейните цели и задачи;
- към структуриране и ефективно реализиране на собствените действия за обучение на учениците;
- за самоподготовка за работа по формиране на ключови компетенции у учениците, отчитайки собствената отговорност и външните фактори в този процес.

Акцент се поставя на възможността учителят да развива и усъвършенства своите ключови компетенции, своето поведение в класната стая чрез: обучение, самообучение и рефлексия в педагогическата практика.

За целта проведохме анкета с **32 учители** от гр. Пловдив и гр. Кърджали по природни науки – Биология и здравно образование, Физика и астрономия и Химия и опазване на околната среда. Те трябваше да отговорят на четири въпроса като използват петстепенна скала:

Твърдо „Не"; По-скоро „Не"; Не мога да преценя; По-скоро „Да" и Твърдо „Да"

Въпросите от анкетата и резултатите са представени в табл. 1 - 4.

По силата на своята институционална роля, учителят изпълнява няколко основни функции, чрез които съгласува, обединява и насочва интересите, стремежите на учениците от дадения клас на базата на общите цели, ценности и идеали, създава благоприятна атмосфера за успешно изпълнение на учебно-възпитателните цели и задачи. По този начин учителят съдейства за извършване на промени в личностен и групов аспект, като създава значими за учениците стимули за действия, поведение, за развитие и саморазвитие. [1] В този смисъл е важно да се разкрие отношението на учителя към основната цел, заложена в ДОИ за учебно съдържание, свързана с изграждането на ключовите компетенции у учениците за учене през целия живот, както и неговата самооценка за готовността му за работа в тази сфера. За целта зададохме следните два въпроса (табл. 1 и табл. 2):

Табл. 1. Резултати от въпроса: „По отношение на ключовите компетентности на ученика, заложени в ДОИ, Вие считате, че те са:“

№	Твърдения	Твърдо „Не”		По-скоро „Не”		Не мога да преценя		По-скоро „Да”		Твърдо „Да”	
		Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
	Необходимост за всеки човек	1	3,1	1	3,1	3	9,4	13	40,6	8	25
	Закъснели сме с въвеждането им	-	-	11	34,4	5	15,6	14	43,8	2	6,2
	Излишно утежняват обучението	7	21,9	16	50	2	6,2	3	9,4	-	-
	Възможност за личностно развитие	1	3,1	1	3,1	1	3,1	12	37,5	13	40,6
	Открояват приоритетите на образователния процес	-	-	1	3,1	4	12,5	15	46,9	10	31,3
	Невъзможни за формиране в училищното обучение	5	15,6	13	40,6	5	15,6	3	9,4	1	3,1
	Нова парадигма в образователния процес	1	3,1	5	15,6	-	-	14	43,8	9	28,1

По-голямата част от учителите правилно оценяват стратегията на МОН за образование, ориентирано към изграждане у учениците на компетенции за личностно развитие, схващат ги като необходимост за всеки човек в подготовката му за справяне с предизвикателствата на обществено-икономическата среда. Според тях, формирането на ключови компетенции у учениците са нова парадигма в българското образование, с тях се открояват приоритетите на образователния процес. Една трета от учителите считат, че този процес е закъснял във времето. Въпреки това, повече от половината учители са на мнение, че училищното обучение има потенциала да се справи с това предизвикателство. Единици са тези, които мислят, че с изграждането на ключови компетенции се утежнява излишно учебният процес и тяхното формиране в училище е невъзможно.

За да управлява ефективно учебно-възпитателния процес учителят е необходимо не само добре да познава науката, която преподава, нейното съвременно състояние, връзката й с живота и практиката, но и да умее достъпно да поднася своите знания на учащите се. Той трябва да умее да ръководи умствената дейност на учениците, да контролира, коригира и

насочва към самостоятелно мислене и решение, да обезпечава включването на личността на всеки ученик в активна субектна позиция в учебно-възпитателния процес.[1]

Табл. 2. Резултати от въпроса: „Чувствате ли се достатъчно подготвени да изграждате у учениците ключовите компетентности чрез обучението по предмета, по който преподавате?“

№	Ключови компетентности	Твърдо „Не”		По-скоро „Не”		Не мога да преценя		По-скоро „Да”		Твърдо „Да”	
		Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
1.	Компетентности в областта на бълг. език	-	-	1	3,1	1	3,1	17	53,1	5	15,6
2.	Умения за общуване на чужди езици	3	9,4	15	46,9	2	6,2	17	53,1	3	9,4
3.	Математическа комп. и основни компетентн. в областта на природните науки и технологиите	-	-	-	-	4	12,5	10	31,3	11	34,4
4.	Дигитална компетентност	-	-	2	6,2	6	18,8	14	43,8	3	9,4
5.	Умения за учене	-	-	1	3,1	1	3,1	16	50	11	34,4
6.	Социални и граждански компетентности	-	-	-	-	9	28,1	15	46,9	7	21,9
7.	Инициативност и предприемчивост	-	-	-	-	3	9,4	18	56,3	4	12,5
8.	Културна осъзнатост и умения за изразяване чрез творчество	-	-	2	6,2	1	3,1	24	75	3	9,4
9.	Умения за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот	-	-	-	-	-	-	11	34,4	15	46,9

Тревожен е фактът, че само една четвърт от анкетираните учителите (табл. 2) се чувстват напълно подготвени да изграждат у учениците си ключовите компетентности чрез обучението по предмета, по който преподават. Около половината учители считат, че все още имат дефицити в това отношение.

Във връзка с това зададохме и въпрос за начинът, по който учителите предпочитат да получат подготовка за работа по изграждане на ключовите компетентности у учениците. Резултатите са представени в табл. 3.

Табл. 3. Резултати от въпроса: „Какъв според вас е начинът да получите подготовка за работа по изграждане на ключови компетентности у учениците?“

№	Подготовка	Твърдо „Не”		По-скоро „Не”		Не мога да преценя		По-скоро „Да”		Твърдо „Да”	
		Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
	Самоподготовка	2	6,2	3	9,4	-	-	12	37,5	7	21,9
	Чрез специализирани семинари	-	-	2	6,2	-	-	16	50	7	21,9
	Допълнителна квалификация	1	3,1	2	6,2	4	12,5	11	34,4	6	18,8
	Обучителни курсове	-	-	1	3,1	1	3,1	11	34,4	15	46,9

Видно е, че учителите разчитат на специализирани семинари, допълнителна квалификация и обучителни курсове, водени от специалисти в съответната област. За да се реализират целите, заложени в ДОИ за учебно съдържание, МОН следва да се ангажира с

подготовката и провеждането на такива квалификационни курсове, които да обхванат по-голямата част от учителските кадри.

Условията на образователната среда, в които функционира училището, са свързани и оказват пряко или косвено влияние върху вътрешните фактори, върху дейността на учителите и учениците. За успешната работа по изграждане на ключови компетентности у учениците, според анкетираните, е необходимо да се реализират някои промени (виж табл. 4). На първо място те поставят подобряването на материалната база в училище, следвани от необходимостта от нова специализирана литература, промяна в учебните програми и учебното съдържание и достъп до квалификационни курсове за учители.

Табл. 4. Резултати по въпроса: „Кои от посочените фактори биха благоприятствали успешната работа по изграждане на ключови компетентности у учениците?“

№	Фактори	Твърдо „Не”		По-скоро „Не”		Не мога да преценя		По-скоро „Да”		Твърдо „Да”	
		Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
	Промяна на учебните програми и учебното съдържание	-	-	2	6,2	2	6,2	11	34,4	9	28,1
	Допълнителни курсове за учители	-	-	1	3,1	2	6,2	11	34,4	10	31,3
	Нова специализирана литература	-	-	2	6,2	-	-	15	46,9	8	25
	Подобряване на материалната база в училище	-	-	-	-	-	-	5	15,6	19	59,4

Педагогическата дейност е една от най-сложните области на човешкия труд, която се реализира чрез взаимодействие между учители и ученици. Жизненият опит показва, че няма друга област на човешка дейност, освен педагогическата, в която резултатите от тази дейност да оказват толкова силно влияние върху субектите на обучението – учителят и учениците. Всичко това прави учителския труд професия за човешкото, личностно изграждане на подрастващите, независимо на какъв етап и с какви своеобразни потребности, мотиви и способности е това изграждане.

Изводи:

1. Определянето на същността и съдържанието на ключовите компетенции дава възможност всеки учител да конкретизира своето педагогическо взаимодействие в зависимост от конкретната ситуация.

2. Учителят трябва да изгради у себе си интегрална стратегия за гъвкаво, динамично и адекватно на конкретната ситуация поведение, в съответствие с изискването за достигане на целите на ДОИ за ключовите компетенции.

3. Всеки учител, познавайки ключовите компетенции за учене през целия живот, може да формира у себе си поведение чрез целенасочено обучение и самообучение, чрез упражняване и натрупване на личен опит, за да може адекватно да подготвя подрастващите за бъдещата им ефективна реализация в личен и професионален план.

Литература:

1. **Делчева, Т.** Ключови компетенции на учителя лидер в класната стая. http://www.dipku-sz.net/main/keyttt/VU/Tiha%20Delcheva.htm (08.10.2014)
2. **Проект „За по-качествено образование”** - ПРОЕКТИ на държавни образователни изисквания (ДОИ) - http://mon.bg/?go=page&pageId=13&subpageId=177 (08.10.2014)

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

РОЛЯТА И МЯСТОТО НА ЕКОЛОГИЧНАТА ЕТИКА В УЧИЛИЩНОТО БИОЛОГИЧНО ОБРАЗОВАНИЕ

Златка Ваклева
ПУ „Паисий Хилендарски“, Биологически факултет

PLACE AND ROLE OF ENVIRONMENTAL ETHICS IN SCHOOL BIOLOGY EDUCATION

Zlatka Vakleva
PU “Paisii Hilendarski”, Faculty of Biology

Abstract: Environmental ethics is a relatively new disciplinary area, but is rapidly developing. This is due. on the one hand, to the significant achievements of biological sciences, which quickly find application in people’s lives and have an impact on nature which is difficult to measure, and, on the other, to the growing ecological consciousness of society, which is also reflected in the expansion of the subject of ethical relations, including in it not only people, but nature as a whole. This new awareness of the unity between human and nature finds expression in defending nature’s rights, the value of life and the ethical dimensions of human intervention in nature. This course is increasingly being included in bachelor’s and master’s degree programs in Bulgarian universities, but knowledge in this area has not yet been fully incorporated in school biology curricula. The article analyses the possibilities for the introduction of knowledge in environmental ethics in school biology education. Some recommendations and adequate didactic technologies are provided for the implementation of an educational process for Biology in school, with an emphasis on environmental ethics.

Key words: Environmental ethics, school biology education.

ВЪВЕДЕНИЕ

Екологичната етика като научна и дисциплинарна област намира все по-голямо признание и популярност със значимостта на проблемите, които разглежда. Специалистите в училищното образование знаят колко важно е новостите в науката, да си проправят бързо път към класните стаи.

Това изследване има за цел да потърси мястото и да определи, макар и частично в рамките на тази разработка, ролята на екологичната етика със своята тематика и идейна насоченост в училищното биологично образование.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

В изследването е направен: теоретичен качествен анализ на литературни източници по проблема с помощта на софтуер MAXQDA (Kuckartz 2007); контент-анализ на учебни програми и проекти за учебни програми по „Биология и здравно образование“ 8.-12. клас, с оглед възможностите за интегриране на проблематиката по екологична етика в училищното биологично образование. Предшестващи разработката дейности са: проведени разговори

с учители по биология и здравно образование в различни училища в страната, участие в кръгла маса за обсъждане на проект за нови държавни образователни изисквания и учебни програми по „Биология и здравно образование“, по проект “За по-качествено образование“.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИИ

В съвремието иновациите в науката генерират много и сериозни етични казуси и дилеми. Трудните и нееднозначни решения, които изискват не засягат само специалистите, но и всички хора. Етичното регулиране на отношението на хората с природата се разглежда от интегралната научна област Екологична етика. Тя дава нови възможности на хората да хармонизират отношенията си с околната среда. Връзката човек-природа отдавна е обект на изучаване от екологията и екологичното образование. Преоткриването взаимозависимостта на човека със Земята чрез етичните измерения на екологичната етика е възраждане на екологичното образование, включването на нов мощен прилив на идеи и философски възгледи за това единство и съвременните му измерения (фиг. 1). Защото околната среда придобива нов смисъл когато се интегрира със социалния живот, а човешките отношения в контекста на семейство, приятели и т.н. се простират за да обхванат и природата. Преоткриването на връзката на човека със Земята трябва да стане чрез образованието (Venter & Ferreira 2014). По холистичен начин да се засили етично грижата за Земята (Bires & Schultz 2014), чрез осъзнаване ценността не само на другите хора, но и на животните, растенията, природата като цяло, утвърждаване и защита на техните права. Екологичната етика е предизвикателство за образованието (Tsekos & Matthopoulos 2014). В нея се съсредоточават толкова различни въпроси като климатичните промени, отношението между хората и природата, спорните въпроси за генномодифицираните организми, гносеологичните корени за отношението към живота и идентифициране на неговите граници (Ваклева 2009, 2011, 2014).

Фиг. 1. Взаимовръзка между екологичната етика и екологичното образование

Hargrove (2008) посочва, че това в какви параметри може да се изучава екологичната етика варира много в различните култури по света, но една безспорна отправна точка, от която това е добре да започне са ценностите, които често се споменават в документи свързани със защита на околната среда. Образованието по екологична етика е свързано с компетентност за вземане на решения и морална оценка (Steffen & Hößle 2014) заложени в образователните стандарти в много страни. В българските училища екологичните образователни програми са интегрирани в часовете по естествени науки. Респективно, като част от екологичното образование и неин надстроечен елемент екологичната етика също трябва да намери своята реализация в училище чрез интеграция. Сравнителен преглед на учебни програми за изследване на тези възможности е даден на табл. 1.

Сравнителен преглед на учебните програми по „Биология и здравно образование“ 8.-12. клас с възможност за поставяне на акцент по екологична ети ка

Таблица 1

Клас	Елементи от учебната програма с възможност за екоетичен акцент	
	Настоящи учебни програми	Проект на учебни програми
8. клас	Задължителна подготовка Ядро2. Организъм среда Стандарт 4. Оценява влиянието на човека върху природата и причини за нарушаване на екологичното равновесие.	Задължителна подготовка -
9. клас	Задължителна подготовка Ядро 1. Биосфера Стандарт 5. Обяснява състоянието на околната среда чрез естествени екологични закономерности и влиянието на човека.	Задължителна подготовка Ядро 2. Наблюдение, експерименти, изследвания Тема 5. Приложение на знанията за клетката. /Приложение на знанията за клетката в науката, биотехнологичните производства, медицината, селското стопанство, опазване на околната среда.
	Профилирана подготовка Ядро 1. Биосфера Стандарт 3. Анализира връзки между различни компоненти но макросистемата. Ядро 3. Наблюдения, експерименти, изследвания. Стандарт 1. Анализира причини и последствия от нарушаване на екологичното равновесие и условия за поддържането му	Профилирана подготовка Модул *1*. Клетка Тема 2.4. Генетични процеси в клетката Тема 3. Методи за изследване на клетката за целите на биологичната наука и медицинската практика.
10. клас	Задължителна подготовка Ядро 1. Многоклетъчен организъм Стандарт 2. Взаимодействие между гените … наследственост и изменчивост Ядро 2. Биологична еволюция. Стандарт 3. …Биологична и социална еволюция на човека.	Задължителна подготовка Ядро 3. Биосфера Описва и анализира нежелани ефекти от замърсяването на водите, въздуха и почвата; необходимостта от опазване на биоразнообразието. Прогнозира резултати от въздействието на човека върху околната среда и устойчивото развитие.
	Профилирана подготовка Ядро 1. Многоклетъчен организъм Стандарт 2. …генетични понятия, закони и закономерности.	Профилирана подготовка Модул 2. Многоклетъчен организъм Тема 7. Методи за изследване на многоклетъчния организъм.
11. клас	Профилирана подготовка Ядро 2. Многоклетъчен организъм Стандарт 2. Анализира взаимоотношенията между част и цяло; етапи на еволюцията на организмите; ролята на генното инженерство. Ядро 3. Наблюдения, експерименти, изследвания Стандарт 1. Описва методи за изследване н клетката, организма, биотехнологични методи и значението им за човека	Профилирана подготовка Модул 3. Биосфера Тема 2. Екосистеми и биосфера Тема 3. Устойчиво развитие и запазване живота на планетата
12. клас	Профилирана подготовка Ядро 1. Биологична еволюция Ядро 2. Биосфера	Профилирана подготовка Модул 4. Произход и еволюция на живите системи Тема 3.3. Биологична и социална еволюция на човека

От посочения контент-анализ могат да се направят няколко заключения: учебните програми осигуряван добри възможности за интегриране на проблематика по екологична етика; не винаги учебните ядра явно сочат тези възможности, често те има контекстен характер; интеграцията до голяма степен е въпрос на творческо виждане на учителя по биология.

Ролята, която ще се постигне интегрирането на аспекти от екологичната етика при биологичната подготовка в училище се изразява в: съвременна визия на екологичното образование; етични аспекти за формиране на екологично съзнание и екологична култура; обогатяване на учебното съдържание; подготовка на младите хора за предизвикателствата

на съвременния свят; формиране на важни социални умения за морална оценка, критично мислене и вземате на решения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването представя едно виждане за интегриране на елементи от екологичната етика в училищното биологично образование. Възможностите за реализация на този процес зависят не само от учебните програми и учебното съдържание, а също от подготовката и нагласата на учителите за внедряване на тази иновация в учебния процес по биология.

Библиография

Ваклева, З. 2009: За дисциплината Екологична етика и нейната реализация във ВУЗ с хуманитарна насоченост. Научни тр. ПУ „П. Хилендарски", том 46, кн. 2, 115-121.

Ваклева, З. 2011: Образователни аспекти на екологичната етика. Научни тр. ПУ «П. Хилендарски», т. 47, кн. 2, 2011, ISS 0861 – 279X, с. 73-83.

Ваклева, З. 2014: Екологична етика. Макрос, с. 100.

Проекти на учебни програми /Проект „За по-качествено образование"- МОН http://www.mon.bg/?go=page&pageId=13&subpageId=177

Учебни програми по „Биология и здравно образование" – МОН http://www.mon.bg/?go=page&pageId=1&subpageId=28

Bires, N., & Schultz, D. 2014: Foundational Humane Education: Promoting Love of Nature and Affinity for Animals in Schools and Communities. In *Teaching Compassion: Humane Education in Early Childhood* (pp. 109-131). Springer Netherlands.

Hargrove, E. C. 2008: A traditional and multicultural approach to environmental ethics at primary and secondary school levels. *Environmental Ethics*, *30*(3), 263-271.

Kuckartz, U. 2007: MAXQDA: Qualitative data analysis. *Berlin: VERBI software*

Steffen, B., & Hößle, C. 2014: Decision-making Competence in Biology Education: Implementation into German Curricula in Relation to International Approaches. *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, *10*(4), 343-355.

Tsekos, C. A., & Matthopoulos, D. P. 2014: Environmental ethics, bioethics and education. *American Journal of Life Sciences*, *2*(1), 1-4.

Venter, E., & Ferreira, J. G. 2014: A Plea for Environmental Education That Focuses on Learning to Care. *J Hum Ecol*, *46*(1), 33-38.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ФОРМИРАНЕ НА КРИТИЧНО МИСЛЕНЕ ПРИ ПОДГОТОВКАТА НА СТУДЕНТИТЕ ПО ДИСЦИПЛИНАТА ЕКОЛОГИЧНА ЕТИКА

Златка Ваклева
ПУ „Паисий Хилендарски“, Биологически факултет

POSSIBILITIES FOR THE FORMATION OF CRITICAL THINKING IN THE STUDENTS› SEMINARS ON ENVIRONMENTAL ETHICS

Zlatka Vakleva
PU “Paisii Hilendarski”, Faculty of Biology

Abstract: This study presents the possibilities for critical thinking formation in BA degree students during the Environmental ethics course at Paisii Hilendarski Universoty, Plovsiv, Bulgaria. The study subjects to a critical review the theoretical and experimental developments on the issue of critical thinking and the possibilities for its formation in universities: educational components for the formation of critical thinking, capabilities and achievements in the promotion of critical thinking; specific considerations for the teaching of critical thinking with regard to the issues dealt with in the Environmental ethics course. The study describes research carried out with second-year students of the Ecology and Conservation of the Environment major, in the Environmental ethics course, for the study of the possibilities for the formation of critical thinking on the ethical problems for the protection of the environment.

Key words: Critical thinking, problems of education in a bachelor’s degree, resolving ethical problems in environment protection

ВЪВЕДЕНИЕ

Екологичните проблеми на настоящия век като изчерпване на невъзобновимите природни ресурси, замърсяване на въздуха, водите и почвите, глобалните климатични промени с тенденция към трайно повишаване на температурите, намаляване на биоразнообразието, непрекъснатото нарастване на отпадъците от битовата и промишлена дейност са истинско предизвикателство за специалистите биолози натоварени с тяхното решаване. Често посочените проблеми съдържат етични конфликти като: по какъв начин консуматорското общество и бедността се отразяват върху изчезването на видове; чие достояние съ природните ресурси; има ли съвременното общество отговорност към бъдещите поколения и др. Тези въпроси нямат лесни и еднозначни решения.

Посочените належащи проблеми изискват добре подготвени професионалисти лидери, които да защитават етичните идеи за опазване на околната среда, устойчиво управление на природните редурси и грижа за подобряване качеството на живот не само на хората, но и на всички живи същесва. В миналото такива са Aldo Leopold, John Muir и др., които с етична загриженост за екологичните проблеми са влияели ефективно на обществото за опазване на околната среда. Изследователите (Halpern 2002; Rudd, Baker, & Hoover 2000) обсъждат какви качества трябва да притежават специалистите лидери в областта на екологията и екологичната етика за да бъдат ефективни. Наред с качества като интелигентни, харизматични, да са

устойчиви, посветени и целенасочени, недвусмислено са необходими умения за критично мислене. Целта на настоящата разработка е да се изследват възможностите за формиране на критично мислене при подготовката на студентите по дисциплината Екологична с подбрани акценти.

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКАТА ДЕЙНОСТ

В изследването са използвани методите на педагогическо изследване: теоретико-методологичен качествен анализ с помощта на софтуер MAXQDA (Kuckartz, 2007) на литературни източници по проблема, педагогически експеримент, анализ на получени резултати.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИИ

Кратък теоретичен обзор. Ако липсват умения за критично мислене у специалистите, те ще бъдат по-малко ефективни и ще допускат грешки, трудни за преодоляване (Flores, Matkin, Burbach, Quinn & Harding 2012). Затова работодателите стават все по-взискателни към специалистите, които наемат като изискват наскоро завършилите студенти да бъдат готови за работа и способни да мислят критично (Arum & Roksa 2011). Научните изследвания посветени на критичното мислене (Burbach, Matkin & Fritz 2004; Garrison, Anderson & Archer 2001) и неговото дефиниране са много и в тази разработка са посочени само някои от тях (виж табл. 1).

Дефиниции за критично мислене Таблица 1

Автори	Дефиниции
Facione (1990)	Критично мислене, да бъде целенасочено, за саморегулиране на експертно решение, което води до тълкуване, анализ, оценка и изводи, както и обяснение на доказателствени, концептуални, методологически, логични критерии или контекстни съображения, на които се основава това решение.
Paul (1995)	Критичното мислене е изкуството на мислене за мисленето, за да се мисли по-ясно, точно, уместно, последователно и справедливо.
Rudd, Baker & Hooverl (2000)	Критично мислене - обоснован, целенасочен и интроспективен подход за решаване на проблеми или поставяне на въпроси, с непълни доказателства и информация, и за които безспорното решение е малко вероятно.
Giancarlo & Facione (2001)	Една от причините за единно определение на критичното мислене остава неуловима, а тя е, че критическо мислене е свързано концептуално и отразява дефинирането и решението на проблема, предполага висока степен на логическо мислене, решаване на проблеми с научни методи.

За целите на изследването се използва определението на Facione и Facione (2006) за критично мислене, което концептуализира критичното мислене като единство на умения и подумения. Моделът Delphi (Facione, Facione, & Sanchez 1994) включва шест умения за критично мислене – умение да: анализира, прави изводи, тълкува, обяснява, саморегулира, оценява и седем подумения – да са любознателни, системни, разумни, търсещи истината, аналитични, отворени и уверени в мотивите. Fasione (1990) разработва, т. нар. „Качествена кодова книга за умения за критично мислене“ включваща система от умения и подумения за оценка на критичното мислене (виж табл. 2).

Качествена кодова книга за умения за критично мислене *Таблица 2*

Умение	**Подумения**
Тълкуване	• обобщава автора думи в собствените си думи • използва пример да обясни
Анализ	• дефинира термините • сравнява и контрастиращи и различаващи се гледни точки анализира цялостната структура на аргумента
Оценка	• дава оценка на надеждността на информацията с подкрепа на доказателства • оценява доверието на мнения или становища • оценява ако е необходима допълнителна информация, може да засили или да отслаби аргументите
Извод	• прави правдоподобни заключения • формулира алтернативи за решаване на проблема • обсъжда възможните последствия от различни варианти за избор

Обяснение	• дава основание за приемане на претенции • очаква и реагира възможно критика или чуждото мнение • логично мислене и комуникация
Саморегу-лиране	• признава необходимостта от по-нататъшно изясняване • отразява върху и оправдава собствен процес на мислене • идентифицира лични пристрастия

Компоненти на критичното мислене в образованието. Сравнителния преглед на литературата сочи липса на актуален мета-анализ за ключовите компоненти в развитието на критично мислене. По-категорични са авторите (Paul & Elder 2001) по отношение на основните елементи в учебния процес, необходими за критично мислене: характеристиките на студентите - техните способности и поведение; характеристиките на преподавателя - неговите способности и умения; учебните програми и тяхната реализация. Проведено е експериментално изследване за формиране на критично мислене у студенти при подготовката по редовната дисциплина Екологична етика. В него са включени 57 студенти от втори курс (N) на специалност Екология и опазване на околната среда при ПУ „П. Хилендарски“, Биологически факултет и обхваща четвъртия семестър от обучената 2012, 2013 год. Дисциплината включва 30 часа лекции и 30 часа упражнения, по два часа седмично. Аудиторните занятия са подчинени на основните методични акценти: лекциите се отличават с интерактивност и проблемност на изложението, фокусирани са върху екоетични казуси, провокира се любопитството и мисленето на студентите, дават се вариативни примерни решения на етични конфликти; упражненията осигуряват възможност за развитие и изява на критичното мислене на студентите чрез противопоставяне на гледни точки, ценности, заинтересовани страни в етичен дебат и др., казусът е основен метод на работа, чрез него се подчертава етичните дилеми на разглежданите проблеми и стимулира критичното мислене на студентите. Свобода на изразяване на мнения, дебатът като основен дискусионен метод, конкретизиране на екоетични конфликти с подходящи видиоматериали стимулират допълнително процеса на критично мислене. Посочените на табл. 2 умения и подумения са променливите величини. Оценяването на уменията за критично мислене се извършва въз основа на тест включващ система от въпроси от различен тип съответстващи и отчитащи уменията и подуменията за критично мислене. В настоящата разработка са представени количествени резултати от изследването, представени в табл. 3, с които се констатира какви умения и с каква честота (изразена в %) използват студентите в писмените си задачи и как се променя и варира използването им в хода на семестъра. Резултатите сочат, че студентите не използват много често умения за критично мислене в своите писмени отговори. Противоположна е констатацията по отношение на разнообразието от използвани умения. Честотата на използваните умения за критично мислене се променя положително в хода на семестъра с акцент на подуменията: сравняват контрасти, оценяват доверието, идентифицират лични пристрастия, правят изводи за възможните последствия, дава основание.

Честотата на използване на умения и подумения за критично мислене

Таблица 3

Умения	**Подумения**	*Pre-test % (N = 57)*	*Post-test % (N = 57)*
Тълкуване	• **обобщават** • **дава примери**	3.2% 5,8%	8,6% 9,3%
Анализ	• дефинира термините • сравнява и контрасти • анализира структурата на аргумента	4.2% 3,8% 2.0%	6.9% 10,2% 5,6%
Оценка	• оценява доверието • допълнителна информация	7,1% 6,4%	16,3% 9,1%

Извод	• прави правдоподобни заключения • формулира алтернативи • възможни последствия	2,9% 1,6% 5,6%	6,3% 9,7% 15,3%
Обяснение	• дава основание • очаква / реагира на критика	4,9% 1,8%	19,5% 5.1%
Саморегу-лацията	• признава необходимостта от изясняване • отразява по собствено мислене • идентифицира лични пристрастия	3,8% 1,2% 0,6%	6.2% 4,5% 5,9%

Изводи и заключения

Въпреки краткостта на представеното изследване могат да се направят някой съществени изводи значими за теорията и практиката на обучение във висшите учебни заведения.

1. Много добри са възможностите за формиране на критично мислене при подготовката на студентите по дисциплината „Екологична етика“, само при целенасочено разработен и проведен учебен процес.

2. Интерактивното, казусно и проблемно базирано обучение е съществен компонент в процеса на формиране на критично мислене у студентите.

3. Преподавателите, които организират учебен процес за формиране на критично мислене, трябва да се базират на теоретичните и експериментални постижения в тази насока, като ги развиват в контекста на учебната дисциплина.

Представеното изследване е една стъпка в подкрепа на целенасоченото търсене на възможности за формиране на критично мислене у студентите при обучението в университетите. С него се цели да се обърне внимание на преподавателите във ВУЗ, че този процес изисква многоаспектно и целенасочено организиране на учебния процес, но често е ограничен в рамките на един семестър и дисциплина. Умението за критично мислене не е само личностна характеристика на студента, а резултат от добре организиран и направляван процес.

Библиография:

Arum, R., & Roksa, J. 2011: Academically adrift. *Limited Learning on College Campuses. Chicago/ London*.

Burbach, M. E., Matkin, G. S., & Fritz, S. M. 2004: Teaching Critical Thinking in an Introductory Leadership Course Utilizing Active Learning Strategies: A Confirmatory Study. College Student Journal, 38(3), 482.

Facione, N. C., & Facione, P. A. 2006: The cognitive structuring of patient delay in breast cancer. *Social science & medicine*, *63*(12), 3137-3149.

Facione, N. C., Facione, P. A., & Sanchez, C. A. 1994: Critical thinking disposition as a measure of competent clinical judgment: the development of the California Critical Thinking Disposition Inventory. *The Journal of nursing education*, *33*(8), 345-350.

Facione, P. A. 1990: The California Critical Thinking Skills Test-College Level. Technical Report 1. Experimental Validation and Content Validity.

Flores, K. L., Matkin, G. S., Burbach, M. E., Quinn, C. E., & Harding, H. 2012: Deficient critical thinking skills among college graduates: Implications for leadership. *Educational Philosophy and Theory*, *44*(2), 212-230.

Garrison, D. R., Anderson, T., & Archer, W. 2001: Critical thinking, cognitive presence, and computer conferencing in distance education. *American Journal of distance education*, *15*(1), 7-23.

Halpern, D. F. 2002: *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking*. Routledge.

Kuckartz, U. 2007: MAXQDA: Qualitative data analysis. *Berlin: VERBI software*

Linstone, H. A., & Turoff, M. (Eds.) 1975: *The Delphi method: Techniques and applications* (Vol. 29). Reading, MA: Addison-Wesley.

Paul, R. 1995: *Critical thinking: How to prepare students for a rapidly changing world*. Foundation for Critical Thinking.

Paul, R., & Elder, L. 2001: *The miniature guide to critical thinking: Concepts & tools* (Vol. 2). Foundation Critical Thinking.

Rudd, R., Baker, M., & Hoover, T. 2000: Undergraduate agriculture student learning styles and critical thinking abilities: Is there a relationship?. *Journal of agricultural education*, *41*(3), 2-12.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ИНТЕГРИРАНЕ НА ЕЛЕМЕНТИ ОТ ЕКОЛОГИЧНАТА ЕТИКА В ОБУЧЕНИЕТО ПО „БИОЛОГИЯ И ЗДРАВНО ОБРАЗОВАНИЕ“ - 10.(9), 11.(10) КЛАС

Евгения Пайташка
ГХП „Св. Св. Кирил и Методий“, гр. Пловдив

INTEGRATION OF ENVIRONMENTAL ETHICS ELEMENTS IN THE „BIOLOGY AND HEALTH EDUCATION“ TRAINING – 10(9)th, 11(10)th GRADES

Evgenia Paytashka
High School of Humanitarian Science
„Sv. Sv. Kiril i Metodii”, Plovdiv

Abstract: This study aims to explore the possibilities for the integration of environmental ethics knowledge into the training in “Biology and Health Education” 10.(9)th, 11.(10)th grades. A survey is described, aiming to establish change in students attitudes to ethical problems in the protection of the environment. The possibilities for the formation of critical thinking in students on issues of environmental ethics have been analysed. A model of research has been described, recommendations on researched problem have been made.

Key words: Environmental ethics, school biology training, attitudes of 10.(9)th and 11.(10)th grade students to ethical problems of the environment, critical thinking

Въведение

Съвременното научно познание се отличава с непрекъсната интеграция и диференциация. Едно от направленията, с нов интегративен характер, което привлича интереса на преподавателите биолози е Екологичната етика (ЕЕ). Най-общо тя интегрира знания от екология и етика (Коларова 2008, Ваклева 2009). ЕЕ е сравнително ново научно направление (Коларова 2008, Матеев 2011, Curry 2011, Ваклева 2014) възникнало през 70-те год. на миналия век. Тя е (Ваклева 2014) „една нова етика за оцеляване, ориентирана към бъдещето” и включва „стандарти на поведение, екологично съзнание и морал, в които рефлектират ангажираност и отговорност към бъдещите поколения на хората”. Ваклева (2011[6]), посочва възможностите на ЕЕ като съвременен аспект на екологичното образование. Тематичните направления включени в тази дисциплинарна област (Коларова 2008, Ваклева 2009, Curry 2011) поставя акценти като: ЕЕ и нейната роля в дейността по рационално използване на природните ресурси и опазване на околната среда за устойчиво развитие; технологии и човешки ценности; ЕЕ и Биоетика граници на взаимодействие; ЕЕ и модерните биотехнологии; екоетични въпроси и достиженията на науката (генетично модифициране; възможните ефекти от трансгенните растения върху човешкото здраве; морални аспекти в използването на генно модифицирани животни; клониране, репродуктивни технологии; използването на стволови клетки); животът като висша морална ценност в аспекта на ЕЕ; ролята на ЕЕ за опазване на биоразнообразието, разумното природоползване и здравето на хората и техните

отражения върху социалните ценности и околната среда.

Моята работа като учител по „Биология и здравно образование" в 10.(9.) и 11.(10.) клас - задължителна подготовка[1] е свързана с посочената по-горе проблематика и нейната интерпретация в контекста на учебното съдържание (Ангелов, Ишев, Попов 2006). Това ме насочи към изследване с ***цел:*** разкриване на възможности за интегриране на елементи от дисциплината ЕЕ в обучението по „Биология и здравно образование" 10.(9.) и 11.(10.) клас в подкрепа на положителна промяна в отношението на учениците към проблеми на ЕЕ. *Обект* на изследване е учебната дейност на 15-17 годишни ученици, при биологичната подготовка в 10.(9) и 11.(10) клас. *Предмет* на изследването промяната в отношението на изследваните ученици базирана на обогатен учебен процес по биология с интегриране на елементи от ЕЕ. Изследователската работа включва етапите: *Първи етап* – разкриване на възможностите на учебното съдържание по биология и здравно образование в гимназиалния етап (10.(9.) и 11.(10.) клас) за успешно интегриране на знания по ЕЕ; разработване методика на уроци с акцент на ЕЕ; *Втори етап* - изследване промяната в отношението на учениците към биологичната проблематика с еко-етичен акцент с провеждането на две анкети A_1 и A_2 съответно в началото и в края на изследването; *Трети етап* – отчитане, систематизиране и анализ на резултатите.

Материали и методи

В изследването са използвани методи на педагогическо изследване: теоретико-методологичен анализ на специализирана литература свързана с целта на разработката; контент-анализ на учебно съдържание по „Биология и здравно образование" 10.(9.), 11.(10.) клас с оглед възможностите за интегриране на знания и проблематика от областта на ЕЕ; анкетно проучване. Изследването включва две учебни години 2012/13 и 2013/14 г., проведено е с група от 78 ученика от 3 паралелки на посочените класове от ГХП „Св. В. Кирил и Методий" гр. Пловдив.

Резултати и дискусии

Проведеният контент-анализ на изследваното учебно съдържание (Ангелов, Ишев, Попов, 2006) и интегрираните в него акценти от ЕЕ са дадени на табл. 1. Посочените теми и акценти са реализиране в учебния процес по биология с помощта на разработената за целите на изследването методика. Коларова (2008) препоръчват като подходящи за преподаване на екологична етика: анализ на проблемни ситуации, игрови методи, организиране на дискусии, разработване на есета и др. Ваклева (2008, 2011[а], 2011[б]) разглежда екологичната етика като част от екологичното образование и препоръчва интерактивното обучение с използване на казуси, инциденти, ролеви игри, мозъчна атака, метод на проектите, дискусии и др. като подходящи за преподаване на екологична етика.

Анализ на учебното съдържание по „Биология и здравно образование" 9. и 10. клас" – задължителна подготовка и възможности за интегриране на акценти от ЕЕ *Таблица 1*

№	Тема	Акцент от ЕЕ
	9. клас	
1	Екологията като наука	Допирни точки на екологията с другите науки. Интеграция на екологичното и етично знание в ново направление – ЕЕ.
2	Адаптацията на организмите към комплексното влияние на факторите на средата	Антропогенния фактор може да окаже силно негативно влияние и да дебалансира комплексното влияние на другите екологични фактори.
3	Човешката дейност и биосферата. Бъдещето на биосферата.	Човешката дейност е от водещо значение за бъдещето на биосферата в различни аспекти.
4	Биосферата, човекът и неговото здраве.	Здравето на хората е в пряка зависимост с околната среда, тя е негов фактор.
5	Генетични процеси	Постиженията на генетиката и намесата в наследствеността, етични последици.
6	Делене на клетката	Клониране.

1 Паралелките от 10., 11. клас са профилирани за интензивно изучаване на чужд език, а изучават в посочените класове учебното съдържание по „Биология и здравно образование" съответно на 9. и 10. клас – задължителна подготовка. За краткост в разработката се използва означението 10.(9) и 11.(10) клас.

7	Жизнен цикъл и диференциране на клетката	Стволови клетки.
8	Ситуационни задачи за самостоятелна работа	Казуси на етични дилеми.
	10. клас	
9	Развитие на генетиката като наука	Съвременни аспекти в развитието на генетиката – генно инженерство, репродуктивни технологии, намеса в наследствеността.
10	Взаимодействие на гените	
11	Генотипна изменчивост	
12	Що е живот? Развитие на идеята за произхода на живота	Ценността на живота, идеята за произхода на живота от аспекта на съвременните постижения на биологичните науки.
13	Изменчивост и наследственост, изкуствен отбор	Генно модифицирани организми, намеса в наследствеността, клониране.
14	Видообразуване. Съвременни схващания за видообразуването	Видообразуване във века н биотехнологиите.
15	Съвременни схващания за еволюцията. Макроеволюция	Етични граници на намесата на човек в естеството на природата.

В методиката на преподаване прилагам и идеите на Kostova, Vakleva, Vladimirova, Kaleva (2012), Vakleva (2011, 2012). За отчитане на промяната в отношението на учениците към проблеми на ЕЕ са проведени две анкети A_1 и A_2 по модела на Dunlap, Van Liere, Mertig & Jones (2000). Резултатите са поместени в табл. 2.

Резултатите от анкетното проучване в % *Таблица 2*

Твърдения	*ТС*	*С*	*К*	*НС*	*ТНС*
	A^1/A^2	A^1/A^2	A^1/A^2	A^1/A^2	A^1/A^2
Броят на хората на Земята наближава лимита, който тя може да поддържа	6/24	15/43	29/18	37/10	13/5
Хората имат правото да променят естествената среда според своите потребности	25/0	36/8	27/10	11/65	1/17
Последиците от намесата на хората в природата са най-често опустошителни	17/31	26/42	28/18	17/8	12/1
Благодарение на човешката изобретателност няма да оставим Земята необитаема	20/38	29/47	26/10	17/5	8/0
Хората силно увреждат околната среда	17/71	32/23	12/5	33/1	6/0
Земята има изобилие от природни ресурси и ние трябва само да се научим да ги развиваме	67/8	25/15	4/9	3/45	1/23
Растенията и животните имат същото право на съществуване като хората	24/67	31/27	10/4	16/2	19/0
Равновесието в природата е достатъчно устойчиво, за да се справи с въздействието на съвременните технологично развити нации	29/7	27/3	24/11	12/48	8/31
Въпреки своите специални способности, хората са все още подвластни на природните закони	32/42	45/54	12/0	9/4	2/0
Така наречената" екологична криза" пред човечеството е силно преувеличено	22/5	29/7	20/6	21/53	8/29
Земята е като кораб с ограничено пространство и ресурси	17/31	18/46	25/3	30/14	10/6
Хората са създадени да господстват над останалата природа	29/5	21/9	6/2	26/48	18/36
Равновесието в природата е твърде неустойчиво и лесно нарушимо	14/67	34/26	7/1	31/6	14/0
Хората в крайна сметка ще разберат достатъчно за процесите в природата, за да могат да ги контролират	35/67	54/31	2/0	8/2	1/0
Ако отношението ни към природата продължава както досега, скоро ще изпитаме голяма екологична катастрофа	7/65	10/15	35/7	39/10	9/3

Данните сочат силно положителна промяна в отношението на учениците към екологичните проблеми с акцент от ЕЕ: осъзнаване ограничените параметри на Земята, необходимостта от загрижено етично отношение при тяхното решаване и др.

Заключение и изводи

Формата на разработката не дава възможност да се навлезе в големи детайли по изследването, но без претенциите за изчерпателност, тя е принос в насока обогатяване на училищното биологично образование с акценти от ЕЕ в подкрепа на положителна промяна в отношението на учениците към екологичните проблеми. Този опит може да послужи в подобна изследователска дейност при други ученици, класове и учебно съдържание, както и да бъде обогатен.

Библиография

Ангелов, П., В. Ишев, П. Попов и др. 2006: Биология и здравно образование 9.; 10. клас. Просвета

Ваклева, З. 2008: Съвременни аспекти на екологичното образование. Сборник научни доклади. Юбилейна научна конференция по екология, ПУ „П. Хилендарски", Факултет по Биология, 1. XI. 2008, с. 410-419.

Ваклева, З. 2009: За дисциплината Екологична етика и нейната реализация във ВУЗ с хуманитарна насоченост. Научни тр. ПУ „П. Хилендарски", том 46, кн. 2, 115-121.

Ваклева, З. 2011[а]: Екологично образование – визия за бъдещето. Пловдив, Макрос, с. 184.

Ваклева, З. 2011[б]: Образователни аспекти на екологичната етика. Научни тр. ПУ «П. Хилендарски», т. 47, кн. 2, 2011, ISS 0861 – 279X, с. 73-83.

Ваклева, З. 2014: Екологична етика. Макрос, с. 100.

Коларова, Т. 2008: Екологичната етика в системата на висшето биологично образование. Сборник научни доклади от Юбилейна научна конференция по екология, 01. 11. 2008, УИ „П. Хилендарски", Пловдив, с. 427-437.

Матеев, Г. 2011: Екологична етика. СИРИУС 4, Велико Търново, с. 260.

Curry, P. 2011: Ecological ethics. Polity.

Dunlap, R. E., Van Liere, K. D., Mertig, A. G., & Jones, R. E. 2000: New trends in measuring environmental attitudes: measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale. *Journal of social issues*, *56*(3), 425-442.

Kostova, Z., Z. Vakleva, E. Vladimirova, R. Kaleva. 2012: USING INTERACTIVE CASE STUDIES TO SUPPORT STUDENTS' UNDERSTANDINGS OF LOCAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS. Bulgarian Journal of Science and Education Policy (BJSEP), Volume 6, Number 2.

Vakleva, Z. 2011: Theoretical model of research: exploring the possibilities of innovative technologies for ecology education of the students in biology teaching using non-conventional methods /situational, playing, project and modeling methods. Trakia journal of sciences, vol. 9, no 4, Issn 1313-3551

Vakleva, Z. 2012: Comparison of Role Playing and Poster Presentation in Teaching SSI (Socioscientific Issues). University of south-east europe lumina educational reform in the 21st century in balkan countries, Romania, Bucharest, 28.06 - 01.07.2012.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ПРОЕКЦИИ НА ЕКОЛОГИЧНАТА ЕТИКА В УЧИЛИЩНОТО ОБУЧЕНИЕ ПО „БИОЛОГИЯ И ЗДРАВНО ОБРАЗОВАНИЕ“

Снежанка Барболова
Национална Априловска гимназия, гр. Габрово

INTRODUCTION OF ENVIRONMENTAL ETHICS IN THE SCHOOL «BIOLOGY AND HEALTH EDUCATION» TRAINING

Snezhanka Barbolova
National Aprilov High School, Gabrovo

Abstract: The study discusses the highlights in the scientific area of environmental ethics with regard to possibilities for its introduction in the school biology and health education training. A content-analysis of educational curricula has been carried out regarding the possibilities of introduction of eco-ethical issues in the school Biology and health education training. An overview of major sources in the content and educational aspects of environmental ethics has been made. Methodological guidelines have been provided for the organization of the education process with introduction of environmental ethics highlights.

Keywords: Environmental ethics, biology training, methodology of the training in biology

Въведение

Бързо променящия се съвременен свят ни изправя пред много предизвикателства, между които екологичните: промяна на климата, изчерпване на невъзобновими природни ресурси, намаляване на биологичното разнообразие; замърсяване на околната среда. Десетилетия човечеството се стреми да овладее негативното антропогенно въздействие върху природата без да ограничи научния и технологичен прогрес. В началото на 21-ви век тези проблеми нито са по-малко, нито по-лесно решими. Специалистите биолози най-добре знаят за причините и последствията от взаимовръзката между научен и технологичен растеж от една страна, а от друга – опазване на крехкото екологично равновесие. Тази загриженост поражда необходимостта от промяна на парадигмата (Venter & Ferreira 2014) на екологичното образование, за да се насърчи отговорното екологосъобразно поведение у младите хора. Установено е, че информираността за околната среда не трябва да акцентира твърде много на знанието, а да се насочи към формиране на грамотност за околната среда в единен комплекс на екологични знания, когнитивни умения, афективни нагласи и отговорно поведение към околната среда (виж фиг. 1).

Екологични знания: знания и разбирания за важни понятия в областта на екологията, принципи и теории за това как работят екологичните системи и тяхното взаимодействие със социалните системи.
Когнитивни умения: способности за анализ, синтез и оценяване на знания по екологични проблеми.
Афективни фактори: особености на индивида, как отразява нивото на взаимни връзки и действия по проблеми на околната среда.
Действия , екологично отговорно поведение: участие в дискусии по екологични проблеми, целенасочени действия като потребители в полза на околната среда, социални и политически активности за защита на природата.

Фиг. 1. Грамотност за околната среда /по *Venter & Ferreira 2014/*

В търсене на нова парадигма за екологичното образование в училище, водеща до посочените промени, вниманието се спира на екологичната етика. Тя бавно, но уверено си проправя път в училищните класни стаи (Tsekos & Matthopoulos 2014; ZHANG & Daojin 2014; Maulidya, Mudzakir & Sanjaya 2014). Специалисти (Rolston 2003; Коларова 2008; Ваклева 2009; Матеев 2011; Curry 2011) от различни области разработват основните аспекти на екологичната етика, като генезис, философски постановки, дисциплинарни характеристики, възможности за приложение в образователната сфера. *Целта* на настоящата статия е да аргументира необходимостта и да очертае възможността за интегриране на екологичната етика в обучението по „Биология и здравно образование“ в училище.

Фигура 1. Интегративни компоненти на Екологичната етика в обучението по „Биология и здравно образование“

Материали и методи

Разработката се опира на методите: теоретичен анализ на специализираната литература по екологична етика; контент-анализ и моделиране; анкетно проучване на нагласите на учениците за интегриране на екологична етика в биологичната им подготовка в училище; анализ на резултати. В изследването е използвано учебното съдържание по „Биология и здравно образование“ 9. и 10. задължителна подготовка (Ангелов, Попов, Ишев 2006[а,б]).

Резултати и дискусии

Изследователи в България (Коларова 2008, Ваклева 2009, 2011[а], Матеев 2011) очертават параметрите на дисциплинарната област Екологична етика, те са представени на фиг. 2. По своята същност екологичната етика е приложна етика и осигурява преход от антропоцентричен към екоцентричен подход, от човека като обект на изследване към екосистемата и природата като такъв обект (Ваклева 2009). Екологичната етика се приема като част от екологичното образование (Ваклева 2008, 2011[а,б]) и се реализация чрез него. Преподаването на екологична етика зависи и от много други фактори – социални, културни и др. (Venter & Ferreira 2014).

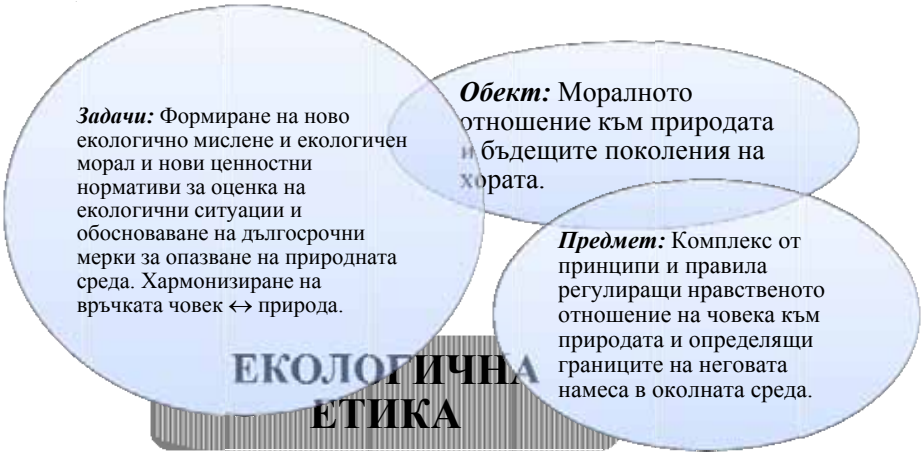

Фигура 2. Същностни характеристики на Екологичната етика

Резултати и дискусии

Проведено е анкетно проучване сред 87 ученици от 10. 11.[1] клас през учебната 2012/13 г. по въпроса: Какво е вашето отношение към следните проблеми? Резултатите дадени по-долу, очертават следните тенденции: учениците проявяват интерес към проблематиката по екологична етика, сравнително нисък е процента на незаинтересованите и безразлични. Генно модифицираните организми, клонирането, репродуктивните технологии. са особено интересна за подрастващите теми.

Проблеми	интересуват ме	не се интересувам	безразлично ми е
Етични граници при използването на животни от човека	76 %	8%	16%
Клонирането като етичен проблем	81%	5%	14%
Проблема за риска при внедряване на генно модифицирани организми, храни и продукти	89%	2%	9%
Репродуктивни технологии	79%	8%	13%
Научни изследвания с използването на хора и животни	66%	11%	13%
Използването на стволови клетки като нова медицинска биотехнология	63%	12%	15%
Морални аспекти на абортите и евтаназията	70%	9%	21%
Създаване на етични норми, които да регулират масовото внедряване в живота на хората на новите постижения на биотехнологиите	68%	12%	20%

Проведеният контент-анализ на учебно съдържание по „Биология и здравно образование“ 9., 10. клас (Ангелов, Ишев, Попов, 2006[а,б]) открои редица теми, които са подходящи за проблематиката по екологична етика: *9. клас* - Човешката дейност и биосферата. Бъдещето на биосферата; Биосферата, човекът и неговото здраве; Генетични процеси; Жизнен цикъл и диференциране на клетката; Ситуационни задачи за самостоятелна работа; *10. клас* - Взаимодействие на гените; Изменчивост и наследственост, изкуствен отбор; Съвременни схващания за еволюцията.

Подходящи за преподаване на Екологична етика са интерактивните дидактически технологии (Vakleva 2011, 2012; Kostova, Vakleva, Vladimirova, Kaleva 2012).

1 Учениците от 10. и 11. кл. изучават „Биология и здравно образование“ с учебното съдържание за 9. и 10. кл.

Заключение

Екологичната етика е намерила своето място в училищното обучение в чужбина, но у нас все още прави първите си стъпки. Екологичното образование успешно интегрира екоетичната проблематика. Учениците проявяват голям интерес към екоетичните проблеми, а учебния процес по „Биология и здравно образование“ в училище дава добри възможности за образование по екологична етика.

Библиография

Ангелов, Попов, Ишев 2006[а]**:** Биология и здравно образование 9. клас. Просвета

Ангелов, Попов, Ишев **2006**[б]**:** Биология и здравно образование 10. клас. Просвета

Ваклева, З. **2008:** Съвременни аспекти на екологичното образование. Сборник научни доклади. Юбилейна научна конференция по екология, ПУ „П. Хилендарски”, Факултет по Биология, 1. XI. 2008, с. 410-419.

Ваклева, З. 2009: За дисциплината Екологична етика и нейната реализация във ВУЗ с хуманитарна насоченост. Научни тр. ПУ „П. Хилендарски”, том 46, кн. 2, 115-121.

Ваклева, З. 2011[а]**:** Образователни аспекти на екологичната етика. Научни тр. ПУ «П. Хилендарски», т. 47, кн. 2, 2011, ISS 0861 – 279X, с. 73-83.Ваклева, З. 2014 Екологична етика. Макрос, с. 100.

Ваклева, З. 2011[б]**:** Екологично образование – визия за бъдещето. Пловдив, Макрос, с. 184.

Коларова, Т. 2008: Екологичната етика в системата на висшето биологично образование. Сборник научни доклади от Юбилейна научна конференция по екология, 01. 11. 2008, УИ „П. Хилендарски”, Пловдив, с. 427-437.

Матеев, Г. **2011:** Екологична етика. СИРИУС 4, Велико Търново, с. 260.

Curry, P. (2011). Ecological ethics. Polity.

Kostova, Z., Z. Vakleva, E. Vladimirova, R. Kaleva. 2012: USING INTERACTIVE CASE STUDIES TO SUPPORT STUDENTS' UNDERSTANDINGS OF LOCAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS. Bulgarian Journal of Science and Education Policy (BJSEP), Volume 6, Number 2.

Maulidya, F., Mudzakir, A., & Sanjaya, Y. 2014: Case Study the Environmental Literacy of Fast Learner Middle School Students in Indonesia. *environmental education*, *1*, 6.

Rolston, H. 2003: Environmental Ethics in Bunnin, Nicholas and Tsui-James, E.P. (eds.). The Blackwell Companion to Philosophy. pp: 517-530. Oxford: Blackwell Publishers.

Tsekos, C. A., & Matthopoulos, D. P. 2014: Environmental ethics, bioethics and education. *American Journal of Life Sciences*, *2*(1), 1-4.

Vakleva, Z. **2011:** Theoretical model of research: exploring the possibilities of innovative technologies for ecology education of the students in biology teaching using non-conventional methods /situational, playing, project and modeling methods. Trakia journal of sciences, vol. 9, no 4, Issn 1313-3551

Vakleva, Z. 2012: Comparison of Role Playing and Poster Presentation in Teaching SSI (Socioscientific Issues). University of south-east europe lumina educational reform in the 21st century in balkan countries, Romania, Bucharest, 28.06 - 01.07.2012.

Venter, E., & Ferreira, J. G. 2014: A Plea for Environmental Education That Focuses on Learning to Care. *J Hum Ecol*, *46*(1), 33-38.

ZHANG, X., & Daojin, S. U. N. 2014: The Path of Constructing the Localization of Environmental Ethics in China. *Studies in Sociology of Science*, *5*(2), 83-88.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

SMALLER CLASS SIZE IMPROVES STUDENT ACHIEVEMENT

. Hysen Kasumi
English Department, AAB University

Prishtina, Kosovo

Abstract **–Students' performance is generally associated with many factors and variables. However, one of the variables not less important is the class size. Literature review constitutes an essential part of the research, to include a wide range of theories, tackling this issue.Meanwhile, bythis paper we brought the experience of OECD countries regarding the impact of class size on the students' performance. An empirical researchwas conducted, regarding the performance, and the data is presented in table format herein. The research question is: Can Downsizing the high school Class Sizes Increase the Student Performance?**

Keywords: *Communication Language Teaching- Method, teaching, class size, Performance.*

Introduction

Class size plays a key role not only in academic debate in Kosovo, but also in many other countries throughout the globe. Class with a smaller number of students is often perceived to allow teachers to focus more on the individual needs of students and shorten the amount of time in the classroom that teachers dedicate such as discipline, or disruption among students. Factors that affect the interaction between teachers and students in the class are: courses subjects, teachers' sharing time between teaching and other duties, students' grouping within the classroom and teaching practice in groups or teams.

If the number of students exceeds 40, work in groups is almost impossible, compared with classes where the number of students does not exceed the number 15. Having fewer students in classrooms the possibility of interaction between teachers and students, as well as between students themselves is considerably higher. At the same time, the evaluation of small class sizes is better, where teacher has an idea, prediction and keeps complete records for each student, for their achievements or their full performance. Teachers and students shall be provided with appropriate classroom conditions and limited number of students per classroom in order to organize and develop work in groups and course related practical activities. The class size could also affect the teacher's allocation of time and, hence, effectiveness, in other ways, too—for example, how much material can be covered. Finally, it is obvious that the relationship between class size and performance is often non-linear and also it makes the assessment difficult.

According to OECD statistics, at the primary school level, on average the class size is around 21 students per class. This number is around 34 students in Korea whilst in Denmark, Greece, Iceland, Luxembourg, Portugal, the Slovak Republic and Switzerland, where the number of students per class is approximately 20. While in low secondary schools, in OECD countries, the number of

students in a class with average size is around 24 students per class[1].

Literature review concerning the impact of class size on students' performance

The authors[2] emphasis that research on class size in colleges and universities are significantly higher than the research on class size in primary and secondary schools. Chapman, L &Lundlow[3] found out that classrooms with the larger number of students had no impact on the decline of teaching in their economy classes. While other researchers have found that classes with large number of students actually associated with a decline in students' achievement and performance. Chapman, L &Lundlow[3] have examined the relationship between class size and teaching perceived by students, is associated with students' efforts, such as the presence of students in the class and the amount of time spent on the relevant course. But still, they point out that according to studentsthe classes with large number of students have negative perceptions about learning. Jepsen, C &Rivkin[2], stated that during 1996, California has made a very expensive reform in education in the history of USA. They reduced the number of students in classrooms for 10 students, namely from 30 students that were in previous classes to 20 students. In the research, they used social experiment and innovative statistical methods to identify the causal effects of classes with fewer students, keeping the quality of teachers constant. At the end they found out that the effect on student's performance has significantly improved to 20- student classes compared to classes with 30 students.

Large classes are less likely to make compositions and oral presentations and are more likely to mark students with multiple-choice-exams involvingmultiple solutions. Also in large classes, teachers generally use lectures as the only method of teaching, despite the small classes, which are more interactive and more attractive having more interaction in the classroom.Classes that require active participation of the students are small. Small classes tend to be effective, since students actively process the material rather than just listen and read (Mc Kenchi 1990, pg.190) cited from[4]. The author emphasizes that the constructivist and behaviouristssee class size from different perspectives. Constructivist point out that smaller classes are more productive as we give more importance to student engagement and interaction or work inpairs between students who, according to them, has more effect on learning.On the other hand, behaviouriststhink that lectures in large class are more productive, as they represent the behaviour of teachers as the primary/basic factor on the students' performance. However, the author states that there is a substantial interconnection between class size and class activities and furthermore he adds that small classes are more appropriate, as constructivist point[5].

Research Methodology

Literature review was conducted concerning the impact of class size on student achievement, analysing MEST[6] (Ministry of Education, Science and Technology) statistics, regarding the number of pupils in classes of both primary and secondary schools.

Observation in several school classes and professors was done in terms of the number of students in class and their performance in English for the academic year 2013/2014

The observation method was applied to see the class size and its impact to the students' performance. We conducted an experiment in urban and rural classes by applying the CLT syllabus to see the changes in student performance while teaching with CLT in different class sizes by applying the PET (Preliminary English Test) in different size classes.

A sample of 187 students was part of the experiment for our experimental and control groups in urban school "Hivzi Sylejmani" in Fushë Kosova and rural school "Ulpijana" in Gadime – Lypjan.

1 http://www.oecd.org/edu/skills-beyond-school/48631144.pdf
2 Jepsen, C., &Rivkin, S. (2009)
3 Chapman, L &Lundlow, L (2010)
4 Johnson, I. Y. (2010)
5 Johnson, I. Y. (2010)
6 http://www.mashtgov.net/advCms/documents/Pasqyre_e_Statistikave_te_Arsimit_ne_Kosove.pdf

Results

A. Statistics according to MEST

In the Republic of Kosovo, according to MEST statistics the average number of students in the class is 24.5 students, for schools of lower secondary education. However, the figures do not indicate the large influx of students from rural to urban area, and provides noaccurate numbersof students in rural and urban areasseparately.

According to statistics of MEST, the average student / teacher ratio is 19.24. However,this proportion derives from the total number of students throughout Kosovo. Such figure should vary according to the municipalities and districts. The largest average is in Istog with 22.20 students/ teacher followed by all other major cities, where the number of students / teachers ratio is always over 20 students per teacher[6].

The situation is even worse in Upper high schools, where the average number of students in the class at the state level reaches 29.2 students. Here, we must emphasize that in the first place for the number of students per class is Malisheva with 33.94 students, followed by Ferizaj 32.75 students. It shall be taken into account that the number of students per class in the cities is higher than those in the villages.

Based on observations and interviews conducted during 2013/2014 in some schools of the Republic of Kosovo emerges that the number of students is significantly higher than shown in the statistics of MEST. Such circumstance has been established because the Ministry has come up with statistics based on average number for each town of Kosovo and not for individual schools where the number sometimes comes up to 50 students per class, which has direct impact on low students' performance in English language teaching. Consequently, our high school students attend different English language courses and enrol in private schools of foreign languages as in "The Cambridge School", "Oxford Studio", or "New Age School".

B. The number of students calculating according to OECD

Number of students in class according to OECD[7] is calculated as follows: in a school with 48 full-time students and also with eight full-time teachers, the ratio student/teaching personnelare equal to six. Thus, if the working hours for teachers are estimated to be 35 hours, including 10 hours for teaching and if the timing of the instruction for each student is 40 hours per week, then whatever the grouping of students in school is, the average size of students' number should be calculated as follows. Estimated class size 6 students per teacher (40 hours of instruction for students), 10 teaching hours per teacher = 24 students in class.

C. Students' performance after applying the CLT (Communicative Language Teaching) syllabus

FIGURE.1.shows the difference in performance between the control and the experimental - Urban group after applying the PET testing

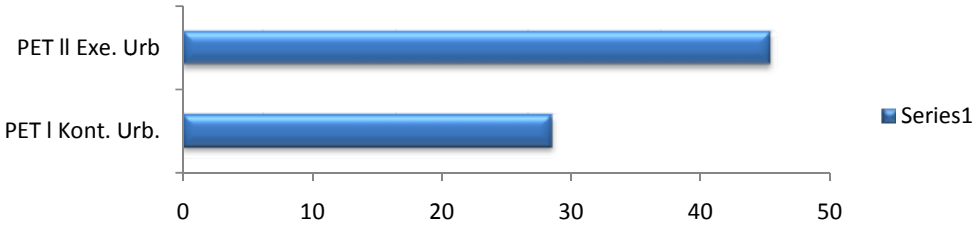

If we refer to "Fig.1" we can see that experimental group has 45.41% of performance compared to controller group which has only 28.51% of performance. This result shows that class size

7 http://www.oecd.org/edu/skills-beyond-school/48631144.pdf

is crucial on the Student Learning Outcomes.

FIGURE.2.shows the difference in performance between the control and the experimental–Rural group after applying the PET testing

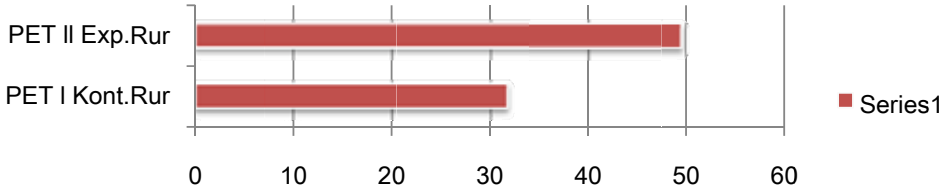

"Fig.2" shows the result in performance between the rural experimental group with 49.53% and control group with 31.71%. As seen from the "Fig.2", we have almost the same difference between the two rural groups as we have in urban area. This emphasis the research question that downsizing the high school classes sizes can increase the students' performance.

Discussion and Conclusion

We came to a conclusion, that after testing the students of the tenth grade with PET test the result according to "Fig.1" is not satisfying for control group, as those students did not achieve success to pass the A2 level. There was a significant difference while comparing the performance of the two groups, after conducting the experiment, where we implemented the CLT syllabus.

The same positive result was achieved also with the experimental rural group where we have 49.53% of students' performance compared to only 31.71% of performance for the control group. As a result, we conclude that implementation of CLT syllabus was undoubtedly a great success.

What we conclude is that our research was in the same line with the other authors' research that doubtfully the class size has a significant impact on the students' performance.

References

1. http://www.oecd.org/edu/skills-beyond-school/48631144.pdf
2. Jepsen, C., &Rivkin, S. (2009). Class Size Reduction and Student Achievement: The Potential Tradeoff between Teacher Quality and Class Size. Journal Of Human Resources, 44(1), 223-250
3. Chapman, L &Lundlow, L (2010)" Can Downsizing College Class Sizes Augment Student Outcomes?": An Investigation of the Effects of Class Size on Student LearningThe Journal of General Education Volume 59, Number 2, 2010 pp. 105-123 | 10.1353/jge.2010.0012
4. Johnson, I. Y. (2010). Class Size and Student Performance at a Public Research University: A Cross-Classified Model. Research In Higher Education, 51(8), 701-723.
5. Dills, A. K., & Mulholland, S. E. (2010). A Comparative Look at Private and Public Schools' Class Size Determinants. Education Economics, 18(4), 435-454.
6. http://www.mashtgov.net/advCms/documents/Pasqyre_e_Statistikave_te_Arsimit_ne_Kosove.pdf
7. The Common European Framework of References for Languages: Learning, Teaching, Assessment developed by the Language Policy Divisionof the Council of Europe (Strasbourg)

Corresponding Address: PhDc. Hysen Kasumi
e-mail: hysen_kasumi@hotmail.com
hysen.kasumi@universitetiaab.com
Universiteti AAB
Zona Industriale Prishtine-Fushe Kosove,
10000 Prishtine, Republika e Kosoves
Tel : 044/ 722/ 533

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING AND ITS IMPACT ON CLASS MOTIVATION

Hysen Kasumi
English Faculty, AAB University
Prishtinë, Kosovë

Abstract

This article states different methods, emphasizing the Communicative Language Teaching (CLT). Furthermore, we studied the way; students learn a foreign language and also its impact on a class motivation. In our research initially it is studied literature regarding the Method of Communication and its advantages compared to other methods as part of behavior, cognitive or human theories. Moreover, it was conducted a research by observing some of the schools in urban and rural areas, to see how this method is implemented in our schools. At the same time conducting a research that included in itself a motivation questionnaire in order to see which method was more effective in motivating students English Language Teaching.

Keywords—component; Communication Language Teaching - Method; Motivation; Teaching; Constructive theory;

Introduction

Methods of teaching and learning have been written by different authors, in which, they use different names for different time periods. Some of the methods, used before are almost fallen into oblivion, but there are such others which achieved success and are still used and well known.

Some of teaching methods are:

- Direct method
- Grammar-translated method
- Audio-linguist
- PPP – (Presantation-Practice-Production)
- Communicative language teaching
- Learning by Doing method, etc.

Method, according to Harmer is the practical implementation of approach Harmer, J. (2001). The user of a method reaches a decision about the type of action, role of the teachers and students, the type of material that will assist teaching and some models for organizing a Syllabus.

For our research were studied the Communicative Language Teaching as a method of Constructivism, and application of this method and its impact on motivation compared to other used methods in rural and urban area of Republic of Kosovo.

Communicative Language Teaching

Speaking about CLT characteristics (Richards, 2006), emphesis that people learn one language when thet use it to do things, rether than by studying its functions, we have a lot of different examples where students learned a second foreing language because of their needs for

that king of language. According to this, we can say that the students' motivation to learn a specific language was because of the need.

Communication method is a method which does not stress practicing the rules. According to scholars of this method it is important to speak a language but not to tell me how language works. There are a lot of people who use the language in real communication and most of them did not follow even a single foreign language course which means that they lack a significant structural and grammatical rules of the language but as Jack Richard points out, mistakes are not important so they are tolerated, the most important thing is to use communication or to speak a language and to understand each other in order to communicate.

English of twenty-first century should be the English of communication, where people want to be able to communicate among themselves and therefore researchers of English language when speaking about English language pronunciation and terminology, use different names for their English language speaking, such as: American English, British English, Chinese English, Albanian English, Russian English, etc. People are not interested in how they are stressing the word or a sentence, they want to be understood. Therefore, (Richards, 2006) states that language competence is, its usage to the purposes and functions.

How do students learn a language?

Most authors, stated that learning a foreign language in the past considered as mechanical. They also put emphasis on precision and accuracy of a language. This means that students had to compile grammatically correct sentences without even a single grammatical mistake in morfology and syntactic. My opinion is that this method makes student highly dependent from the teacher, not giving much opportunities to students to communicate in a relaxed way, among teachers and students, as well as students themselves. Students would learn things by heart, which they can be known at present but not to be able to produce knowledge at the moment they needed.

The consructive theory with the method of communication has a different point of view compared to some other methods where the student becomes the centre of the class and where the teacher is only a faccilitator.

(Richards, 2006) edescribes learning through Communication method as follows:

- Interaktivity between language learners and speakers.
- Creating a colaburalist (cooperative) meaning.
- Establish a meaningful interactivity through a language.
- Learning through a student participation fitbeck when they learn or use a language.
- Being carefully about the language they hear (the input) and attempt to incorporate new forms with anyone who develops communicative competences.
- Attempt of useing the language and experiment with various forms the language.

The broad aim of CLT is to apply theoretical perspective of communicative approach making communicative competence a purpose of teaching and accepting interconnection of a language and communication (Diane, 2000).

(Richards, 2006) when speaking about his experienxe in a class where is used CLT, he speaks according to his class observations. Based on these observations he comes out with the following principles:

Whenever possible „authentical language" should be used – a language that is used in a real context.

Being able to convay the goals of speaker and writer, is part of being competent in communication.

English as (target language) is a tool for communication in the classroom, and not just the object of study.

A function may have different linguistic forms. Since the focus of the course is the real use of language, then it is presented along with a wide range of varieties of linguistic forms. We should emphasis the process of communication but not on language forms.

Games are important, as they have clear features, shared with real communicative events.

Also, the speaker takes immediate/instant feet back by the listener, no matter if he / she have made a successful communication.

As activity as a goal has the fluency of a language, the teacher does not correct the student but takes notes for the students mistakes and later discusses with the class.

Motivation

According to (Musai, "Psikologji Edukimi (Zhvillimi, të nxënit, mësimdhënia)", 1999) „Motivation is the general process, from which starts behavior and later is directed towards a goal".

Motivation is defined as psychological composition as incentive (stimulus), the behavior or taken action (Della Chiesa, B., J. Scott and C. Hinton(eds.), 2012).

Talking about internal motivations, it is referred to personal motivation, which is a personal engagement in an activity, which has to do with pleasing, interesting or rewarding. (Della Chiesa, B., J. Scott and C. Hinton(eds.), 2012).

Motivated intrinsic behaviors are rewards which come from within, (satisfaction of doing a task, or the satisfaction of curiosity). (Deci, Edward L.& Richard M.Ryan, 1985), quoted by D. Zoltan indicate that intrinsic motivation is potentially the main motive of education processes. But extrinsic motivation is traditionally seen as something that undermines intrinsic motivation. According to the author, studies show that students lose their intrinsic interest in an activity if it has to do with Extrinsic (external) demand such as reading in school.

Specific Motivation Components in Learning Situations

If we refer to Dorney, Z. we can see that there are three components of motivation.

- Specific motivational components of course, which include syllabus, teaching materials, teaching methodology and exercises.
- Specific motivational components of teachers, which has to do with teachers' personality, teaching style, feet back and relationship with the students.
- Specific motivational components of the group which has to do with dynamic teaching group (Dorney, 1994).

In our research we were interested in class motivation so we conducted a questionnaire which had to do with only specific components of course which include syllabus, teaching materials, teaching methodology and exercises.

The level of learning situation: specific components of motivation on the course / subject include:

1. Make syllabus of the course / subject appropriate.
2. Increase the attractiveness of the course content / subject.
3. Discuss with students the choice of material of the course / subject.
4. Resurrect and support curiosity and attention.
5. Increase student interest and involvement in the task.
6. Increase the difficulties of the task with the capacity and capability of the students.
7. Increase the expectation of students in completing the task.
8. Ease the satisfaction of students, by encouraging them to finish the task.

Results

According to our class observation, we came to a conclusion that Constructive theory with CLT as a teaching method is very attractive in English language teaching. As a result we have also our empirical study which shows the CLT impact on Class Motivation.

The data which are shown in the table below include specific motivational components of course, which include syllabus, teaching materials, teaching methodology and exercises.

TABLE I.

	Q1		Q2		Q3		Q4		Q5	
	Urban	*Rural*	*Urban*	*Rural*	*Urban*	*Rural*	*Urban*	*Rural*	*Urban*	*Rural*
1.00	*4.1*	*0.0*	*8.2*	*0.0*	*8.2*	*0.0*	*14.3*	*0.0*	*8.2*	*12.5*
2.00	*4.1*	*0.0*	*2.0*	*0.0*	*4.1*	*12.5*	*8.2*	*6.3*	*34.7*	*6.3*
3.00	*12.2*	*0.0*	*14.3*	*25.0*	*22.4*	*12.5*	*10.2*	*25.0*	*12.2*	*25.0*
4.00	*30.6*	*75.0*	*53.1*	*56.3*	*30.6*	*50.0*	*34.7*	*12.5*	*24.5*	*37.5*
5.00	*49.0*	*25.0*	*22.4*	*18.8*	*34.7*	*25.0*	*32.7*	*56.3*	*20.4*	*18.8*

The numbers 1 to 5 are the categories of students' opinions presented in the methodology of this article above, and we have extracted the results for each question from Q1 to Q5 as you can see in "Table 1".

For question 1, we saw that over 49.0% of experimental students declared that they strongly agree with teaching methodology and 30.6% of the rest of the students declared that they agree with the methodology, compared to the control group where the percentage is very low for the 5th category.

We can say that almost the same positive results were gained for the rest of the questions for the experimental group as seen from the "Tab. 1".

Discussion and Conclusion

After the empirical research about motivation and literature review that includes the CLT and other applied methods in our schools, we came to a conclusion that the class motivation using CLT is significantly higher using CLT compared other methods which are used in the rural area.

The experiment shows that data for experimental groups in urban area are higher compared to control group in rural area.

References

1. Deci, Edward L.& Richard M.Ryan. (1985). Intrinsic Motivation and Self- Determination in Human Behavior.
2. Della Chiesa, B., J. Scott and C. Hinton(eds.). (2012). *Languages in a Global World: Learning for Better Cultural Understanding, Educational Research and Innovation.* OECD Publishing.doi: 10.1787/9789264123557-en.
3. Diane, L. (2000). *"Techniques and Principles in language Teaching"*. Published by: Oxford University press 2000.
4. Dorney, Z. (1994). Motivation and Motivating in the Foreing Language Classroom. *J Store , 74 Nr 3* , 273-284.
5. Harmer, J. (2003). *" how to Teach English" (An introduction to the practice of English language teaching)*. Printed in Malaysia, Malaysia.
6. Harmer, J. (2001). *The Practice of English Language teaching* (third edition ed.). Malaysia, England: Person Education Limited 2001.
7. Miller, D. L. (2011). Curriculum Theory and Practice: What's Your Style? *Phi Delta Kappan, 92(7)* , 32-39.
8. Musai, B. (1999). *"Psikologji Edukimi (Zhvillimi, të nxënit, mësimdhënia)"*. Tiranë.

PhDc. Hysen Kasumi
AAB University Zona Industriale Prishtinë – Fushë Kosovë, 10000 Prishtinë, Republika e Kosovës
hysen_kasumi@hotmail.com hysen.kasumi@universitetiaab.com
Mob: 044/722 533

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

КЛАВИРНОТО ДУО В ТВОРЧЕСТВОТО НА БЪЛГАРСКИТЕ КОМПОЗИТОРИ

Юлияна Мирчева – АМТИИ – Пловдив
Антония Мирчева – НУМТИ „Д. Петков” - Пловдив

Резюме

За начало на историята на клавирното дуо в България можем да говорим, едва когато в музикалния живот на страната се появиха композиторите от така нареченото „трето поколение”. Изявата на нови и оригинални композиции, отразяващи моменти от творческата еволюция на отделните автори, е важна стъпка към овладяване на тази изразна форма от българските композитори и дава уверение за нейното по-нататъшно съществуване в условията на съвременния музикален живот.

Развоят на клавирното дуо в продължение на няколко столетия се характеризира с периоди на разцвет и упадък. Неговият път от първите композиционни опити до днешното състояние на литературата, преминава през почти всички стилови направления. Закономерните явления са стимулирали неговата жизнеспособност и перспективи за развитие.

Тази изпълнителска форма през последните десетилетия все повече вълнува композитори и изпълнители и затова е необходимо да се отбележи българския принос в тази област.

За начало на историята на клавирното дуо в България можем да говорим едва когато в музикалния живот на страната се изявиха композиторите от така нареченото „Трето поколение“. Тяхното творчество е убедително доказателство за стремежа да се откликне на съвременните тенденции за развитие.

Появата на нови и оригинални композиции, отразяващи моменти от творческата еволюция на отделните автори, е важна стъпка към овладяване на тази изразна форма от българските композитори и дава уверение за нейното по-нататъшно съществуване в условията на съвременния музикален живот.

Към многобройните прояви на народностното начало в музиката за две пиана можем да отнесем и повечето творби от българските композитори. Обект на претворяване в тези произведения е фолклорът, който разкрива необятни възможности за пресъздаването му в нови художествени форми със съвременни изразни средства, но в зависимост от начина, по който композиторите осъществяват връзката си с него, както и отношението към неговите характерни ладо-хармонични, мелодични, метроритмични и други особености, художествените резултати на техните композиции са доста различни.

В музиката на Николай Кауфман фолклорът присъства в „чистите си форми“ близки до първоизточника, като форма, структура, мелодика, в хармонично отношение. В творбата му „Етюди във фолклорен дух“, клавирният дует е представен в необичайна светлина. Отказът да третира този състав в клавирен аспект е насочил композитора към търсене на друг род звукова образност, отговаряща на неговия замисъл. Избраната от него музикално-изразна

форма е типично фолклорна, а идеята му представлява опит да принесе духа и атмосферата на големия народен празник - селския събор, където народните свирачи демонстрират своето изкуство в солови и ансамблови изпълнения. За да има достоверност претворяването на това музикално явление, Кауфман се е придържал към фолклорния начин на изложение и се е съобразявал с характерните особености на инструментацията в народното изпълнителско изкуство. От тук се явяват и някои технически пианистични проблеми, произтичащи от несвойствената за клавирното изпълнение фактура и начин на изложение.

Същевременно той запазва типичния за „дуетната музика“ начин на оформяне на музикалния материал - редуване на партиите при изложение и размяна на местата им. Целта да наподоби оркестрово звучене е постигната не само чрез уплътняване на звучността, а по-скоро чрез умело регистрово оркестриране на материала между двете партии. Народните мелодии са разработени в духа на фолклорната музика, на основата на постоянно видоизменяне и вариране. Трите епизода представляват трите варианта на инструменталната разработка.

Първият епизод е изграден върху две мелодии, обединени в сложна остинатна метроритмична комбинация .

Вторият епизод разработва инструменталната мелодия в сонатна форма. Тази монотематична пиеса, обогатена с полиритмия, има някои характерни особености. Всяка нова периодична поява на главната тема я припомня в първоначалния ù вид. Появяващите се нейни елементи преосмислят мелодията, внасяйки ладови, ритмични и хармонични изменения.

Третият епизод е изграден върху съчетанието на две контрастни мелодии, показвайки един от особените случаи на народна полифония. Тази форма на многогласие, характерна за вокалното народно творчество, намира интересно приложение в инструменталната музика.

На значително по-високо стъпало в художествено и професионално отношение са пиесите на Красимир Тасков. В тях камерният стил, характерен за този род музика прераства в ярка концертна изява. Изменения, засягащи значението и ролята на партиите, както и цялостното изграждане, довеждат до качествена промяна в общия характер на ансамбъла. Превъзходното владеене на инструмента от младия композитор, неминуемо е дало отражение върху формирането на неговия клавирен стил, открояващ се с блясък, виртуозност, порив, дълбочина и проникновеност.

„Танц“ и „Новелета“ са две, контрастни по образно и жанрово съдържание пиеси. Графически ясният музикален образ в едната се противопоставя на звукозаписа и мелодическото богатство на другата. Но и в двете пиеси Красимир Тасков се стреми към създаването на достъпна и дълбоко вълнуваща музика. Музикалният образ в „Новелета“ претърпява значително развитие - лиричното чувство променя характера си и се трансформира в драматично.

А в „Дуетино“ - доста сложната техническа и ансамблова проблематика изисква виртуозитет, големи изпълнителски възможности и високо майсторство, за да се придаде блясъка, изпъстрен с непрестанно сменящи се емоционални багри в музикално-образния строй. Съвременното претворяване на народностните интонации е свързано с търсене и преосмисляне на изразните възможности на камерната формация.

„Музика за две пиана“ от Стефан Икономов поражда асоциации с уникалната творба на Барток - „Соната за две и ударни инструменти“. Забелязва се положително родство - интересното съчетание и разделянето на инструментите на равностойни партии.

Композиционно-технологичните принципи на изграждане на музиката са: разширено тонално мислене, интерес към по-сложна ритмична организация и силно изразени монотематични връзки.

Композицията е съставена от контрастни по характер, с ясна структура четири части. Връзката между тях е осъществена чрез богата гама от образи. В общата последователност всяка част играе определена роля, като това споява силно формата и прави от нея единно

цяло.

В началото главната тема хармонира с прозрачния фон. Нежната низходяща линия съдържа, интервала тритонус, под формата на придружаващ я тон. Тази изостреност на звученето се допълва от повторното му присъствие във фигурациите. Декларативният характер на втора тема прераства в кулминация на частта.

Преди репризата малък самостоятелен епизод възстановява състоянието на статичност и спокойствие. Едва отзвучалото чувство на покой се сменя рязко с динамичната втора част. В нея пулсират два остинатни ритъма - равномерната осминкова пулсация на тимпана, съпътстваща изложението на виртуозната първа тема и вторият в малък барабан, като ритмична основа на волевата втора тема.

В средния дял натрапчивия барабанен ритъм е видоизменен, но неизменно поддържан от дървеното блокче и том-том.

В това време клавирните партии като диалог разменят реплики.

Втората част се отличава с активно участие на ударните инструменти, които имат важна роля в тематичното изграждане.

Третата част е централна и започва и завършва с епиграф, който я поставя в рамка. Това създава привидна статичност и обгръща по този начин силно драматичната трета част. Построена върху полифонично развиваща се тема, тя напомня безмензурна, скръбна народна песен. При първото изложение в двугласен канон, а при второто – в тригласен канон.

Четирипланова фактура - тема, оргелпункт, средни гласове и запълващи гласове, създава възможност за промяна в регистровото положение на четирите плана в динамично отстъпление и избухване.

Едно от най-красивите места в трета част се основава на многократно вариантно повторение. Клавирните партии си разпределят материала, като първата излага непрестанно главната тема, а втората поддържа танцовия ритъм с тежка стъпка. Осемкратното повторение на главната тема с постоянно уплътняване и раздвижване прераства след кулминацията в лек, подвижен танц, носещ нова образна сфера.

За да постигне оригинално темброво решение, композиторът разделя ударните инструменти според техните специфични темброви качества.

Новите явления в музиката винаги са били стимул за младите творци. С присъщия им ентусиазъм те се стремят да устояват първоначалните си намерения и да докажат творческата си самостоятелност. Експериментирайки в различни насоки, установявайки връзка със съвременната музикална изразност, те дават своя принос за развитието на българската музика за клавирно дуо.

Търсейки свой индивидуален израз, младият композиторът Емил Наумов, посредством контакта с някои мелодико-хармонични, фактурни, метроритмични особености, характерни за стила на Барток, Стравински, Хиндемит, създава интонационна сфера не пряко, а косвено свързана с националните музикални традиции. В „Музика за двама“ това е силно изразено и свързано с определена образна насоченост на всяка една от трите пиеси на цикъла - „Марш“, „Елегия“ и „Токата“. Пиесите са с определен жанров характер и развиват присъщите му черти в определено по-свободна форма.

Многостранната проблематика показва значимостта и необходимостта от литературата за две пиана, която достига до върховете на музикалното творчество и изпълнителско изкуство.

Произведенията за две пиана от българските композитори се характеризират с някои общозначими признаци - жанрово търсене, третиране на отделните партии като равностойни участници в драматургичното изграждане. Чисто конструктивният подход към тази изпълнителска форма, стилистично богатство, звуко-тембровите особености, претворяване на метроритмичното и интонационно богатство на българския фолклор.

Българската музика за клавирно дуо има свой, в голяма степен самостоятелно обособен

път, направляван от национално-художествените традиции, обогатяващи се от допира с постиженията на съвременната музика.

ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Ганев, К. - Педагогически и изпълнителски проблеми на клавирното дуо, В: Музикални хоризонти, С. 1982, кн. 5 - 6, с. 98 -107
2. Георгиева, В. - Изпълнителски проблеми на клавирното дуо, В: Музикални хоризонти, С. 1984, кн. 1, с. 56 - 65
3. Георгиева, В. - Музика за клавирно дуо, В: Българска музика, С. 1982, N 10, с. 14 -19
4. Георгиева, В. - Творчеството на българските композитори за клавирно дуо, автореферат, БДК - София, 1982

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ПРИЛОЖЕНИЕТО НА КЛАВИРНИТЕ ЦИКЛИ ЗА ЧЕТИРИ РЪЦЕ – „ЗА ЖИВОТНИТЕ" ОТ Н. СТОЙКОВ И „СЛЪНЧЕВИ ЛЪЧИ" ОТ П. СТОЯНОВ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ПИАНО

Юлияна Мирчева – АМТИИ – Пловдив
Антония Мирчева – НУМТИ „Д. Петков" - Пловдив

Резюме

Ансамбловото свирене на четири ръце безспорно е стимул, пробуждащ чувствителност, интерес, радост и обич към музиката. Чрез него децата бързо навлизат в характерната звукова атмосфера на пианото и се запознават с неговите огромни възможности. Изучавайки програмни пиески, децата установяват връзка между определената от заглавието асоциативна сфера и музиката, която изпълняват.

Клавирното обучение цели цялостно музикално развитие и създаване на личностно (придобито по собствен път) отношение към музиката, като основа за широка обща и музикална култура. Пианистичната подготовка дава възможност ученикът свободно да си служи с инструмента, да го използва като помощно средство при работа с училищния хор или вокална група, а също и за ансамблово музициране.

Всепризнати са възможностите на пианото като хармоничен инструмент. То е незаменимо средство за музикална репродукция. Изразните средства в музиката придобиват своеобразна яснота и нагледност в клавирната фактура.

Ансамбловото.свирене на четири ръце безспорно е стимул, който пробужда чувствителност, интерес, радост и обич към музиката. Този вид музика формира основни ансамблови умения за синхронно изпълнение, звуков баланс, навик за вслушване в партньора, както и максимално мобилизиране и разпределяемост вниманието на изпълнителите.

Използваните клавирни творби могат и трябва да бъдат технически по-леки, което позволява на учениците да се справят в ансамбъл с преподавателя и сами (на четири ръце) и така да поднесат едно емоционално въздействащо изпълнение, с повишено чувство за отговорност, стремеж за изява и неподправен интерес към музикално-изпълнителската дейност.

Чрез ансамбловото свирене на четири ръце те по-бързо навлизат в характерната звукова атмосфера на пианото и се запознават с неговите огромни възможности. Формирането на траен интерес и желание за работа се обуславя и от подбора на интересен репертоар, близък до душевния детски свят, който да създава подходяща емоционална атмосфера и да стимулира развитието на музикалните и интелектуални възможности на ученика. Чрез удачно подбран художествен материал трябва да се даде простор на фантазията, образното мислене, като основа за формиране на музикално развитие.

Изучавайки програмни пиески, учениците установяват връзка между определената от заглавието асоциативна сфера и музиката, която изпълняват. В процеса на работата те осъзнават, че формата съответства на съдържанието и характера на произведението.

Важното е детето да раздвижи въображението си , да почувства музиката и така да я-разбере.

Клавирните цикли „За животните“ от Николай Стойков и „Слънчеви лъчи“ от Пенчо Стоянов насочват учениците в главните направления на клавирния репертоар, приложим в обучението по пиано - различни танци и програмни пиески със заглавия, визиращи определено емоционално състояние, както и пиеси тип „музикален портрет“. Тези творби се отличават с интонационно-структурна простота и богата душевност, което спомага за тяхното по-бързо възприемане от децата. Така например, в цикъла „За животните“ присъствието на фолклорни елементи в музикалния език позволява едновременно да се изпълняват две задачи - възпитаваща и развлекателна. Почти всички пиески са изградени върху определен звукоподражателен мотив.. Те са близки до образния детски свят и създават определени асоциации.

В цикъла „За животните“ една и съща пиеска рамкира творбата. „За начало“ и „За край“ е изградена върху мелодия напомняща весела, игрива детска песничка, която въвежда в чудното царство на животните. Един след друг изникват героите на света толкова близък до душевността на децата и желан да бъде опознат от тях. Със силно въздействащите средства на музиката долавяме бавния и муден ход на Ежко Бежко, веселите жизнерадостни подскоци на Заю Баю, а в средния регистър - самодоволното кукуригане на Петльо, толкова майсторски предадено от композитора. На фона на бръмченето на мушицата звучи нежна мелодия много близка до народната песен, с характерното секундово движение и типичната ритмическа формула. С малко щрихи се създава усещане за широта и пространственост. Усложняването на клавирната фактура на пиеските (трилери, глисанди, неочаквани акценти) не затруднява изпълнението им от децата и не пречи да се изяви с пълна сила динамичната същност на творбата. Удоволствието от съвместното изпълнение на децата се увеличава и от силното въздействие на ярките любими образи, в които неотлъчно присъства народностният дух. Търсенето на контраст по отношение на темпо, регистър, ритмика, динамика и движение, прави пиеските много подходящи за изучаване и изпълнение от-деца, тъй като развива въображението и засилва стремежа на децата да представяй една емоционално наситена творба.

Така композиторът Николай Стойков умело изгражда.ярки и образни мотиви наподобяващи звуците и движенията на обитателите на животинския свят. За обрисуването на отделни животни Николай Стойков използва звукоподражателни ефекти, обикновено в началото и края, което създава впечатление за триделност. Началото е един вид гатанка, за да се познае кое е животното, а в края да се затвърди впечатлението.

Задача на преподавателя е предварително да насочи децата в програмния замисъл на пиесата, да определи настроението, да се почувства атмосферата създавана от тази музика. В процеса на изпълнението, с подходящ език и подходяща форма, да се разясни с какви изразни средства композиторът е успял така сполучливо да постигне пресъздаването на образите от реалната действителност.

При съпоставяне на двата варианта от цикъла „За животните“ (за две ръце и за четири ръце) се вижда, че материалът е разделен само фактурно за четири ръце. Различията са в динамично отношение, в тоновия обем и различните регистри. В пиесата „Заю Баю“ едногласната мелодия без акомпанимент е разпределена в двете партии, което изисква специални усилия за изграждане на единен образ. Вторият вариант дава възможност произведението да се изпълнява и от деца с. много малки пианистични възможности още в етапа на началното обучение.

Цикълът „Слънчеви лъчи“ с успех се изпълнява както от деца така и от възрастни. В него се разкриват различни човешки преживявания и черти на характера, които предизвикват непосредствен емоционален отклик. Майсторски и картинно са обрисувани детските качества. Музикалният мотив характеризиращ тези качества е свързан интонационно с пиесите от целия цикъл. Поетичността на музиката, ярките образи в отделните пиеси,

чистотата на израза, жизненият и оптимистичен заряд е това, което привлича и поражда желание за слушане и изпълнение на тази музика.

Във встъпителната пиеса „Вечерна песен“ всичко е казано просто и ясно и музиката създава една атмосфера на възвишеност. Уловените от автора интонации на самите песнички проникват дълбоко в душата на детето и усилват желанието за възпроизвеждане на нещо познато и красиво.

А в „Шега“ живата пъргава мелодична линия е поверена на равностойните в техническо отношение партии и се получава своеобразна надпревара между двамата пианисти.

Особено привлекателни са изобразителните пиески „Старите камбани“, „В пещерата“ и „На лов“. В „Старите камбани“ композиторът сякаш е предугадил празничните звуци, които са се разнесли от монумента с камбани, построен край София. Това заглавие придава много асоциативно съдържанието и въвежда учениците в нова сфера, наситена с разнообразни тембри в различни регистри.

В „Пещерата“ звучността създава тъмна и загадъчна картина, ехтят нечии стъпки, чува се глас, който отеква навътре в страшната дупка, сякаш се виждат висящите сталактити и сталагмити. Музиката толкова точно рисува картината, че изпълнителите и слушателите се чувстват попаднали в пещерата, в която се чуват постепенно заглъхващи странни и тайнствени звуци.

Непретенциозната мелодия на пиеската „Хорце“ ни води в безгрижния весел свят на детските игри и танци.

А в „Песен“ музиката разказва за чудесните светове на изкуството. Това е инструментална мелодия, която дълбоко прониква в душевността на човека и изпълва с радост и оптимизъм. Тя изобразява толкова настроения и нюанси, колкото чувства и състояния има в човешката душа.

С играта започва и завършва, обикновено, по-голяма част от живота на децата. Чрез своята музика композиторът показва бодро, жизнено и непринудено детско веселие. На места героят на тези игри се замисля и спира, сякаш си спомня за нещо далечно и хубаво, но веднага започва отново лудият бяг.

Заключителната пиеса „Слънчеви лъчи“ обобщава всичко казано и преживяно. Плавно се лее красивата мелодия. Гласовете се преплитат и допълват в чудна хармония. Тя води в приказния детски свят, към сияйното слънце, младостта и щастието.

В този цикъл са залегнали два типа образи - поетичният и реален свят на детето, а от друга страна светът на приказките и игрите. В него идейно-образното съдържание са нежните и чисти детски души, които излъчват топлина, доверие и оптимизъм. Разнообразните и неочаквани аналогии се явяват свързващо звено между предметно-образното и абстрактно-логическото мислене. Много често те варират от насочвани към чисто външни белези - програмното заглавие, до диференциране на музикално-изразните средства - темпо, хармония, регистър.

При ансамбловото музициране на четири ръце нагледно се разкриват някои от използваните изразни средства или определени фактурни особености и това довежда до по-пълно осмисляне на звуковата тъкан, на свързаните с нея образни представи, настроения, емоционални състояния. Насочването към елементите на музикалния език, осмислянето на разнообразните впечатления, провокира творческото мислене на децата, помага им да вникнат в същността на музикалните явления, да оценят правилно мястото на музикалното изкуство в живота.

Тези произведения дават възможност за цялостно и същевременно детайлизирано многостранно възприемане на музиката, а не ограничено и повърхностно илюстриране на определено изразно средство - жанр или елемент на музикалния език.

Чрез миниатюрите на Николай Стойков и Пенчо Стоянов и чрез правилен педагогически подход могат да се подпомогнат учениците в разбирането и осъзнаването спецификата на

музикалното изкуство при отразяване на действителността. Децата не трябва да остават с впечатление, че предметът, явлението или чувството са просто изобразени със средствата на музиката. Те трябва да бъдат насочени от учителя към творческо преосмисляне и интерпретиране на пиеските, към възможността да се характеризират настроенията и преживяванията породени от звучащото изкуство.

ЛИТЕРАТУРА;

1.Алексиева, Ю. - Поглед към трима автори, В: Българска музика, С. 1979, N 2, с. 5 -10

2.Ганев, К. - Необичайно събитие, В: Българска музика, С. 1982, N 5, с. 73 - 79

3.Ганев, К. - По следите на музикалните впечатления, С. Музика, 1981

4. Нанева, Г. Свиренето на 4 ръце в ранния етап в обучението по пиано, В: Музикални хоризонти, С. 1983, N 10, с. 74 - 80

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

КРЕАТИВНОСТ В ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ЖАНРА НА ПОПУЛЯРНАТА МУЗИКА

Майя Константинова Бошева
ПУ „Паисий Хилендарски”

CREATIVITY IN THE INTERPRETATION OF WORKS IN THE GENRE OF POPULAR MUZIC

Mayya Konstantinova Bosheva
Plovdiv University „Paisii Hilendarski”

Abstract. In the process of release of certain rules and boundaries in contemporary pop music includes new vocal techniques, improvisation, expanding the horizon of interpretation and use of the voice box in a new way. The voice may sound in different ways and this allows for a change in the interpretation of the musical composition and personality.

„Музиката изразява това, което думите не могат” – гласи класическа мъдрост, която няма давност, но за да въздейства музиката върху слушателите, огромно значение има изпълнителят, без който творбите на музикалното изкуство не могат да достигнат предназначението си. При певческото изкуство връзката с публиката е най-директна. Ролята на изпълнителя е именно да интерпретира песента и да направи идеята на автора разбираема, в което се състои и творческият принос на певеца, изхождайки от личностния характер и уникалността на гласа. В търсенето на разнообразие в звученето съвременните изпълнители използват гласовия си апарат по нов начин. Този начин предполага един и същи глас да звучи по различен начин: с различно звукоизвличане – използване на гръден, главов резонатор или и двата (микст); с различна певческа атака - мека или твърда; с различен начин на трептене на гласните връзки - ларинксово или фалцетно; с различно звукообразуване – промяна на певчески регистри; способността на певеца да използва умело и с вкус богатството от вокални нюанси. Към последните спадат всички степени на силата на звука, тембровата окраска, филирането, щрихите, всички музикално-изпълнителски и певчески техники с цел постигане на конкретен ефект. Необходимо е високо художествено-изпълнителско ниво и пълно овладяване на гласовия апарат, за да има певецът избор при изразяване на собствената си визия за дадена песен. Личностното присъствие е задължително изискване в съвременната жанрова музика, особено за известни, популярни песни, изпяти от световно известни имена. Излизайки от рамките на вече поднесеното, изпълнителят трябва да намери свое място сред многото известни варианти на дадена композиция. Има много примери за това как едни и същи песни се пеят от известни имена на световната сцена, звучейки характерно, с познаваем за слушателя индивидуален изпълнителски стил. На първо място уникалността на всеки глас променя звучността на творбата, затова

според неговите възможности се подхожда към различен, характерен вариант на изпълнение. Изразяването на емоциите във вокалната творба изисква освен точно в интонационно и метроритмично отношение изпяване на мелодията с използване на разнообразни технически прийоми, но още и подходяща динамика. Пеенето с еднаква динамика през цялото време води до вяло, скучно, статично изпълнение. Наличието на силен и „красив" глас далеч не е достатъчно условие за художествено изпълнение. Някои от качествата на гласа са даденост, а други се придобиват впоследствие. Динамичните нюанси са тези, които подчертават още по-ясно това, което се съпреживява в даден момент. Необходимо е да се използва целият спектър на динамиката за изразяване на чувства в песента, при това в пряка връзка със стила, в който е музикалната композиция. Например в суинга звучността е в умерена динамика, а в рока - по-силна. Както в баладата пеенето изразява силни, лични чувства с по-меко звучене и разнообразна, фино отсенена динамика, така във фънка динамиката е почти през цялото време „форте" за изразяване на силни и по-агресивни чувства. Има стилове и жанрове, в които се използва целия спектър на силата на звука (например баладата, джаза), но има и такива, с определени изисквания относно динамиката, като подходяща за тях (хаус, метъл и др.). Гласът е инструментът, който изпява думите, показва емоционалния заряд на текста, идеята на автора, заложените преживявания и неговата добра подготовка за това допринася за крайната цел – да се изпрати посланието. Например разказвателният текст изисква по-меко и нюансирано звучене, а този с весел характер по-ярка динамика. Звукоизвличането е пряко свързано с различните начини на акцентиране на определени моменти. В зависимост от целта, силният, уплътнен тон може да бъде прав тон, с вибрато, с различна степен на сила, с мека или с твърда атака, която не се препоръчва да се използва често или продължително време. Може да се оцвети кратковременно с изкуствено създадена дрезгавина за израз на подчертано силни емоции и др. Вокалната изразност е тясно свързана с различните стилове и изисква специфична нюансировка и фразиране. В нюансите влизат и различните щрихи. Умелото „изпълнителско боравене" с компонентите от метроритмичен характер допринася в голяма степен за художественото изпълнение. Например: рубато - излизане от зададеното темпо, свободно темпо; корона върху тон в края на фразата - удължаване на нотната стойност за подчертаване на финала; и др. Развитието на стиловете в жанровата музика изисква съответно нов подход на поднасяне и по-освободено интерпретиране. Необходимо е да се направи разлика между стил и атмосфера на дадена песен. Всеки стил носи характерни белези на звучене, аранжировка и бийт, а атмосферата включва съдържанието на текста, настроението и идеята на автора. Пеенето с биг-бенд е различно от начина на пеене с рок група. Например стандарт („At last"), изпълнен от формация на биг-бенд и от кънтри група ще звучи различно както стилово, така и като звукоизвличане, подходящо за дадения стил. Такъв тип изпълнение ще промени характера на творбата, макар и не напълно. Всички елементи на вокалната постановка и различните компоненти на песента подлежат на внимателно преразглеждане при промяна на стил на дадена песен (балада от класически, в рок стил) и при промяна на атмосферата на песен, наложена от смяната на стила.

Импровизацията обикновено се асоциира с джазовата музика и до скоро действително се използваше предимно в нея. Освободената от стандартност поп музика в момента възприема импровизационното тълкуване на текста и свободното боравене с вече познати средства като интерпретаторски стил, собствена позиция и въпрос на професионализъм. В процеса на разкрепостяване, освобождаване от известни норми и граници, в съвременната поп музика навлизат от джаза редица

импровизационни техники, които разширяват хоризонта на интерпретаторските похвати. Вокалните изпълнители, стремящи се към високо професионално ниво все повече включват импровизационни елементи в своето изпълнение. Певецът не може да повлияе на композиционната тъкан и е зависим от инструменталната основа, но силата на индивидуалното му присъствие има водеща роля за цялостния облик на произведението. Стилът на импровизация прави изпълнителя разпознаваем, дори уникален - по него слушателите го различават. Различните стилове и музикални форми в джаза и поп музиката обуславят различните техники на импровизация, чиито разновидности имат широк спектър: вокална, инструментална, ансамблова, тонална и атонална, свободна и ограничена (базирана на зададени схеми, модели, стандарти, съчетаваща се с елементите на композицията или аранжировката или изцяло фиксирана като нотен текст). Тя може да бъде кратък брейк или разгърнат мелодичен хорус (рефрен) на определена тема, на хармоничен квадрат, дори на завършена пиеса с развита форма, импровизация на импровизацията, колективно изпълнение в линейно-контрапунктов, хетерофоничен, орнаментално-вариационен или риспонсорен маниер, имитация на импровизационния стил на други джазови изпълнители и др. Импровизацията е свободно тълкуване на авторовата идея, текста, мелодията и атмосферата в рамките на аранжимента и структурата на песента. Предполага промени в мелодичната линия и фразирането, включва украшения и орнаменти като допълнения (blue notes, grace notes, licks). Може да се импровизира върху думи, фрази, между фразите, по време на инструментални интродукции (intros) или брейкове (breakes), при финалите (endings), както и при рефрени и затихващи коди (repead and fade endings). Някои опитни певци притежават способността да импровизират спонтанно, в момента, но повечето импровизации са предварително обмислени и подготвени, за да не се разчита на случайността. Ако има моментно, емоционално отклонение от фиксираната мелодична линия или структура на импровизацията, то това отклонение е минимално и временно, за да не се рискува цялостната картина на избрания начин на изказ от страна на певеца. Всяка музикална композиция може да бъде променена според виждането и предпочитанието на изпълнителя. Похватите зависят от професионалната подготовка на певеца и естетическия му вкус. Допустимо е да се променя темпото (бавна песен да се изпее по-бързо и обратно), стила (от балада - в рок, от суинг - в реге, от поп - в пънк и др.). Възможна е смяна на ритъма, без да се сменя стила (например от балада - в рок балада с различен бийт). Всичко това предполага и друг аранжимент, което пък открива допълнителни възможности за обмисляне на различни подходи към интерпретацията. Докато композицията на една творба не зависи от времевия фактор (може да се поправя, променя, дори да не достигне до слушателя), то при импровизацията творбата прозвучава в момента на нейното създаване. Това утвърждава личностното присъствие на изпълнителя в музикалната композиция като съвременна тенденция в поп музиката.

ЛИТЕРАТУРА

Грозева, В. Срещи с имена на джаза. Музика, С. 1982

Михалева, Ср. Вокална техника. Св. Св. Кирил и Методий, В.Търново. 2006

Йордан, Р. / Хофман, Х. АБВ на поп музиката. Музика, С. 1987

Schuller, Gunther. Early jazz;It's roots and musical dewelopment. Oksford University Press, New York, 1968

Ward, Geoffrey. A History of America's musik. Knopf, New York. 2000

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ТЕНДЕНЦИИ НА ПОЛИФОНИЧНОТО ФАКТУРНО РАЗВИТИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ РЕПЕРТОАР ЗА АКОРДЕОН

гл.ас. д-р М.Митева
ПУ"П.Хилендарски"

DIE TRENDS DER POLYPHONEN ENTWICKLUNG IN DER ZEITGENÖSSISCHEN BULGARISCHEN REPERTOIRE FUERS AKKORDEON

Dr. M.Miteva
PU "P.Hilendarski"

Die Zusammenfassung

Die wichtigsten Trends sind basierend auf der Forschung und Analyse in der Entwicklung von mehrstimmigen Rechnung der barocken und der zeitgenössischen Werken im konzerten polyphonen Repertoire fürs Akkordeon umrissen, in chronologischer Reihenfolge.

Stichwoerter: Polyphonie, Rechnung, Trends, Geschichte

Настоящата научна разработка, както и интересът ни към особеностите на фактурата и тенденциите в развитието на полифоничния акордеонен репертоар, се базират на задълбочено проучване и анализ на цялата полифонична инструктивна и концертна литература за акордеон, издадена в България.

Темата за цялостното развитие на фактурата в полифоничния репертоар за акордеон е особено актуална тъй, като е в пряка връзка обуславяща сложната многоплановост на изпълнителската интерпретационна проблематика на полифоничния стил.

Целта на настоящата публикация е да се проследят и очертаят основните тенденции и насоки в развитието на акордеонната полифонична фактура след 2000 година.

Липсата доскоро на оформена визия относно динамиката на процеса на цялостното развитие на полифонията в българската акордеонна литература - от първите издания (1928г.) до днес, породи у педагози и изпълнители проблеми при решаване на дидактическата задача за усвояване на полифоничната фактура на произведения, както от барокови, така и от съвременни автори.

Анализът на полифоничната литература е направен въз основа на периодиката до 2000 година на Р.Потеров (11), като сме добавили нов – четвърти период, въз основа на изводите за качественото фактурно развитие в периода от края на 2000г. до днес.

Анализът на издаваната литература за акордеон през четвъртия период сочи, че пиесите с полифонична фактура са в значително по-голямо количество, в сравнение с тези, от предишните периоди. В него се срещат освен примери за начално усвояване на акордите с мелодично и ритмично разнообразие в лява ръка, така и преобладаващ брой арторски пиеси с разширен стилов диапазон водещ до богато фактурно разнообразие, както в авторските, така и в транскрибирани барокови пиеси за акордеон.

Сборникът с авторски пиеси - Пиеси за акордеон на Г.Митев (8) се характеризира със стилово многообразие. Пиесите са създадени първоначално с цел да запълнят концертния полифоничен репертоар за акордеон и по-късно постепенно навлизат в педагогическата

практика, получавайки широка популярност, както на концертния подиум у нас и в чужбина, така и като част от задължителната конкурсна програма.

С пиеси като Прелюд и фуга в Ре минор, Фуга-Елегия, Прелюд и фуга върху тема от Бийтълс е поставено яркото полифонично начало, което е основна стилистична насоченост в творчеството на Митев. Въпреки нетрадиционния тематичен материал, в пиесата Прелюд и фуга върху тема от Бийтълс, така и в другите две пиеси, автора се придържа към строгостта на бароковата изразна стилистика.

Интерес във фактурно отношение представляват соловите и ансамблови транскрипции от сборника на Г.Митев - Пиеси за акордеон от Фр.Купрен (7), както и тези, от полифоничния цикъл от Й.Матезон - Благозвучният говор на пръстите (6) в транскрипция за два акордеона на същия автор, които очертават цялостния спектър на технологичната и изпълнителска полифонична ансамблова проблематика.

Друга насока в развитието на полифоничната линия в авторските полифонични пиеси през този период откриваме в творчеството на Р.Потеров. Неговият почерк се отличава със използване на съвременна композиционна техника, включваща подходи на комплексно колористично наслагване, раздвижена басова мелодия, басова пасажна виртуозност, а в много от пиесите има превес художествено-натоварения тип полифонична фактура (9).

Р.Потеров е автор на 13 сборника, по-значими от които:15 студии на фолклорна основа;24 епизода; Вариации по български фолклорни теми; Прелюдии и фуги (12); Токата в До и Токата-скерцандо;6 студии за акордеон. Част от пиесите в тези издания са с фундаментална значимост за развитието на новите насоки в съвременната българска полифонична музика за акордеон.

Специфично за полифоничните произведения на Потеров е мащабността на изказа, постигната както чрез по-голямия обем на пиесите, така и чрез увеличаване броя на гласовете, често достигащи до 6 на брой. Значителното количество гласове, новата колоритна изразна стилистика, както и съвременните композиционни похвати в творчеството на Потеров, дават основаное за ново, отделно научно изследване (9).

Друг автор от този период , който е ползва полифонични композиционни техники е Ст.Катранкьовски. Така например в I част – Мечката от неговия триптих, срещаме първоначално едногласно построение, постепенно усложняващо се - до контрастен полифоничен многоглас.

В сборника Пиеси за акордеон с автор Г.Гълъбов (3) са включени две негови органни транскрипции за акордеон. Първата - Прелюд в Сол минор от Й.С.Бах съдържа тригласна контрапунктична фактура, а втората бахова - Прелюд и фуга в Ми минор се отличаваща се с хармонични фигурации, достигащи до 6 гласно акордово изложение.

На базата на фактурния анализ на общо 422 пиеси от 21 издания, публикувани през IV период отчитаме следните резултати в концертната литература:

- 113 пиеси съдържат полифонична фактура, което е 27% от всички концертни пиеси.
- 61 пиеси притежават фактура от смесен тип, което е 14% от всички концертни пиеси.

Следва да отбележим фактът, че през IV период броят на полифоничните пиеси, в сравнение с III, е два пъти по-малък, като същевременно се наблюдава значително увеличение на техния обем, както и усложнение на техническата им и интерпретационна сложност.

На базата на сравнителния анализ на периодите, отчитаме и още една тенденция:

Относителният дял на музикалните образци с полифонична фактура търпи различни промени през отделните периоди, като той е:

- най-малък през 1 период - 6,23%
- най-голям през IV период - 26,78%

Интересен факт, който следва да отбележим е, че изданията с инструктивна литература за овладяване на полифоничната техника след 2000-та година са само две:

- Пътешествие с акордеон-1 и 2 част от П.Маринов и Д.Дренска

- Школа за начално обучение от Д.Митев

Количеството упражнения за усвояване на елементарен полифоничен двуглас е минимален и в крайна степен - недостатъчен процент от цялата инструктивна подготвителна полифонична литература и не осигурява условия за овладяване на новия тип сложни изразно-техническите средства на полифоничната фактура.

Анализът на развитие на полифоничната линия в концертната литература, издадена след 2000-та година, позволява да бъдат отчетени нови тенденции за постигане на най-високото ниво в качественото развитие на фактурата, в сравнение с предходните периоди (9).

Друга тенденция, която отчитаме касае повишаването на степента на изпълнителската трудност и стилистичното обновление, в съчетание с максимална степен на използване на новите съвременни изразно-технически възможности на акордеона.

В заключение, гореизложените данни от анализа очертават значителния стилов диапазон на акордеонния полифоничен репертоар, характеризиращ се с две основни рпаралелни направления:

- Запазването на бароковата традиция в произведенията на Г.Митев;
- Установяване на съвременния нов полифоничен изказ в творчеството на Р.Потеров.

Литература

1. Ангелов А., Контрапункт II, Пловдив, 2000.
2. Ангелов А., Теория и технология на полиморфичната структура, София, 1999.
3. Гълъбов Г., Пиеси за акордеон, One Half, София, 2002.
4. Карастоянов А., Полифонична хармония, Наука и изкуство, София, 1959.
5. Манолов Здр., Полифония, София, 1985.
6. Митев Г., Й.Матезон, Благозвучният говор на пръстите, Пловдив, 2008.
7. Митев Г., Пиеси за акордеон от Фр.Купрен, Пловдив, 2009.
8. Митев Г., Пиеси за акордеон, АМТИИ, Пловдив, 2011.
9. Митева М., Развитие на полифоничната линия в българската концертна и инструктивна литература за акордеон, дисертация, ПУ Пловдив, 2014.
10. Митева М., Полифоничната линия в художествената литература за акордеон в началния етап от развитието на акордеонното изкуство, СУБ, Пловдив, сб.т. XIII,2011.
11. Потеров Р., Концертните произведения за акордеон от български композитори, автореферат, ЮЗУ, Благоевград, 2003.
12. Потеров Р., Прелюдии и фуги, ЮЗУ, Благоевград, 2009.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

СЪВРЕМЕННИЯТ СОЛФЕЖ В БЪЛГАРИЯ – ТРАДИЦИИ И ИНОВАТОРСТВО

Гл.ас. д-р Илиана Червенакова
ПУ „П.Хилендарски“

CONTEMPORARY SOLMIZATION IN BULGARIA – TRADITIONS AND INNOVATION

Senior Assistant Professor PhD Iliana Chervenakova
Plovdiv University Paisii Hilendarski

ABSTRACT

Solmization being part of the cycle “Music theory disciplines” is directly related to the development of the ear for music and musical skills.

With regards to its essence and tasks contemporary solmization differs from the old discipline “Solfedgio” (singing in musical notes).

In the end of 19th and beginning of 20th century the term solmization includes the entire complex of methods used for the development of the musical hearing, i.e. it is the basis of every professional musical activity.

The contemporary solmization lesson includes the main musical activities such as sol-fa, hearing analysis, musical dictation.

As it is based on the hearing analysis, to a great extent it serves for the formation of the musician – artist, performer, pedagogue.

While until the 19th century in Europe people used the old sol-fa methods and systems, in 20th century the new solmization methods appear, such as these of Z. Kodaly, B. Bartok, C. Orff, J. Tibernet, etc., which were aimed at the development of the musical hearing.

All these trends find their place in their own way in Bulgaria too.

In the first years of the 20th century, along with the European cultural development, in Bulgaria too many ideas were developed. In the musical education in Bulgaria there can be noticed two positive tendencies of the musical education – the idea of D. Hristov about the contribution of the folklore song in the educational process and “The Stair of B. Trichkov”.

This expose depicts the creative quests and scientific contribution of authors such as K. Popdimitrov, Zv. Yonova, As. Diamandiev, P. Mincheva.

From the described various solmization methods we can see that solmization is a broad musical discipline aimed at developing a highly sophisticated musical ear.

Солфежът като част от цикъла „Музикално-теоретични дисциплини“ има пряко отношение към развитието на музикалния слух и музикалните способности.

По отношение на същността и задачите, които си поставя солфежът в съвременността основно се различава от старата дисциплина „Solfedjio“ (пеене по ноти).

В края на XIX век и началото на XX век в понятието „солфеж“ се включва целият комплекс от методи, които се използват за развитие на музикалния слух, а именно той лежи в основата на всяка професионална музикална дейност.

„В нашата съвременност предметът на солфежа е системата на развитие на музикалния слух, а не остарялото понятие, което разглежда само пеенето по ноти.“ [1, с.23]

В съвременния урок по солфеж са застъпени основните музикални дейности – солфежиране, слухов анализ и музикална диктовка. Тъй като за основа му служи слуховият анализ, до голяма степен той способства формирането на музиканта – творец, изпълнител, педагог.

Като учебна дисциплина солфежът притежава своя специфика – теоретичен по съдържание на музикално-слуховите проблеми, но практически по начина на провеждане. В часовете по солфеж обучаемите се запознават с елементите на музикалната изразност, формират се умения и навици за самостоятелен прочит на нотен текст, за записване с ноти на звучащо едногласно, двугласно и пр. построение. По този начин се формират музикално-слухови представи, така необходими при занимание по други учебни дисциплини – хармония, полифония, музикален анализ, музикален инструмент и др. Посредством солфежа се създава по-пълна представа за лада и характерните за него устойчивост – неустойчивост, опорност – неопорност. Освен това се създават и музикално-слухови представи за различни интонационни стилове и жанрове с характерните за тях изразни средства и ладова организация.

Ако до XIX в. в Европа са се използвали старите солфежни методи и системи (Тоника Сол-Фа на Джон Кърван и Сара Гловър, Тоника-До на Агнес Хундоегер, Тонворт-Карл Айц и др.) , то през XX век се появяват и нови солфежни методи (на Золтан Кодай и Бела Барток в Унгария, на Карл Орф в Германия, на Жан Тиберж във Франция и др.), целящи развитието и възпитанието на музикалния слух.

Как всичките тези тенденции намират отражение в България?

В първите години на XX в., наред с европейското културно развитие в България, се реализират множество идеи.

В музикалното възпитание у нас битуват две положителни тенденции относно нотното ограмотяване – това е идеята на Добри Христов за приноса на народната песен в урочната дейност и „Стълбицата“ на Борис Тричков.

В своята система за музикално възпитание **Д. Христов** посочва като съществен недостатък в музикалното възпитание неправилната методика за нотна грамотност, в чиято основа стои До-мажорната система. Авторът говори за недооценяване на народната песен с нейното ладово и метроритмично богатство. Изтъква „… учете децата не само на нотна грамотност чрез развиване на слуха и ритмично чувство, но от ранна възраст ги приучете към творческо тономислие.“ [4]

Основните моменти в методиката Д. Христов могат да се обобщят по следния начин:

- защитава идеята за народностно музикално възпитание на базата на българския музикален фолклор;
- поддържа идеята за всеобща певческа грамотност;
- нотното ограмотяване да се предхожда от слуховоподражателно пеене;
- въвеждане на нотна грамотност в ранна детска възраст;
- развитие на метроритмичния усет на основата на специфичните особености на българския музикален фолклор;
- активизира „творческото тономислие“ (по Кунка Каймакчиева) [4].

Във времето, през което твори, Д. Христов е изправен пред редица трудности от различно естество, а те се явяват пречка за изграждане на цялостна система за музикално възпитание.

През 1923 г. в България се появява методът „Стълбицата“ на **Б. Тричков** [10]. При този

метод се използва графичен чертеж.

В основата му лежи изграждането на „усет за гама“. Тричков се опира на стълбификацията, т.е. „способността на певеца да пее съвсем точно основната тонова стълбица“, което би могло да се осъществи, „след като в слуха се е оформила напълно точна представа за нея като конкретен вид гама и след като тя е узряла в музикалното съзнание“. [4]

Първоначалната работа с помагалото е свързана с овладяване на постепенното движение. Следващият етап е свързан с изпълнение на отделни степени отново върху помагалото – първоначално устойчиви, а в последствие – и неутойчиви, и то в тоналност До-мажор, която е изписана и с ноти върху петолинието.

Б. Тричков счита, че „българското музикално образование по съзнателно пеене“ трябва да лежи върху основната гама До-мажор, като се основава на:

- западноевропейското становище за тоналността;

- знанието, че тоновете са свързани помежду си и се възприемат в нашето съзнание като „стълбица“;

- „стъпалата на стълбицата имат точно определени места и се намират в определени отношения една към друга и всяка към тониката“.

Тричков счита мелодията като изходно начало за музикалното възпитание и изпада в крайност, като възприема гамата като такава.

Задачите, които предстоянют да бъдат реализирани, са близки до задачите на съвременната солфежна практика – заучаване на песни по слух с цел нотно ограмотяване, пеене на технически упражнения с конкретна задача за показване по солфежното помагало и петолинието, пеене на солфежи, заучаване на песни по ноти с конкретна солфежна задача.

В този аспект солфежният метод „Стълбицата“ е абсолютен ладово-степенен и аналитико-синтетичен. Има своите положителни страни – някои от принципите му биха могли да се използват и днес.

Като недостатък на неговата методична система може да се изтъкне фактът, че той счита народностното музикално възпитание като „неуместно форсиран музикален патриотизъм“.

Методите на Д. Христов и Б. Тричков осъвременяват музикалното обучение в България, свързват го с професионалната музикална практика. Въпреки че са съвсем различни, отделни страни от тях биха могли да се използват и в съвременното обучение по солфеж.

Камен Попдимитров създава „Метод за музикално-мисловна техника“ през 1956 г. [9], в която доразвива идеите на френския метод „Тиберж“ на Раймонд Тиберж за развитие на музикалния слух и музикално-слуховото възпитание като „база за тонална памет“. Теоретичните знания за овладяване на тоналностите авторът свежда до „упражняване с казване на имената, наименование на арматурните знаци, с изговаряне на диезите и бемолите“ [9, с. 9,10], а това се определя като „първа и начална форма на обучение“. Овладяването на тоналностите се извършва на основата на квинтовия и квартовия кръг, върху петолинието.

Като „втора фаза“ за овладяване на тоналностите К. Попдимитров посочва практическото им овладяване на музикален инструмент (пиано).

„Да виждаме тоналностите изцяло върху инструмента, да озвучаваме клавишите със собствените си пръсти или мислено с гледане, това е здрав музикален градеж на тоновото мислене, какъвто друг инструмент не може да ни даде. Практическото изграждане на тоналното съзнание може да става именно само когато зрителният „образ“ на тоналността върху клавиатурата бъде подкрепен с нейното изпълнение и чуване.“ [9, с.11]

Като „трета фаза“ на слухово овладяване на тоналностите К. Попдимитров отнася музикалните диктовки.

При прилагането на метода се активират трите вида представи – зрителна, двигателна и слухова.

В това именно е заложена и основната идея на автора – в музикалните процеси да участват всички сетива поравно.

От казаното до тук става видно, че свързването на певческия и инструменталния метод върху клавиатурата са „едно щастливо съчетание“, което благоприятства изграждането на тоновото мислене.

Ценното в този метод е именно поставянето му на сетивна основа, а това е характерна черта на съвременната солфежна методика.

Отношение към съвременната солфежна методика има теоретичният труд на **Иван Пеев**. „Очерци по методика на обучението по солфеж“ [8], както и помагалото с практико-приложен характер „Курс за изучаване на музикална диктовка“ (едногласна, двугласна, тригласна, четиригласна).[7] Авторът акцентира върху важни страни на музикално-слуховото възпитание – развитие и формиране на музикалния слух, музикалните способности и музикалната памет.

Изтъква, че „общомузикалното и специалното (инструментално) развитие на инструменталиста и по-специално развитието на музикалния слух, се явяват решаващ фактор за успешното формиране на музиканта“. [8, с.9]

Разработената система за обучение по солфеж цели развитие на основните и производни музикални способности, както и различните категории слух – ладотоналностен, мелодико-интервалов, тембров, динамичен, като основният метод, който той използва за тяхното формиране и развитие е „да се включат елементите на музикалната изразност не изолирано, схематично, откъснати един от друг, а в тяхното закономерно единство“ [8, с.11]

Интерес в солфежната методика на Ив. Пеев представляват технологиите, които авторът предлага за различните солфежни дейности. Изтъкната е и връзката между солфежа и музикалната теория с различни солфежни дейности – солфежиране и музикална диктовка.

Подобно на К. Попдимитров той изтъква значението на трите вида представи – зрителна, двигателна и слухова, които участват в музикалните процеси.

Научните възгледи на Ив. Пеев имат важно значение за съвременната солфежна дейност.

В „Методика на солфежа“ **Звезда Йонова** [3] отразява постиженията на солфежната методика на други европейски системи. Според авторката трудът е насочен към развитие на музикалния слух и засяга проблемите на музикално-слуховото обучение. Зв. Йонова разглежда музикалния слух като абсолютен и релативен. Изтъкнати са проблемите, свързани с възпитаването и развитието на мелодичния слух и на усета за многогласие, които „трябва да се развиват паралелно без превес на единия или другия“. [3, с.32]

Именно мелодичният слух е пряко свързан с мелодията като основно изразно средство. Той обединява различни елементи на музикалната изразност – тонововисочинни, ладови, ритмични, темброви, динамични, артикулационни, хармонични. Авторката изтъква значението на мелодичния слух, което е пряко свързано с развитието на основните и производни музикални способности, както и на музикалната памет. Всичко това допринася за по-пълноценно развитие на музикалната култура на обучаемите.

Чрез труда си „Метод за възпитаване на музикален слух върху български народни интонации и метроритми“ **Асен Диамандиев** [2] предлага методика за развитие на музикалния слух върху народностна основа чрез овладяването на народностната ладоинтонация и метроритмиката с нейната специфика и характерни черти – тип ладова организация, строеж и амбитус на народните мелодии.

Авторът изтъква, че не отхвърля самия принцип на лада и тоналността, на ладовите отношения, но акцентира върху особеностите на ладоинтонационната организация на българския народопесенен стил.

Изложеният песенен материал е представен с богата и разнообразна орнаментика. Авторът насочва работата с учащите към това разнообразие, което придава емоционално

въздействие и отклик.

Съществено място в солфежната методика на Ас. Диамандиев е работата, свързана с развитието на мелодичния слух и усета за многогласие.

За развитието на мелодичния слух Ас. Диамандиев препоръчва да се започне работа с едноглас в различни ладове, като това се осъществява не поотделно за всеки лад, а комплексно чрез тяхната съпоставка.

Съществено място в солфежната методика на автора е работата с многогласната песен и по-специално – двугласната песен „като изключително оригинално и самобитно явление в българската народна музика, което почива на стройна система, възникнала и изграждала се в процеса на историческото развитие“.[2, с.62]

Ас. Диамандиев изтъква: „Изучаването на българската двугласна песен с нейното съвършенство и яснота на музикалната форма, изразителност и напевност на мелодията и в съчетанието ú със сравнително лекия за интониране втори глас е едно прекрасно средство за възпитаване на музикалния слух в началния стадий на учебната работа към двугласно, тригласно и многогласно изпълнение и слушане.“[2, с.62]

Обръща внимание и на „вярното, стилно издържано хармонизиране и разработка на българската народна песен за битовите хорове и ансамбли“. [2, с.74]

Посочва и значението на двугласното пеене за развитие на усета за многогласие.

В своите научни търсения Ас. Диамандиев се спира и на основните солфежни дейности – солфежиране, слухов анализ и музикална диктовка.

При дейността солфежиране интересен момент представлява препоръката на автора упражненията да се пеят паралелно с ноти и със словесен текст, дори с характерния за всяка област диалект. Това спомага за изграждане на музикално-слухови представи и по-пълноценно тълкуване на съдържанието на дадената мелодия.

В методиката на Ас. Диамандиев, подобно на всички съвременни солфежни методики,се изтъква необходимостта от предварителен анализ на музикалните примери. Именно този предварителен анализ насочва вниманието на обучаемите към специфичните особености и връзките между елементите за музикална изразност.

Ценният песенен материал, включен в методическото помагало на автора, може успешно да бъде приложен и в третата солфежна дейност – музикална диктовка. Представен е пътят за приложение на тези примери.

Иновационен подход към развитието на съвременния солфеж предлага **Пенка Минчева** в труда си „Възпитание на музикалния слух чрез българския музикален фолклор“. [5] Нейната методика се базира върху българските народни интонации и метроритми.

Тя извършва активна изследователска дейност на редица предшестващи научни постановки, формулира съвременното тълкуване на лада с неговите характерни особености – музикален строй, ладови структури, ладови функции.

Предложената от авторката система е експериментално тествана, което потвърждава практическата ú значимост.

П. Минчева изтъква възможността от нотно ограмотяване чрез използване на български народни интонации. По този начин доказва, че осъзнаването на тонововисочинното движение на мелодията може да се извърши и чрез ладовите закономерности на българския музикален фолклор, а не само чрез използването на класическата мажоро-минорна система с присъщите ѝ ладофункционални връзки – устойчивост – неустойчивост. Авторката изтъква, че ладовата основа, върху която е изградена българската народна песен се различава от западноевропейската. П. Минчева подчертава, че класическата ладофункционална система не може да изпълнява ролята на универсална основа, база за възпитаване и развитие на музикалния слух.

В експерименталната си работа за възпитаване и развитие на музикалния слух чрез българския музикален фолклор предлага система от педагогически подходи и технологии

за възпитаване на ладовия усет:

1. Осъзнаване на секундовите отношения между тоновете от звукореда ре-ми. В мелодиите, които са включени, се използва мелодическа модулация от типа слабоцентрализирани монодически ладове.

2. Изграждане на умения и навици за изпълнение на нотен текст на народни песни с по-големи мелодични преходи (терцови, квартови, квинтови скокове).

3. Създаване на умения и навици за самостоятелен прочит на народни песни по ноти с по-сложни форми на мелодическа модулация (използване на тонови редици с „променливи“ звукове, т.е. модулации до едноименни ладове структури).

Чрез изтъкнатите форми на работа П. Минчева доказва възможността за нотно ограмотяване и възпитаване на музикалния слух чрез български народни интонации и метроритми. А възпитаването на музикалните способности на обучаемите чрез българския музикален фолклор се явява база, фундамент за по-пълноценно възприемане на съвременната музика на XX век, чиито ладови структури са по-сродни с тези на музикалния фолклор на разричните народи. По този начин музикалният слух се разкрепостява от „оковите“ на класическата мажоро-минорна система.

Възпитаването на музикалните способности на учащите чрез българския музикален фолклор ги подготвя към по-лесно възприемане на съвременната музика. А съвременната музика по-пряко кореспондира с музикалния фолклор.

От изложените до тук различни солфежни методики става видно, че солфежът е една широко обхватна музикална дисциплина, в процеса на чието развитие се осъществяват различни интегрални връзки.

В своето съвременно съдържание и от гледна точка на съвременната музикална психология солфежът обхваща развитието на основните музикални способности (ладов усет, метроритмичен усет и музикално-слухови представи), производните музикални способности (интервалов усет и усет за многогласие), както и различните категории и видове слух – релативен, абсолютен, вътрешен, ладотоналностен, мелодичен, хармоничен, тембров, а решаването на тази основна задача ще доведе до изграждане на високо развит музикален слух.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Давыдова, Е. Методика преподавания сольфеджио, М., 1975
2. Диамандиев, Ас. Метод за възпитаване на музикалния слух върху български народни интонации и метроритми, С., 1976
3. Йонова, Зв. Методика на солфежа, С. 1990
4. Каймакчиева, К. Нотно писмо, С., 2000
5. Минчева, П. Възпитание на музикалния слух чрез българския музикален фолклор, Пв, 1984
6. Минчева, П. Методика на обучението по солфеж, Пв., 2006
7. Пеев, Ив. Курс за изучаване на двугласна диктовка, С.,1973
8. Пеев, Ив. Очерци по методика на обучението по солфеж., С., 1964
9. Попдимитров, К. Метод за музикално-мисловна техника, С.1956
10. Тричков, Б. Стълбицата, 1923

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

135 ГОДИНИ НАРОДНО ПРОСВЕЩЕНИЕ – ТРАДИЦИЯ И ПРИЕМСТВЕНОСТ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ФОЛКЛОРНО ТАНЦОВО ИЗКУСТВО ДО 1993 ГОДИНА

Нели Спасова
Регионален инспекторат по образованието – Пловдив

135 YEARS OF NATIONAL ENLIGHTENMENT – TRADITION AND CONTINUITY IN THE DEVELOPMENT OF BULGARIAN DANCE FOLKLORE ARTS UP TO 1993

Neli Spasova
Regional Inspectorate of Education – Plovdiv

Abstract: The following article describes the traditions and of the 135 years of national education, with the development of the dance arts throughout the centuries as an integral part of our folklore. The article also shows the establishment of the Bulgarian folklore choreography as a separate form of art and its place in middle schools up to year 1993.

"Главният лост, с който ще издигнем народа до ония идеални висоти, дето бихме желали той да блести, е училището" Проф. д-р Иван Шишманов

В българския тълковен речник за думата ***образование*** срещаме следните дефиниции: *обучение, просвещение, получаване на знания; съвкупност от знания, получени при целенасочено обучение.*

„Образованието е процес на специално организирано (преднамерено) предаване от поколение на поколение на социално-културния опит и създаване на условия за проявление на вътрешната мотивация на детето. Този опит е ценен за даденото общество." [1]

В търсене на определение за значението на думата *образование* в различни източници намираме общи постановъчни идеи.

В следосвобожденския период на българското образование „педагогическите идеи на министрите на просвещението са обединени около социално-политическите потребности на младата държава. Приема се категорично, че най-здравата опора за създаването на модерна национална държава с културна идентичност, е народната просвета."[2]

Към края на XIX в. просветната политика на българските правителства е „подчинена на идеята, че науката, културата и просветата трябва да се развиват в народностен дух и върху национална основа – само така е възможно да се формира духовният образ на българската държава."[3]

Реформирането на националната учебно-възпитателна теория и практика у нас започва в края на XIX и началото на XX век от българските педагози. Просветните министри на България бързо израстват до научното и идейно равнище на педагогическите реформатори

на Европа и САЩ. Практическата философия на Й. Ф. Хербарт – психология и педагогика, „ги насочва към образователните възможности на литературата, изкуството и историята да развиват способностите на учениците относно естетическото възприемане на света (Й. Груев, В. Друмев, П. Р. Славейков, Г. Живков, К. Величков, Ив. Шишманов и др.)”[4] , както и идеите на Фридрих Фрьобел за “национално възпитание в духа на общочовешките ценности.“[5] Българските просветни министри взаимстват от опита на Европа и същевременно запазват нашата национална и културна идентичност.

В началото на XX в. министър Иван Шишманов застъпва идеята, че „задачата на училището е да стане център на културните усилия и да се превърне в източник на щастие във всяка държава по земята, да съдейства за развитието на всички науки и изкуства – тази декларация има стойност на харта за намеренията на българите да бъдат достойни за демокрацията в общия европейски дом и по цялата земя.“[6] Изумителна е мъдростта на „апостола на българската наука“ (Кирил Топалов) с „насочен поглед напред – към бъдещи европейски измерения“ (Л. Пейчинова). Просветната политика на България приема още едно идейно „модерно европейско схващане – „духовното израстване на народа” и „личностно развитие.“[7] Днес ние сме горди със завидната визионерска далновидност на нашите просветни водачи.

Назад във времето през вековете в България се установяват трайни и стабилни културни взаимоотношения с различни племена, етноси, етнически групи. Различните култури при своето взаимодействие взаимно са се обогатявали, което е довело до развитие на „удивителна по своето разнообразие и красота фолклорна музика, едно богатство с уникални метроритмични и ладови особености“[8], в което синкретично присъстват и различни танцови форми.

Възникнал в древността танцът е форма на синкретичното изкуство - съчетание на слово, ритъм, музика и движение. Преминал през утилитарните си финкции през различните исторически епохи, българският народен танц през XX век у нас се оформя като самостоятелно изкуство.

Българският народен танц е съществена част от фолклорната ни култура.

Векове наред до Възраждането „фолклорът в България е бил почти единствената форма на духовна и естетическа култура и изява на народа ни тъй като дотогава не е имало осезателно изявено обществено разслоение“[9] (за разлика от Европа).

Сам творец, създател, изпълнител и критик, българинът има своя принос в развитието и обогатяването на целия творчески акт. Публиката е приемала и поощрявала хубавото и усмивала грозното. „И това е ставало под строгото и критично око на народа, който винаги бил готов да приеме хубавото, а да осмее грозното и противното на своите разбирания и морал“[10]. Така „постепенно с общите усилия“ на всички се създават „ярките и самобитни български хора и ръченици, вплели в себе си бита и морала“[11] на предците ни, неговата душевност. Анна Илиева, в своя труд „Теория и анализ на фолклорния танц“, внася някои по-нови терминологични уточнения във връзка с формообразуването в българския танцов фолклор. „В българският танцов фолклор можем да обособим три основни танцови вида в зависимост от степента на разгърнатост и самостоятелност на танцовото начало. Това са *игрите (обредни, детски, сюжетни),* празничните мегдански *хора* и сравнително новите за българската традиция *танци.“*[12]

Стилът в българските народни танци се е оформял „в продължение на векове в зависимост от условията на материалния и духовния живот, нравите, обичаите и поминъка, при които е живял и се е развивал народа.“ [13]

Географското разположение и историческото минало, произходът на населението, са фактори, довели до обособяването в България на шест фолклорни области - *Тракийската, Добруджанската, Пиринската, Родопската, Шопската, Северняшката*. Всяка една от тях има свой характерен начин на танцуване, отличителни елементи, характерни танцови

размери, танцови и песенни образци, различни обичай, носии, инструменти.

Сериозен принос за издирването и проучването на народния танц и традиции след Освобождението до наши дни у нас имат Д. Маринов, акад. М. Арнаудов, Хр. Вакарелски, проф. д-р С. Джуджев, Б. Цонев, проф. К. Дженев, К. Харалампиев, С. Въгларов, Р. Кацарова-Кукудова, А. Илиева, К. Петров, Т. Ив. Живков, и др., съпътствани от много имена на личности, които имат дял към изучаване на народния танц във връзка с неговия сценичен вариант – сценичен танц. Именити наши хореографи, полагат усилия за изработване на единен танцовия език, систематизират танцовите движения, трети - установяват строежа на движенията в българските народни танци, принципите на формообразуване и прочее.

Хорото е масов народен танц, при който изпълнителите са заловени за верига един за друг, като оформят сключено, водено хоро или „на леса“.

„Най-разпространеният начин на игра **е хорото.** При хорото се залавят във верига един за друг десетки, а понякога и стотици играчи, подчинявайки се на общия му ритъм, изпълняват едни и същи движения.“[14] „При хората, поради ограниченията, които създава хватът за движенията на ръцете, творческите вълнения и преживявания на играещите са намерили най-ярко проявление в движенията на краката”, поради което „последните са много сложни, изразителни и разнообразни. Това особено често се набюдава в играта на мъжете“[15], която е силно експресивна и въздействаща.

„Възможности за движения на цялото тяло – ръце, крака, тяло, глава, има при ансамбловите игри. При тези изпълнения играчите не са заловени и свободно се движат, клякат, коленичат, завъртат се и т. н., което им придава неповторимост и красота“. 16]

Разбира се „в нашето съвремие е неминуем процеса на преосмисляне на фолклорно-танцовите жанрове при тяхното съвременно интерпретиране и сценичен вариант.“ [17]

Според изследователите (К. Дженев и К. Харалампиев) „българинът е играел дори и през почивките по време на своята работа” – за вдъхновение, вероятно и за отмора, променяйки монотонната и еднообразната дейност с изпълнение на хоро или танцова игра. В наши дни подобна практика се доказва и препоръчва от съвременните психофизиолози като възможност за **подобряване на психическото здраве** и изпълнява просоциални функции. Медиците също подкрепят с научни опити и изследвания в тази посока.

„В кратка история на българската фолклорна хореография“ (2008) Бисер Григоров въвежда периодизация, според посочени критерии, и проследява процеса на развитие на българската хореография, която е с „над 100-годишна история“ (Б. Григоров).

Първи период – 1878 – 1944 г., с два етапа: *1878 – 1927 г.; 1928-1944 г.*

Втори период – 1945 – 1989 г., с три етапа: *1945 – 1959 г.; 1960-1971 г.; 1972-1989 г.*

Трети период – 1990 – 2007 г., с два етапа: *1990 – 1995 г.; 1996-2007 г.*

В средата на XIX век българската култура е в разцвет.

„Най-ранните прояви с телесна насоченост – традиционни игри и разходки, са в килийните училища.“ [18] Заедно с „Телесното движение“ от нашите просветни дейци е изразено мнение за „включване на танците като рационално средство в системата на физическото възпитание“. [19] Постепенно законово и нормативно се утвърждава предмета „Ритмика и танци“.

През „1897 г. в учебната програма за V клас на девическите училища, а от 1914 г. и в тази на прогимназиите **за първи път са включени и български танци.“[**20] Заслугата е на министър Константин Величков. Към министерство на народното просвещение (МНП) е създаден Инспекторат за физическо възпитание (1925 г.). Негова е идеята за организиране на държавни курсове за подготовка на учители по телесно възпитание. „През 1936 г. Министърът на просвещението д-р Н. Николаев свиква заседание на Върховния съвет за телесно възпитание. Обсъдената „идейна схема за телесните упражнения“ предвижда обучение по народни танци и в двете възрастов**и** групи – от 7 до 14 и от 14 до 17 години“. [21]

Във втория етап на първия период, през 1929 г., се прави **първи опит** за създаване на **специализирана хореографска литература** - излиза сборникът на Ангел Друмев „Български народни хора“, а през 1938 г. – книгата на Крум Кацаров „Ръководство за телесно възпитание“. В тях са поместени добре описани народни хора с наименование, с означаване на елементите и движенията. „От 1942 г. за пръв път във висше училище (новосъздаденото Държавно висше училище за телесно възпитание, ВУФ, ВИФ, НСА „В. Левски“) се изучава дисциплината „Народни хора“. [22] Преподавател е Ангел Друмев.

От казаното до тук можем да подчертаем, че **наличието на върховна просветна институция** и нейното отношение за важността и статута на *Ритмиката и танците* като учебен предмет, изиграват определящо значение за включването на танцовото ни наследство в българското образование..

През първият етап на периодизацията, предложена от Б. Григоров, съществуват и танцови формации, които печелят награди и авторитет в България и чужбина, и същевременно съхраняват спецификата на танцовия стил. Първата танцова група е „Българска китка“, според налични досега исторически сведения, която завоюва много международни отличия, „включително и **златен медал от Олимписките игри в Берлин през 1936 г.“** [23]

„От 1946 г. се създават предпоставки за широкомащабно развитие на българския фолклор“ [24] Създават се първите професионални колективи, фолклорни ансамбли. На 1 май 1951 г., по модел на руския ансамбъл „Пятницки“, е създаден първия по рода си Държавен ансамбъл за народни песни и танци, с главен художествен ръководител Филип Кутев. Изключителна е заслугата на първите ръководители на държавния ансамбъл за събирането, запазването и популяризирането на българското музикално и песенно творчество. „Кадрите за ансамбъла са издирвани от цялата страна. Вниманието е било насочено към изявени изпълнители, **носители на стила и характера на танцуването от съответния регион**.“[25] За целта конкурсите за изпълнителите в новия състав се провеждат с хора от провинцията, където са естествените, неподправени и безспорни носители на автентичните български песенни и танцови традиции.

През 1956 г. е открита специалност „Български танци“ към създаденото през 1951 г. Държавно хореографско училище в София. По-късно са създадени и отделите по български танци в Широка Лъка и в Средното музикално училище в град Плевен.

През годините преподаването на български танци присъства в програмите на обучението по физическо възпитание. „През 1960 г. се обнародва нова програма за физическо възпитание. В нея се предвиждат часове за преподаване на български танци“.[26] Броят на часовете в класовете е различен - от 1 до 5 часа, а изучаването обхваща всички класове - от 1. до 12. клас.

От 90-те години на миналия век се засилва тенденцията за създаване на **хореографски паралелки към общообразователните училища**. Този етап в периодиката Б. Григоров бележи като „години на разцвет на сценичния фолклорен танц.“ Ние ще допълним – академизъм и професионализъм. През 1972 г. се открива Полувисш институт за музикални и хореографски кадри в София, а през 1974 г. към Висш музикално-педагогически институт – Пловдив се разкрива **катедра „Хореографска режисура и хореографска педагогика“,** под ръководството на проф. Кирил Дженев**,** който е основател, главен художествен ръководител и хореограф на Държавен фолклорен ансамбъл „Тракия“.

Бележи се **началото на преподаването на Български народни танци в училище**. То е „през 1980 г. в V ОУ „Иван Вазов“, София, по инициатива на Нестор Несторов. През първата учебна година преподаването е под формата на СИП.“ [27] Постепенно в страната са разкрити хореографски „паралелки в над 50 училища в цялата страна, като само в София те са 18“. [28] Този процес естествено изисква създаването на единна учебна програма за предмета.

През 1993 г. Министерство на образованието и науката утвърждава учебна

програма по хореография за I-VII клас на СОУ утвърдени от доц. Чавдар Стефанов. "Програмата е предназначена за учениците от средните общообразователни училища с обучение по хореография от I до VII клас. От нея могат да се ползват също школите по изкуства и самодейните детски колективи." [29] Програмите са разработени от екип от водещи наши хореографи – практици и теоретици: Иван Загорчев – хореограф-режисьор; Нели Карабахчиева – учител по хореография от СОУ „Св. св. Кирил и Методий", гр. Пловдив, с профил „Изкуства" – Музика, Хореография, Изобразително изкуство; проф. Димитър Русков – преподавател по хореография в АМТИИ – Пловдив, Зоя Рускова – хореограф; Иван Парламов.

Подробното описание на утвърдената учебна програма по хореография, валидна и към днешна дата, е обект на друго научно изследване.

Хореографията като проекцията на българското музикално-танцово наследство и традиции присъства тридесет години в образованието на Република България.

Посочените факти до тук потвърждават правилността на изработената от Борис Григоров периодизация.

Бъдещото развитие на българското фолклорна танцово изкуство поставя още един интересен аспект на използването на музиката. В тази разработка не разглеждаме използването на музиката – неделима част от танца, тъй като този аспект на развитието им (на музиката и танца) в училище се нуждае от обстойно научно изследване, във връзка с тяхното влияние върху здравословно състояние на българския ученик. Този аспект ще бъде разгледан в отделно научно изследване.

В родното пространство читалището – тази типично българска обществена и културна институция, играе важна роля за запазване на традициите и непреходните национални ценности. Читалището е фактор за съхранението и развитието на фолклорното изкуство у нас.

Проследявайки спецификата и логиката на това обществено значимо явление – българаската фолклорна хореография, отчитаме, впоследствие, нови тенденции и насоки в нейното съвременно развитие, което е обект на друго научно изследване.

Библиография:

[1] Иванов, Ив. Теории за образованието, унив. изд. „Еп. К. Преславски" , Шумен, 2004

[2] [3] [4] [5] [6] [7] [24] Колев, Й. Педагогически възгледи на министрите на народното просвещение, ЮУ „Неофит Рилски", 2009, статия

[8] Борисова, М. „Децата и фолклорът", изд. „Имеон", П., 2013

[9] [12] [17] Илиева, А. Теория и анализ на фолклорния танц, С., 2007

[10] [11] [14] [15] Дженев, К., К. Харалампиев, Теория за строежа на движенията в българската народна хореография, С., 1965

[13] [16] Петров, К. Български народни танци от Северозападна и Средна Северна България, С., 1993

[18] [19] [20] [21] [22] [23] [24] [25] [26] [27] [28] Григоров, Б. Кратка история на българската фолклорна хореография, С., 2008

[29] Учебна програма по хореография за I-VII клас на СОУ, МОН, 1993

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

НОВИ ИНИЦИАТИВИ В РАЗВИТИЕТО НА УЧЕБНИТЕ ПРАКТИКИ ПО МУЗИКА И ХОРЕОГРАФИЯ В БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ

Нели Спасова
Регионален инспекторат по образованието - Пловдив

NEW INITIATIVES IN THE DEVELOPMENT OF MUSIC AND CHOREOGRAPHY EDUCATIONAL PRACTICES IN BULGARIAN SCHOOLS

Neli Spasova
Regional Inspectorate of Education - Plovdiv

Abstract: The following article shows the development of Bulgarian folklore choreography and focuses the attention at school subject “Choreography” in middle schools after year 1993. The article is an introduction to new initiatives, successfully developed in the last couple of years in the educational system in Bulgaria. These events, initiated by the Regional Inspectorate of Education in Plovdiv, and namely “Folklore tangle” (“Фолклорна плетеница”) and the music game “The Key to the Music” (“Ключът на музиката”), have no national analogue.

Настоящата публикация дава информация за генезиса на две регионални инциативи, предствени и реализирани в национален мащаб. Тези събития се явяват като продължение на традициите в образователната ни система и са в съзвучие със съвременните предизвикателства, предоставяйки възможност на всички ученици да се изявят в условия на конкурентна среда. Българската образователна система се отличава със своята уникалност и специфика, актуалност и европейски модернизъм. „В историята на българското образование има достатъчно доказателства за *авангардни идеи* и *изпреварващи действия* на водещите просветни министри.“ [1] В тази връзка с гордост отбелязваме факта, че през всичките години българската образователна система подготвя и разполага с педагогически кадри и учители-специалисти, включително и по учебни предмети от културно-образователна област *Изкуства*: музика, хореография, изобразително изкуство, във всички образователни нива, което е фактор за качество на образователно-възпитателния процес от една страна, а така също е предпоставка за множеството награди и постигнати европейски и световни успехи в областта на изкуствата през годините, за придобитито самочувствие.

Танцът е едно от най-древните изкуства, съпътстващо многовековната човешка история.

„Универсално социално явление, танците са характеристики и функции, съответстващи на потребностите и интересите, както на различни групи, така и на отделна личност. Това прави науката за тях сложна и обширна, а овладяването й изисква знания за музика, ритъм, история, етнография, живопис.“ [2]

„Хореографията като проекция на българското музикално-танцово наследство и

традиции присъства тридесет години в образованието на Република България.“ [3]

За нуждите на тази разработка е използвана въведената от Бисер Григоров [4] **периодизация в развитие на българската хореография**, която е с „над стогодишна история“.

„През 1993 г. Министерство на образованието и науката утвърждава учебна програма по хореография за I-VII клас на СОУ утвърдени от доц. Чавдар Стефанов. Програмата е предназначена за учениците от средните общообразователни училища с обучение по хореография от I до VII клас.“[5] Този образователен нормативен акт отнасяме към първия етап от третия период в предложената от Б. Григоров периодизация.

Основната цел на Програмата е „съхраняване и поддържане на народните традиции.“[6] Основен предмет на изучаване са българските народни танци, които дават „основна представа на учениците за българския танц и обичаи от различните етнографски области.“[7] Съществен момент е „учениците да получат необходимите познания по ритмика, актьорско майсторство, сценичност, етнография. Изучаването на народни танци запознава с красотата, богатството и разнообразието на народния танц, музика, костюми, възпитава любов към фолклора, помага на децата да укрепнат физически, емоционално и да развият личностни качесва – самодисциплина, отговорност, умения за работа в екип, памет, двигателна координация, отношение към естетичното“ [8], култура на емоциите. Детайлно разглеждане на елементите от развиваната тема се представят в отделни научни разработки.

Важността и значението от изучаването на български фолклорни танци е отчетено от МОН, което намира израз в изработването на образователни стратегии на министерството за профилирано обучение в средните училища. От началото на 2005 г. министърът на образованието и науката утвърждава учебна програма, Държавни образователни изисквания (ДОИ) за учебно съдържание по хореография за IX-XII клас, профилирана подготовка (ПП) с изведени цели и задачи на предмета. Целта на обучението по хореография ПП е: „да запознае младото поколение с многообразието на народното творчесто и чрез него да създаде условия за системно естетическо възпитание със средствата на фолклора; утвърждаване на собствен критерий и отношение към културните явления от миналото и съвременността.“ [9]

Нашият дългогодишен опит и липсата на национален аналог позволи иницирането и провеждането на новия формат – **национален преглед „Фолклорна плетеница**“, за ученици, изучаващи хореография в задължителноизбираемата (ЗИП) и профилираната подготовка (ПП) в общообразователните училилища на Р България. Съдържанието на идеята бе свързано с представяне на резултатите от обучението по предмета в ЗИП и ПП. Регламентът на прегледа бе разработен с учители-хореограафи от СОУ „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Пловдив, с профил „Изкуства“. Учителите от профил „Изобразително изкуство“ към училището са автори на графичния знак. В първото издание на плетеницата се включиха всички танцови състави по възрастови групи – IV, VII, XI-XII клас от училища от област Пловдив, изучаващи хореография в ЗИП и ПП – общо 12 състава.

Във второто издание на националния преглед през учебната 2012/2013 г., се включиха и танцовите състави от 144 СОУ „Народни будители“, София-град, което също е с профил *Хореография*. През втората година на провеждане на националния преглед „Фолклорна плетеница“ за втори път на практика се реализираха неговите цели: да подкрепи даровитите деца в областта на танцовото изкуство в училищата и да разшири възможностите за тяхната творческа изява; да създаде условия на участниците в прегледа и на техните педагози да могат да обменят и да обогатят своя опит в българската народна хореография.

Двете национални инициативи бяха реализирани чрез подкрепата и съдействието на местната управа на великолепната сцена на Античен театър - Пловдив. [10] [11]

И двете издания на националния преглед в град Пловдив са проведени с подкрепата на

структурите на българското образование. Даденият знак бе положителен.

Можем да направим извода, че новата инициатива съдейства за **осмисляне и творческо предствяне на учебното съдържание** по предмет Хореография – ЗИП и ПП, което кореспондира с развиване на осмата ключова компетентност - културна осъзнатост и творчески изяви. Развиват се също социални конпетентности. Овладяването на **ключовите компетентности** е приоритетна задача на политиката на министерството на образованието и науката за средното училище, което е призвано да подготвя българите като бъдещи граждани на обединена Европа. [12]

Същевременно Плетеницата е **форма за проверка на обучението** по хореография за видовете подготова ЗИП и ПП. Не на последно място съдейства за **подобряване на емоционалната култура и интелигентност** на участниците, в **полза на тяхното здраве** и в условия и среда на **равен достъп**.

Положителните резултати от реализирането на инициативата, се потвърдиха през учебната 2013/2014 г., когато в гр. Варна се проведе **национално състезание „Фолклорна плетеница“**, организирано от министерство на образованието и науката. Новият формат, по Регламент, **включва измеримост по критерии** и се провежда в два кръга – областен и национален, като на национален етап участват танцовите групи от съответните класове – IV, VII и XI-XII кл., получили най-висок точков резултат по критерии от първи кръг. Всеки кръг се провежда в два етапа – в репетиционна среда и на сцена. От област Пловдив в град Варна на 13-14 юни 2014 г. участваха общо 5 състава от IV, VII, XI кл. Точковите резултати от участието на всички 27 състави в националния кръг са публични.

Изнесената по-горе информация за началото на националния преглед „Фолклорна плетеница“ (за годините 2012 г., 2013 г.) и национално състезание „Фолклорна плетеница“ (2014 г.) хронологично се съотнася към следващия етап на **третия период** (след 2008 г.) в **периодизацията, направена от Б. Григоров**, с което **я потвърждава и допълва в частта хореография в българското общообразователно училище**.

В тази разработка не разглеждаме използването на музиката – неделима част от танца, тъй като този аспект на развитието им (на музиката и танца) в училище се нуждае от обстойно научно изследване, във връзка с тяхното влияние върху здравословно състояние на българския ученик. Този аспект ще бъде разгледан в отделно научно изследване.

Отчитайки значението на танца за общото психо-физиологично и хармонично развитие на подрастващите в сегадействащите учебни програми на МОН по предмет *Физическо възпитание и спорт* (ФВС) от I – VIII клас освен „основните, задължителни ядра на учебното съдържание: *лека атлетика, гимнастика и спортни игри*, има и допълнителни ядра“[13], сред които присъстват *танци.* Този приложно-практически подход за „включване на танците като рационално средство в системата на физическото възпитание“[14], според разгледаното в други наши научни статии, присъства „от зората на българското просвещение“ [15] до наши дни.

С оглед на успешното реализиране на УП по хореография обаче, е необходимо условие да имаме както ерудирани и подготвени учители-специалисти, добре познаващи фолклора, така също и налични учебни помагала за учениците, от които те да могат да получават необходимите знания. Много малко е количеството на наличната учебна литература и научни разработки, свързана с училищата с профил „Хореография“ – „приемници на музикално-танцовия фолклор“ (Т. Джиджев).

Всички работещи в сферата на родното образованието и просвета очакваме новия Закон за предучилищното и училищно образование. В **Проекта на Закона за предучилищното и училищно образование се установи непълнота** – Глава шеста, Раздел II, чл. 81 (3) на нормативния документ **липсва профил *Хореография*.** Искрено се надяваме този пропуск да бъде преодолян и профил *Хореография* да присъства сред профилираното обучение в

бъдещите български общообразователни училища.

Генезисът на втората инициатива също е през учебната 2011/2012 г.

На 21.03.2012 г. в град Пловдив стартира **Музикална игра „Ключът на музиката“.**

Съдържанието на идеята бе в отговор на процеса на **стандартизация, измеримост на образователните резултати у нас**, включително и по предмета *Музика,* и новата образователна политика, в основата на която е „хуманно-личностния подход към личността на детето.“ Играта е технологично и методически разработена на база държавни образователни изисквания (ДОИ) за учебно съдържание за учебен предмет *Музика*, стандарти и теми на учебна програма (УП) като регионален метод за оценяване на знанията, уменията и компетентностите по предмета на ученици от IV клас. Регионалната инициатива бе проведена в 36 паралелки от училища от град Пловдив и област Пловдив, с общо 545 ученици от IV клас.

При изработването на Музикална игра „Ключът на музиката“ е използван наличния национален образователен опит, в това число учебници на: авт. колектив П. Минчева, П. Пехливанова, К. Филева и С. Христова; авт. колектив В. Сотирова, Г. Калоферова и З. Матеева; авт. колектив Г. Стоянова, В. Манолова и Ю. Близнакова; учебни помагала**,** емпеpичен опит в областта на музиката в общообразователното училище, както и личен практически такъв.

Нашият личнен принос е във връзка с изработване на: **алгоритъм** – възможен, работещ модел за проверка и оценка на знания на учениците по музика, разработен предвид спецификата на предмета и **инструментариум** за неговото реализиране, **име и графичен знак.**

Предложеният алгоритъм съдържа: 15 задачи върху учебното съдържание по музика, от които 6 са със звучаща музика, 9 са с избираем отговор (задачи от затворен тип с три възможни отговора, от които само един е верен и задачи с отворен отговор). Моделът изисква съчетаване на два специфични аспекта при изработването: музикално-технически и тестови.

Предложеният **инструментариум** за реализиране включва: регламент, работен лист с въпроси към участниците, ключ с верните отговори, протоколи за отчитане на резултатите.

Предоставянето на материалите до участващите училища се осъществи до тях чрез IT връзка, бърз, съвременен и ефективен начин за комуникация, в деня на провеждането.

Всички отчетени резултати и съдържателен анализ от провежденото регионално изследване по стандарти и теми от учебното съдържание на участниците от IV клас са представени в МОН.

Регионалният опит бе приложен в още две училища с ученици от IV клас в област Бургас и област Пазарджик през м. май 2012 г. Получените резултати са представени в МОН.

„Ключът на музиката“ се прие от всички участници с голям интерес, поради липсата на национален аналог и поради иновативния подход и моменти в училищната практика.

Играта “дава възможност на учениците да упражнят инициативност, да покажат знания и да изпитат чувство за успех, като същевременно стимулира техните способности (сензорни, интелектуални).“[16] Тя е възможност **всички участници едновременно да слушат, разпознават, определят музика от учебното съдържание** по предмета под формата на игра. **Измеримостта** на знанията на участниците е на база постигнат индивидуален точков резултат.

Музикалната игра дава възможност да бъдат **отчетени резултатите от дейността *слушане на музика*,** която е една от трите основни дейности в клас**, заедно с** изпълнение на музика и музикално творчество.

Моделът е **приложим на училищно, регионално, национално ниво**. Анализите от

резултата на всеки един ученик поотделно е **възможност за установяване на пропуски,** дефицити в знаниятя и тяхното **преодоляване.** Това следва да насочи вниманието на преподавателя за работа в съответната посока.

Същевременно "Ключът" предоставя възможности, на практика, **за измеримост на различни когнитивни нива на занания на учениците** по предмета. Музикалната игра е възможност учениците да използват своите знания и наученото да бъде **приложено за изпълнение на поставени образователни задачи** по теми от учебното съдържание по учебен предмет *Музика*.

Предложеният алгоритъм позволява да се прилага и **в различни класове.**

Представяме някои възможности за приложение на алгоритъма на музикалната игра на училищно ниво: за индивидуална проверка на степента на усвоени знания на учениците на дял от учебното съдържание, за проверка на входно, изходно ниво в началото и края на учебната година; за организиране на състезателни музикални игри между отделни паралелки от един клас. Резултатите могат да бъдат преставени индивидуално, да бъдат обобщени за съответната паралелка. Моделът на „Ключът на музиката" също може да се приложи между отделни училища, училища с профил „Музика" и др.

От казаното до тук можем да направим извода, че проведената регионалната форма Музикалната игра „Ключът на музиката" освен, че дава реална възможностите за проверка и измеримост на знанията и уменията на учениците на база ДОИ за учебно съдържание по музика в общообразователните училища е и **нова и атрактивна форма на** обучение и проверка без натоварване на психическото здраве на учениците. Играта съдейства за развитие на емоционалната отзивчивост на децата без да вреди на тяхното здраве.

Положителните резултати позволяват инициативата да бъде приложена и **на Европейско ниво**.

В потвърждение на тези изводи е факта, че през учебната 2012/2013 г. и 2013/2014 г. Музикална игра „Ключът на музиката" се възприе и проектира от министерството на образованието и науката в национален мащаб. **Националното състезание Музикална игра „Ключът на музиката"** се проведе в три етапа – общински кръг, областен кръг и национален кръг.

През учебната 2012/2013 г. на национален кръг, в град Пловдив, се явиха и бяха оценени 937 ученици от IV клас от цялата страна. Индивидуалните резултати бяха оповестени на втория ден на състезанието.

През учебната 2013/2014 г., съгласно регламента, в състезанието участваха ученици от IV и V клас. На национален кръг, в град Пловдив, се явиха и бяха оценени 269 ученици от IV и V клас от цялата страна. Индивидучлните резултати на участниците са публични. През учебната 2013/2014 г. като образователен въпрос бе включено изпълнение и на **творческа задача**. Така участието в Националният кръг предположи добре усвоени и надградени знания по предмета.

Обобщената положителна оценка на МОН е на базата на изнесените индивидуални точкови резултати на участниците, които са статистически обработени и обобщени по области на база среден точков резултат (СТР) и брой ученици (IV - V клас) и са представени в графичен вид (фиг. 1 и 2).

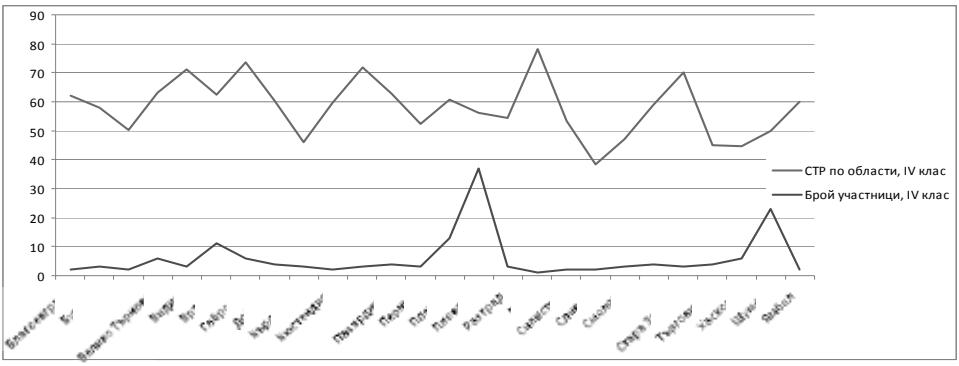

Фиг. 1

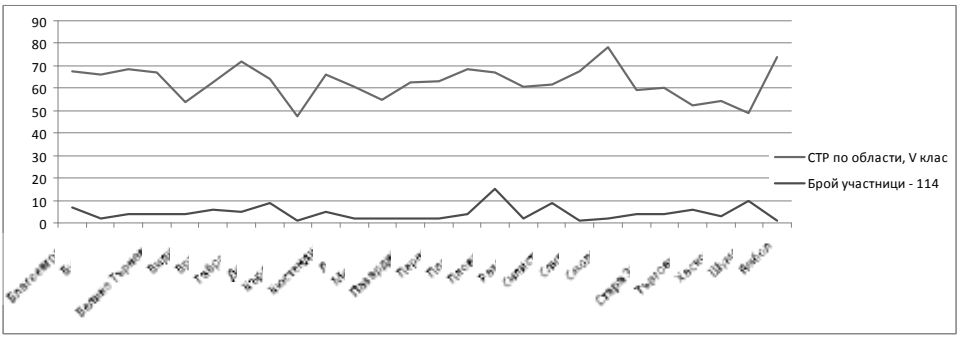

Фиг. 2

Литература:

[1] Колев, Й. Педагогически възгледи на министрите на народното просвещение, ЮУ „Неофит Рилски”, 2009, статия

[2] [4] Григоров, Б. Кратка история на българската фолклорна хореография, С., 2008

[3] [5] [14] [15] Спасова, Н. 135 години народно просвещение – традиция и приемственост в развитието на българското фолклорно танцово изкуство до 1993 година, П., 2014

[6] [7] [8] Учебна програма по хореография за I-VII клас на СОУ, МОН, 1993

[9] Учебна програма по Хореография за IX-XII клас, профилирана подготовка, на МОН, 2005

[10] http://sofrony.net/main.php?page=%D5%EE%F0%E5%EE%E3%F0%E0%F4%E8%FF

[11] http://www.plovdiv.utre.bg/2013/06/09/171448-folklorni_ritmi_zavladyavat_antichnia

[12] Национална стратегия за учене през целия живот 2008-2013 и национална стратегия за учене през целия живот 2014-2020 г. на МОН

[13] Учебни програми по ФВС I-VIII на МОН.

[16] Спасова, Н. За музиката – Платон и съвремие, Аз Буки, кн. 3, С., 2013

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ТЕХНИЧЕСКИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА КЛАВИШИТЕ И СЪОТВЕТНИЯ ЗВУК ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕ НА АКОРДЕОН

Диана Станчева
Пловдивски университет „П. Хилендарски”

A STUDY OF THE TECHNICAL OPTIONS FOR CONTROL OF THE KEYS AND THE RELEVANT SOUND IN THE ACCORDION PERFORMANCE

Diana Stancheva
Plovdiv University „P. Hilendarski“

Abstract: The study is focused on the differentiated examination of the finger accordion performance technique. A laboratory experiment of research of the options for control of the keys and the corresponding sound has been performed with the bellows movements being isolated. The relevance of the results and the conclusions has been defined, with some of them pointed out as a suitable ground for elaboration of new pedagogical technologies for the development of the finger technique in the methodology of accordion education.

Проблемът за развитието на изпълнителската техника обхваща голяма част от съдържанието на методиката на обучението по всеки музикален инструмент. Неговата значимост и актуалност се обуславят от една страна от факта, че изпълнителската техника представлява средството за музикален изказ на всеки инструменталист и естествено рефлектира върху качеството на художествената интерпретация на музикалните произведения, а от друга страна – от перманентната необходимост да бъдат разработвани все по-ефективни педагогически технологии за развитието й с цел оптимизиране на учебния процес.

Изпълнителската техника на инструменталиста представлява комплекс от превърнати в сръчности изпълнителски движения, необходими за произвеждането, оформянето, редуването и съчетаването на музикалните звуци при изпълнението на музикалните произведения на съответния инструмент. Тя се обуславя главно от два фактора:

- от конструкцията на инструмента и спецификата на неговото звукообразуване и
- от характерните особености на всяко конкретно музикално произведение.

Конструкцията и спецификата на звукообразуване при акордеона дават основание да бъдат различени два основни, равностойни по своето значение, компонента на акордеонната изпълнителска техника – мехова техника и пръстова техника, чрез които се прилагат изразните възможности на инструмента при интерпретацията на музикалните произведения.

Поради комплексния характер на изпълнителската техника, разделянето й на пръстова и мехова е условно, така, както и отделянето на изпълнителската техника от цялостната изпълнителска дейност като художествен акт. Отделянето на изпълнителските действия, отнасящи се до управлението на меха или на клавишите, от изпълнителската техника като

цяло, се прави чрез използване метода на абстрахирането по пътя „абстракция – анализ – обобщение" на научното познание. Това разделяне освен теоретични, има и своите практически основания – наличието едновременно на отворена клапа и въздушно налягане в меховата камера са задължителните условия за произвеждането на тон при акордеона, но необходимите за създаването и регулирането на тези условия изпълнителски движения (мехови и пръстови), могат да протичат на практика и последователно, което дава основание да бъдат разпознати като относително независими елементи.

Настоящото изследване на техническите възможности за управление на клавишите и съответния звук е насочено към изучаване на единия от двата компонента на изпълнителската техника – пръстовата, която по своята същност представлява комплексът от сръчности, свързани с натискането, задържането и отпускането на клавишите от десния и левия мануал.

За целите на по-пълното и задълбочено изучаване на даден елемент от изпълнителската техника, правилно би било той да бъде отделен от другите елементи, като бъде игнорирано или поне минимализирано тяхното влияние, доколкото на практика съществува такава възможност. По този начин би се намалил рискът от приписване на качества, характерни за един обект – върху друг, от погрешни причинно-следствени връзки и изводи, и биха се увеличили възможностите за разширяване границите на досегашното познание с добавяне на нови елементи.

В този ред на мисли може да бъде формулирана следната ***хипотеза***: ако двата комплексно действащи при звукооформянето фактора – мех и клавиши бъдат разделени, като бъде максимално изолирано влиянието на всеки от тях върху звукооформянето, ще могат да бъдат очертани границите и изследвани параметрите на техническата възможност за управлението на клавишите, на меха и съответния звуков резултат, респективно – диференцирано да бъдат изучавани изпълнителските движения, стоящи в основата на съответния вид техника. Това би довело до допълване на сегашното познание с нови елементи, до намиране на алтернатива на някои нерешени проблеми и разработване на нови педагогически технологии за развитие на съответния вид изпълнителска техника в методиката на обучението по акордеон.

Емпиричната проверка на тази хипотеза може да бъде реализирана чрез провеждането на два отделни лабораторни експеримента – експеримент за изследване на възможностите за управление на клавишите и съответния звук независимо от управлението на меха и експеримент за изследване на възможностите за управление на меха и съответния звук независимо от управлението на клавишите. Нататък ще бъде представено описанието на първия от тях.

Лабораторен експеримент за изследване на възможностите за управление на клавишите и съответния звук в условията на изолирани изпълнителски движения за управление на меха

Целта на лабораторния експеримент е да бъдат очертани границите и параметрите на техническата възможност за управление на клавишите и съответния звуков резултат.

За реализирането на тази цел бяха определени следните **задачи**:

1. Да се намери техническо решение, което позволява изпълнителските движения, необходими за произвеждането на въздушната струя да бъдат заменени от изкуствен, независим източник-константа[1].

2. Да се изследват възможностите за управление на клавишите и тяхната роля върху оформянето на звук създаван от въздушен поток на източник-константа.

3. Въз основа на получените резултати да се формулират изводи.

4. Да се прецени актуалността на резултатите и изводите, да се набележат възможностите за приложение при изпълнение на музикални произведения и се определи кои от резултатите и изводите могат да послужат като основа за разработване на нови педагогическите технологии за развитие на пръстовата техника в методиката на обучението

1 Под „източник-константа" се има предвид устройство създаващо въздушен поток с постоянно налягане и достатъчно голям дебит.

по акордеон.

Описание на експеримента и изводи

Ще бъдат направени следните уточнения:

1. Приема се за целесъобразно да бъде изследвана само една от двете клавиатури – дисканта, за да се избегне излишно, в аспекта на общата цел на експеримента, детайлизиране. Основанията са, че въпреки конструктивните отлики между дисканта и басовия гриф на акордеона, липсва съществена принципна разлика – и в двата случая въпросът се отнася до клавиши, макар и с различна форма и подредба, които са свързани с клапи, пропускащи въздушната струя до звукоизточника. В този план резултатите от изследването на едната клавиатура принципно се отнасят и за другата.

2. Експериментира се в условията на въздушна струя, аналог само на затварянето на меха. Поради конструктивните особености на инструмента резултатите се отнасят и за отварянето (не съществува принципна разлика).

Технически средства: 120 басов акордеон, статив, уплътнителна връзка, въздушен компресор с максимално работно налягане P_{max} = 100 kPa.

Техническо решение:

1. Акордеонът се разглобява, като десният корпус се отделя от меха.

2. Десният корпус се застопорява неподвижно на статив.

3. Към десния корпус, откъм затворените с клапи отвори, осигуряващи достъп на въздушния поток до звукоизточника, чрез уплътнителна връзка се монтира въздушен компресор, задвижван от електромотор. Предназначението на това устройство е да осигурява равномерен въздушен приток – необходимата за експеримента константа. По този начин изкуствено се премахват необходимостта от изпълнителски движения за произвеждането на въздушната струя и възможностите за нейното регулиране, стоящи в основата на меховата техника. При тези условия единственото средство за оформяне на звука остават клавишите, чрез които се отварят и затварят клапите.

Определяне на средствата за управление на клавишите

Отварянето на клапите се осъществява чрез натиск на клавишите с определена сила, необходима за преодоляване на съпротивлението на пружините, които връщат клавишите в изходно положение. Пътят, който клапите изминават между точките от напълно затворено, до максимално отворено положение се нарича „ход”. Това разстояние може да бъде преодоляно с различна скорост. Освен скоростта на придвижване, изпълнителят контролира и продължителността на задържане на дадена клапа в отворено положение.

Тези факти дават основание да бъдат разграничени следните **четири средства** за управление на клавишите: сила на натиска, ход, скорост на придвижване, продължителност на задържане на клавишите.

Силата на натиска, който трябва да бъде приложен върху клавиша за отваряне на клапата, зависи от стегнатостта на пружинката, придържаща клавиша в изходно положение и съответно клапата – плътно прилепена към входа на въздушния отвор към звукоизточника. Поради разликата в тази стегнатост, наричана „твърдост” на клавиатурите при различните модели акордеони, силата на прилагания към клавишите натиск е различна, поради което се приема, че нейното измерение следва да бъде за всеки отделен инструмент с големина достатъчна (не по-малка и не по-голяма) за отварянето на съответните клапи до желаното ниво от техния ход. Силата на натиска се прилага и контролира от изпълнителя.

Ходът на клапите варира при различните модели акордеони приблизително между 5 и 15 mm и съответства на **хода на клавишите** (разстоянието, което клавишът преодолява при придвижване между точките от изходно до максимално натиснато („до дъно”) положение. Изпълнителят може да контролира този ход, т. е. нивото, до което те се натискат и отпускат.

Скоростта, с която клапите преодоляват посоченото разстояние, изцяло се управлява чрез клавишите и съответства на скоростта, с която изпълнителят ги привежда в натиснато или ги отпуска в изходно положение. Скоростта е обратно пропорционална на времето за преодоляване на посоченото разстояние (ход) на клавишите и се контролира от изпълнителя.

Продължителността на задържане на дадена клапа в отворено положение съответства на продължителността на задържане на клавиша в натиснато положение. Контролира се от изпълнителя.

Основната задача на експеримента се свежда до това, да бъдат изследвани възможностите за изпълнителско въздействие върху звука чрез управление на посочените горе четири средства: сила на натиска, ход, скорост на придвижване и продължителност на задържане на клавишите.

Изследване на средството „сила на натиска"

Възможността за влияние върху звука чрез силата на натиска на клавишите бе изследвана опитно, като при наличието на въздушна компресия, произвеждана от описаното техническо устройство, заменящо меха, и при избиране на постоянни параметри по отношение на другите средства – ниво от хода, скорост на придвижване и продължителност на задържане на клавишите, бяха осъществени следните изпълнителски действия:

1. Многократно натискане до дъно и отпускане на един и същ, произволно избран клавиш, като всяко поредно натискане на клавиша се извършва с прилагането на различна, все по-голяма от достатъчната за отваряне на клапата до това ниво сила.

Звуков резултат: Не се наблюдава промяна в силата на звука или каквито и да било други промени в характеристиките на звука.

2. Поредно натискане на клавишите от най-ниския до най-високия с еднаква сила на натиска.

Звуков резултат: Наблюдава се намаляване силата на звука в посока към по-високите тонове. Затихването е приблизително в границите на две степени от динамичната скала, условно от *f* за най-ниските, до *mp* в най-висока теситура.

3. Едновременно натискане на два клавиша, прибавяне на трети и на четвърти клавиш, всеки път с еднаква сила на натиска.

Звуков резултат: Наблюдава се увеличаване на силата на звука при увеличаване броя на едновременно звучащите тонове.

4. Четирикратно натискане с еднаква сила на един и същ клавиш, като всяко поредно натискане се осъществява при предварително превключен: едногласен, двугласен, тригласен и четиригласен регистър.

Звуков резултат: Наблюдава се увеличаване на силата на звука при увеличаване броя на звучащите гласове от състава на регистъра-превключвател.

Забележка: Опити № 2, 3 и 4 се изпълняват с еднаква сила на натиска, поради резултатът от опит № 1. Неговият извод спестява необходимостта следващите опити да се провеждат и при условието „с различна сила на натиска".

Изводи от изследване на средството „сила на натиска"

1. Силата на натиска на клавишите не влияе върху звуковия резултат. Следователно при изпълнение е излишно да се прилага сила, различна от необходимата за придвижване на клавишите до желаното ниво.

2. Силата на тона е обратно пропорционална на височината и право пропорционална на броя на звучащите гласове. Тази зависимост не може да се променя от изпълнителя със средството „сила на натиска на клавишите", отнасящо се към пръстовата техника.

Изследване на средството „ход на клавишите"

Възможността за влияние върху звука чрез управление на хода на клавишите (нивото до което се натискат) бе изследвана опитно, като произволен клавиш бе придвижен много бавно от точката „изходно положение" до точката „дъно" и обратно. Придвижването на клавиша бе извършено за значително по-голям отрязък от време в сравнение със средностатистическия при изпълнение на музикалните произведения. Това изкуствено забавяне предоставя възможности за внимателен слухов анализ, дискретизиране на процеса и очертаване на съставните му елементи.

В хода на клавишите се разграничават следните **3 фази**: фаза на придвижване на клавиша от изходно положение към дъното, фаза на задържане на клавиша, фаза на

придвижване на клавиша обратно към изходно положение.

Въз основа на звуковата характеристика фазите на придвижване на клавиша могат да се разделят приблизително на **4 нива**: до първата четвърт от изходното положение, до половината, до три четвърти от изходното положение (една четвърт от дъното), до дъно.

Практически фазата на задържане на клавиша може да се осъществи на всяко от изброените 4 нива.

Звуков резултат: Приблизително до края на първата четвърт от хода на клавиша липсва звук. В началото на втората четвърт се долавя „зараждането" на тона, който звучи нечисто, с понижена височина[2]. В края на втората четвърт, когато клавишът достигне половината от своя ход, тонът звучи ясно и чисто. До края на третата четвърт силата на тона леко, но достатъчно ясно доловимо се увеличава (приблизително в рамките на една степен от динамичната скала). В последната четвърт до дъното звукът остава непроменен. Във фазата на задържане на клавиша на всяко от четирите нива не се наблюдават изменения на звука.

Изводи от изследване на средството „ход на клавишите"

Нивото на придвижване от хода на клавишите влияе на звуковия резултат, като от него зависят: честотата (височината) на тона и силата на тона в малки, но осезателни граници. Във фазата на задържане на клавиша не могат да бъдат осъществени чрез пръстите на изпълнителя изменения в характера на звуковия резултат.

Изследване на средството „скорост на задвижване на клавишите"

Във фазите на придвижване на клавиша скоростта се определя от разстоянието, преодоляно за единица време. Изпълнителят може да увеличава или намалява тази скорост, като придвижва клавиша в рамките на пълния му ход или в рамките на един и същи отрязък от неговия ход (едно и също ниво) за по-кратко или по-дълго време.

Възможността за влияние на средството „скорост на задвижване на клавишите" върху звука бе изследвана опитно чрез следните изпълнителски действия:

1. Придвижване на произволен клавиш от изходно положение до дъно и обратно със задържане на ниво „дъно на клавиша" така, че фазите на придвижване до дъното и обратно да бъдат преминати бавно, с малка скорост – приблизително в рамките на две метрични времена в темпо MM 40 (плавно натискане и отпускане на клавиша).

Звуков резултат: Звукът се характеризира със своеобразна мекота, окръгленост на атаката и завършека, предизвикани от постепенното усилване и затихване на тона във фазите на придвижване на клавиша. Във фаза „задържане" тонът звучи равно, с постоянна сила.

2. Няколкократно придвижване на същия клавиш от изходно положение до дъно и обратно със задържане на ниво „дъно на клавиша" така, че фазите на придвижване до дъното и обратно да бъдат изминавани всеки път с все по-голяма скорост (все по-бързо, по-рязко натискане и отпускане на клавиша).

Звуков резултат: Тонът звучи все по-равно, със все по-ясно изразена „твърдост", „отчетливост" на атаката и завършека.

Забележка: Фазата „задържане" е константна величина, във всички опити тя е еднаква по продължителност.

Изводи от изследване на средството „скорост на задвижване на клавишите"

Скоростта на задвижване на клавишите влияе върху звуковия резултат. Между скоростта на задвижване на клавишите и звука съществува следната зависимост: скоростта на натискане и отпускане се отразява върху характера на атаката и завършека на тона, като по-голямата скорост предизвиква усещането за твърдост, а по-малката скорост – до мекота. Възможни са комбинации: изпълнение на тонове с различна степен на мекота на атаката и твърдост на завършека и обратно, които да се прилагат в зависимост от търсения художествен резултат при всяко конкретно музикално произведение.

2 Тази особеност се дължи на факта, че при въпросното ниво от хода на клавиша клапата е само леко открехната и пропуска съвсем слаба въздушна струя до звукоизточника. Тази въздушна струя е недостатъчна за да предизвика онзи брой трептения в секунда, които звукоизточникът произвежда при нормален приток на въздух.

Изследване на средството „продължителност на задържане на клавишите”

Фазата на задържане представлява онзи отрязък от време, през което клавишът спира своето движение. Изпълнителят може да увеличава или да намалява продължителността на задържане на клавиша, като изразходва за целта съответно по-голям или по-малък отрязък от реалното време. Ако времето за задържане на клавиша бъде кратко, сведено до минимум (напр. при *staccatissimo* в бързо темпо), фазата на задържане не се разграничава практически.

Както вече беше споменато фазата на задържане може да се осъществи на всяко от изброените нива от хода на клавиша. Изследване на влиянието на средството „продължителност на задържане на клавишите” върху звука при всяко от нивата не е необходимо, понеже останалите параметри на звуковата характеристика по отношение на силата и честотата (височината) на тона бяха описани за всяко ниво, при изследване на средството „ход на клавишите”. Достатъчно е да бъде избрано едно от нивата, с изключение на първото („до първата четвърт от изходното положение”), понеже, както бе установено, това ниво се характеризира с отсъствието на звук.

Влиянието на средството „продължителност на задържане на клавишите” върху звука бе установено опитно като бе осъществено многократно, всеки път различно по продължителност задържане на произволен клавиш на ниво „дъно” от неговия ход, което ниво е най-лесно контролируемо. Скоростта на натискане и отпускане на клавиша, чрез която се оформят атаката и завършекът на тона, в този случай е константа.

Звуков резултат: Тонът всеки път е с различна продължителност. Други промени в звуковата характеристика не се наблюдават.

Изводи от изследване на средството „продължителност на задържане на клавишите”

Фазата на задържане на клавиша е свързана с продължителността на тона и съответства на средната му част[3]. Продължителността на задържане на клавиша съответства на продължителността на тона във вътрешността на звучене, между атаката и завършекът. Освен по отношение на продължителността в тази фаза не могат да бъдат осъществени чрез пръстите на изпълнителя други изменения в характера на звуковия резултат.

Обобщение на изводите от експеримента

От проведения експеримент изследващ техническата възможност за управлението на клавишите и на съответния звуков резултат, се очертава следното обобщение за пръстовата техника:

А) Със средствата на пръстовата техника <u>не са възможни</u> изменения по отношение:

- силата на тона в зависимост от силата на натиска на клавишите;
- параметрите сила, равномерност, височина на тона във фазата на задържане на клавиша.

Б) Чрез пръстовата техника изпълнителят <u>може</u> да влияе върху:

- скоростта на отваряне и затваряне на клапите (скоростта на натискането и отпускането на клавишите), като така влияе върху характера на атаката и завършека на тона;
- продължителността на задържането на клапите в отворено положение, като така влияе върху продължителността на тона;
- нивото, до което клапите могат да бъдат отворени, като така влияе върху силата на тона и върху височината на тона при един и същ клавиш, в неголеми граници.

Актуалност на резултатите и изводите от лабораторния експеримент

Резултатите и изводите от експеримента могат да се разделят на две групи, според това дали съдържат някаква новост.

Към първата група спадат онези резултати и изводи, които потвърждават вече известни в изпълнителската практика и теория факти. Ще бъдат наречени условно *„резултати и изводи, потвърждаващи вече известни факти”*.

3 Музикалната теория разглежда звучащия тон като процес, притежаващ 3 части: атака, средна част (наричана понякога „стационарна част”, също „вътрешност”) и завършек.

Към втората група се отнасят резултатите от експеримента, стоящи в основата на изпълнителски способи, които в известен смисъл биха могли да бъдат определени като новост, доколкото отсъстват от нашата теоретична и нотна методическа литература. Като цяло се използват предимно в чуждата изпълнителска практика, без да са изучени пълно в акордеонната теория. В този план те дават материал за по-нататъшни изследвания на въпроси от областта на акордеонната изпълнителска техника. Ще бъдат наречени условно *„резултати и изводи, отразяващи нови факти"*

Първа група - резултати и изводи, потвърждаващи вече известни факти

Към тях се отнасят:

- възможността за продължаване на звученето чрез задържане на клавиша в натиснато положение и за прекъсване на звука чрез отпускане на клавиша в изходна позиция, и

- възможността за оформяне на меки и твърди атака и завършек на тона от пръсти, които се причисляват към пръстовите прийоми на звукоизвличане (т. нар. „пръстова артикулация").

Втора група - резултати и изводи, отразяващи нови факти

1. Такива са резултатите от експеримента, които се отнасят до възможностите на изпълнителя да извлича тон с променяща се височина от един и същ клавиш, подобно на нетемперираните инструменти, въпреки че акордеонът е темпериран инструмент. Тази особеност стои в основата на сравнително нов изпълнителски прийом, наречен „нетемперирано глисандо", който се среща в пиеси от съвременната акордеонна литература – „Седемте слова" от С. Губайдулина, „Самотен" от Е. Йокинен, „Басо остинато" от В. Власов и др. Този прийом спада към междинния вид акордеонна изпълнителска техника – мехопръстовата (отклонението във височината достига до полутон при управлението на клавиша в зоната на втората четвърт от неговия ход, в съчетание с мехово движение за повишаване на въздушната компресия). Използва се като ефектно изразно средство най-вече в чуждата акордеонна изпълнителска практика. Технологичното му описание отсъства от нашата методическа литература до момента.

2. Към същата група се числят и тези резултати, които се отнасят до възможността на изпълнителя да влияе върху силата на тона само от пръсти (при съответното ниво от хода на клавиша), без помощта на меха. Свързаното с тази особеност умение би могло да помогне за решаване на някои художествени задачи в музикалната интерпретация там, където основното средство за регулиране на силата на звука – меха, е неприложимо, например:

- в произведения с полифонична фактура;

- при акомпанимент в лява ръка от вида бас-акорд, където басът и акордът трябва да се диференцират в две динамични плоскости, без това да пречи на мелодията в дясна ръка („Магьосницата" от Жо Прива, „Перли от кристал" от Хамел и мн. др.);

- в случаите, при които определени тонове от дисканта, поради високата си теситура, се заглушават от баса (края на „Моравско момиче" от М. Ганян и др. подобни фактурни фрагменти).

3. В тази група попадат и резултатите от изследването на звука в зоната на ниво „последна четвърт" от хода на клавиша. Те стоят в основата на друг прийом на пръстовата техника, свързан с щриха *ledggiero*, чието технологично описание не е правено до момента в акордеонната теоретична литература. Има широко приложение – в различните мюзети, полки, мазурки и почти във всички пиеси с виртуозни пасажи в дясна ръка.

4. Тази група обхваща и резултатите от изследването за управление на клавиша на ниво „първа четвърт" от неговия ход, което се характеризира с отсъствието на звук. Умението да се управлява клавиша в тази зона стои в основата на изпълнителски прийом, чието технологично описание не е правено в акордеонната теория. Този прийом се използва в пиеси от оригиналната акордеонна литература от втората половина на XX век – като пример може да бъде посочено началото на пиесата „Фантасмагория" от К. Олчак[4].

4 Пиесата започва с беззвучно изпълнение на акценти: многократно се редува натискане и отпускане на басовото копче в зоната на първата четвърт от неговия пълен ход, съпроводено с леки въздушни пулсации. Така

5. Установеното в резултата от лабораторния експеримент наличие на четири нива от хода на клавиша, фиксиращи различия в нюансите на звуковата характеристика, представлява една насока, която разширява възможностите за по-пълното изучаване проблематиката на акордеонната пръстова техника.

Заключение

Формулираната в началото хипотеза се доказва от емпиричната ѝ проверка. При лабораторното изолиране на единия от двата комплексно действащи при звукооформянето фактора – клавишите от меха, се очертават границите и параметрите на техническата възможност за управлението на клавишите и съответния звук, което позволява диференцираното изучаване на изпълнителските движения, стоящи в основата на пръстовата техника. Част от резултатите и изводите от експеримента, наречени условно „отразяващи нови факти", стоят в основата на изпълнителски прийоми, чието технологично описание отсъства от нашата акордеонна методическа литература. Следва да послужат като основа за разработване на нови педагогическите технологии за развитие на пръстовата техника в методиката на обучението по акордеон.

Литература

Акимов, Ю. (1980). *Некоторые проблемы теории исполнительства на баяне*. Москва, Советский композитор.

Георгиев, Е. (1975). *Музикална акустика*. София, Наука и изкуство.

Маринов, П. (1996). *Очерци за обучението по акордеон*. Пловдив, АМТИ.

Михел, П. (1980). *Музикални способности и изпълнителски сръчности*. София, Музика.

Липс, Ф. (1985). *Искусство игры на баяне.* Москва, Музыка.

Люцканов, М. (1976). *Акустика на музикалните инструменти*. София, Музика.

мехът беззвучно се разтваря с равномерни тласъци, като натискането на басовото копче помага за пропускането на въздух през клапата и задвижването на меха, а отпускането – за по-голямата прецизност и отчетливост на въздушния акцент. Със все по-дълбокото натискане на басовото копче и подминаване границата на първата четвърт от хода, от тишината плавно изплува първият тон, пулсиращ с ударите на сърдечния ритъм. Изключително ефектно начало, приковаващо вниманието на публиката още в първия миг с въздействащия визуално и психологически факт за беззвучна интерпретация на представата за това, което следва да се случи в пиесата нататък.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ПРАВИЛА НА ПОСТАНОВКАТА ПРИ ОБУЧЕНИЕТО ПО АКОРДЕОН

Диана Станчева
Пловдивски университет „П. Хилендарски”

RULES OF STAGING IN ACCORDION EDUCATION

Diana Stancheva
Plovdiv University “P. Hilendarski”

Abstract: The need of a more precise and consistent formulation of the rules of staging and their more complete and systematic presentation in the accordion methodology literature has been proved. The rules, which according to the author are of substantial importance for the effective development of the performance technique of the accordionist have been presented. They have been formulated on that part of the instructions in Bulgarian methodology literature, which the author finds appropriate, and also on personal observations of foreign accordion performances and personal experience in education and performance. Their practical applicability is implemented in a system of training, resulting in playing without constantly looking at the keys. The development of relevant educational technology is an issue that has yet to be resolved in Bulgarian methodology of teaching the accordion. In foreign pedagogical practice, this issue is overcome, but there is no information for those technologies to be presented in the theoretical methodological literature up to now.

Доказан факт в методиката на обучението по всеки инструмент е, че правилната постановка е първото условие за успешното развитие на инструменталиста. Тя е предпоставка от първостепенно значение за развитието на изпълнителската му техника – основното средство за художествено-музикалния изказ.

В процеса на развитие на инструменталното изпълнителско изкуство и съответно – методиката на обучение по всеки инструмент, разбирането за „правилно” и „неправилно” по отношение на постановката търпи множество промени.

Могат да бъдат посочени редица доказателства за този факт. Пабло Казалс (1876 – 1973), един от най-големите виолончелисти на 20 век, разказва как в края на 19-ти век, предвид тогавашния начин на свирене, неговият учител го съветвал, когато се упражнява, да пришива за предното копче на сакото си ръкава, в областта на лакътя, за да свикне да не повдига лакътя по време на изпълнение. През своята история клавирната постановка също е преминала през изисквания, свързани с характерни за времето си прийоми на свирене (напр. съчетание на легатност с почти неподвижна китка), погубили немалко изпълнителски дарования – достатъчно е да се спомене Шуман. Според обичайната практика за свирене в седнало положение на акордеонистите през 50-те и 60-те години коленете са долепени, дясната клавиатура е изместена вдясно от торса, а дясната ръка – пречупена в китката (последствията върху ставата при подобна постановка едва ли се нуждаят от коментар).

Резултатите от проучването на акордеонната методическа литература – теоретична и

учебни пособия, тип „школа по акордеон” сочат, че у нас все още няма единно мнение за правилната постановка. Освен, че описанието й е непълно, често е и неясно. Наблюдават се неуточнени детайли, съществуват диаметрално противоположни указания в различните източници, дори се откриват противоречия в постановъчните изисквания, представени от един и същ автор в един и същ източник. Въпросните недостатъци в методическата литература намират израз и в практиката – наблюдават се масово при сценичните изяви на обучаемите у нас, със съответното отражение върху художествения резултат.

Тези обстоятелства обосновават необходимостта от по-точна, непротиворечива формулировка, по-пълно и систематизирано представяне на правилата на акордеонната постановка, което е и целта на настоящото изложение.

Ще бъдат представени онези постановъчни изисквания, които, според автора, са от съществено значение за качественото и ефективно развитие на изпълнителската техника на акордеониста. Формулирани са въз основа:

- на онази част от указанията в нашата методическа литература, които авторът счита за целесъобразни,
- на лични наблюдения на стотици акордеонни изпълнения от трите водещи акордеонни сили през последните 30 г. – Сърбия, Франция, Русия и
- на личен педагогически и изпълнителски опит.

Преди да бъдат представени постановъчните изисквания ще да бъде направено уточнението, че те се отнасят за постановката на акордеониста при изпълнение в седнало положение, при което се реализира обучението и основната част от сценичните изпълнения на обучаемите.

Постановъчните изисквания се поставят още в първия урок, когато започва и работата за развитие изпълнителската, в частност – пръстовата техника. Корекции по отношение на постановката са възможни на всеки етап, независимо от възрастта на обучаемия, при съответните желание от негова страна и взискателност от страна на педагога.

Постановъчни правила

1. Изпълнителят седи в предната половина на площта за сядане на стола така, че торсът да е леко наклонен напред.

2. Левият крак е стъпил стабилно и е сгънат в коляното под прав ъгъл така, че бедрото да заема хоризонтално положение.

3. Десният корпус на акордеона е поставен върху лявото бедро така, че да стои прав, перпендикулярно на бедрото, а ребрата на меха долу да остават свободни.

4. Десният крак е стъпил малко по-напред и е раздалечен от левия, чрез изнасяне вдясно от него.

5. Долният ъгъл на дясната клавиатура опира във вътрешната част на бедрото на десния крак, с цел да се попречи на изплъзването й надясно при движението на меха в посока „затваряне”.

6. Тялото на изпълнителя е наклонено малко напред и доближено към инструмента така, че да изпълва леката вътрешна извивка на десния корпус.

7. Левият презраменен ремък е регулиран спрямо десния така, че да е с 12-15 см. по-къс, а общо двата да осигурят плътно прикрепяне на инструмента, без да остава разстояние между него и тялото, но и без прекалено пристягане. В зависимост от физическата конструкция на торса при конкретния изпълнител, за постигане на по-голяма стабилност, могат да се поставят напречно отзад и допълнително укрепващи каишки.

8. Дясната ръка е поставена върху клавиатурата така, че:

- китката да е на една линия с лакътя, да не се пречупва,

- лакътят да е повдигнат, да не сочи надолу, да не се опира в торса;

- формата на пръстите да е леко закръглена – в същото положение, което пръстите заемат, когато ръката свободно, без напрежение виси отпусната надолу до тялото,

- разположението на пръстите да е върху външната част на клавишите (а не навътре в клавиатурата, където се натискат с по-голямо усилие) така, че по-късите 1-ви и 5-ти пръст да са в началото на клавишите, а останалите – малко по-навътре,

- контактът на пръстите с клавишите да е следния: първият пръст допира с горната си фаланга странично, а другите пръсти – с върховете, без да се пречупват в горната фаланга или да се изправят при натискане клавишите.

9. Ремъкът на басовия гриф е регулиран така, че да обезпечи добър контакт на лявата ръка със страничната дъска – без да има видимо разстояние, но и без да се ограничава възможността за плъзгащо вертикално преместване на ръката.

10. Лявата ръка е поставена под басовия ремък така, че:

- онази част от дланта, която се сгъва заедно с пръстите да е свободна – пръстите (от 2-ри до 5-ти), леко закръглени, спокойно да достигат с върховете си всички редове басови копчета, да не се пречупват или изправят при натискане,

- другата част на дланта (заедно с първия пръст) да има добра опора със страничната дъска, като ремъкът да не я притиска на това място, а малко по-нататък – върху китката;

- левият лакът да не се повдига, да сочи винаги надолу; ръката да се разгъва и сгъва предимно в лакътя, а не в рамото, като предмишницата свободно стои в близост до тялото;

- лявото рамо да е отпуснато, да не се повдига; мускулите на шията и раменете да не се напрягат; тялото да не се изпъва така, че раменете да поемат тежестта на инструмента, вместо левият крак.

Извод и заключение

При спазване на представените изисквания визуалния контакт на изпълнителя с дясната клавиатура е ограничен. Признак е за правилна постановка и е характерна отлика на школуваните изпълнители. Предполага съответната система на обучение, в резултат на която акордеонистът да може да свири, без постоянно да гледа клавишите. Тъй като нашата методика не предлага такава система, част от описаните горе постановъчни изисквания не се спазват на практика у нас. Този факт обосновава необходимостта от разработването на такава система от педагогически технологии – проблем, който предстои да намери адекватно решение в методиката на обучението по акордеон. Наблюдението на сценичните изяви на водещите акордеонни школи води до извода, че в чуждата педагогическа практика този проблем е решен, но няма сведения тези технологии да са представени в теоретичната методическа литература до момента.

Литература

Аврамов, Б., Гълъбов, Г., Лук, Х. (1985). *Школа за акордеон*. София, Музика.

Баева М., Панайотова, Л., Радоев, Х. и др. (1967). *Обучението по акордеон в детските музикални школи. Методическо ръководство*. София, Дом на литературата и изкуствата за деца и юноши.

Гълъбов, Г. (1990). *Методика на обучението по акордеон*. София, Музика.

Маринов, П. (1996). *Очерци за обучението по акордеон*. Пловдив, АМТИ.

Наумов, Г. (1962). *Аз уча акордеон. Школа самоучител*. София, Наука и изкуство.

Панайотов, Л. (1964). *Курс по акордеон за студентите в учителските институти (методични бележки)*. София, Министерство на просветата съвместно със СП „Всестранни услуги” – СГНС отдел „Задочни курсове”.

Панайотов, Л. (1981). *Методически очерк на обучението по акордеон*. София, Комплексни услуги.

Потеров, Р. (1995). *Методика на обучението по акордеон*. Благоевград, ЮЗУ „Н. Рилски”.

Радоев, Х., Атанасов, Ат. (1972). *Начална школа за акордеон*. София, Наука и изкуство.

Научни трудове на Съюза на учените в България–Пловдив Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, том I., Съюз на учените сесия 31 октомври - 1 ноември 2014 Scientific research of the Union of Scientists in Bulgaria-Plovdiv, seriesA. Public sciences, art and culture, Vol. I., Union of Scientists, ISSN 1311-9400, Session 31 October – 1 November 2014.

ПОЛИФОНИЧНИТЕ ТРАНСКРИПЦИИ ЗА АКОРДЕОН ПРЕЗ IV ПЕРИОД ОТ РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА АКОРДЕОННА ЛИТЕРАТУРА

гл.ас д-р М.Митева
ПУ"П.Хилендарски"

DIE POLYPHONEN TRANSKRIPTIONS FUER DAS AKKORDEON IN DER IV-TEN PERIODE VON DER ENTWICKLUNG DER BULGARISCHEN LITERATUR

Dr. M.Miteva
PU "P.Hilendarski"

Die Zusammenfassung

Dieser Bericht stellt die bulgarischen polyphonen Musik-Ausgaben mit den Transkriptionen der barocken Werken für die Orgel und das Cembalo in der Zeit nach dem Jahr 2000. Die Schwerpunkt liegt auf der Funktionen, Probleme und der Durchführung von den Techniken der Transkription.

Stichwoerter: Transkription, Rechnung, Geschäftsprobleme

В настоящата теоретична разработка е направен опит за представяне на една значителна част от българския репертоар за акордеон – полифоничните транскрипции. На базата на най-актуалната периодизация за развитието на полифоничния акордеонен репертоар, представяме само най-новите издания с полифонична музика, отпечатани след 2000 година (7).

Целта на публикацията е да изложи в хронологичен ред бароковите органни и клавесинни транскрипции, публикувани в изданията от IV период и предназначени предимно за изпълнение на акордеони с конструктивна система Страдела.

Тук акцентът е поставен предимно върху фактурната специфика на бароковите транскрипции за акордеон, представени в две основни групи-органни и клавесинни, с различни подходи и техники на транскрибиране.

Първият сборник, издаден през този период е „Пиеси за акордеон" (2002) с автор Г. Гълъбов (2). В него са включени две бахови органни транскрипции за акордеон.

Едната е Прелюд в Сол минор - тригласна пиеса с контрастен тип полифонична фактура и синкопирани задържания. Основните изпълнителските трудности произтичат, както от използването при транскрибирането на децимови интервали в дисканта, така и от проблематиката на необходимост от организация на меховите движения:

Прелюд Й.С.Бах/ ар. Г.Гълъбов

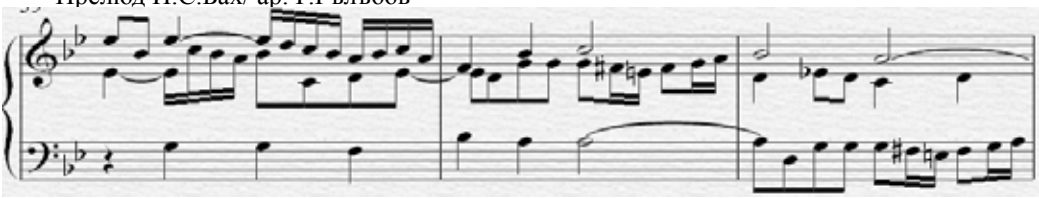

Полифоничната фактура на втората пиеса Прелюд *и* фуга в ми минор се отличава с вглъбеност на на музикалната изразност и висока степен на трудност на изпълнението.

Едногласната каденца в началото на прелюда контрастира с плътната шестгласна хармонична фигурирация, прекъсваща няколкократно секвенционното движение в дисканта:

Прелюд Й.С.Бах/ар.Г.Гълъбов

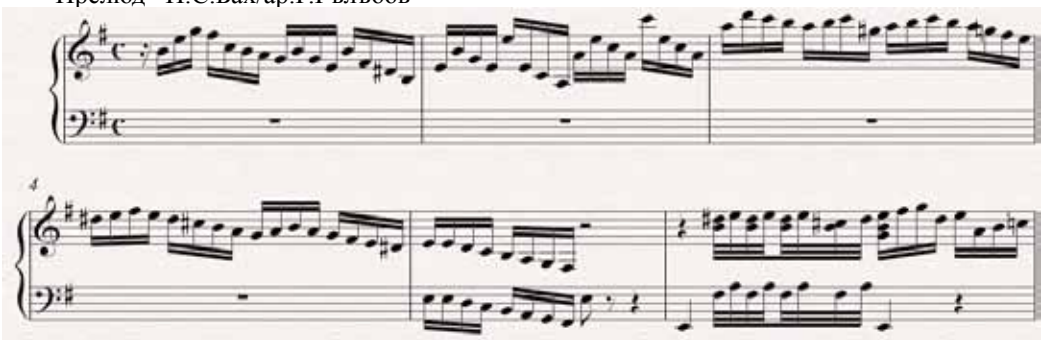

В случая авторът е приложил подхода на транскрибиране, чрез частично редуциране- до четири, на броя на гласовете. В прелюда преобладават синкопираните задържания в двата мануала, а във фугата - акордовата техника.

Към трудностите на изпълнение на полифоничната фактура във фугата следва да добавим и проблемът за изпълнението на децимовите и ундецимови интервали в дискантовия триглас, мелизматиката, честата промяна на регистрите, както и реализацията на плътната акордова звучност в кулминацията на финала на фугата.

В сборника, издаден в Република Македония, „Десет оргульски корални обработки“ (9) от Й. С. Бах (2002), наблюдаваме стриктно придържане към органната стилистика и автентичност на бароковата звучност, в транскрипциите на Р. Потеров.

Тук проблемът с изпълнение на децимовите разстояния е решен посредством кратковременна комутация - разположението на интервала чрез прехвърлянето му в съседен глас или мануал.

In dulci gubilo Й.С.Бах/ар.Р.Потеров

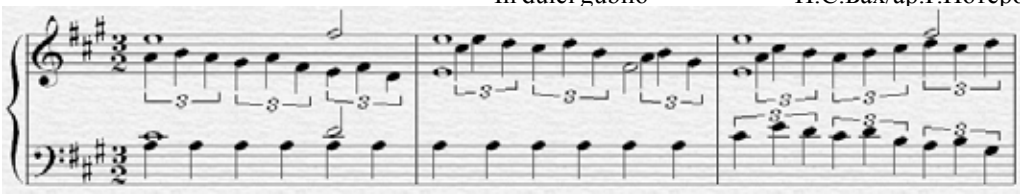

В транскрипциите на Потеров полифоничната фактура често е четиригласна и в последните три обработки е изложена по необичаен начин - върху три реда.

Една от най значимите, силно въздействащи и най-трудни за изпълнение на акордеон, е органната пиеса Дорийска токата *и* фуга от Й. С. Бах (8)*:*

Дорийска Токата и фуга Й. С. Бах/ар. Р.Потеров

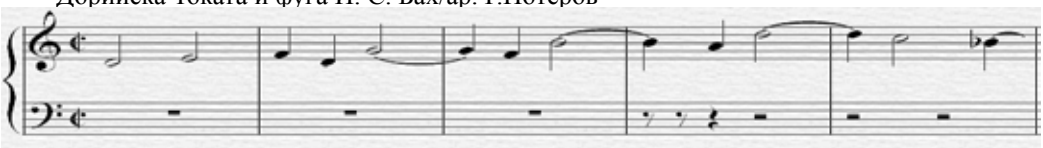

Транскрипцията й за акордеон от Р.Потеров е публикувана в едноименното издание през същата (2002) година в Република Македония.

Цикълът „Благозвучният говор на пръстите“ (2008) на Йоханес Матезон (5) е транскрибиран за два акордеона от Георги Митев. Той включва 12 фуги, от които - две двойни и една тройна. Поради техния обем, фактурната и артикулационна изпълнителска сложност, те могат да се причисляват към фактурата на фугите с найвисока степен на ансамбловата изпълнителска трудност на полифоничното изложение

Фуга XII Й.Матезон/ар.Г.Митев

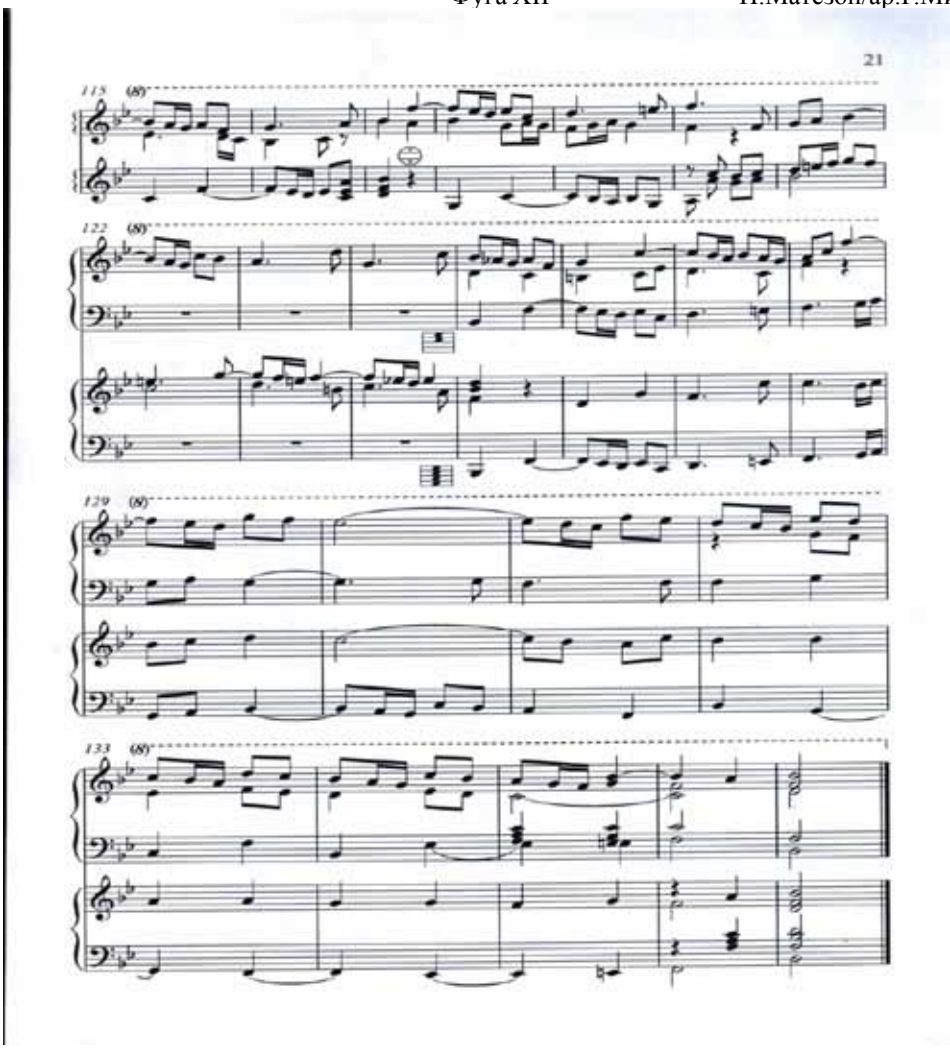

Сложността на полифоничното изложение на фугите от цикъла, мащабите на форма, звуковата изразна експресия, както и изпълнителската проблематика, произтичаща от транскрипторските решения, са предпоставка за отделно научно изследване.

Сборникът с авторски транскрипции на Г. Митев „Франсоа Купрен - Пиеси

за акордеон“ (2009) включва 11 пиеси с найвисока степен на изпълнителска трудност, предимно с двугласна и тригласна фактура, наситена с богата мелизматика (6):

La Muze-Plantine

Фр. Купрен/ар.Г.Митев

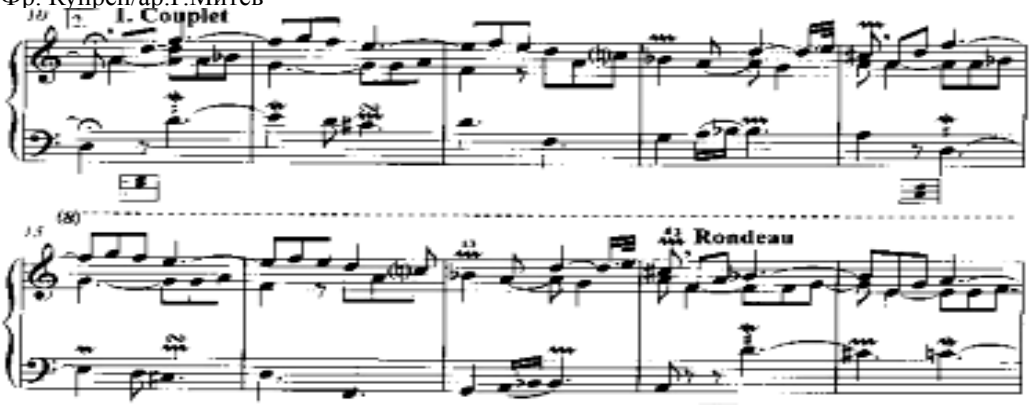

Концертната литература, обект на изложението на IV период на следването обхваща 21, от които 5 – с транскрибирана полифонична литература, с най-висока степен на интерпретационна и изпълнителска трудност и изцяло полифонична фактура на трабскрипциите от този период.

1. Ангелов А., Теория и технология на полиморфичната структура, София, 1999.

2. Гълъбов Г., Пиеси за акордеон, One Half, София, 2002.

3. Манолов Здр., Полифония, София, 1985.

4. Митев Г., Методи за усъвършенстване на меховата техника при изпълнение на полифонична музика за акордеон, Пловдив, АКТ, 1999.

5.Митев Г., Й.Матезон, Благозвучният говор на пръстите, Пловдив, 2008.

6. Митев Г., Пиеси за акордеон от Фр.Купрен, Пловдив, 2009.

7. Митева М., Развитие на полифоничната линия в българската концертна и инструктивна литература за акордеон, , дисертация, ПУ Пловдив 2014.

8.Потеров Р., Дориска токата и фуга од J.C.Бах Р.Македония, 2002.

9.Потеров Р., Десет оргулки корални обработки од J.C.Бах, 2002.

10.Потеров Р., Концертните произведения за акордеон от български композитори, автореферат, ЮЗУ, Благоевград, 2003.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Европейски програми в подкрепа на малките и средни предприятия - Десислава Шатарова, Таня Гигова 4

2. Методически проблеми и подходи при верификацията и оценката на социалната отговорност на бизнеса в България - Недка Николова, ИванкаЙорданова 8

3. Tourism Development in Brezovica in the Period December - March 2010 - Kushtrim Qamili, Dilaver Salihu, Nehat Salihu, Ahmet Rrustemi 18

4. Европейски практики при реализацията на публично - частното партньорство - гл. ас. д-р Веселина Тонева Жекова 37

5. Модел за оценка на административния риск на опита на Областна администрация – Пловдив - гл. ас. д-р Веселина Тонева Жекова 42

6. Основни статистически показатели за изучаване на цените в националната икономика - гл. ас. д-р Маргарита Любенова Русева 48

7. Целеви аспекти в капиталовата структура на компанията - ас. Петър Атанасов Атанасов 53

8. Динамиката клиент, потребител и хибриден клиент/потребител при сегментиране на пазара на продукти от хранително-вкусовата промишленост - Т. Славова, Й. Йорданов 58

9. Оценка на мотивацията за участие в културен туризъм - Елена Петкова 62

10. Необходимост от минимална държавна намеса като предпоставка за формиране и развитие на фючърсната борсова търговия в България - Доц. Д-р Красимир Давчев 67

11. Управление на Уелнес процесите в България - (Пречупено през призмата на туризма и хранителната индустрия) - Ас. Александър Давчев 72

12. Повишаване ефективността на българската икономика чрез системи и модели за подобряване качеството на живот в малките населени места - Б. Хаджиев, И. Хаджиев 77

13. SWOT анализ на системи за безопасността на храните - Елица Маринова 82

14. Концепцията за „предотвратимата" смъртност и здравния статус на населението в България - Мариана Колева Мургова 86

15. Корпоративен растеж в туризма - доц. д-р Снежинка Константинова 89

16. Иновация на работното място – прилагани системи в страните от ЕС: сравнителни емпирични анализи - Татяна Панчева 93

17. Управленски практики на иновация на работното място, прилагани в българските предприятия: сравнителен анализ със страните от ЕС - Татяна Панчева 100

18. ГКПП Златоград – Термес като потенциал за развитие на нови трансгранични туристически продукти - Златка Григорова, Иванка Шопова, Стефка Тимарева 104

19. Мотивация за развитие на Community-Supported Agriculture в България - Венелин Терзиев, Екатерина Арабска 108

20. Устойчиво туристическо потребление - Иванка Шопова, Златка Григорова, Стефка Тимарева 112

21. Прилики и разлики между аграрния и селски туризъм и ролята на географския фактор за развитието им - Стефка Тимарева, Златка Григорова, Иванка Шопова 116

22. Неизползваните възможности на управленското счетоводство - Ивелина Кулова120

23. Стратегически инструментариум в подкрепа на устойчивото туристическо развитие и конкурентоспособност - Гл. ас. д-р Ива Бичурова 123

24. Възможности за интегриране на бенчмаркинга и балансираната матрица на

резултатите в единен инструментариум - Гл. ас. д-р Ива Бичурова 127

25. Проблеми при анализа на инвестициите в човешки капитал - гл. ас. д-р Венета Методиева Марковска 131

26. Възвръщаемост на инвестициите в човешки капитал - гл. ас. д-р Венета Методиева Марковска 134

27. Възможности за България свързани с изборът на Пловдив за „Европейска столица на културата 2019" - ас. инж. Иван Иванов 137

28. Значение на скоростта на обръщаемост на краткотрайните активи за хранителната индустрия - ас. инж.Иван Иванов 139

29. Корпоративната социална отговорност – противоречивият път към устойчивото развитие - ас. д-р Силвия Топлева 142

30. Ролята на корпоративната социална отговорност за постигането на устойчив туризъм - ас. д-р Силвия Топлева 146

31. Някои възможности за повишаване конкурентоспособността на малки и средни предприятия от винарката индустрия - инж. Димитър Тошев 150

32. Приносът на бизнес пътуванията за развитието на вътрешния туризъм - доц. д-р Снежинка Константинова 154

33. Демографски проблеми и влиянието им върху работната сила в област Монтана - д-р Михаил Михайлов 158

34. Анализ и моделиране на образователния и професионално-квалификационния профил на човешките ресурси в стопанските организации
- Гл. ас. д-р Милена Тепавичарова 161

35. Перспективи в управлението на логистичните дейности - Донка Куманова-Ларде Валентина Николова-Алексиева 170

36. Тенденции за развитие на дистрибуционните канали в търговията на дребно - Донка Куманова-Ларде, Валентина Николова-Алексиева 173

37. Фактори за промяна на бизнес процесите в българските предприятия - Валентина Николова-Алексиева, Донка Куманова-Ларде 177

38. Влияние на ERP- системите за развитие на дискретното производство - Валентина Николова-Алексиева, Донка Куманова-Ларде 181

39. Voice and Contact in Wilfred Owen's *Little Mermaid* **(1912)** - Yana Rowland 185

40. Дилемата между сътворението и еволюцията на полифоничния свят на Достоевски - Атанас Манчоров 191

41. Хералдическият символ на орела и значението му за развитието на идеята „Москва – трети Рим" - Мина Стойнова 196

42. Рецепцията на руската педагогическа школа в *Методика на граматиката* **от Климент Карагюлев (1901)** - Иван Чолаков 200

43. Местоименните наречия и дейксисът - Тенчо Дерекювлиев 207

44. Наречието – синтезиращ тип дума - Тенчо Дерекювлиев 214

45. Типове вставъчно словообразуване в английски език - Корнелия Чоролеева 218

46. Най-разпространени фразеологизми със семантичен компонент „напитка" в английския език - Иванка Маринова 222

47. Стратегии в чуждоезиковото обучение на медици бакалаври - Ивайло Дагнев, Мария Сайкова 226

48. Методика на български език на П. Д. Вълов в контекста на българската методическа

мисъл от края на XIX век - Иван Чолаков 230

49. Изграждането на позитивен публичен образ от Симеон Сакскобургготски в България в периода от 10 ноември 1989г. до завръщането му в родината на 4 април 2001г. - Ваня Узунова 236

50. Анализ на личността Симеон Сакскобургготски като български политически лидер в периода на прехода от 10 ноември 1989г. до спечелването на парламентарните избори на 17 юни 2001г. - Ваня Узунова 243

51. Участието на копривщенци в Балканските войни 1912-1913 г. - Райна Каблешкова **250**

52. Reduction of Bed Behavior - Voglushe Kurteshi, Kemajl Kurteshi 254

53. Моделиране при изучаване на топлинни явления в осми клас - гл. ас. д-р Андрей Петев, Теменужка Пенева 257

54. Изследване на ефективността на програми по физическо възпитание за студенти в условията на Университета по хранителни технологии в град Пловдив - Ст. преподавател Йордан Йовчев 262

55. Формиране на здравни компетенции чрез обучението по биология – теория и практика - Маргарита Панайотова 266

56. Съвременни тенденции на здравното образование и възпитание в обучението по природни науки - Маргарита Панайотова 270

57. Ролята и мястото на екологичната етика в училищното биологично образование - Златка Ваклева 278

58. Възможности за формиране на критично мислене при подготовката на студентите по дисциплината екологична етика - Златка Ваклева 282

59. Интегриране на елементи от екологичната етика в обучението по „Биология и здравно образование“ - 10.(9), 11.(10) клас - Евгения Пайташка 286

60. Проекции на Екологичната етика в училищното обучение по „Биология и здравно образование“ - Снежанка Барболова 290

61. Smaller Class Size Improves Student Achievement - Hysen Kasumi 294

62. Communicative Language Teaching and its Impact on Class Motivation - Hysen Kasumi 298

63. Клавирното дуо в творчеството на българските композитори - Юлияна Мирчева 302

64. Приложението на клавирните цикли за четири ръце – „За животните” от Н. Стойков и „Слънчеви лъчи” от П. Стоянов в обучението по пиано - Юлияна Мирчева 306

67. Креативност в интерпретацията на произведения жанра на популярната музика - Майя Константинова Бошева 310

68. Тенденции на полифоничното фактурно развитие в съвременния български репертоар за акордеон - гл.ас. д-р М.Митева 313

69. Съвременният солфеж в България – традиции и иноваторство - Гл.ас. д-р Илиана Червенакова 316

70. 135 години народно просвещение – традиция и приемственост в развитието на българското фолклорно танцово изкуство до 1993 година - Нели Спасова 322

71. Нови инициативи в развитието на учебните практики по музика и хореография в българското училище - Нели Спасова 327

72. Изследване на техническите възможности за управление на клавишите и съответния звук при изпълнение на акордеон - Диана Станчева 333

73. Правила на постановката при обучението по акордеон - Диана Станчева 341

НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ - ПЛОВДИВ

СЕРИЯ А. ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ,ИЗКУСТВО И КУЛТУРА ТОМ.I

ISSN 1311 - 9400

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР:

Проф. д-р инж. Симеон Василев

ТЕХНИЧЕСКИ РЕДАКТОР:

Гл.ас.София Василева

Тираж 70

ISSN 1311-9400

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ - ПЛОВДИВ

ЕВРОПА, БЪЛГАРИЯ, 4000 ПЛОВДИВ
ул. Митрополит Паисий 6, п.к. 172,
тел.: 032/ 62 86 54

UNION OF SCIENTISTS IN BULGARIA
CITY OF PLOVDIV

EUROPE, BULGARIA, 4000 PLOVDIV
6 Mitropolit Paisii Str., P.O. Box 172,
Tel. +359/ 32/62 86 54